

Олексій Корнієнко

Андрій Чайковський

Моїй дорогій дружині, вірній товаришці життя Наталі в доказ щирої любові і шани в сорокалітньому другому році нашого подружжя присвячую
оцю працю мою
АВТОР

ПЕРЕДМОВА

Це було дуже давно... 1872 р.— я був у III класі гімназії. Тоді українських книжок було ще дуже мало, а книжок для молоді я не бачив ніяких.

Я любив дуже читати і читав книжки польські та німецькі. В тім часі я дістав від товариша "Галичанина". То був літературний додаток до львівського "Слова". В тім додатку друкувалась "Історія Русі", либонь,— чи не Іловайського. Там якраз знайшов я частину її про повстання Богдана Хмельницького.

Моя хлоп'яча уява линула на Україну, над Дніпро-Славутицю, над його пороги, на Січ Запорозьку. Я співчував недолі українського народу під польсько-панською кормигою, припадав серцем до тих героїв-козаків, що не жаліли свого життя за волю, за свою церкву і благочестиву віру.

У мене не було спання. Я читав і читав, а деякі місця перечитував вдруге. Та я дочитався лише до Зборівських пунктів. Дальшої часті "Галичанина" я не міг, на превеликий мій жаль, добути. І добре, що я тоді не дочитав далі і не заморозив своєї молодій душі зневірою у невдачі замислів гетьмана. А так, то я став на вершку гетьманських діл і довго з того вершка не сходив, а за той час впевнився, що ми мусимо побідити, що велике діло славного гетьмана перепинилось, але не скінчилось та що та ідея відживатиме ще не раз, аж поки український народ буде паном на своїй великій батьківській землі.

Ця тверда віра не покидає мене донині, до сивої голови. А крайугольним каменем у тій будівлі моєї твердої віри була і є наша історія.

Такі самі почування, що заволоділи моєю хлоп'ячою душею, переживає, мабуть, і теперішня молодь. Вона підбадьорюється світлими моментами нашої бувальщини і живе надією на сповнення наших самостійницьких ідеалів.

Щоб достарчити нашому суспільству, а особливо молоді, поживи

до таких почувань, треба йому подавати історію в найприступнішій формі, а такою формою є безперечно історична повість. Вона оживляє народну традицію, подає зразкові моменти, зразкові одиниці і заохочує до наслідування. Тому-то я поклав собі за ціль мого життя цю прогалину заповняти по моїх силах. За моїм приміром пішли інші письменники, і я радію з того, що наша молодь має вже що читати.

Та незважаючи на те, що нас вже є більше таких, я не стою серед дороги і працюю далі.

На мою думку, є два роди історичних повістей і оповідань — одні малюють історичну добу з видуманими героями, інші малюють і добу, і історичних людей.

Ця повість належить до тих других.

Епоха великого повстання не давала мені супокою. Коли мене так радували героїські козацькі подвиги, то чому ж не повеселити мені других, особливо молодь?

Довго я не міг до того взятися, поки не поробив потрібних студій, не зужиткував тих матеріалів, які були у мене під рукою. А тих було не надто багато: Костомаров, Грушевський, Липинський, Томашівський, деякі джерела в "Записках". А далі — Шайноха і Кубаля.

І я, нарешті, пускаю у світ мого "Олексія Корнієнка".

Колесо історії не завертається, але обертається вперед. Те саме, що було, стає по часі знову перед нами, перед нашими очима.

І коли читаємо епоху Хмельницького і потім аж до Руїни і порівнюємо з тим, що на наших очах робилося, то бачимо, що воно те саме, хіба що інші герої. Ми бачимо ті самі світлі моменти і ті самі помилки. Історія дуже багато нас навчила би, коли б ми перемогли себе і не робили тих самих помилок. Аж тоді ми могли би сказати, що історія була для нас вчителькою життя. На жаль, в останніх наших визвольних змаганнях повторилися ті самі помилки, що й перше були у наших дідів. Та не було б дива, якби тих помилок не стереглися керманчі, які історії не знають добре, а то не стереглися тих помилок і ті, що студіювали історію до споду.

І знову треба нам вижидати, аж поки колесо історії обернеться до нас тим самим звеном із слушним моментом. Коли це буде, не можна вгадати, дай, Боже, щоб не довго ждати.

А щоб це не наступило швидше, чим вспію з моєю працею, то я спішуся пустити мій твір у світ.

Краще зробити в потребі щось не зовсім закінчене, ніж дуже добре тоді, як потреба минеться.

Найтяжче приходило мені схопити вірну характеристику Великого Гетьмана. Та це й фаховим історикам не приходить легко.

Який був Богдан Хмельницький? Польські історики й письменники шовіністичної школи представляють його самим "чортом".
Переворот-ний, зрадливий, несловний, хитрий. Він для особистої справи зрадив короля, свого пана, зрадив Польщу, свою матку, і привів її над берег пропасті. То злий демон Польщі.

Чи справді так? Поперед усього мотиви до такої характеристики, до того "злочину" дуже нестійкі, і розумний чоловік їм не повірить.

Хто був Хмельницький, коли починав повстання? Чигиринський сотник, що у нього Чаплінський заграбив майно, забрав жінку і вбив дитину. Він потім став убогим власником малої хатки в Чигирині. Інших покривджено болючіше, і таких були тисячі, а народ за ними не зривався. З Хмельницьким було інше. Чаша горя українського народу була вже повна. Треба було долляти ще каплю, щоб розлилась поза край. І тою каплею була саме кривда чигиринського сотника Богдана Хмельницького. Тої каплі було Провидінню треба, щоб скинути в пропасть гордих ангелів і спричинити катастрофу.

А далі Божя Немезіда 1 покермувала ділом так, що в законній дорозі Хмельницькому не признано правди. Коли б Хмельницькому дано було сатисфакцію в польському сеймі і вернено йому Суботів, то хтозна, чи Богдан був би не заспокоївся і далі служив лояльно матері-Польщі, як і досі.

Інші польські історики, не щадячи йому таких самих епітетів "злогобного демона", називають його геніальним чоловіком. Кубаля порівнює його, за тогочасними істориками, з Кромвелем.

Коли польські історики отрясуться з шовінізму, то будуть вимушені признати Хмельницького найкращим польським патріотом.

Коли б Хмельницький був міг перевести в життя свою думку з першого періоду повстання, то Польща поруч з Україною своєю могутністю вела б перед у Європі. Хмельницький не хотів зразу відриватися від Польщі, бажав собі лише зломити і знищити те все, що вже тоді вело Польщу в пропасть: знищити магнатську олігархію, покорити коро-ленят під сильну руку одного короля-самодержця.

Хай не лякаються того слова демократи, бо тоді такий був час. А лиш по абсолютизмі доходилося до конституції.

Дивна річ, що польські історики, які приписують упадок Польщі олігархії магнатів і нетолеранції релігійній, так страшно ремствують на Хмельницького, котрий саме змагався те розкладове гніздо знищити до коріння.

Не вина Хмельницького у тому, що цей геніальний помисел не довелося перевести в життя.

І аж тоді завернув Хмельницький у другий бік — до

Переяславського договору.

Наші історики закидають Хмельницькому знову, чому замість того не проголосив зараз самостійності України?

1 Тут і далі позначене курсивом пояснюється в примітках.

Бо не в силі був того зробити. На Україні жили тоді два ворожі собі елементи: Україна степова, здобичницька й уходницька, і стихія хліборобська. Вони вправді злучилися у боротьбі проти спільного ворога, але коли б були побачили себе на волі, були б кинулись на себе з ножами: хто має панувати на Україні: плуг чи скотарство? Ті два елементи ще з собою не зрівноважились, не зжились, не перейшли ще потрібної еволюції.

А з тої боротьби були б скористали нахабні сусіди і розшматували б Україну поміж себе, як це й зроблено за Руїни.

Для нас був Хмельницький генієм. Коли б конче назвати його "демоном", то він був для України демоном добрим. Зробив з нічого велике діло. Наперекір практиці життя, що важко збудувати, а легше зруйнувати, то те, що в короткім часі зробив Хмельницький з нічого, що зробив Україну правоправною державою, на те треба було значно довшого часу нетямущим наслідникам, щоб зруйнувати.

Я вважав за потрібне подати у книжці нариси тих епохальних побід. Звичайно, читається про побіди як про фантазію автора без простору і часу. Я хотів таким побитом змусити читача, щоб глянув уважніше на нарис і трохи довше над тим подумав. Книжка ця має на меті не лише легку лектуру, над якою переходиться зараз до читання другого роману, але головне і науку нашої бувальщини.

Тому я подаю під зіркою також пояснення того, про що в повісті оповідати не було місця.

Не бив я у повісті на ефект, не видумував фантастичних ситуацій, не дуже користувався тим, що називається *licentia poética*, а держався історичних фактів і вів оповідання спокійно. Оминав я також, шовіністичні струни. Вони лише оп'яняють читача і часом заводять на небажану дорогу, що веде до самодурства, як це сталося з історичними повістями Г. Сенкевича

Чи я добре виконав своє завдання, хай судять читачі.

*1 *Licentia poética* (лат.) — поетична вільність

Коломия, у квітні 1924.

АВТОР

Висипався хміль із міха і наробив ляхам лиха.

З народної думи

"МАЮ ШАБЛЮ В РУЦІ! ЩЕ НЕ ВИМЕРЛА КОЗАЦЬКА МАТИ!"

Був сірий ранок, та такий мрачний, що на довготу руки нічого не видно. Мряка клубиться та бовваніє. У ній бачиш маленькі, кругленькі кульочки, які постійно мішаються, обсідають усе, облипають одержу та промочують її до нитки.

Серед високої трави мандрує молодий безвусий парубок, одягнений як спудей Київської Могилянської академії. Поли довгого халата позатикав за шерстяний пояс. Така ж спудейська шапка на голові. На плечах несе на палиці клунок і мандрує навмання серед високої трави, що зупиняє його кроки та ще більше обмочує одержу" Чоботи теж розмокли та ще й подерлися, набрали в себе води, і за кожним ступнем нога ковзається в чоботі.

— Господи! Хіба ж я вже ніколи не доб'юсь до того Суботова? Прийдеться ось тут де-небудь околїти...

— Так говорив сам до себе уголбс-рохи не крізь плач, бо дуже знемігся, мандруючи цілу ніч. До того почував такий голод, що аж його корчило. Перемок до живого тіла, а до того "ще й зіпрів з натуги. Зціпив зуби і йшов далі.

Аж відразу щось велике перед ним забовваніло, натрапив на ліс. Зразу прийшлося передиратися через корчі тернини та дикої рожі, а далі показалися серед мряки кремезні дерева. Корчів ставало щораз менше, а далі не було їх зовсім. І трава тут не була велика. Стало легше йти. І мряки не було вже такої, бо роса чіплялася вершків дерева. Парубок став під розлогим дубом спочивати. Йому було веселіше. Обтирав мокрою полою піт з чола, змішаний з росою. Біля нього пробігла серна. Вона зразу дивилася на нього своїми гарними очима, начеб питалася: чого тобі тут треба, а далі потрусила головою і поскакала в ліс.

— Нічого тут не вистою, треба чимчикувати далі, авжеж доб'юсь до якогось людського житла та дороги розпитаю. Деся воно мусить бути цьому лісові край... А кудю йти тепер? — трохи подумав, закинув палицю з клунком на плече і пішов, навмання...

Але його втома не вступилася, і він ледве волік утомленими ногами. Від часу до часу ставав знову і озирався навкруги. Аж ось поч в дим та печене м'ясо. Став носом нюшити на всі сторони, мов ловецька собака.

— Це, либонь, з того боку... ану ходімо...

Зараз нагадав різні балачки про розбійників, що по лісах живуть, про яких доволі наслухався ще дитиною, і тос розбійників він дуже тоді лякався. Та тепер йому смішно стало з тих страхіть. У нього не було ні зломаного шага за душею, ні куска хліба, а на його одержину ніхто не полакомиться.

— Голий розбою не боїться... а там, звідкіля димом заносить, певне, знайду людину, якраз те, чого я шукаю...

Він зараз повеселішав, підбадьорився і пішов навпростець. Ще і пісеньку став стиха підспівувати.

Йдучи так, він побачив блиск багаття, прийшов ще ближче і побачив таке: під розлогим дубом горіло чимале багаття, над ним висів на трьох ціпках невеликий

казанок. З другого боку за багаттям лежав якийсь чоловік, котрого не міг зразу добре бачити. Аж як >прийшов близько, помітив здоровенного козака-голоту. Козак лежав у сорочці чорній, як ніч, та ще розхристаній на волохатих грудях. Сперся рукою на сідло і покурював люльку. З руки зсунулась сорочка і показала опалена м'язиста рука з кулаком, мов довбенька. Він був чорний на лиці, мов циган. Довгі вуса позакладав за вуха. Парубок прийшов, здавалось йому, непомітно і привітався.

— Здорові були, батьку!

— Здоров, юначе! — каже козак, повертаючись до нього лицем.— Чого так поволі йдеш, мов рак, давно жду, щоб побачити, що то за цяця по лісі блукає?

— Хіба ж ви, батьку, знали про мене?

— Таж не позаклададо, щоб не почути, як пісеньку мугикав...

Парубок станув біля багаття і став гріти до вогню заkostenілі від холоду руки. Зараз почув ще більшу утому й голод.

— Вибачте, що непрошений присяду, дуже втомився та ще хотів би одержу просушити...

Він зараз роздяг свою свитину і простягся біля вогню. Козак придивлявся йому пильно. Видно було, що здалеку мандрує і виглядав мовби по недузі. Змарніле лице, щоки позападались, попід очі стояли темні кружки, очі запали глибоко, а губи почорніли, начеб сажу їв.

Скажіть, батьку, будь ласка, чи далеко звідсіля до Суботова буде та й в котрий бік мені повернутися?

Го, го! Який швидкий! Як не спочинеш, не підкріпишся, то певно, що далеко тобі буде до Суботова... Ти з Києва мандруєш?

Ще далі. Я іду з Лубен... Вже цілу добу нічого не їв та не спав, а з Лубен вийшов, вже й не знаю коли...

Чому ж відразу не скажеш, що ти голодний. Підожди *часок, пока каша звариться. А ложка у тебе є?

Ложка в мене є ще з бурси, та вже довго спочиває, бо не було чого їсти...

Козак підвівся з кожуха у весь ріст і сягнув рукою по торбу, що висіла на гілляці. Вийняв паляницю, кілька сухарів і пляшку з горілкою.

— Випий, небоже, ковток горілки та закуси, я й сам бачу, що тобі довго каші ждати...

Парубкові аж очі зясніли, так зрадів...

Я й не надіявся такого щастя, гадав вже, що десь тут в лісі пропаду...— Випив ковток і закусував паляницею та все придивлявся козакові, що стояв над ним з пляшкою в руках. То був чоловік невеликий на зріст, але кремезний і плечистий. На ньому широчезні штани, колись оксамитні, тепер засмальцьовані і місцями поперепалювані іскрами. За поясом два турецькі пістолі і турецький кинджал у піхві.

Їж, синку, на здоров'я, а потому вже розказуватимеш, чого тобі спішно у Суботів... а не хочеш, то не говори нічого, я не цікавий.

Та чому не мав би я сказати... Я з Лубен від пана втікаю, та пильно мені до пана

сотника чигиринського Хмельницького від біди захиститися...

Ов! Це що? По одежі бачу, що ти спудей, чого ж тобі від пана втікати?

Так, батьку, ви вгадали, я спудей, попович з Лубен — Олексій Корнієнко. Мій покійний батько, Артем Корнієнко, попував при церкві св. Покрови. Жив вдівцем, а мене посилав у Київ вчитися і помістив у бурсі жити. Я скінчив Могилянську академію і вернувся додому. І я застав батька вже на смертній постелі. Не було ради... Батько вмер, і нас двоє лишилося: я і молодша двома роками сестра Оксана. Сестра перейшла зараз жити до тітки, а мене хотіли лубняне мати попом на батьковім місці, бо так у нашому роді водилося, що це попівство переходило з батька на сина... Та ось наш пан князь Ярема Вишневецький мене помітив і загадав взяти мене в свою канцелярію на писаря. Добряга підстароста піддав йому цю диявольську думку. Він знав, що я вмію добре латинської і польської мови... Ви подумайте: чи то не кривда для мене? Мій батько, мій дід і прадід були попами при тій самій церкві, а мені, то вже не можна... Замість того я маю йти на писаря до княжого пана підписаря, я — могилянський академік! І там дивитися та ще й помагати тим всім злочинам, які поповняє на нас православних той лютий кат Ярема... А потім стануть мене силувати покинути батьківську віру і стати переверт-немг а коли я не схочу, то пішлють мене панських коней пасти або зроблять з мене надвального блазня... Кличуть мене на замок до пана підстарости, а краще сказати, мене привів туди панський гайдук. Я став перечитись, поклику-ючись на своє право: "Я,— кажу,— не є панщизняним чоловіком, бо я з попівського роду і академію скінчив, до мене ніхто не має права".

А на те каже пан підстароста: "Дурень ти з твоїм попівством і з твоєю академією. Поки жив твій батько, ти був поповичем. Тепер інше діло. Не брикай дуже, а то ясний князь як захоче, то зробить тебе конюхом або своїм покойовим. Ти повинен уважати себе щасливим, що ясний князь звернув на тебе своє ласкаве око, і коли будеш добре вести себе та покинеш свою погану схизма-тицьку віру, то високо зайдеш у панській ласці. Тепер іди в канцелярію, там тобі вже покажуть, що маєш робити..."

Бачу, що зле, та й йду на хитрощі. Випрошуюся, щоб ще на одну ніч пустили додому, впорядкувати свої діла, а вночі зібрав, що у вузлик далось забрати, і навітки... Забув я ще сказати, що коли я згадав, що міщани хочуть мене мати попом при тій самій церкві, то підстароста сказав, що міщани не мають права розпоряджати княжим підданцем, а в тій церкві зараз наставляють уніатського попа.

— Та де ж мені було дітись? Я добре пам'ятаю, як мій покійний батько говорив мені багато про мого хрещеного батька, пана сотника Богдана Хмельницького. Вони товаришували колись разом у школі. Пам'ятаю, ще як малим був, пан Хмельницький навідався до мого батька. Пам'ятаю, як крізь сон, як саджав мене на коліна і голубив, а батько все мені говорив, що коли б його не стало, то нікуди мені не діватись, лише у пана Хмельницького захисту та опіки шукати. Зараз я все нагадав, куди тепер мені круглому сироті діватися? Піти у Київ... та хіба довга рука князя Вишневецького там мене не досягне? А тоді не минути мені дротяних канчуків та лихої долі, яка призначена для втікачів, панських підданців...

— А то..?

... коли не покарають на смерть, то сплюгавлять — відріжуть вухо або носа, а то і руку відрубають...

Знаємо ми добре, що той князь Ярема гірш вовкулаки...

Коли б ви поїхали по розлогих княжих маєностях Яреми, то багато б таких калік побачили, а то все — втікачі...

Отож коли я щасливо перебрався через Дніпро, то таки вирішив сховатися під опіку пана Хмельницького. Я певний, що він мене не відцурається і в люди виведе. Спішу з усієї сили до того Суботова в голоді і холоді, начеб до раю з горючого пекла.

Може бути, що в Суботові був колись рай, та тепер у пекло перемінився. Треба тобі знати, що пана сотника Хмельницького прогнали із цього раю, і то не ангел огнистим мечем, а таки вражі ляхи збройною силою.

Корнієнка, як почув таке, аж заморозило. Його надії розвіялись, мов од подуву вітру. Де ж йому тепер сховатися перед княжими гончими? Побачив себе відразу над проваллям, в котре прийдеться стрімголов скочити. Дививсь на козака наляканими очима, начеб не вірив тому, що почув.

Боже мій! Як же воно так сталося? Покійний батько говорив мені, що Суботів дістався батькові Богдана — Михайлові Хмельницькому ще від чигиринського старости Конецпольського...

Воно так справді було. Та з нашої України пани давно правду прогнали за десятку межу. Пан Конецполь-ський дав, а підпанок відібрав. Якийсь Чаплінський на Хмеля завзявся, напав у пригідну хвилю, як Богдана не було дома, збройною силою на Суботів і все розграбив, що сотник надбав своєю працею. Та ще й синка — недолітка приказав забатожити, а жінку його взяв до себе. Тепер сотник бездомний, як і все козацтво.

— А де ж тепер пан сотник пробував?

— В Чигирині правди своєї доходить та з Чаплінським правується. Та з цього борошна не буде хліба! Козак з ляхом ніколи справи не виграє...

Корнієнко взяв голову між руки і важко задумався...

Як воно над сотником таке нещастя скоїлось, то нема чого й лізти йому тепер на голову, у нього своїх клопотів доволі...

— Я думаю, що так воно зле не є. Хмельницький не таківський, щоб зараз від першого удару поклав вуха по собі і впокорився. Він доходитиме свого права, хоч би й шаблею... Та ти, юначе, знеможений, тому і страхіття у тебе на душу лізе. Ти приляж ось тут на моєму кожусі та проспись, а потому поміркуємо. Тобі тепер наче джмелі в голові гудуть...

У Корнієнка справді начеб джмелі у голові гуділи. Тепер ще випив горілки і наситився, та й сон став, його розбирати. Приліг зараз на кожусі і кріпко заснув...

Козак приклав ще дров до багаття і пішов до свого коня, що недалеко був прип'ятий, а тепер лежав і дрімав. Кінь був мокрий від роси.

— Здоров, гнідий! Ходи до мене, то просушишся...— Відп'яв коня з припони, а той, наче розумна людина, пішов за козаком до багаття.

— Ну, лягай!

Кінь став обнюхувати Корнієнка...

— Не бійся, це не лях, не татарин, а своя людина... Кінь прикляк на передні ноги, а потім поклався, не

зводячи очей з свого пана. Козак мугикав якусь пісеньку, начеб дитину заколисував.

Довкруги панувала мертва тишина. Ні звіра, ні птиці не було чути. Тільки інколи груба капля роси спадала з листка на листок і котилася на землю...

На божому світі стало чимраз прояснюватись...

Згодом почувся в лісі кінський тупіт, а потім і людський голос, що лунав по росі. Кінь зараз підвів голову і насторошив вуха. Козак прислухувався теж, а потім пішов поміж кущі ліщини і став розглядатися. За тими кущами була прогалина — полянка, поросла травною. Голоси було чути щораз ближче, а згодом виїхали на полянку два козаки. То був Богдан Хмельницький і його чура Степан. Хмельницький зліз з коня і передав його Степанові.

— Отут, Степане, підождемо...

Він понизив голову, поклав руки поза себе і став проходжатися по траві.

— Пан Чаплінський не такий точний, як ми,— каже до Степана,— задовго каже себе ждати... А може, зовсім не приїде? Я викликав його на лицарський двобій... а може, він мене вважає негідним такої честі? А хіба я не шляхтич, так як і він? Тільки що він лях, а я православний. 1

— Пане сотнику,— каже Степан,— чути стукотню... але там буде їх більше, як два...

Хмельницький став прислухатися.

— Справді так, їх буде з п'ятеро.

— Бережися, пане сотнику, зради і засідки... Я знав, що воно так буде, ляхові не можна вірити. Який він був би радий, коли б так в лісі на самоті скрутити тобі шию, мов горобчиків... Я радив панові взяти для безпеки який десяток козаків.

, — Не говори,— так умовлено було, що кожний з нас приїде з одним чурою, щоб підержав коні. То не по-ли-царськи недодержати слова та йти на зраду.

— От бачиш, пане сотнику, як шляхтич по-лицарськи додержує слова. Та хоч тепер послухай мене, батьку! Сховаймося тут де-небудь в ліщині і будемо бачити. Коли Чаплінський вийде не по умові, так і ми не показуймося, бо не буде тобі життя. Батьку, послухай моєї ради!

Степан був дуже стривожений.

Так ти радиш мені втекти і не битись? Тоді б ти сам плюнув мені в вічі.

Так зроби бодай ось що: зніми' мерщій жупана і надінь дротянку, яку я взяв з собою.

• Степан вийняв з-під поли дротяну сорочку і передав Хмельницькому. Той не дав собі два рази говорити і за хвилю вже запинав на собі гудзики жупана.

В тій хвилі показалися з лісу два їздці: Чаплінський, смертний ворог Хмельницького, і старостинський гайдук. Це видалось Хмельницькому підозрілим, бо

він виразно чув тупіт кількох їздців, а тут з'явилося лише двоє.

Що ж, пане Хмельницький,— каже згідно Чаплінський,— будемо битись чи будемо миритись?

Не глузуй, вашмосць! Ти добре знаєш, що між нами миру бути не може і один з нас остане тут...

— Свербить тебе шкура, то й добре, я тебе почухаю... Хмельницький скипів. Насупив брови і блиснув люто очима.

— Не чванькуйся, вашмосць, бо все в божих руках, ще не знаєш, чия візьме...

— Б'ємось до першої крові...

— Б'ємось до смерті,— крикнув Хмельницький і вдарив рукою по шаблі,— ти хіба не дочув, як я говорив, що один з нас тут лишиться. Злазь з коня і ставай, якщо ти не заєць.

Як ти, хлопе, до мене —говориш? — скрикнув в свою чергу Чаплінський, злазячи з коня.

Ти, блазню! — grimнув Хмельницький.— Я кращий шляхтич за тебе! Тиранський лакею і блюдолизе, розбишако! Бережись!

Хмельницький витяг шаблю, Чаплінський теж...

В цю хвилю Хмельницький увесь перемінився. Запанував над собою, над своїм гнівом і пригнуздив своє схвильовання, мов бистрого коня. Він добре знав, що в двобою можна поклати противника лише спокоем і холодною кров'ю.

Навпаки, Чаплінський з піною на устах скочив на Хмельницького, мов скажений пес. Хмельницький відбив раз і другий удари, а за третім разом так grimнув Чаплінського, що йому аж рука задеревіла. Він пізнав, що Хмельницькому в двобою не устоїться. Тепер Чаплінський став уступати, відбиваючись перед ударами Хмельницького. Чаплінський уступав до кущів. Уступаючи, вложив пальці в рот і свиснув протяжно. На це вискочили з кущів три дужі гайдуки і кинулися з шаблями на Хмельницького.

— Ха, ха, ха,— реготався Чаплінський, стоячи вже тепер на боці,— танцюй тепер, хаме, як тобі заграють...

Тепер Хмельницький відбивався від чотирох. Він обертався кругом, обороняючись шаблею. Один гайдук вдарив його з всієї сили по ребрах, та шабля вдарила в дротянку і не зробила шкоди.

Хмельницький вирішив уступати до коней, а потому скочити на коня і втекти. То не буде втеча від двобою, а від поганої, підлої зради. Відгадав його думку Степан, бо скочив на коня і держав другого наготові. Він наставив списа, щоб напасників спинити.

До всього того придивлявся козак з-поміж кущів ліщини. Він теж по тупоті коней пізнав, що буде зрада. Та коли бачив, що Хмельницький перемагає, не виступав зовсім. Аж тепер, як побачив, в який небезпеці сотник, добув із-за пояса пістоля і прицілився. Залунав стріл, і один гайдук, поцілений в лоб, простягся на місці. Це дуже збентежило

напасників. Побачили в тій стороні дим, що стелився по кущу ліщини. З того скористав Хмельницький. Чуючи за собою невидиму підмогу, став напирати на трьох. Вороги стали втікати. Перший дав тягу Чаплінський. Його затягнув Хмельницький по голові, та шапка врятувала.

Хмельницький, дишучи важко, стояв на полянці і гукнув вслід за Чаплінським:

— Маю шаблю в руці, ще не вмерла козацька мати! Тим часом Чаплінський втікав з своїми помічниками,
аж земля дудоніла.

— Ти добре стрілив, Степане, спасибі, що виручив!

А Степан стояв, мов зачарований. Цей стріл видався йому чимсь надприродним і він не знав, що казати.

— Я не стріляв, пане сотнику...

Не бреши, хлопче, тут нікого не було... зараз вертаймось...

Пане сотнику, послухай мене ще й той раз. Не вертаймось зараз, а подождімо. На тебе певно де-небудь в лісі чатують...

А козак, що так гарно справився, не ждав на місці. Йому треба було хоч одного напасника піймати живого. Якраз у те місце, де він засів, кинувся прожогом один гайдук. Козак підставив йому ногу, і він перевернувся. Козак кинувся на нього, вмить зв'язав йому руки і вийняв з-за пояса довгого ножа.

Як писнеш, то тільки твого життя... Кажі мені, голубе, що то все було, кажи, та не бреші.

Нічого мені таїти. Нас узяв Чаплінський з собою, щоб на даний знак зарубати шаблями Хмельницького та потім поховати де-небудь в лісі, щоб і собака не гавкнула. Ми, старостинські гайдуки, а пан Чаплінський у старости — права рука. Його діло приказувати, а наше слухати. Як хочеш, козаче, щоб я тобі далі розказував, то попусти мені трохи мотуза, бо не видержу.

Я тебе розв'язу зовсім, тільки ти не пробувай втікати, бо я стріляю добре.

Я це бачив, як мій товариш дістав в лоб, що ані не квікнув. Моє щасте, що ти в мене не стрілив.

Козак розв'язав йому руки, а він говорив:

На мою думку, то все те вийшло через бабу. Хмельницький по смерті першої жінки оженився вдруге з ляскою. На неї заскалив око Чаплінський, бо він на молодіці дуже ласий, він так довго підбріхував на Хмельницького перед старостою, поки не добув дозволу відібрати Субото-ва для себе. Притім пограбив Хмельницькому усе його добро, забрав жінку, а синка приказав забатожити на смерть. Тепер не знати, чи Хмельницькому більше жаль жінки, чи Суботова?

За що ж він дитину вбив?

Це вже друге діло. Хлопець ставав в обороні батьківського добра та дуже гостро поставився до Чаплінсько-го і його зятя Коморовського, скавав до очей, мов оса, і дуже їх роззвірив.

Шкода! Лицарська, козацька дитина!

Та що з того? Вже не живе. Погано зробив Чаплінський, та що з того? Він тепер сміється з Хмельницького і нікого не боїться. Хмель нічого йому не зробить, бо він лише козак, а Чаплінський — польський шляхтич і права рука старости.

Чи гадаєш, що все так буде?

Мені здається, що так буде все, і православний руський народ знівечиться зовсім. Чи ти гадаєш, що ми з доброї волі панові служимо та мов ті приучені вовим йдемо на наших братів? Таких, що втікають на Запорожжя, мало, та їм вже ніколи не бачити своїх рідних, їм немає вороття. Та не кожному можна втекти. Багато з нас є сімейних. Та як покидати своїх рідних на поталу панам та на помсту за те, що їх родич втік... Ось такий і я. Треба зціпити зуби і терпіти або душу запропастити... Чому ви, козаки, — нічого не робите? Засіли на Запорожжю, мов чорти в болоті, та вічно з татарвою драчі заводите. А тут православний народ страшно терпить, мучиться, що немає просвіту, нема надії на кращу долю. Якби ви раз рушилися на панів, то знайте, що всі реєстровці, всі гайдуки, усі драгуни — православні і всі надвірні козаки пристали б до вас.

Гайдук говорив з таким захопленням, що аж очі йому горіли.

Здається, що говориш щиро, начеб справді ти був православний. Ти кажеш, що коли б козацтво рушилось на панів, то всі ті умундуровані православні підуть за нами? Козацтво вже не раз зривалося, та що з цього вийшло? Ті твої реєстрові та надвірні, і гайдуки, і драгуни станули з панами проти нас.

Слухай, козаче! Побий мене сила божя, коли я брешу... Я тобі скажу, яка тоді була тому причина. Не було на вершку людини, котрій би всі повірили, що вона поведе діло як слід. Ти знаєш, що ближча сорочка тіла, чим кожух. Знайдіть між собою путнього чоловіка — ватажка, а все станеться так, як я кажу. Бо народ вже так терпить, що вже терпець рветься... І тим, що в мундирах ходять, не солодко живеться, і кожний з боєм серця дивиться, як лях топче ногами те, що нам найсвятіше. Кожний бажає собі волі...

Що ти тепер робитимеш?

А що ж? Коли мене оставиш живим, то втечу з тобою на Запорожжя.

А жінка та діти?

Нічого їм не станеться. В Чигирині будуть думати, що й мене вбито, як мого товариша. Чаплінський так налякався, що, далебі, не тямить, кілька стрілів впало..

Ні, я тепер не можу тебе з собою взяти, бо на Запорожжя я не зараз вертаюсь. Ти мені присягни, що нічого з того не скажеш, що ми тут говорили, а я тебе пущу. Вертайсь до панів, а вибредатись не буде тобі важко. Скажи... що ти ховав товариша, щоб його вовки не з'їли. Служи ще панам, слухай, що говориться, дивись, що робиться, — до слушного часу. Та ще деколи скажи мудре слово своїм товаришам... Ми ще не раз в житті побачимось.

Гайдук дуже зрадів. Він став навколішки, склав пальці в хрест і говорив:"

Хай мене небесний вогонь спалить, коли я ось тут хоч одне неправдиве слово сказав! Він поцілував пальці і перехрестився тричі по-православному.

Я називаюся Максим Онацький. Служу при гайдуках старости Конецпольського. Як

тобі буде мене треба, відгукнись до мене. А як тебе зовуть, козаче?

Ще рано тобі це знати. Як зійдемося вдруге, тоді знатимеш. Ще сьогодні вибираюся в дорогу, бо в цій лісі нема мені що робити. Хтозна, чи Чаплінський не прийде сюди з більшою силою, щоб пошукати за тим, хто йому гайдука спрятав, та не дав доконати лицарського діла над Хмелем. Чейч же він не буде вірити, що це стріляв чорт або громовик...

Коли на те, то по всій Україні нема козакові безпечного місця. Усюди сновигають панські шпиги за бунтівниками... Мені пора їхати. А ти, як матимеш трохи часу, то загреби де-небудь гайдука, щоб моя побрехенька, яку ти мені піддав, виглядала на правду.

Подали собі руки, і Онацький пішов до свого коня. Забрав з собою й коня вбитого гайдука й поїхав.

Козак вернув на своє леговище. Багаття погасло, кінь скубав траву, а Корнієнко спав,, мов мертвий.

Як воно добре склалося, що хлопець нічого не знає, що тут діялось, а так, певно, виговорився би перед Хмелем, а я того не хочу.

Пішов закопати гайдука і заборпав його в землю.

Тепер, вернувшись, став будити Корнієнка.

— Вставай, юначе, мені пора їхати.

Та нелегко було його розбудити. Хлопець не розплющив навіть очей, пробурмотів скільки слів і повернувся на другий бік.

— Опам'ятайся, чоловіче! Ну, чого вирячив на мене баньки? Ти не в бурсі, а в лісі, уставай!

Корнієнко присів і довго протирав очі, поки нагадав, де він.

— Що сталося?

— Нічого не сталося. Мені пора їхати, а самого тебе тут не лишу. У Суботів нічого тобі йти. Підеш в Чигирин до пана Хмельницького. Розпитай там про нього між людьми, тільки не питай ляхів. Наші люди тобі покажуть, де стоїть його домок, він там живе.

Говорячи те, козак сідлав коня і збирав свою козацьку мізерію.

— Рушаймо!

Як прийшли на полянку, то тут вже було пусто і столочена трава вже піднялася, бо тут вже гріло сонце. Козак їхав на коні, а Корнієнко йшов обік.

— Я б хотів знати ваше ймення, батьку.

— Не треба. Ми незадовго стрінемося, а тоді узнаєш... То був славний козак Іван Чорнота, приятель Хмельницького.

* * *

Хмельницький вертався з своїм вірним чурою Степаном у Чигирин.

Ніколи тобі цього не забуду, що ти сьогодні для мене зробив. Ти своїм влучним стрілом врятував мені життя.

Клянусь Богом, пане сотнику, що то не я стрілив, а хтось збоку, кого я, далєбі, не

бачив...

Хмельницький видивився на нього, недовіряючи.

Поглянь, пане сотнику, на мій пістоль налаштований, а другого я не маю... Мені соромно тепер, що я цього не зробив, та воно якось так несподівано сталося. Я хотів держати коні наготові та заступити тебе списом. Не знаю, хто стрілив, але по стрілові видно митця... Потрапив в сам лоб.

Чи дізнаюся я, кому маю за це подякувати? Та й ти мені добре зробив, що дротянку взяв, ще тепер чую удар по ребрах. Коли б так не дротянка, був би мене перерубав...

У ВОРОЖИХ ЛАБЕТАХ

Розуміється, що Чаплінський з своїми гайдуками вернувся швидше у Чигирин, як Хмельницький. Він зараз переодягся в кращу одягу і пішов до пана старости Конецпольського. З того оклику, який послав йому Хмельницький услід, загадав викувати для себе зброю на згубу свого ворога.

Чаплінському вільно було у кожній порі входити на покої пана старости без прошення дозволу.

Пан староста лише що устав з пуховиків і робив свій вранішній туалет, як увійшов Чаплінський тихенько, котячою ходою.

Доброго здоров'я бажаю вашій ясновельможності,— сказав масненьким голосом, низько вклоняючись.

Спасибі! А що скажеш цікавого, мій любий Чап-лісю?

Пан староста ще молодий чоловік, лише що засів на старостинському стільці по-своєму батькові. Впрочім, він дуже дбав про те, щоб не зараз постарітись. Виглядав ніжно й делікатно, мов панянка. Тепер Чаплінський при-близився й поцілував з пошаною його м'якеньку ручку.

— Я знову смію непокоїти вашу ясновельможність справою того небезпечного бунтаря Хмельницького. Тій гідрі треба вже раз скрутити в'язи, поки її сто голів не виросте, бо потому буде запізно...

Замість зацікавитися такою реляцією, пан староста скривився, як людина, котрій завертають голову дурницями.

— Слухай, мій Чаплісю, коли не хочеш мене зараз зрана вводити в злий гумор, а хочеш мене чимось забавити, то видумай щось краще, а не мороч мені голови тою бабською плутаниною за того Хмельницького. Надокучило вже слухати... чого ти хочеш? Взяв Суботів, то держи, взяв Хмельницькому жінку, то женихайсь. Чого ж тобі більше треба?

Але Чаплінський таким панським невдоволенням ні раз не збентежився. Він склонився покірно і говорив:

— Ваша милість звольте мене вислухати. То вже не бабушерія, ані моя приватна справа, але тут коїться щось 'вже таке, що нам всім і Речі Посполитій загрожує. То вже суцця правда, що той харциз щось недобре замишляє. Через мої з ним "неснаски" він мені відгрожувався, писав на мене жалоби та протести... Я, розуміється, як польський шляхтич, а до того стоячи під кріпкою рукою вашої милості, усього того не

боюся, бо правно мені нічого зробити не може. Але, щоб тому всьому покласти край, я, визвав його на лицарський, двобій. Умовлено було, що маємо ставати з одним чурою для подержання коней. Ми стрінулись сьогодні рано на полянці в лісі...

Конецпольський зацікавився тим оповіданням і перебив йому питанням:

— і ти Хмельницького ранив чи забив на смерть?

— Ні одне, ні друге. Він хам і зрадник. Замість приїхати з одним чурою, він привіз з собою кількох драбів-коза-ків і сховав їх в лісі. Як ми зложились шаблями і він побачив, що не встоїть мені, став відступати до лісу, а в той мент на даний знак вискочили ті гультяї на моїх людей, одного вбили, а я ледве втік з життям. На

я маю свідків своїх гайдуків. Я зараз за дозволом вашої милості внесу до актів протест на Хмельницького за "здрайуецкий" напад і вбивство гайдука. Староста насупив брови.

— Значиться, що й ти не йшов на нього з одним гайдуком, як було умовлено, а забрав їх цілу шайку. То вже теж не по-лицарськи, а що ти втік з пляцу, то таки не ладно. Не раджу тобі цієї справи по актах гродських розмазувати, бо мені було б соромно за такого підстаросту і мого ренкодайного.

Чаплінський помітив, що піймався на брехні, і закусив губи.

Те, що між нами було, це моя приватна справа, і я її поминаю. Але я вмію відрізнити особисте від публічного добра, і того я змовчати не можу. Отож Хмельницький, гонячи за мною з шаблею в руці, вигукував на цілий ліс: "Маю шаблю в руці,— ще не вмерла козацька мати! Я вас всіх ляхів ось так, як тебе, Чаплінський, гнатиму з України".

Так сказав? — староста став пильно дивиться Чап-лінському у вічі.

Даю на те своє шляхетське слово гонору, що так було. Це й мої люди засвідчать.

— і що ж ти з цього міркуєш?

— Я міркую, що Хмельницький згарячу виговорився, що він недобре замишляє... То хитра бестія. Він вже певно знюхався з козацькою голотою і хлопством, а тепер, коли я— буцімто зробив йому кривду з тим Суботовом та ще й любовницю його забрав і по її добрій волі її пошлюбив, то він, певно, схоче не лише на мені помстити-ся, але й на тім, хто мені надав Суботів, а потім і на всіх панах, і на цілій Речі Посполитій... Ваша милість! Треба іскорку задавити, поки вона ще тліє, бо як спалахне полум'я, то воно запалить цілу Україну... Староста проходжався в задумі.

— Прикажи Хмельницького піймати і замкни до льоху, а потім подумаємо, що з ним зробити.

Чаплінський так зрадів, начеб йому другий Суботів подарували, і коли староста дав знак, що аудієнція скінчена, він вилетів з кімнати, мов з пращі.

Хотів зараз видати наказ арештувати, та зараз розгадався.

— Треба перше прослідити, чи Хмельницький вже вернувся, а то який гайдук остереже його (між ними теж багато схизматиків), і він у Чигирин не покажеться.

Поперед усього він розпитав, чи котрий з гайдуків, що були з ним у лісі, не вернувся. Якраз попався йому під руку Онацький.

"Той буде мені вірний, бо він теж мало не дістав кулю в лоб".

— Слухай, Онацький, чи ти мені вірний?

Вірнішого пса не можете, ваша милість, мати за мене.

Дуже тішусь, що не ти, а тамтой дурень дістав кулю в лоб, тебе було б мені дуже шкода.

Онацький показував із себе дуже схвилюваного. Ударив себе кулаком в груди і проговорив сердито:

За смерть товариша я страшно помщусь, і Хмельницького не мине моя помста.

Дуже добре. Я сам хочу дати тобі спромогу до такої помсти. Ти чув, як Хмельницький погрожував в лісі на панів?

— Чув і готовий це запрягти...

— Отож пан староста довідався про це і дав приказ піймати Хмельницького та замкнути до льоху, де буде дожидати справедливого суду.

— Так йому вже давно належиться...

— Я поручаю тобі виконати це велике діло. Хмельницький вже, певне, вернувся. Возьми собі десяток людей, гпймай Хмельницького, закуй в добрі кайдани і бережи його. Відтепер не робитимеш іншої служби, як лише Хмельницького пильнувати день і ніч. Бережи його, мов ока в голові, бо то великий хитрун. За той час братимеш подвійний жолд, а опріч того, дістанеш від мене окрему нагороду...

Для мене вже й те велика нагорода, що ваша милість мені вірите. Справлюсь так, як ніхто другий, а що я худобахолок, то й подвійний жолд і ласка, ваша милість, мені дуже придасться.

Можеш вже відійти...— сказав Чаплінський і дав знак рукою.

Чаплінський знав, що Хмельницький проворний і на такого звіра одна петля замало. Він прикликав другого довіреного гайдука-ляха і поручив йому таке саме завдання.

Хмельницький вертався додому дуже обережно, щоб не попасти у засідку. Дякував богові, що не дав йому пропасти, але він знав, що його біда ще не минула. Чаплінський не перестане його переслідувати. Ні в полі, ні в городі не почував себе безпечно. Найкраще б втекти зараз за пороги, та годі було оставити свою домівку, не запорядивши всього як слід. Мав вдома при собі найстаршого сина Тимоша. Дочку й молодшого сина Юрся віддав під опіку свого швагра Сомка. Тимоша не можна так оставляти, бо його замордують. Яке щастя, що, виїжджаючи з Суботова, забрав Тимоша з собою. Хлопець палкий, і було б з ним те саме, що з тамтим. Але і в Чигирині не можна довго побувати. Треба чимшвидше втікати. Він вирішив поїхати у Варшаву і там на сеймі доходити свого права...

З такими думками приїхав у свою домівку. Тиміш ждав нетерпеливо батька і дуже непокоївся. Він теж боявся зради. Тепер, як побачив батька, дуже зрадів і зараз став розпитувати за двобій. Був певний, що як батько вернувся, то Чаплінський остався на місці трупом.

Хмельницький говорив мало і важко задумався.

Тиміш вийшов у сіни і тут стрінув Корнієнка.

Не знаю, чи я добре потрапив? — спитав Тимоша.

А до кого тобі, парубче, треба?

До пана сотника Хмельницького. Тиміш придивлявся йому цікаво.

Тепер не можна, треба подождати.

— Подожду, лиш дайте мені де-небудь присісти, бо дуже втомився. Здається мені, що говорю з сином пана сотника... Я Олексій Корнієнко,— подав Тимошеві руку, обидва були однолітки.

Хмельницький почув цю розмову і зараз вийшов до сіней:

Якщо ти до мене, парубче, то ходи сюди... Корнієнко вклонився і поцілував Богдана в руку.

Я — Олексій Корнієнко — син попа з Лубен Артема.

Вітай, мій хрещенику, от тут ставай, хай тобі добре придивлюсь, бо ще дитиною тебе бачив... Так! Це правда. Ти; небоже, зовсім схожий на твого батька. Як же твій батенько, а мій кум і приятель — здоровий він? — Хмельницький обняв кріпко Олексія і поцілував.

Такий був твій батько молодим, як разом вчилися,— ну, Тимоше, привітай побратима. Ми з батьком сприяливались, то чому ж би і наші сини не мали бути приятелями.

Тиміш обняв Олексія теж. Хмельницький був зворушений цією стрічею і спитав Олексія за батька вдруге.

Мій батько вже на тому світі. Я саме для того аж з Лубен сюди втік, бо князь Ярема між свою службу хотів взяти і не дозволив, щоб я попував на батьковім місці.

Ще замолодо твій батько вмер — царство йому небесне— та годі... Ти, Тимоше, подбай, щоб гість наш відпочив та не був голодний, а ти потому розказуватимеш.

Хмельницький шепнув щось Тимошеві на вухо, показуючи очима на Корнієнка. Тиміш пішов у кухню, а Олексій присів на ослоні і став розказувати про свою долю.

Я знаю,— говорив Хмельницький,— що Ярема лютіший собаки на православних, як кожний перевертень, ренегат. Ти хотів у Лубнах попом бути — а чи ти що вмієш?

Як же ж, батьку, та я скінчив Могилянську академію, я багато вчився... Тому-то Ярема, за порадою своїх посіпак, хотів мене в канцелярію взяти, та я щасливо ніччю втік і прямо йшов до мого хрещеного батька так, як мені все покійний батько у голову товкмачив: "Коли мене,— каже,— не стане між живими, йди до сотника Хмельницького, то мій старий приятель зі школи, він тебе певно порятує". Тому-то я йшов без упину день і ніч, щоби лише чимшвидше до Суботова добитись.

Ти поспішав до мене, надіючись, що застанеш мене паном в Суботові, тоді б я знав, що з тобою зробити і як. тебе у люде вивести. Та бач, як доля наді мною поглузувала, і мені тільки добра осталось, що цей домок. Все мені ворог забрав, а чого не міг забрати, то знищив, гірш татарина. Та ти не журися, якось ми порадимось, і я тебе не цураюсь, хоч би тільки для пам'яті мого покійного друга Артема.

Вернувся Тиміш, а за ним ввійшла в світлицю старенька бабуся, сотникова няня

Горпина. Вона ще у покійного Михайла Хмельницького служила, і Богдана виняньчила, і при ньому віку доживала, завідуючи його домашнім господарством. На її руках заснула вічним сном перша Богданова жінка, Ганна Сомківна. Вона няньчила всі Богданові діти, Богдан шанував її, начеб рідну маму, і не в одній справі-питався у неї поради. Вона була сивенька, мов голуб, і держалась похило... літа спину пригнули.

Горпина придивлялась пильно до гостя.

А здалека, дитино, приходиш?

Здалека, бабусю,— каже Тиміш,— аж з Лубен...

— Від пана втікає,— пояснював Богдан.— Це, Олексію, моя старенька няня... а її люблю, мов рідну маму...

Горпина говорила:

Ох! Кари на них, кари пошли — зніспошли, господи, на тих панів пекельний вогонь, щоб живими згоріли ті недолюдки...

Слухай, няню,— каже Хмельницький,— у Тимошевій кімнатці треба поставити друге ліжко для гостя, там будуть обидва жити.

Зробиться, Богданочку, усе зробиться, а ти, голубе, ходи зо мною в кухню, хай тебе нагодую,— каже Горпина до Олексія.— Ох! Та пани! Бог би їх побив, як вони нас понівечили, ограбили...

Як всі повиходили, встав Хмельницький, заложив руки поза себе, як мав звичай робити, коли над чим важко думав, похилив голову і ходив по хаті.

"Поки я виберусь у Варшаву, то вони мені де-небудь за Чигирином в'язи скрутять. Треба показувати, що до короля вибираюсь, а тим часом вночі з хлопцями махну на Запорожжя та там лиху годину переживу. Іншого виходу для мене немає..."

Корнієнко, поживившись, пішов з Тимошем у його кімнатку.

— Ти, Олексію, таки лягай спати, бо видно по тобі, що знемігся ..

Коли Олексій роздягався, Тиміш дивився на його одягу:

— Ти, небоже, обідрався в дорозі неабияк...

— Я вже не пам'ятаю, скільки днів мандрую, виминаючи оселі князя. З Лубен я втікав з одним клунком в моїй спудейській одязі. Спав, де попало, не раз в лісі на розлогім дубі... Наостанку я нині рано стрінув в лісі під Чигирином якогось козака-характерника. Він мене нагодував та й дорогу у Чигирин показав.

То ти сьогодні рано був в Чигиринському лісі? А не чув ти якого гамору, не бачив нічого?

Я приліг при огні і кріпко заснув. Аж вже великий день був, як мене козак розбудив, бо йому треба було їхати...

— А не знаєш, як той козак називається?

— Я питав, та він не сказав мені, говорив, що ще не можна та й що я його тут, в Чигирині, стріну...

В тій хвилі ввійшов в кімнату Хмельницький. Він чув оповідання Корнієнка і зацікавився.

— Олексію, а чи пам'ятаєш ти, що недалеко біля того місця, де ти спочивав, була в

лісі прогалина?

— Так, справді, я через неї переходив...

А як той козак виглядав з лиця, говорив, може, що мене знає?

Виглядав так, як ті запорожці, що я їх у Києві бачив. Він чорний з лиця, чорні вуси, чорне волосся, а таке саме на волохатих грудях і руках. Невисокого росту, та дуже кремезний і плечистий.

— А який його кінь?

— Дуже добре пам'ятаю: буланий і такий ласкавий та розумний, мов людина... Що до нього козак заговорив, то все розумів...

Сотник дуже зрадів і зараз вийшов. "То Чорнота, то його мистецький стріл був. Тепер знаю, кому подякувати за врятування життя. Тому-то він мені не показався..."

Хлопці ще балакали, поки Олексій не заплющив очей і заснув. Тиміш ходив на пальцях, щоб його не розбудити. Вийняв з скрині свою одержу, нові чоботи, пояс, шапку і поклав те все на стільці біля постелі. Опісля приніс від няні мережану сорочку, приніс ще в мисці воду і поклав усе так, щоб Олексій, як лише відкриє очі, усе помітив. Тепер пішов до батька в світлицю. Хмельницький все ще ходив по хаті в задумі.

— Я буду тут недовго, батеньку. Чого ти питає Олексія про цю поляну в лісі?

— Бо в тому місці я стрінувся з Чаплінським.

— Розкажи мені, тату, про цей двобій, бо я аж горю з нетерплячки. Чи ти справді зарубав Чаплінського?

— Ні, сину, ось сядь, я тобі розкажу... Хмельницький розповів йому усе.

А знаєш, хто мені врятував життя?.. Сотник Чорно? та. Після опису Олексія, то ніхто другий, тільки він.

Казав Олексієві, що незадовго тут буде...

Я його теж сподіваюся. А ви, хлопці, ось-ось поїдете зо мною. Я хочу на Січ перебратися, бо ті злодії тут мені віку вкоротять. Чи ти дав Олексієві яку одержу переодягтися?

Дав і одержу, і чоботи, і сорочку. Я думаю, що він такого самого росту, що й я, то на "нього буде добре.

Ладно! А ти думай про те, що незадовго поїдемо. Я тебе самого тут не лишу, бо тобі також вкоротили б віку.

* * *

Онацький дожидав вечора, щоб підкрастися під домок Хмельницького непомітно і остерегти його перед небезпекою. Потім опівночі прийде його піймати, а тоді і сліду по ньому не буде. Такий вирішив план і був певний, що вдасться. Потім розішле погоню на всі сторони, та лиш не туди, куди Хмельницький втече.

Коли стемніло надворі, він вибрався до дому Хмельницького, та аж задеревів, коли застав там вже гайдуків, що обставили домок з усіх боків і господарили всередині. Онацький бачив, як Хмельницькому закладали кайдани на руки і на ноги. "Хто мене випередив? — подумав Онацький.— Таж Чаплінський дав мені приказ, говорив, що мені вірить... не розумію цього. Але я не дам .собі відібрати того, щоб Хмельницького

сторожити. Це ж не буде підозріло, бо тут ходить про подвійний жолд і про подарунок, а на таке, то кожний ласий... Як лише того добуду, тоді й подумаємо, як Хмельницького освободити".

Як Хмельницькому сказали старостинські слуги, за чим прийшли, він не спротивлявся. Поглянув на ікону Спасителя і важко зітхнув. В хаті вже спали. Лише няня голосила та проклинала панів-нелюдів:

Кари на них, небесної кари! Нелюди, кати! Бог це бачить і, певно, помстить нашу кривду...

Няню,— говорив Хмельницький,— заспокійся,, я під покровом Всевишнього і без його волі волос з голови мені не впаде. Не голоси, бо хлопців розбудиш, а я не хочу, щоб Тиміш це бачив, бо він палкий і готове нещастя... Вранці дай знати отцеві Созонієві і радьте собі, як самі знаєте, бо у мене немає тепер на те голови... Прощавай, няню, оставляю вас під омофором святої Покрови...

Виходив певним кроком, брязкаючи кайданами. Держав високо голову і дивився згїрдно на гайдуків. Онаць-кий стояв в сутїні і потїм пішов за цілою валкою. Він знав, куди Хмельницького повели.

Повели його в тюрму і замкнули у підземеллі в останню камеру. Зараз вдарив його в нїс тюремний задух гнилий і вогкий. Йога овїяло холодом. При блїдїм світлі каганця, котрим присвічував один гайдук, оглянув Хмельницький свою нову оселю. То була невелика склеплена кам'яна кімнатка з одним маленьким віконцем високо. Тут стояв дерев'яний ослінчик та й бїльш нічого. На кам'яній долївці лежало трохи перегнилої соломи, а з стїни сторчало залїзне колїсце. До того припинали ланцюга, на якому держали арештанта.

Таке зробили й тепер з Хмельницьким. Потїм вийшли всї, і Хмельницький побачив себе відразу в пїтьмі. Став йти попїд стїни, ударився болючо в ослїн, і цей бїль прикликав його до пам'ятї. А то йому здавалося, що його вже в могилу зложили, а може, це якийсь кошмарний сон... Тепер переконався, що це не сон. Ще сьогоднї вранцї був свобїдний, їхав помїрятись з своїм запеклим ворогом, вбити його або самому лягти в лицарському бої, а ось тепер він живцем закопаний в ямі та ще кайданами скований... Пропала вся надїя, бо хто ж за ним постоїть, хто упом-'янеться за його кривду? Коли на волї не мїг знайти права й справедливостї, то звїдсіля певно його не знайде... Прийдеться тут або живим зогнити, або згинути з руки ката, якого, певно, Чаплїнський йому пришле. А може, ще і на кїл посадять... "Хїба господь яке чудо надї мною покаже, якщо я живий та цілий звїдсіля вийду..."

Став під стїною і поглянув у віконце. Побачив кусок неба, а на тїм кусочку одну-однісеньку зірку. Побачивши її, він дуже зрадїв. Може, то Віфлїємська зірка, що віщує менї спасіння? "Надїймося, не гнївімо бога та просїм за рятунокж Став навколїшки і задивився в той кусок неба, в цю одиноку зірку, і став гаряче молитися. Може, якраз боже око дивиться в цю хвилю на нього. "Господи, Спасе! Спаси мене грїшного, як вивїв єси младенцїв із огненної печї, виведи мене з тюрми та з лядської неволї!"

А потїм присїв на ослонї і важко думав, поки не перемїг його сон, і він заснув

кріпко на перегнилій соломі...

Коли вже Хмельницького повели, Онацький побіг швидко до Чаплінського. Чаплінський ще не спав, і Онацький зайшов зараз до нього.

— Ваша милість, все зроблено по приказу, і Хмельницький вже в безпечному місці...

Чаплінський тої вістки більш налякався, як втішився нею. Прочував, що боротьба між ними лише що зачалася, і коли б так Хмельницький видістався на волю, то певно йому в'язи скрутить. Коли б так про те все не знав староста, то можна би його спрятати, що ніхто не знав би. Але Хмельницький має багато приятелів, і вони, певне, за ним постоять, і треба буде поставити його перед суд. Хмельницький таки має заслуги перед Річчю Посполитою, він це панам нагадає, і в суді нічого йому не зроблять.

То все прийшло Чаплінському зараз на думку, як почув від Онацького, що Хмельницького арештовано. Хоч той лев був закований в ланцюгах, то поки він живий, дуже небезпечний. Краще би його випустити, але певне не тепер. Може, згодом краще обставини зложаться, світ про це забуде, а тоді можна його спрятати заплаченим катом. "Поки що я критий, бо арешт послідував на приказ старости"...

Добре ти справився; я що обіцяв, то додержу, на це моє шляхетське слово. Тепер його стережи, мов ока в голові...

Я на услуги, ваша милість, але на подвійний жолд кожний полакомиться і багато таких буде, що накидатимуться сторожити харциза. А коли він втече, то один на другого складатиме вину... Я для того прошу, ваша милість, дати мені письмений приказ, що я, а не хто другий сторожити має, тоді я і відповідати за нього буду.

Нащо тобі письменого приказу, як я даю славний, хіба ж поважитись хто перечитись зі мною?

Різно буває... Я одного побоююсь: коли я маю сторожити, то ніколи від в'язниці не відступлюся. А коли б так пану поручникові або кому іншому подобалось відірвати мене від тої служби і післати в друге місце, тоді може статися з в'язнем щось небажане. Прощу не забувати, що Хмельницький має приятелів навіть між нашими людьми і багато кумів на Україні; впрочім, у тому, щоб Хмельницький не втік, не лише інтерес вашої милості, але і мій илпсний...— Онацький нахилився ближче до Чаплінського і говорив тихіше: — Я знаю, що Хмельницький знає про тих гайдуків, що з вашою милістю до лісу їздили та що він нам не простить того. Він мене добре пізнав, як я його вдарив шаблею, і коли б він вийшов на волю, то, певно, мені цього не вибачить, а я хочу ще жити на світі.

— Ти добре й розумно говориш... папір тобі придасться...

І хоч як Чаплінський був лінивий до писання, написав цидулку і передав Онацькому.

ч Онацький хотів вже відходити, як Чаплінський його задержав.

— Ти мене все держись і будь мені вірний, а на тім вийдеш добре. Ти сам сказав, що Хмельницький небезпечний для нас усіх, і не дай боже, щоб він вийшов живий звідсіля. Поки він живий, може нам багато накоїти лиха... Тільки мертвий Хмельницький нікому

не пошкодить...

Онацький блиснув очима і засміявся так, що аж зуби вискалив.

Значиться так, ваша милість,— він різнув себе пальцем по шиї...

Відгадав мою думку. Як добре справишся без розголосу, то сто дукатів тебе не мине...

Я гадаю, ваша милість, що це дасться зробити без проливу крові, бо з цього вийшла би ціла плутанина. Сказали б люди, що Чаплінський казав Хмельницького зарізати, а тоді й мені дісталось би... Але коли б так...— він нахилився до вуха Чаплінському,— коли б так добути де отруї. Вашій милості прийдеться це не важко... Я даватиму Хмельницькому їсти, ну-... та й усе зробиться потихеньку, непомітно...

— Добре, мій коханий, тепер йди й роби свою службу... Як Онацький вийшов, Чаплінський говорив до себе:

"В тім гайдуку сам чорт сидить... Що за проворність! Таких треба нам більше. За нього я можу бути спокійний... От на що то така хамська душа може зважитися за гроші..." Обидва були вдоволені.

Онацький пішов зараз до в'язниці, де замкнули Хмельницького, і показав головному дозорцеві цидулку підстарости...

— Овва! Баба з воза, коням легше... Тепер ти відповідатимеш за в'язня, не я.

Онацький відібрав зараз ключі від льоху і кайданів. Пішов між своїх гайдуків і прибрав собі десяток, яких сам хотів...

Вже було геть по півночі, як Онацький поставив своїх людей на сторожі. Трохи проспався, а рано, узявши з собою одного гайдука, другому наказав принести добрий околів соломи, набрав у глечики харчів, пляшку горілки і дзбанок з водою та й пішов до Хмельницького. Один гайдук світив смолоскипом...

Хмельницький спав. Онацький торкнув його ногою і заговорив грізно.

— Ану, встань, пане Хмельницький, тут треба зробити порядок...

Хмельницький прокинувся зо сну і прислонив очі від світла. Вмить нагадав, де він є.

Вже берете мене на страчення? Я бажаю собі попа, щоб висповідатись перед смертю...

На страчення ще час,— говорив сердито Онацький,— як буде треба, то приведу тобі десяток попів з хоругвами, коли схочеш, але це тобі нічого не допоможе, і вони тебе не вимолять від кари, на яку ти заслужив.— Онацький засміявся з свого дотепу, а гайдуки сміялись теж.

Гайдуки прибрали камеру дочиста і настелили свіжої соломи. Потім вийшли, а Онацький лишився ще, щоб поспробувати замки кайданів. Притім він кричав:

— Ти, пане Хмельницький, не фиркайся, бо ми вміємо не таких панів приборкати! — а брязкаючи кайданами, прошептав до вуха: — Кріпись, пане Хмельницький! Твої приятелі роблять за тебе, і твоє визволення близьке... Ну, пане Хмельницький,— крикнув знову,— ти, бачу, хочеш, щоб тебе прикувати до стіни? Ми і це вміємо...

І знову забряжчали кайдани. Онацький встромив Хмельницькому ключ у руку і шепнув:

— Як відчинятимуть двері, треба замкнути кайдани, а ключ непомітно сховати.

Хмельницький не знав, що з ним робиться. Онацький, виходячи з камери, оглянувся і поклав палець на губах...

"Що це? Хіба ж це правда? — думав.— Що то за чоловік? Буцімто сердитий, мов кат, а говорить слова розради, надію у серце вливає..." Тепер справді надія його ожила. Він не може, не сміє загинати. Тільки розпочатих діл, треба їх покінчити... Він нагадав свою розмову з королем, з канцлером Оссолінським... У нього є королівські грамоти. Хіба ж це все мало би пропасти без користі для України? Треба справді кріпитися, не попадати в одчай, хоч як життя в тюрмі невиносне. Коли б йому тепер не вийти з цієї халепи, то ті грамоти, котрі так хитро від

Барабаша добув, пропадуть, бо ніхто другий, хіба він сам знає, де їх заховав *.

Онацький буцімто забув взяти смолоскипа, і він горів притканий до ослона та кидав по стінах камери руде світло. "Щось воно мусить бути правди у цьому, що говорив цей гайдук. Ось і харч для мене кращий, і горілка. Де так у ляхів в'язнів годують! А та свіжа солома, і добра, вода, і ці порядки... хіба я не знаю, як наш брат, попавши в тюрму, живцем гниє в нечисті... Рад би я знати, хто мною так піклується? Може, я і дізнаюсь..."

Надворі стало прояснюватись. Крізь віконце втискалося ранішнє світло. Хмельницький устав і випрямив задеревілі руки, на яких вже не було кайданів. Ключа сховав у кишеню, пригасив смолоскип і взявся за їду. У сінях чути було рівне ступання вартового.

В полудень прийшов Онацький сам і приніс їду.

— Скажи мені, чоловіче добрий, хто ти? Чи ти ангел, чи ти чорт-скуситель та глумишся з мене?

Онацький поглянув на нього з докором, показуючи очима на двері.

— Проби! Говори тихше або мовчи, пане Хмельницький, а то попсуєш діло...

* Королівські, грамоти без печатки канцлера Оссолінського, а лиш з печаткою короля Владислава забрав Іван Барабаш, черкаський сотник, великий підлиза панів. Цих грамот не хотів він нізащо Хмельницькому віддати. Хмельницький відібрав їх хитрістю. Запросив Барабаша до себе в гості з іншими старшинами і добре підпоїв. Барабаш напідпитку виговорився, де ті грамоти заховані. Коли опісля кріпко заснув, Хмельницький забрав його шапку і післав як знак своїм вірним чурою до Барабашихи: "Пан сотник Барабаш прислав мене по ті грамоти, що там над ворітьми сховані, щоб їх привезти. Ось шапка пана сотника на знак". Барабашиха далась підійти, бо й шапка була її чоловіка, і грамоти знайшлись у вказаному місці. Грамоти чурі видала, а він пригнав з ними до Суботова і передав Хмельницькому.

У цих грамотах король взивав і наказував козакам, щоб збирали військо і ладилися до війни з турками. У них обіцявав король повернути козакам усі їхні свободи. Сама грамота не мала правного значення, бо не було на ній печатки канцлера і без його підпису. Але велике значення мала вона у Хмельницького як агітаційний засіб посеред козацтва і як доказ небезпеки для муслемського світу. Тою грамотою наклонив Хмельницький і хана кримського до союзу з козацтвом проти Польщі і султана

турецького до переговорів.

Він став знову кричати на нього і глумитись та заповідати близький його кінець. А як відходив, то з такою злістю замикав двері, що аж мури задрижали.

* * *

Аж рано довідались хлопці, що вночі скоїлось. Тиміш був лютий, закусував губи до крові і затискав кулаки. Але почував себе безпорадним і безсилим. Ніжний Олексій став плакати і ломив руки в одчаю.

Няня переказала слова Богдана, що треба зайти до отця Созонія. Тиміш одягнувся на борзі, та лише що вийшов у сіни, стрів якогось купця, що заступив йому дорогу. Тиміш був лихий, що хтось заважає, а йому так спішно вийти.

Батька ноччю у тюрму заперли, а мені ніколи балакати...

Не так швидко, козаче, мені саме з тобою, а не з батьком треба поговорити, щоб ти якої нісенітниці згаряча не вистроїв... Хіба мене не пізнаєш?

В сінях було тьмаво, і Тиміш не міг придивитися купцеві. Відчинив двері світлиці і попросив гостя в хату.

Пан сотник Чорнота, господи! В саму пору приходите, бо ми всі безраді.— Тиміш припав до його руки і став плакати...

Заспокойся, синку, і без мене нічого не роби. Куди ти вибрався?

До отця Созонія...

Підожди, на це ще час. Чи Корнієнко у вас?

Відучора.

Поклич його сюди!

Олексій пізнав зараз Чорноту і дуже зрадів.

— Слухайте, хлопці, говоріть тихіше і не вайкайте, як жиди у судний день. Не називайте мене по іменню, а величайте мене паном купцем, хоч невелика козакові честь крамарем прикидатись. Ніхто в Чигирині, крім наших людей, не сміє знати, хто я. Я крамар, що торгує з паном — Хмельницьким. Я прийшов сьогодні, щоб вас остерегти перед кожним нерозважним кроком... Найкраще ви не робіть нічого, а оставте це мені. Я зараз знайду для тата таку опіку, що нічого йому не станеться. До отця Созонія не ходи, бо він нічого не порадить. Людина в літах. Буде лише плакати та молитися, а тут треба й робити. Я не хочу, щоб справа була голосна. Народ міг би заворушитись, а нічого не вдіє, бо ще не пора. Тоді могли б Хмеля спрятати, що й півень по ньому не запіяв би. Я сказав, що товариша ослобоню, і так цьому бути. Тепер прощайте, бо мені ніколи. Сидіть в хаті і не виходьте нікуди. Прийду до вас, може, ще вечором або завтра вранці.

Тиміш знову припав до руки Чорноти:

Ти, батьку, і вчора врятував татові життя, я вірю, що й тепер його виручиш...

Ей! А ти звідкіля знаєш, що вчора було? То, певне, цей спудей виговорився... От який хитрий... Прикидався, буцімто спить, що нічого не знає, а все вищебетав, мов соловейко...

Чорнота погрозив Олексієві пальцем:

Мовчи, язичку, їстимеш кашку. Багато знай, та для себе.

Далебі, нічого не розумію,— виправдувався Корнієнко.

Тиміш за нього вступився:

— Він справді нічого того не знає і нічого не говорив. То тато розказав мені за той мистецький стріл, та коли Олексій виговорився, що стрінув в лісі якогось козака, а тато став питати, який той козак з виду, то тато сказав відразу, що то ви, батьку, сотник Чор...

Чорнота поглянув на нього, і Тиміш не договорив.

— Ну, нічого. Та це, що я йому сказав, хай буде йому в науку... Знайте, я називаюся купець Небиловець, та й годі... Я приїхав з Києва... Ага! Нагадав: чи не треба вам грошей?

— Спасибі, батьку, тато лишив трохи, вистане...

— То й добре, бо мені тепер треба буде цієї мамони більше... Скажіть мені, ви вчені, котрий то король сказав, що немає такої високої стіни, котрої не переліз би осел, нав'ючений золотом...

— Пилип Македонський...

— Еге ж, а я забув. Хитрий був з біса... і нам треба від мудрого грека розуму навчитися... Прощайте!

По його відході хлопці обнялися на radoщах. Вони вірили, що Небиловець визволить дорогу їм особу.

А Чорнота пішов прямо на замок і став розпитувати про гайдука Максима Онацького. Йому сказали, що Онацький поставлений сторожити важного в'язня, що вже зістав старшим і у великій ласці пана підстарости Чап-лінського. Гайдука, що таке йому розказував, запросив Чорнота у найближчий шинок і почастував медом.

— А нащо тобі Онацького треба?

— Маю пильне діло до нього. Я в переїзді з Києва, в далеку дорогу вибираюсь, аж у Царгород, а що ми собі добрі знайомі, а він бувалий чоловік, то хотів його розпитати, краще випиймо ще по чарці.

А як вже випили по якійсь там чарці, Чорнота питає:

Може, я таки даремно дожидаю його... У нього тепер певно багато роботи, коли таке відповідальне діло йому поручили...

Не турбуйся, сам піду його закликати... Там є й другі, що пильнуватимуть...

Яку ж то мацапуру Онацький стереже?

То сотник реєстровий Хмельницький, коли знаєш... Його ніччю привели...

— В добрі руки попався, Онацький стереже, мов пес. Тепер гайдук повів Чорноту до стражниці і викликав

Онацького.

Онацький пізнав відразу вчорашнього козака, але нічим не зрадився. Чорнота став його обнімати та пригадувати, як то вони колись любо з собою жили. А говорив так швидко, що не дав Онацькому прийти до слова. Онацький догадався, куди він міряє, і

собі ж став говорити небилиці.

Другим гайдукам надокучилось слухати балачок двох давніх знайомих і повідступалися. Тоді Чорнота взяв Онацького під руку і завів у шинок, що стояв напроти тюрми.

Там посідали в кутку, і Чорнота зажадав, щоби подали мед...

Чорнота дивився своїми блискучими очима Онацькому в вічі і, стискаючи його руку, говорив:

— Пам'ятаєш учорашній день і твою присягу?

— Пам аю, і коли хочеш, то ще. раз забожусь... Хмеля треба рятувати за всяку ціну. Присяги я додержу... Поки що він безпечний під моїм ключем...

Чи не можна би мені з ним бачитись?

Не можна і не треба...

— Я називаюсь тепер купець Іван Небиловець із Києва, так мене й називай...

Чорнота приказав занести кілька дзбанків меду для вартових на стражницю, казав сказати, що це почесне від київського купця, приятеля їх старшого Онацького. А самі посідали у темнім кутку і обговорювали різні способи, як Хмеля визволити. В тій порі нікого в шинку не було і ніхто їх не бачив.

— А як Хмель почувається?

Йому добре, оскільки вольному козакові в тюрмі може бути добре...

Як ти гадаєш?

Проста річ. Треба подбати про барильце меду з таким кудернасом, щоб від одної чарки всю ніч проспати... Цим почастується вартових. Я лише мучив собі голову, хто мені такого кудернасу дасть, а вже як ти з'явився, то тобі не прийдеться важко. Цього можна добути між циганами, але мені цього не можна, бо могло б виявитися. Тебе тут ніхто не знає. А мої люди не виллють меду за обшивку, будь певний. А як поснуть, тоді до діла. Ти лише принеси барильце...

Я теж таке думав і тому зачав частувати вже відтепер...

А як вони, певне, тебе благословлять за увагу, то варто почути.

А ти теж втікаєш з нами?..

Ні, я ще кілька днів останусь. Треба втечу скривати, якомога найдовше. Як поміркую, що Хмель вже безпечний, тоді аж довідаються, що по йому й місце застигло.

Ти з вогнем граєш, і твоє життя в небезпеці, бо ти один маєш до нього приступ... і4 коли б так раніше викрилось...

Треба так робити, щоб не викрилось і щоб мене за це на кіл не настромили... Врешті я присяг і не жаль мені буде життя за добре діло... Та ось я, розмовляючи з тобою, пізнаю птицю по пір'ю, ти не простий собі козак... Хмеля я знаю добре, і мені серце віщує, що з нього вийде великий чоловік на всю Україну. Такого рятувати від ганебної смерті, то не жаль і на колі згинути.

Чорнота стиснув йому руку.

Коли ж зачинаємо?

Зачнемо ще нині. А коли скінчимо діло, то я тобі дам ось який знак... Ти скажи

шинкареві, щоб на тебе давали мені пити, а ти заплатиш. Отож як прийдеш завтра платити, то шинкар скаже, коли тобі до мене .прийти. Часто сюди не заходь, бо це могло б декому не подобатись...

Так собі балакали стиха і від часу до часу заводили вголос суперечку, показуючи з себе п'яних.

— Якого диявола, Максиме, нам їхать у Царгород через Галац, коли нам ближче буде морем до Варни або прямо в Царгород...

— То ти з глузду збився, шкода, що ти купець, а свого діла не знаєш. У Галацу можеш крам так добре продати, як і в Царгороді, і не треба буде так далеко їхати...

— Чому не в Царгороді?

— Чому? Щоб султанська дочка в мене не влюбилась. Прийшло тепер кілька гайдуків в шинок і стали дякувать Чорноті.

— Гей, шинкарю,— каже Чорнота,— я плачу...

Він викинув золото на стіл. Шинкар хотів видати решту, а тоді Чорнота каже:

Хай останеться в тебе до часу. Коли б часом мій приятель, пан Онацький, хотів промочити горло, то давай на мій рахунок, а потім я прийду і порахуємося. Тільки чесно записуй... Прощай, Максиме, прощайте, панове гайдуки, а ще поки поїду в далеку дорогу, то ще навідаюсь до вас...

Він у Царгород вибирається, багатий купець... го-го! — каже Онацький.

Чорнота пішов зараз до міста. Купив двоє добрих коней, купив барило меду, а в циганів добув порошку на спання і всипав до барила. Позаносив ввечері те все до добре знайомого міщанина Василя Серпанки.

На другий день зайшов у шинок порахуватися. Онацький переказав йому, що ввечері хотів би з ним бачитись... Забіг потім до хлопців і сказав їм на втіху, що нині-завтра побачать батька. Але треба буде зараз втікати. Тоді забрав від Серпанки барило і міщанський одяг, по дорозі купив ковбас і хліба і поніс усе на вартівню. Гайдуки дуже зраділи, побачивши знайомого гостя та ще не з порожніми руками. Чорнота став їх частувати, а потім вийшов. Як вернувся, то гайдуки вже були готові. Вартовий при дверях в'язниці ледве стояв на ногах, вартовий у сінях вже хропів на землі. На стрічу Чорноті вибіг Онацький.

— Ще замкну на ключ двері від вартівні, а тоді підемо. Сталось це в мент, і тоді пішли в підземелля. Йшли

довгим коридором, ступаючи на пальцях. Чорнота держався за полу Онацького, бо нічого не бачив. Прийшли під двері камери. Вартовий лежав п'яний на землі. Онацький відтяг його набік, відчинив двері. В першу чергу Онацький заткав віконце соломною.

— Хто це? — питає Хмельницький.

Побачиш, як засвіtimo.— Тепер Онацький засвітив свічку і дав Чорноті піддержати.

Вставай, сотнику, мерщій і переодягнись в іншу одягу.

Чорнота поставив свічку у глечик і став помагати.

Хто ти, другий, будеш?

Потім пізнаєш, тепер ніколи балакати,— говорив стиха Чорнота.

Як Чорнота помагав Хмелеві переодягатись, Онацький зв'язував скоро віхті соломи і робив з них велику куклу, котру передягав в Хмельницького одержу. Надів штани, чоботи, жупана, шапку і перев'язав поясом, позакладав кайдани на руки і ноги, і припнув ланцюгом до стіни. Куклу поклав на соломі лицем до стіни і прикрив кобеняком. Лише чоботи було видно."

" — Тепер я вас виведу за ворота і тікайте в божий час... ! оста ну і цео куклою буду цілий тиждень манити і воловодити вартових і наглядачів, якби сюди заходили.

Вмить загасив Онацький світло, і Хмельницький не мав с.іромози придивитися, хто є цей, другий. Онацький зняв з віконця солому і порозкидав по землі.

Вийшли всі три на випиньках, перейшли коридор. Онацький відчинив залізні двері і випхав їх на вулицю... Усі вартові спали мов неживі.

Йшли серед пітьми пустими вулицями до домика Хмельницького, не говорячи ні слова. Чорнота застукав у віконце — і зараз відчинились двері. Горпина ще не спала і вижидала. Зайшли навпомацки у кімнату, де жили хлопці. Тут світилося, а вікно було приткане. Няня стала обнімати Богдана за голову, хлопці припали до його руки.

— А дайте ж мені придивитися, хто мій спаситель, бо й досі не знаю, хто він.

Пізнавши Чорноту, він такий був зворушений, що не міг слова промовити. Обняв кріпко друга й цілував.

Вже другий раз завдячую тобі життям, мій друже!

Потому дякуватимеш, а тепер запоряди, що треба. Не гайся, бо нам в дорогу пора...

Няня стала знову накликаати на панів пекельної кари.

— Ти, няню, давай нам вечеряти і мовчи, щоб челяді не розбудити. Ніхто не сміє знати, що я тут був.

Няня пішла в кухню...

От ще не вивелись приятелі та добрі люди в світі. Коли б не ти, Іване, я, певне, пропав би.

Не так-то дуже я, коли б не Онацький, то хіба би тебе силою відбив...

Хто це Онацький, чи той гайдук, що мене пильнував? Не розумію того.

Буде час довідатися. Мене бере нетерплячка, щоб чимшвидше звідсіля вибратися.

Чи Онацький втікає з нами?

Куди! Ти чув, як він говорив, що буде цілий тиждень вартових цео куклою воловодити, поки будеш в безпечному місці.

Бідний чоловік, його, певне, на кіл посадять...

За нього я не боюсь, хитрий, мов запорожець. Розкажу тобі все по дорозі. 1

Чорнота став розглядати Богдана. Богдан у свою чергу дививсь на Чорноту, і стали обидва сердечно сміятися із своїх купецьких одягів.

Тиміш нетерпеливився, бо хотів знати, яким способом батько визволився.

Тату, ти поїдеш, а ми нічого не будемо знати.

Ви теж їдете з нами і Степан. Повечеряємо і в дорогу.

Хлопці дуже зраділи.

А де ти заховав королівську грамоту? — питає Чорнота.

Я її зараз по вечері пошукаю і заберу з собою, вона нам в дорозі буде потрібна.

Горпина принесла вечерю і поставила на столі.

Що ти, Богдане, тепер загадуєш?

Будемо їздити по Низу, по козацьких паланках. На Україні небезпечно оставатися, а там пропаду, мов сіль на воді. Треба людей, підготувати до того, що має бути, та зібрати козацтво. Хлопців лишу поки що в яким-небудь козацьким хуторі. У мене там знайомих доволі.

А я лише вас відвезу в безпечне місце і вертаю сюди назад. Я купець-крамар, і мене не будуть чіпатися, та хоч козакові погано крамарювати, та для святої справи нічого не шкода.

Я ще й до Варшави виберусь. Мою кривду виложу перед сенатом і королем.

І нічого не виграєш... Начхатъ на всі сенати і суди, а нашого права доходити нам шаблею. Як мені бог допоможе піймати Чаплінського живим, то, не питаючись тебе, прикажу з нього шкуру стягнути...

Я хочу найперш доходити свого права в мирній дорозі. Знаю, що король мене милує, а канцлер Оссо-линський теж.

Я не перечу, що вони тебе люблять, та не буде з того для тебе користі, бо вони супроти панської самоволі немічні. Король так називається. Він лише мальований, а на канцлера пани віддавна зубами скрегочуть. Король поки ще засів на своєму стільці, ерікся всіх своїх прав у користь магнатів. Не розумію, як може розумний чоловік у Польщі вірити в такі примари, як правда і справедливість? Нам треба згуртувати козацтво, підняти поспільство та прогнати панів-ляхів з єзуїтами та жидами геть за десяту межу.

Не знаю, брате, чи буде у нас сила устояти самим. Ти знаєш, скільки у нас вже було спроб, а все ми улягали силі і в щораз більшу кормигу попадали.

То злучимось з татарами, турками, москалями, з самим люципером, а ворогів проженемо.

Нащо ж нам лізти у незвісне, може, ще важкіше ярмо? Не краще нам приборкати панів-магнатів, віддати владу королеві і жити як у доброго батька. Тоді Польща стане сильна і ми з нею. Цілому світові будемо приказувати.

Яке нам діло за польського короля й Польщу побиватися і кров проливати? Ми їх лише проженімо з України, а вже хай собі самі голову ломлять за своїми порядками. Нам треба згуртувати народ з козацтвом, щоб у нас не було ні пана, ні підданця, тоді Україна від великого до малого зубами буде боронитися проти кожного зовнішнього ворога.

Пробували вже таке не раз, та й нічого з того не вийшло, та й не повезло,— каже Хмельницький.

Бо не було доброї розумної голови. Не було такої сильної руки, щоб усіх держати у послусі. Візьми всі повстання кожне зокрема, а в кожному та сама причина невдачі.

То правда. Один Сагайдачний міг на таке зважитись, а не зважився ні разу. Він теж бачив, що йому не під силу...

То були початки. Сагайдачний зорганізував козацтво, як ніхто другий до нього і після нього. Коли б був прожив довше, то певне, був би довів Україну до того щабля, що можна було з ляхами помірятися. Тепер на нас черга кінчати почате тим великим гетьманом діло. Мені серце віщує, що твоя* Богдане, у цьому ділі доля. Ти переможеш. Нам не оглядатися лише на станові козацькі права, на віру та церкву, не зупиняти боротьби тоді, як добудемо права для козацтва, церкви і віри, але аж тоді сховати шаблю в піхву, коли і простий народ стане свободним на своїй батьківській землі, вільний від панщини і від пана, коли кожний стане вільним козаком, не дивлячись на ніякі реєстри.

— Дуже далека дорога...

Правда, що неблизька, та ще й терниста і кривава, але певна. Бо скажи мені, що народові з того прийде, що з його праці буде користуватись не пан-лях, лише пан-козак. Прийде якийсь інший, сторонній пан, обіцяє більше, а тоді народ-невольник заріже свого пана і піде до другого, котрий буде йому видаватися кращим. Але коли той народ стане сам своїм паном, тоді його ніхто і медом не завабить в неволю, а коли схоче зробити це силою, то увесь народ буде зубами боронитися проти наїзника. От чого я найбільше боюсь. Ми зірвемось і переможемо, добудемо наші права і тоді скажемо народові: бувайте, люди, здоровенькі, кидайте зброю і йдіть на панщину, тепер вже до пана-козака. Ми втомились і хочемо спожити це, що добули. Я боюсь, щоб так не сталося... У нашій боротьбі не сміє бути перестанків. Ми всі в неволі, і козацтво, і поспільство, і церква, і віра. Зриваймось до бою і не спочиньмо, поки всі не станемо вольними. Борючись з перестанками, ми ошукаємо народ, а раз ошуканий народ удруге за нами не піде...

Високу ти вежу муруєш, Іване, вважай, щоб голова не завертілась, можна впасти.

Держись цупко поруча, то не впадеш,— каже Чорнота, закурюючи люльку.

Хлопці прислухувались пильно до цієї розмови двох старих приятелів. Обидвом їм більше подобався радикальний погляд Чорноти, як здержливий Богдана. Олексій нагадував собі всі знущання лютого Яреми. І тепер ставали йому перед очима ті каліки-втікачі, прочувались зойки катованого народу...

Цілий час побуту у Хмельницького почував себе Олексій недобре. Голова вертілась, а від часу до часу проймало його морозом. В очах темніло і шуміло та гуділо в голові. У всьому тілі почував якусь неміч. Довга томлива дорога і ті важкі переживання в останніх днях зломили його до краю. Тепер, заслухавшись в слова Чорноти, він спаленів увесь і з лиця стало сипати вогнем. Помітив це Хмельницький і взяв його за голову рукою.

— Лягай, сину, спати, ти нездужаєш...

Зробив те саме й Чорнота і поглянув значущо на Богдана.

Таж ми зараз маємо їхати,— каже Олексій.

Тобі, синку, з нами їхати годі. Що ми в дорозі з хворим робитимемо? Ти лишишся під опікою Горпини, няні. Тобі нічого не загрожує... вже няня тобою краще заопікується в хаті, як ми в степу. Годі! Подужаєш, то приїдеш за нами на Запорожжя.

Няня теж оглянула Олексія.

— У тебе, дитино, пропасниця, я це ще давніше помітила, не можна тобі зараз їсти, ходи зо мною.

Олексій встав і зараз почув, як у нього голова закрутилась, трохи не впав.

Так, так, дитино,— каже Хмельницький.— Коли б тут яка напасть трапилась, то няня скаже, що ти її внуком приходишся, що вернувся зі школи і занедужав... Тобі нічого не зроблять, а на Тимошеві помстились би. Може, Бог дасть, що я незадовго сюди вернусь, але не знаю, чи ляхи до того часу мене ждатимуть. Ти, няню, орудуй всім, як сама знаєш, бо Степан їде з нами.

Не турбуйсь, Богдане, якось порадимо. їдь у добрий час, я всього припильную. Ти, Олексієчку, лягай у постіль, я тобі зараз зілля заварю та й трясцю відшепчу...

Як Олексій став роздягатися, то ним трясло, аж зуби скакали.

А тим часом обидва приятелі вели далі розмову. Хмельницький каже:

А що буде, як ми зачнемо з народом, а потім побачимо, що серед ріки тонемо і не буде рятунку ні нам, ні народові?

Переплинемо,— каже твердо Чорнота і вдарив кулаком в стіл.— Ти поміркуй, що без народу нема нам що зачинати, а потім народ кидати не можна. Ті з народу, з поспільства, що підуть з нами, то не косарі, яким би увечері можна сказати: "Йдіть собі, люди, кому другому завтра косити, нам вас не треба більше". То лицарі. За свою пролиту кров чому ж би не мали бути козаками так, як й ми! Переплинемо! Заплинемо аж у Варшаву, приборкаємо ляхів-панків так, що їм на все відхочеться пхатись на Україну. У нас на Україні гаразд буде, як стануть усі вольними, як не буде ні хлопа, ні пана.

— Амінь! — сказав Тиміш.

Хмельницька поглянув любо на сина. Він радів тим, що в Тимоша козацьке завзяття прокидається.

— Чи не пора нам в дорогу,— каже Хмельницький, дивлячись крізь вікно.— Подбай, Тимоше, щоб у дорогу дещо забрати, і розбуди Степана, щоб сідлав коні.

— Не забудь грамоти взяти, Богдане.

Богдан узяв свічку і пішов у сіни, звідсіля східцями у льох. Тут роздивився по стіні і натиснув один камінь. Зараз-відскочила пружина, відчинились малі дверцята — і показався другий льох, де містилась Богданова скарбниця. Стояло тут одно барильце з золотом, друге більше з сріблом, стояла скриня з дорогоцінностями. В окремій скринчині держав королівські грамоти.

Богдан набрав у мішочки грошей, узяв скринчину з грамотами. Двері знову зачинились, і Богдан оглянув стіну. Ніхто б не вгадав, що за цею стіною криються такі скарби.

Тим часом Чорнота розмовляв з Тимошем, що тепер, як батька не було, показався сміливішим.

Я радію, Тимоше, що ти одностудець зі мною. Твоїй молодій козацькій душі навіть не подобає інакшим бути та й інакше думати. В тобі повинен горіти живий вогонь, коли

він у старших зачинає пригасати. Дай, Боже, щоб пригасав поволі, коли має пригасати, а не відразу. Коли б ти вже тепер був такий здержливий, як твій батько, то, постарівшись, ти став би непотрібною колодою. Тепер твій батько здержливий, а я палкий, ми один одного доповнюємо, і тому я люблю твого тата, добре нам разом діло робити...

А ти, Хлопче, чого тут? — каже Хмельницький.— Та біжи розбуди Степана, хай коні сідлає. Ще подивлюсь, що з Олексієм робиться.

— Полежить і видужає,— говорила Горпина.

— Пильнуй його, няню, як свого рідного... І прощай та молись за нас.

Ще було темно, як Хмельницький з сином посідали на коні і виїхали за ворота, а Чорнота з Степаном пішли пішки до Серпанки, де їх ждали коні. Поїхали всі четверо із Чигирини у далекий світ...

III

ОНАЦЬКИЙ ТУМАНУ ПУСКАЄ...

Цілий тиждень потім Онацький носив щоднини Хмельницькому харчі в тих самих глечиках, які опісля виносив порожні з камери. Брав з собою одного гайдука, котрого лишав при дверях, "для безпеки свого життя". І кожного разу лаяв Хмельницького та глумився з нього... Інколи чули гайдуки й бачили, як Хмельницький сидів на ослінчику звернений до стіни і захриплим голосом відгризався, в свою чергу лаяв та проклинав панів, заприсягав їм помсту. Доставалось і Чаплінському, котрому погрожував, що коли його піймає, то з живого шкуру зніме та соломою випхає. Інколи бряжчали кайдани, а кожного разу Онацький виходив з камери дуже сердитий. До гайдуків він говорив:

— Чого пан підстароста з цим вовкулакою так довго возиться? Коли б мені можна, я зробив би з ним кінець зараз. Годі нам тут у тих смородах гнити, пильнуючи харциза, що нема вільної хвилини.

На другий день Онацький не ходив до льоху.

— Хай добре зголодніє, то й язик його присмириться... Голодом диких звірів уговкується.

Наступного дня на очах усіх всипав до страви цілу жменю солі.

— Буде пан Хмельницький води просити, а я не дам... Але в'язень страву з'їв, бо глечики виніс Онацький

порожні, але води не просив. Стражники не могли з дива вийти. Це справді такий характерник, якому або ангел, або чорт воду носить. Але панів її Чаплінського не перестав лаяти, та так страшно, що не можна було слухати. Про це пішла вістка по місту, стали кружляти різні легенди. Довідався про це й Чаплінський і прикликав до себе Онацького.

— Що робить в'язень?

— Дужий, мов тур, а лається погано, що аж лячно слухати... Ей, ваша милість, коли б так з ним покінчити, бо вже видержати не можна.

— Покінчив би я, та пан староста не дає собі говорити.

Може би, ваша милість, прийшов коли на нього подивитись...

Подивитись? — Чаплінському пішов мороз поза спину.— Я радий, що його не бачу...

Близько приступати небезпечно, але так на довготу ланцюга, то можна...

— А той ланцюг довгий?

— На цілу камеру, трохи не до порога. Хотів я взяти коротший, та цей, що є, прикований раз на все до стіни, і я не можу іншого давати. Хто це робив, знав, що робить.

— Ну побачимо!..

Тепер стала Чаплінського мучити кортячка. Хоч він почував страх перед Хмельницьким, але ненавидів його в душі і хотілось би поглумитись над немічним ворогом.

На другий день зайшов на вартівню.

— Хочу бачити в'язня, ве́ди мене до нього. Онацький взяв ключі, взяв ще двох сторожних з собою

і пішли до льоху. Як увійшли на довгий північний коридор, як Чаплінського овіяло підземельним повітрям, то почув такий жах, що, коли б не сором перед гайдуками, був би завернувся певно. Онацький відчинив двері і пішов досередини.

— Прощу, пане старосто,— сказав голосно.

Але Чаплінський так налякався того голосу, що його пройняло дрижаками і боявся переступити порога камери. При тьмавім світлі свічки бачив, як Хмельницький сидів в ланцюгах, звернений до стіни лицем...

Ануге, хаме,— кричав дрижачим голосом Онацький,— повернись та подивись, які гості до тебе прийшли...

Знаю,— промовив глухий хрипливий голос,— то той розбійник Чаплінський прийшов глумитись наді мною...

Повернись та звітайся,— кричав Онацький і став куклу штовхати попід ребра.

Забряжчали ланцюги, та кукла не оберталась, і почувся ще страшніший голос:

— Чорт його матері! Хай лиш зблизиться до мене, а я йому отцим ланцюгом голову розторошу.

Чаплінський скипів, але поступився до сіней.

— Приношу поздоровлення від моєї жінки...

Йди до чорта, собачий сину, вона така сама шельма, як і ти. Я з вас обох прикажу колись, як звідсіля видобудусь, міхом шкуру стягти.

Поки ти це зробиш,— сміявся Чаплінський,— то тебе чорт злизне, і не вийдеш звідсіля живий...

Вийду, шкуру зніму, а потім на кіл посадити прикажу... Прокляття на твою голову. І ти, і твій староста мені десь...

Голос був такий страшний і ланцюг так страшно забряжчав, що Чаплінський не видержав і крикнув до Онацького:

— Ходи! — а сам поспішав щомога.

Онацький замкнув двері і поспішав за Чаплінським, що дрижав, мов у лихорадці, і дзвонив зубами.

— От ваша милість бачив, яка моя служба...

А ти не боїшся, щоб тебе ланцюгом по голові не зацідив?

Що ж я... худобахолок. Вб'є мене, то десять інших стане на моє місце.

— Ходи за мною...

Як прийшли у замок на покої Чаплінського, він замкнув двері на ключ.

— Бачу, що ти добре службу робиш, ось тобі заплата.— Він дав йому кілька золотих.— Але тому треба вже раз зробити край, так як ми передом говорили...

Я готовий до послуг вашої милості. Хотів я змусити його різними способами до покори, не давав йому два дні їсти, потім всипав до страви солі, а не дав води. Обходився й без води і нічого не просив...

Я це чував, та воно здавалось мені байкою... Але на те ось якої солі треба... як всиплеш до страви, то певно

0 коліє.

Чаплінський вийняв якийсь зелений порошок у пляш-чинці і подав Онацькому. Онацький помітив, що Чаплінському дрижали руки.

— Розумію вашу милість, по такій солі не схочеться вже їсти, ні пити. Завтра буде біди край.

Він засміявся, вишкіривши по-вовчому зуби. Але краю ще не було. На другий день прибіг Онацький наляканий до Чаплінського.

Вже? — спитав Чаплінський, і видно було, що сам того слова налякався.

Ні, не береться. Я всипав усе, а він мені перший раз подякував. Казав, що ще ніколи так смачно не пообідав,

1 просив ще такої смачної їди.

— Йому хіба чорт помага.

Чаплінському майнула в голові тінь підозріння, що Онацький його одурює. Онацький помітив це і заговорив:

Ваша милість, його треба попросту задушити, тоді не буде крові... але я не маю сили цього зробити.

Добре, я пішлю тобі нашого ката. Він страшний п'яниця. Треба буде його підпоїти, а тоді він, певне, забуде, що він робив...

Гаразд! Я чекаю і зроблю так, що й півень не запіє...

Тінь підозріння пропала. Чаплінський заспокоївся. Онацький служить вірно. Може бути, що й порошок не був труйливий.

Надвечір прийшов кат і каже до Онацького:

— Я від ітана підстарости,— а від нього вдарив сопух горілки, мов з бочки... Страшно було глянути на цього виродка. Кремезний і дужий, мов медвідь. Лице опухле і червоне, немовби в упиря. Червоні каправі очі... звір у людській подобі.

Онацький виправив з вартівні сторожих і остався сам, хоч йому боязко стало.

— Ти містрж? — спитав увічливо.

— Так, тут є для мене робота.

— Знаю, сідай та випий меду, ще час...

Кат усміхнувся й присів. Онацький подав йому добрий кухоль меду, того самого, що приніс Чорнота.

Тепер придивився Онацький ближче на свого гостя. Здавалося, що в тому виродкові немає людської душі. Та ще його неохайна засмальцьована одежа, рудий волос на голові, мов щетина, така ж борода й вуса.

— Будеш мати, містржу, неабияку роботу. Треба одного в'язня спрятати, та так, щоб не було каплі крові... А той в'язень сильний, мов тур, і не дасть себе легко взяти... бережись.

Кат засміявся згідно і показав на свої руки, мов довбні.

— Не першина мені таке діло, задавлю, мов горобчика, що й не квікне. Ти л ше заведи мене там...

Онацький заговорював та частував, поки не помітив, що мед своє робить.

— Ходімо!

Взяв ключа, а відходячи, поставив решту меду на столі для гайдуків.

Мед став ката розбирати, бо як йшли коридором, то кат вже заточувався.

Та ти, містржу, йди сам, бо я не можу на таке дивитися...

Мені тебе не треба,— каже кат.— Найкраще, як мене там замкнеш на цілу ніч.

Усю розмову чули гайдуки. Вони догадувались, про що діло, і їм стало страшно.

— Відчини двері і дай мені свічку...

Кат увійшов, а Онацький зайшов потихеньку за ним. Кат став наближатися до кукли, мов кіт, держачи мотузку в руці. Тоді Онацький вдарив його в потилицю так сильно, що кат повалився на землю і вже не міг рушитись. Він став зараз хропіти. Свічка погасла. Онацький порвав куклу на куски і розкинув соломі. Одежу звинув у клунок і сховав під полу.

Сталось усе миттю. Онацький замкнув камеру і вийшов. До сторожих каже, трясучись:

Мені страшно, я не можу на таке дивитись. Я його там замкнув, а рано випущу... Я оставив йому світло...

І нам страшні),— каже вартовий,— погана служба на таке душогубство дивитися.

Дарма, небоже, на те ми слуги, щоб слухати панів. Але завтра вже буде біди край.

Чимало здивувався Онацький, як побачив, що ніхто меду не рушив. Онацький вилляв решту на землю. Ніхто не хотів випити решти по катові...

Рано прийшов Онацький з гайдуками у камеру і застали сплячого на землі ката, а по Хмельницьким і сліду не було. Всі лише охнули і страшно налякалися. Онацький розпитував вартового, що сталося, та нічого не міг довідатися. Цілий час, як Онацький зачинив двері, було в камері тихо, мов в могилі.

Але ти бачив, як я замкнув двері?

Не лише я бачив, але бачили й другі, що тут були... Коли Чаплінському розказали, що Хмеля немає, то він

ледве не зомлів, так налякався. Прибіг зараз до в'язниці. Онацький показував дуже збентеженого і рвав собі волосся з голови. Кат спав мов мертвий. Даремно його будили.

Аж Онацький казав принести відро води і вилляв на нього.

Кат, прочунявши, не знав нічого сказати, він навіть не міг нагадати собі, по що сюди приходив. Аж згодом нагадав, що прийшов сюди, закинув в'язневi мотуза на шию, а далі не пам'ятав...

Чаплінський підозрівав, чи ката часом не перекупили, ну — але де в'язень подівся, коли всі вартові присягалися, що від хвилі, як Онацький замкнув камеру, ніхто сюди не заходив ані не виходив?

Усі повірили, що Хмельницький визволився якоюсь надприродною силою, що він, певне, характерник. Вістка про чудесну втечу розійшлася блискавкою по городі. Люди розказували собі різні нашвидку видумані додатки, розказували навіть, що бачили, як Хмельницький виїхав з тюрми на карому коні і полетів високо в хмару...

Коли про цю втечу довідався староста Конєцпольський, то лиш рукою махнув. І йому та бабушерія навкучилась. Але Чаплінський так дуже в чари не вірив, і він тепер справді налякався. Він знав, що Хмельницький йому не подарує і помститься і не знати, з котрого боку вдарить. Не було йому тепер хвилі спокою. Боявся виходити з дому без сторожі, а вночі ставив під дверима у себе варту.

Однодумці Хмельницького ширили навмисне чудасії про втечу і надприродну поміч. Через те Богданове імення окружалось славою характерства, невмираки, котрому все мусить повестися, до чого лише прикладе свою руку...

ЗНАЙШОВ ЩИРЕ ДІВОЧЕ СЕРЦЕ...

Олексій перележав три тижні на пропасницю. Горпина пильнувала його, мов рідну дитину. За той час він — дуже виснажився й змарнів. Уставши з постелі, ледве міг ногами волочити.

Приїхав у Чигирин купець Небиловець. Запевнив няню й Олексія, що обидва Хмельницькі безпечні, а де вони під цю пору побувають, того він не знав. До Олексія каже:

— Ти, небоже, скучаєш тут без діла. Поки що ти ще заслабий, щоб тебе на Січ перевести. Завтра проведу тебе до міщанського дому, а там тобі буде веселіше. Старий, може, видумає для тебе яку легшу працю при тутешньому братстві. Я мушу завтра під вечір виїхати, бо мені не можна довго на одному місці засиджуватися.

Олексієві таке безділля дуже надокучило, і був з того радий.

На другий день прийшов знову Небиловець і забрав Олексія до Серпанків.

Серпанка Василь був колодієм у Чигирині, а до того дуже багатим і загально поважаним чоловіком. Робив про запас вози, плуги, борони, а то й панські коляски. У нього було розлоге домівство, велика хата, стані, шопи, майстерня, возівня і склади на матеріал. Сім'я була теж чимала: два жонаті сини, з онуками, і одна дочка Катруся. Десяток челядників і кілька хлопців працювало в робітні. По тодішньому звичаю вони теж належали до сім'ї, тут жили й харчувалися. Серпанка був цехмістром, міським лавником і ктитором в церкві.

Як Небиловець прийшов у хату Серпанків, то старий був в майстерні. Прийняла гостей Серпанчиха і просила сідати. За старим послала дівчину. Дівчина поки пішла в

майстерню, шепнула на ходу Катрусі, що прийшли гості: пан сотник Чорнота і ще якийсь молодий хлопець, гарний, мов писаний... Катрусі треба було вийти до гостей, тому зараз пішла у свою кімнатку прибратись краще. Причесала волосся, заткнула квітку й наділа нову горсетку та припнула мережену запаску. Гості сиділи в світлиці на лаві, застеленій турецьким килимом. Світлиця була простора, з двома вікнами до сонця. Довкруги під стінами стояли широкі ослони. Горою по стінах йшли полиці, а на них повно посудини: горшків, мисок, тарілок, дзбанків, все гарної роботи, розмальоване квітами. Лише на вільній стіні, проти дверей, висіли рядком святі образи, а в кутку під образом Спасихеля горіла лампадка. Стіл був прикритий мереженим обрусом. На столі хліб та сіль, символ української гостинності.

Як увійшов у хату старий Серпанка, гості повстали на привітання, а Чорнота гукнув:

— Ваші голови!

— Здоров, любий приятелю, ш дуже раді гостям... А цей гість хто?

—*— Це Олексій Корнієнко, попович з Лубен, Богданів похресник. Замандрував сюди від пана Яреми, котрий хотів його, дарма що попович, у підданство підібрати.

— Сідайте ж, гості, прошу! Здоров і ти, юначе! Як ти Богданів похресник, так значиться, ти наш. Я тому питав зараз, хто ти, бо при чужій людині не так говориться, як між своїми.

Серпанка — високий чоловік, худощавий, яких 60 років віку, з стриженими вусами і лисою головою. По його м'язистих руках та широких плечах можна було пізнати, що у ньому неабияка сила. Одягнений був в полотняний халат, місцями помазаний дьогтем. Видно, що недавно з майстерні вернувся.

— Яв такому ділі приходжу, бо часу в мене небагато,— говорив Чорнота.— Цей юнак скінчив Київську академію, значиться, вчена людина. Втік сюди, як я вже казав, від пана і панщини під Богданову руку. Богдан, втікаючи, хотів забрати його з собою враз з Тимошем — вони однолітки, та сердега Олексій занедужав на лихорадку і довгенько перележав. Він ще заслабий, щоб на Низ їхати, а вдома скучає. Так я прохав би вас, чи не можна б знайти для нього якої праці?

Серпанка придивлявся уважно до Олексія, начеб хотів відгадати, яка в нього душа.

— Людей з високою освітою нам багато треба... Без діла тут сидіти не будеш... та ми ще про це поміркуємо, а поки що нам пора перекусити...

Серпанчиха поставила зараз на столі перекуску і стала припрошувати гостей. За хвилю увійшла у світлицю Катруся. Олексій задивився на неї, мов на образок. Справді було на що подивитись: струнка, невисокого росту, з рум'яним личком та чорним волоссям.

Вона поцілувала Чорноту в руку на привітання, а на Олексія глянула темно-синіми, мов ягода терену, очима та зараз спаленіла і понизила очі. Олексій почервонів теж.

Здорова була, Катрусе! Коли ж на весілля проситимеш? — каже Чорнота.

їй ще час,— каже мама.— їй лише що на сімнадцятий пішло.

Говоріть здорові, паніматко. Мені це не новина, що кожна мама так говорить,

одмовляється, а як гарний жених трапиться, то й дівування минеться і рушники знайдуться, мов з неба впали...

Ні, сотнику,— каже Серпанка,— таки тепер не пора... Ти знаєш, у якому часі ми тепер живемо та хтозна, як воно ще може бути... Та чого ми таку балачку завели, начеб вже сватів приймали. Ми краще випиймо по чарці та закусім, чим бог дав.

Частували гостей та заговорили про втечу Хмельницького...

Проворний та хитрий, мов лисиця, той Онацький,— каже Серпанка,— як він того Чаплінського одурив... Йому здається, що Богданові справді нечиста сила помагала...

Дурня неважко одурити,— каже Чорнота.— То наше щастя, що Чаплінський — сотенний дурень. Коли б так при його звірськості був ще й розум, то він накоїв би нам більшого лиха. Та мені здається, що він не такий дурний, щоб у ці небилиці повірив, а лише тому, що дав убраться в шори, тепер соромиться доходити правди... А що він тепер? Я вже давно тут не був.

Говорять,— каже Серпанка,— що дуже боїться помсти Хмельницького і варту у себе при дверях ставить, дуже змарнів і спати не може. Це говорив мені Онацький, котрий часом увечері до мене забіжить на хвилинку.

— А Онацького не чіпалися?

Коли пак! Зразу хотіли покарати ката, що буцімто він був у змові. Та потім справу зам'яли. А Онацького не чіпали, бо він багато дечого знає...

Хмеля вони таки бояться, бо кажуть, що він під королівською ласкою ходить. Але нема того злого, щоб на добре не вийшло. Про Богдана ходять різні казки, народ вірить, що він характерник-невмирака і він один може піднести руку на панів. А як він на панів стане, то увесь народ за ним піде. Якби не те, що Хмельницький був арештований, що він невиясненим способом визволився з найпевнішої камери, був би й надалі остав звичайним козаком, і про його кривду були б вже люди забули...

Корнієнко лише одним вухом слухав, бо вся його увага була при Катрусі, хоч не мав відваги на неї дивитись. Він досі дівчат не знав. Виростав змалку вдома серед злиденних обставин під кормигою лютого князя, потому в бурсі та в школі не мав до цього нагоди. Тепер душа його, розніжена важкою недугою, стрінула чудо-дівчину, летіла до неї, мов нетля до світла...

Чорнота встав, подякував за гостину і збирався відходити. Олексій хотів іти теж, та Серпанка його задержав.

Пан сотник від'їжджає, і я не маю права його задержати, але у тебе, юначе, нема роботи, то чому ж не хочеш у нас пообідати?

Няня буде мене з обідом ждати,— випрошувався Олексій.

Нічого,— каже Серпанка,— сьогодні пообідаєш двічі. Тільки ти вибач, що тебе оставлю між жіноцтвом, бо в мене пильна робота в майстерні.

Олексій того налякався. Про що йому з жінками балакати? І без того, хоч при людях, він не знає, на яку ступити і мовчить, наче б води в рот набрав, і їда не йде йому в смак...

Коли мені дозволите, батьку, то й я піду з вами в майстерню. Це для мене цікаве, бо

мій покійний батько теж майстер був і сам собі все робив.

Може, й колеса вмів робити?

Робив вози й колеса, а я як приїхав зі школи додому, то помагав йому.

Ну, так добре, ходімо в майстерню.

Чорнота попрощався й пішов, а Олексій з Серпанком пішли у майстерню. Олексій хотів зараз роздягтися і взятись за вісник, але Серпанка не дав йому.

— Твоя хворість не дозволяє тобі працювати; і одежі шкода, бо вона не до того. От сядь тут та дивися, як ми робимо, а потім подумаємо...

Та Олексій не сів, а ходив по усюдах та придивлявся. Умить рішився, що кожної днини буде сюди приходити до роботи і не буде даремно у няні хліба їсти. У цій майстерні небагато було такого, чого би він у свого батька не бачив.

Придивляючись до всього, він і не стямився, як прийшов полудень. Старший челядник вдарив довбенькою по дошці. Робота відразу зупинилась. Робітники знімали фартухи, отріпували тріски з одежі і пішли гуртом у кухню.

Олексій хотів теж відходити, та старий його задержав.

— А хіба ж тебе, юначе, два рази просити? Не пущу, та й годі.

Нічого було робити. Ним запанувало дивне почуття: і кортіло його, тягло зйтія та поглянути на дівчину, а чогось соромився, боявся. Йому здавалось, що всі знають стан його душі і посміються над ним.

Його повели тепер вже не в світлицю, де був перше, а в іншу кімнату, більшу, де вже було все до обіду приладжене.

Посідали всі за стіл, і тепер Олексій мав нагоду побачити, яка у Серпанки сім'я. Поприходили сини з жінками і цілий кагал дітей — більших і менших. Серпанчиха сіла за столом, а Катруся з братовими і служанкою послуговували. Старий проговорив молитву, і взялися їсти. Серпанки жились невибагливо, але достатно. Олексієві дуже подобався цей старий патріархальний порядок, який тут був. Усі дивились на старого і дуже стримно відзивалися. Олексія все тягло дивитися на Катрусю, та не смів очей на неї підвести. А скільки разів вона підносила йому страву, то соромився і червонів. Їда не йшла йому в смак, начеб давився тим, що йому подавали, а під серцем було йому чогось млосно.

Нарешті обід скінчився, повставали, помолились і, подякувавши, стали розходитись. Олексій поспішив додому, бо там няня його з обідом чекає. Серпанки просили не гордувати та заходити до них (частіше).

Як опинився на вулиці, почував себе, начеб із холодної води вискочив.

"Що зо мною сьогодні робиться? Чого я так бентежився, мов школяр, що йє навчився завданого. Хіба я дівчини не бачив, чи що? Ой, не зараз я туди піду! Вони, певне, помітили, як я по-дурному поведився... ще подумують, що я за дівчиною бігаю... Треба мені цього, як діри в мості. Хтозна, куди ще мене доля кине?.. Я зразу гадав, що там знайду працю, тому я і в майстерню пішов. Та до чого я здався? Що іншого було затесати батькові кілок або перерізати пилкою, а що інше цілий день важко працювати. Знаю, що за годину бхляну, бо мою силу хвороба ізжерла. Тільки посміються з такого

робітника. Нащо мені було чванькуватись, що я таку роботу вмію?.. От не раз чоловік, не подумавши гаразд, щось таке ляпне язиком, що потім соромитися треба. Ні, я туди більше ніколи не піду..."

Няня ждала на нього з обідом. Як станув на порозі, вона каже:

— Що з тобою, дитино? Блукаєш кудись та й на обід забув, чи яка пригода в місті не притрапилась, тепер о біду не тяжко...

Я вже обідав, няню, у Серпанків. Насилу мене задержали, вибачайте...

Нічого мені на тебе сердитись, та шкода моїх вареників з сиром, геть повисихали та й понівечились.

Вона принесла їх з кухні й поставила на столі. Олексій аж тепер помітив, що він голодний, і уплітав вареники зі смаком.

— Щось не дуже ти поживився у гостях. Не ходи туди більше обідати, бо з голоду помреш... З Катрусиних очей ситий не будеш,— сказала няня, всміхаючись.

Олексій спаленів на обличчі.

Переді мною не сховаєшся, я знаю, чого ти так довго засидівся...

Ні, няню, я задививсь там на порядки в майстерні, бо це мене цікавить і дуже подобається.

От не говори! Не Серпанкові колеса там тебе задержали, а чорні брови та карі очі дівочі...

— Та "що ви, няню, вигадуете?.. Далєбі, втечу з хати... А стара засміялася вголос:

От ти й признався. Ну, та це нічого. Я бачу, яка твоя молода душа чиста та невинна... Чого тобі червоніти та соромитись? Ти молодий, такий у тебе час. Та богові дякувати, що на таке потрапив, а не яке ледащо, зводни-цю. То золото не дівчина. Чесного роду, а до того старий Серпанка дук на ввесь Чигирин. Та ти цим не турбуйся. Коли б не хотів тебе через своє багатство, то вже Богдан-ко за тобою промовить, а йому в Чигирині ніхто не одмовить...

Няню, перестаньте, бо, далєбі, втечу... Ви так говорите, начеб мені вже пора женитись, а я лише що зо школи вийшов. Я худобахолок, а вона багачка. Поки мені буде можна женитись, то вона давно замужем буде.

Обоє ви молоді, то й подождати можна. А наше лихоліття чей же недовго триватиме. Прийде на них, кровопійців, кара божя, ой, прийде, певне. Моє серце віщує, я того певна. А це зробить мій Богданко, мій сокіл ясний, моя люба дитина... Я його виняньчила, вигодувала, він мені наче рідний, відколи мій голубчик-анголятко Свирид пішов до бога. Недаром я його плекала, благословила, хрестила, від вроків та від подуву лихого вітру берегла, та в святої Покрови доброї долі для нього молила... І от моя молитва прийнята, і з цього мацінького Богданочка вийшов козак славний на всю Україну. Він ще вище піде, він визволить український наоод з-під ляцької, панської кормиги...

Олексій рад був, що стара заговорила про що друге, бо попередня мова начеб його кропивою по лиці пекла. Це ж справді все пусте та недоладне, не випадає в такий час завертати собі голови любощами. Він навіть не чув, який у неї голос. Увесь час ні

словом не заговорила. От коли б тільки трішки подужав; причепиться Чорноти та й поїде з ним на Січ, а як буде при Хмельницькім, то все забудеться. До Серпанків таки не треба ходити, щоб собі бог знає, чого не подумали... Ет! Пусте...

Та хоч як уговорював себе, що це пусте, нагадував собі своє сирітство, бездомність, утечу від пака, котрий може його ще своєю довгою рукою досягти, і не врятувало б його навіть те, що став зятем Серпанки. Пани знають себе добре, і Конецпольський не одмовить Яремі піймати його підданця і доставити на мотузку, куди скажуть. Треба звідсіля буде втікати далі і позатирати за собою сліди, бо й тут небезпечно.

І такі міркування не могли відігнати любої думки про Катрусю Серпанківну. "Чого мене тепер якраз ця клята лихорадка вчепилась, а то був би поїхав на Січ і Катрусі не побачив і не знав".

По обіді пішов у свою кімнатку, узяв книжку, яка попалась під руки, і став листувати. Та нічого не чіпалось його голови. Звернув увагу на віщування Горпини щодо Хмельницького. Як воно справді було б гарно, коли б так Хмельницький підняв повстання проти панів, якби так увесь український народ піднявся до орлиного лету та прогнав панів за десятку межу, як говорив Чорнота... Тоді б гарно жилося православному народові на великій просторній Україні — без пана і хлопа...

Узявся знову за листування книжки, та за кожним рядком показувала Катруся своє гарне личко, достоту таке, як його сьогодні бачив... А може, це гріх, що він про неї думає? Чого ж? Вона цього не знає, а йому так любо про це думати... і бачити її в своїй уяві такою, як вона справді є... Покинув книжку й пішов пройтися по городі. Та й тут ті самі думки, ті самі привиди. Побачив квітку. Таку саму бачив нині у косах Катрусі. Він зірвав квітку і став її цілувати.

"Пек та осина! Наврочили мене чи яким зіллям зачарували? Та це, либонь, лиш сьогодні так, а завтра минеться... А може, то Чорнота навмисне мене там завабив?"

Козаки химерні та збиточні бувають... Та раз штука вдасться, а я ні завтра, ані післязавтра там не піду".

Легко було сказати: не піду... можна й забожитися. Треба би ще себе на ланцюг припнути або на замок замкнути. Чорноброва Катруся, хоч вона того не знала, закинула на серденько молодого юнака невидимий арка-нець. Чим більше хотів його розсилити тим більше замотувався з руками, ногами, головою, цілою душою.

Ще кілька днів держав себе Олексій добре, мов коня за поводи, навіть не виходив з дому нікуди. Позбирав усі книжки, які знайшов в хаті, і обложився ними, мов рабин. Та не міг себе присилувати, щоб розуміти те, що читав. Так само не бралась його їда і сон кудись відбіг. Видно, як силувався, щоб додержати постанови: не піду. Замість поправлятися по хворобі, він з дня на день більше марнів.

Помітила це Горпина і раз так каже:

Щось, дитино, не так з тобою, як треба, замість поправлятися, ти марнієш...

Я, няню, почуваю себе добре, лиш... лиш не їсться й не спиться. Мене, либонь, наврочено, порадь мені на це, няню...

Я не відьма, щоб з такої недуги тебе лікувати. Це було б гріхом проти божої волі.

Чому ти не хочеш зайти до Серпанків? Там тобі на твою недугу ліку шукати...

Коли ж бо я, няню, вирішив собі, що туди ніколи не піду...

Не добре ти вирішив, сину. Перш усього, це противне божій волі. Коли твоє серце до Катрусі пробудилось, то така воля божя, що ви обоє для себе призначені. Ти надармо мучишся, бо таки не видержиш і підеш. Чого ж мучити себе? Йди ще сьогодні.

Олексій спаленів, мов рак.

Мені, няню, справді від якогось часу щось сталося, чого я не розумію. Я бачу, що я не той став, що перше був. Мене навідає якась туга, я би кудись йшов, полетів, хоч і не знаю куди, і знаю, що там не знайшов би того, за чим мені тужно. Мене огортає сум, чорні хмари навідають мою душу, мов восени галич заоране поле... і не можу собі ні місця знайти, ні ради.

Я знаю це, моя дитино. У тебе ніжна душа, дівоча. Твій час на тебе прийшов. Таке саме буває з нашою сестрою. Тільки що дівчатам гірше. Вони, сердешні, мусять ждати, а самим не можна.

— Що це таке, няню? Зо мною ще такого не бувало.

— Кажу, що вже тепер твій час прийшов. Піди до Серпанків, то певне тобі полегшає. Коли тебе ще й запрошували, так піди ще нині.

* * *

Того дня, як Олексій у Серпанків обідав, каже Серпанка ввечері до жінки:

Як він тобі здається, цей Богданів похресник?

Несміливий, мов школяр, не хотів слова промовити.

— А за кожним словом червоніє, мов дівчина, особливо коли Катруся до нього наближалася.

— Ти гадаєш?..

— Певно, що гадаю. Недармо сотник про весілля закидав. Той Олексій ще дуже зелене хлоп'я, ніким не доторкана квітка. Я таких люблю і такого бажав би собі зятя для Катрусі...

— Що ти говориш, а хто ж він?

— Він лише що скінчив академію, але з нього може вийти великий чоловік. А ти не забувай, що Богдан ним опікується. Вчених людей треба нам буде багато.

— Та поки що він таки ще нічого не має...

— А хіба Катруся зараз мусить віддаватися? Сама кажеш, що вона ще дитина, а Олексієві не буде більш як 21 рік.

— Розлюбить дівчину, а потім покине...

— Ні, Ганно, він не з таких. Такий молодик, що за кожним словом паленіє, мов дівчина, коли раз полюбить, то вірним буде до смерті. А коли полюбить, то буде йти прямою дорогою і буде соромитись робити нечесне діло саме тому, що любить. У нього ніжна дівоча душа. Козак з нього, либонь, не вийде, та хіба ж усі лицарями мусять бути? Але... може, я й помиляюсь. Поживем — побачимо. Він сюди частіше заходитиме, то придивимось краще до нього.

— Я би хотіла, щоб він нашу дитину розлюбив...

— Усе в божих руках. Коли так нашій дитині судилось, то так цьому й бути. Коли б до неї який ледар сватався і я про це знав, то б його прогнав палицею, але такого гарного хлопця, то годі. Ти подумай, що ми прогнівили би

. Богдана і Чорноту, що ми їх людину до хати не прийняли, а я цього не хочу. Ми одностудці, і всі до одного прямують. Вони мої приятелі і ледаря, певно, би мені до хати не приводили, знаючи, що в мене молода дівчина. У нас тепер наладжуються великі діла та зміни. Козацтво гуртується, підносить голову. Сам король того хоче, щоб козаки приборкали шляхту. Король Хмельницького до себе на покої кличе та грамоти йому пише. Ти того всього не знаєш, але мені не можна Хмельницького обижати.

Дай, Боже, щоб хоч наші діти кращої долі діждалися...

Так буде певне, тоді Олексій піде високо, а за ним і наша Катруся.

* * *

Катруся теж часто про Олексія думала. Зразу, як поглянула на його змарніле лице і довідалась, що він втікав від пана, а потім тяжко занедужав, вона його жаліла. От як їй гарно живеться у батенька й неньки, він сирота бездомний, втікач та ще й ховатись мусить перед гончими, щоб його не піймали та не покарали люто. Вона те чула від подружки Насті, що все підслухала, як сотник говорив. Понад ці сточування його лихий долі, вона не почувала більше нічого. То ще була дитина.

Серпанки сподівались Олексія другого дня, та він не приходив п'ять днів. Може, знову занедужав?

Катруся догадувалась того самого, а хотіла знати напевне. Сказала це у великій тайні своїй подрузі Насті і післала її розвідати. Та про те не може ніхто знати, лише вони самі. Настя зайшла до Горпини того самого дня, коли няня з Олексієм про Катрусю розмовляла.

Настя привіталася з Горпиною та тільки хотіла спитати про Олексія, як він сам з'явився. Пізнав її й спаленів.

— Здорові у вас всі, Настусю? — спитав Олексій.

— Слава богу, усі здорові, та вони були б раді, коли б ви самі зайшли їх про це поспитати, — вона хитро всміхнулася...

Посиділа ще хвилинку, вигадала якусь зачіпку та й пішла.

Тобі треба, Олексію, туди піти, — каже Горпина.

Чи вона що говорила?

— Нічого не казала, але й сліпий побачив би, що її хтось післав розвідати, що з тобою? А ти не ходив туди п'ять днів. Та сьогодні не ялось тобі йти, так через політику. Завтра неділя, будеш в церкві, стрінеш Серпанків, а вони, певне, тебе запросять обідати. Я вже не буду тебе з обідом ждати. А там не соромись, мов дівчина, а покажи себе козаком, а то будуть кури з тебе сміятися.

V

ЩАСЛИВІ ДНІ

Усе так склалося, як говорила Горпина. Олексій був у церкві, співав на крилосі, прочитав апостола. Його дзвінкий голос усім сподобався. Міщани дивилися на нього й

перешіптувалися, що то хрещеник пана Хмельницького, що приїхав до хресного батька з Києва, із школи на відпочинок. Кидала у крилос свої погляди й Катруся, хоч як того не хотіла, і силкувалась не відривати очей від образів... Та коли його гарний голос вибивавсь понад другі голоси, вона не видержала, щоб не поглянуть. Аж їй совісно стало за таку неувагу в церкві. Це ж гріх, і треба буде з цього сповідатися панотцеві, а такі гріхи страх соромно говорити.

На Олексія поглядав і старий Серпанка, та коли проспівали: "Буде ім'я господнє благословенно", він передав свою свічку товаришеві Г вийшов перед церкву, щоб з Олексієм не розминутися. Люди виходили з церкви, вклонялися Серпанці, а він вітався з усіми. Надійшов Олексій і привітався.

Підождімо тут, поки наше жіноцтво вийде... Надійшла Серпанчиха з невістками і дочкою.

Чого ви згорділи, що про нас забули?

— Вибачте, паніматко, я таки нездужаю і ноги ще непевні.

— Ну, ходімо вже,— каже Серпанка,— обідати пора. Олексій для політики хотів попрощатися, та Серпанка

не пустив.

— Не годиться так, юначе, обіцяв, та й не прийшов, а тепер не пустимо.

Олексій поглянув на Катрусю. Вона зачервонілася й промовила ледве чутно:

— Дуже просимо, будемо гостеві раді.

Тепер вже не випадало відмовлятись. Пішли всі додому. Жіноцтво йшло попереду. Олексій йшов поруч з Серпанкою.

— За пана сотника нічого не чували? — запитав Олексій.

— Не турбуйсь, між низовим товариством він безпечний, а де він саме зараз, того ніхто не знає. Коли б тільки не давав задовго ждати на себе. Тоді привітаємо його в Чигирині не як сотника або генерального писаря, а як самого гетьмана. Тоді-то пан староста з Чаплінським, з панами, з ксьондзами та жидовою втікати будуть. А поки що треба нам сидіти тихо і прислухатися, коли покличуть.

Вони говорили так тихо, що ніхто цього не міг почути.

Звідкіля такі вісті прийшли та чи то певне?

Того я не смію сказати, але вони такі певні, як Бог на небі.

Поки прийшли додому, то жінки вже були на місці і приладжували обід.

Посідали за стіл. Олексія посадили поруч господаря. Катруся з Настею прислугували.

Нині Олексій був трохи сміливіший, хоч все ще червонів, коли Катруся його припрошувала.

Повеселив ти, юначе, сьогодні наше серце твоїм гарним співом. То ж бо ти співака неабиякий.

У мене тепер трохи звівся голос. Коли я втікав з Лубен, то перемок та простудився, від цього горло боліло, ну, а опісля я перележав на пропасницю, а це все для голосу дуже нездорове.

Подужаєш, то й голос поправиться, а ми таки тебе запросимо по обіді заспівати нам що-небудь.

Дуже просимо,— обізвалась Катруся і вклонилась.

Чому ні, я не одмовляюсь. Люблю співати й сам для себе тоді, як ніхто не слухає, а ще більше тоді, коли є такі, що люблять слухати. Коли б так ще бандура була... Я свою оставив в Києві.

Є у мене в коморі бандура,— говорив весело Серпанка.— Хоч давно я до неї не дивився і не знаю, яка вона. Буде тому, либонь, чотири роки, як впросився до мене ночувати якийсь сліпий бандурист. Я його прийняв, та він, сердега, вмирати до мене прийшов. Похоронив я його по-християнськи. Гроші, які при ньому були, віддав я на старців, а бандуру лишив у себе на спомин. Ану, Степане, ось тобі ключ від комори, принеси бандуру, вона висить на кілочку на задній стіні.

Покінчили обідати й попивали медом. Степан приніс бандуру, а Катруся обтирала з неї порох. Помолились і повставали від стола. Жінки прибирали, а Олексій строїв бандуру.

Коли метушня в хаті стихла, Олексій вдарив по струнах і заспівав "Думу про бурю на Чорному морі". Він її добре вивчив і любив її тому, що; він сам теж Олексій-попович. Усі слухали захоплені. Челядь зібралася в сінях, поприходили й сусіди, цілий двір заповнився. Було тихо, мов у церкві, а в цій тиші лунав дзвінкий голос київського спудея. За цею думою пішла друга й третя. Було й таке, що люди нишком втирали сльози. Такого кобзаря тут ще не було, бо Олексій неабиякий співак і знав орудувати своїм голосом, а до того підбирати на струнах супровід... Із тих струн під його пальцями гриміли громи, ревіло море бурею, чути було мушкетні стріли, стогін ранених і вмираючих. А в його голосі чути було голосіння матері за сином, тихий плач дівчини за козаком, сестри за братом. Олексій показав себе митцем. Сам захоплювався своїм співом і грою, забув про увесь світ, нікого не бачив, хіба ті картини, які в пісні виспівував. Люди слухали, мов зачаровані. Перестав, обтер рясний піт з чола, а Серпанка підсунув йому кухоль меду. Усі стали йому дякувати. Був дуже радий. Тепер знову став грати, та вже не такої. Заграв дрібненько, а при тім приспівував веселих пісеньок. І відразу все перемінилося. Лиця слухачів, які лише що слідкували у своїй уяві за бідними невольниками, відразу прояснились. Молодь не втерпіла. Зразу дехто притупцював ногою, а далі зібрались парами й пішли у танець. Старий Серпанка плескав в долоні до такту.

— Перестань, юначе, бо, далебі, не видержу і навприсядки піду...— говорив розвеселений Серпанка.

Але Олексій не переставав, хоч рука омлівала. Пальці бігали по струнах, мов несамовиті. В хаті, в сінях, на дворі все танцювало та вигукувало. Катруся, Настя та їх подруги танцювали з парубками й челядниками. Все веселилось, раділо. Народна музика заволоділа душею українського народу... Олексій грав, поки рука не охляла зовсім. Всі дякували і гукали:

— Спасибі, козаче, що повеселив душу...

Тепер приступила до нього Катруся. Вона була схвильована танком, щоки аж горіли, а груди піднімались високо, мов морські хвилі.

— Спасибі, козаче Олексію, я ще ніколи так весело не танцювала, як сьогодні!.. А твій голос... Господи!

Олексій не міг з неї очей звести.

— Який же мій голос, панночко?

— Такий гарний, що слухаєш і не наслухаєшся... Від цього признання зробилось Олексієві так любо на

серці, що й висказати годі. Навіть тоді, як в академії похвалив його отець ректор при всіх на екзамені, не було йому так любо на серці, як зараз,

— Заграєте нам ще,— питає хтось з гурту,— чи годі?..

— Годі, люди добрі,— каже Олексій.— Давно не грав, рука відвикла: та тепер так знемігся, начеб ціпом молотив. Ще дасть Бог не одну неділю матимемо.

— Так спасибі! Прощайте! Ходімо, люди, додому... Народ порозходився. Дівчата підмели долівку. Олексій

остався ще.

ч — Сховайте, батьку, бандуру до другого разу,— каже Олексій.

Нащо ховати, нащо вона мені? Візьми собі та часом повеселись на самоті.

Врадували ви мене, батьку, отсім дарунком, спасибі. Справді, не раз така нудьга береться, що нема сили, щоб за яку-небудь роботу взятися, та оця товаришка, певне, мене розважить та повеселить.

Олексій поміркував, що засидівся задовго. Став прощатися.

Олексію,— каже Серпанка,— не забувай нас і не жди, щоб тебе аж арканом тягти, заходь до нас як до своїх, коли лише душа забажа.

Певне, що зайду, спасибі, що запросили, та й не цураєтесь мене, бездомного сироти.

Та який ти бездомний! Вмер батько, царство йому небесне, бо так Богові подобалось. Усі батьки мусять колись вмирати. Перед тобою світ, бо ти вчена людина. Наша Україна велика, й знайдеться для тебе добре місце. Та ще у тебе такий славний опікун...

Олексій взяв бандуру і попрощався, шукав Катрусі, та її не було в хаті. Вона ждала його на ганку.

Та коли б ти, козаче, був хоч дещо потанцював з нами, а то грав та й грав, аж рука омлівала, але не було кому тебе виручити. Другим разом, то попрошу тата, щоб музик прикликав, тоді й ти потанцюєш...

Ні, панночко, я ще не можу... хворість з'їла мою силу і підкосила мені ноги. Я ще дуже задихаюсь, як швидко ходжу...

Не називай мене панночкою, бо я не панського роду, зви мене так попросту Катрусею, бо так мене всі в місті кличуть... Та скажи мені, де ти так гарно на бандурі грати навчився? Тато казали, що ти в Києві вчився... хіба ж у тій великій школі й на бандурі вчать грати?

Не в школі, а таки в городі. Там є до цього окремі вчителі, а решту треба самому довчитися...

А співати?

Співати, то вже вчать і в школі, у кого є добрий голос. Там співають спудеї академії в Софійському соборі, у нашій братській церкві святого Михайла, у лаврі і де лише треба звеличати богослужіння... Там співають по нотах і до цього є окремі вчителі.. А ти, Катрусю, співаєш теж?

Деколи співаю, як є охота, та не все...

А сьогодні є охота?

Я люблю співати у нашому садочку. Там росте розлога калина, і я її дуже люблю...

— Так ходімо під цю калину, я дуже люблю слухати. Катруся не знала, що їй робити. Вона понизила очі

й перебирала пальцями мережений рубець хвартушини. Потім скочила з рундука і пішла в садочок.

— А мені можна піти? — питає Олексій.

Ні, ти останься тут. Я не можу співати, як хто на мене дивиться...

І соловейко так робить,— каже Олексій,— коли співає, то ховається поміж листочки.

Він присів на рундуку і слухав. За хвилю почув ніжний дівочий голосок з-під калини:

Гей, у лузі червона калина похилилася...

Олексій не видержав. Зайшов потиху з другого боку калини і вдарив по струнах під голос дівчини. Та вона перестала співати...

— Катрусю, не переставай, я, їй-богу, не дивлюся на тебе.

Тоді вона співала далі, а Олексій, граючи на бандурі, став уміло підтягати. З того вийшов милозвучний двоспів, що й Катрусі подобався.

Тоді Олексій сам заспівав:

Ой, зійди, зійди, ясен місяцю, Як млиноее коло. Ой, вийди, вийди, серце дівчино. Та промов до мене слово...

А на те Катруся зараз відспівала:

Ой, рада би я та і вийти, З тобою говорити, Та гудять, гудять лихії люде, Хотять же нас розлучити.

і1 А Ч.-іПкоііський

65

Потім співали одну пісню по другій і показалося, що Катруся багато їх знала.

Ти мене замориш, козаче. Я хотіла заспівати такої пісеньки, якої ти ще не знаєш, а воно виходить, що хіба нема такої пісеньки на Вкраїні, якої б ти не знав...

Я багато пісень знаю, та не знаю, чи є на всій Україні така дівчина, щоб краще за тебе співала.

Олексій розгорнув вітки калини і став перед дівчиною. Вона підвела очі, і перший раз їх погляди стрінулися. Стояла так довшу хвилю, дивлячись на себе, не промовивши

слова. За них говорили їх очі. Одне одному дивилось на саме дно молодого серця і запрошувало до себе, бо ні в однім, ні в другім любов ще не гостювала. Олексій взяв дівчину за руку. У їхніх серцях йшла важна переміна. Пробудилась перший раз любов, котрої ні одне, ні друге досі не знало.

— Катрусю, Катрусю! — кликала Мама крізь вікно. Обоє стрепенулися, мов з довгого солодкого сну прокинулись.

Дівчина побігла в хату, а Олексій стояв ще довго на тім самім місці. Потім потер чоло рукою і пішов додому.

Був дуже веселий, та щоб довести Горпині причину своєї радості, показав бандуру, котру подарував йому старий Серпанка. Та Горпина вгадала, що не бандурою він так втішився. Видно, що радо його приймали, коли так довго забарився.

— Ану, заграй мені, синку, я дуже це люблю>та заспівай дещо та сумного, бо тепер гріх був би веселої співати та веселитися, коли довкруги нас таке горе та страждання... Не раз співав мені Богдан... Не знать, де він тепер є і що з ним робиться?

І як Олексій грав сумної про людське горе, няня слухала і хитала головою, а згодом і плакати стала. Олексій поклав бандуру на столі.

Не буду я більше вам, няню, грати, коли ви плачете. Не плачте, плачем горя не переміниш, ані в сльозах не втопиш...

Ні, синку, воно не так. Від плачу на серці полегшає. Сам колись це пізнаєш, як до літ прийдеш. Лиш треба плакати не на очах людей, а так в кутку, щоб ніхто того не бачив, а то лихі люди замість жалувати, посміються.

Там так весело було сьогодні... Прийшли ми з церкви, пообідали. Я грав та й співав, а потім зійшовся повний двір людей і танцювали, а старий Серпанка в долоні плескав.

Ти мені не говори! Не з того було тобі весело, що народ танцював, а старий в долоні плескав. Ти радий тим, що люблю дівчину побачив, бо ти, серце моє, вже влюбився в неї... Боже благослови!

Ніде правди діти, няню, але кращої дівчини я зроду не бачив, а який у неї голосок...

Та чи лише голосок? А личко, а брови, а очі, мов терен, а чорна коса, а гнучкий стан дівочий... Красуня! Та й не пуста дівчина, в страсі божім вихована. Такі її батько та мама, увесь рід Серпанків такий... їх поважає і Богдан, і Чорнота, і все козацтво. Кращої пари не найдеш...

Тільки не знаю, чи Серпанки мене схочуть... То дуки, а я княжий підданаць. Його довга рука може мене і тут досягти.

Не бійся! Я прочуваю таке, що й Ярема буде з України втікати.

Звідкіля, няню, ви таке знаєте?

Звідкіля? Від людей, хоч мені того ніхто не говорив, та я бачу моєю душею, що щось велике готується. Козацтво не спить, а ворухиться, народ готовий та лише жде, коли дадуть знака. Будеш бувати у Серпанків, то придивишся добре, які туди люди заходять. Там бувають козаки, міщани, підпанки та селяни. Гадаєш, що вони всі приходять вози купувати? Отто-бо й ковінька, що ляхам так здається і не хочуть того спинити. Побачиш сам.

* * *

Те саме, що з Олексієм, діялось і з Катрусєю. Вона від того дня дуже змінилася. Ходила, мов сонна, та як лише хто скрипнув хвірткою, вона здригалась та дивилася, хто прийшов. Бо вона сподівалась Олексія зараз другої днини від самого ранку. Старі це помітили зараз. Вона боялася, щоб Олексій не ждав аж неділі.

Олексій справді не ждав неділі і прийшов другої днини. Катруся дуже зраділа і вийшла на рундук.

Я гадала, козаче, що не прийдеш...

А ти бажала собі, щоб я не прийшов?

Який-бо ти... Я... ми гостеві дуже раді. А бандури не приніс?

Хіба ж бандура краща мене? — дровичся Олексій...

Я вже з тобою сьогодні хіба не зговорюся... Сам

з*

67

говорив вчора, що при бандурі краще співається... Та що я верзу... В будень ніколи співати, бо робота є.

— Коли при роботі заспіваєш, то краще робиться... А коли я в роботі перепиняю, то я собі йду...

Катруся не знала, що на те казати,— що не скаже, то він горі дном обертає. Вона зараз посумніла. Олексієві стало жаль дівчини, що так її вразив. Хотів це повернути в жарт, аж надійшов старий Серпанка:

— Здоров, Олексію! Чого, Катрусю, гостя в хату не просиш?

— Та він вже й відходити хоче.

— Стривай! Ходи в хату, щось тобі цікавого скажу... Як увійшли в хату, Серпанка каже:

— Вчорашнє гуляння вже панам сіллю в очах. Говорив мені сьогодні Онацький, що це панам підозріле, чого до мене стільки людей учора зібралось? Чаплінський щось нюшить...

— На злодію шапка горить...

— Воно так, та мені треба обережним бути. Ніхто не знає і не буде знати, які до мене люди заходять. їм лише порошина в очі впадає, а околоту не бачать. Побачили людей... аж при танцю! Ах, які вони дурні! Тому-то, Олексію, на другу неділю ми заспіваємо та потанцюємо, та лише для себе.

— Чи є яка вістка від Хмельницького?

— Хіба те, що він безпечний. В неділю має бути тут Чорнота.

Олексій вийшов в садок і заспівав знову: "Ой, зійди..." Відповідь вийшла з-під калини, і Олексій туди попрямував.

— Я гадав, Катрусю, що ти погнівалася на мене. Я, далебі, жартував, вибач мені, вже такого ніколи не буде. Він взяв її за руку.

Скажи мені, Катрусю, чого мене так сюди тягне? Вона засміялась срібним голоском...

Як тебе тягне, то заходь сюди... Тут всі тобі раді.

Ну, добре, буду заходити, коли лиш зможу, але ти мені скажи: яка сила мене сюди тягне?

Не знаю, козаче... але ти мені скажи, чого ти мені все перед очима стоїш, хоч тебе тут немає, чого твій голос мені завше в ушах дзвенить?

Я догадуюсь чому, та, далебі, сказати не вмію...

Я питала нашої Насті..

І що ж вона сказала?

Не скажу...— Катруся понизила очі і скубла листочок калини, і так стояли напроти себе, як ті діти, що різними мовами говорять, не можуть розмовитись, а, однак, себе добре розуміють.

Катрусю...

Що, Олексію?

Я без тебе жити не можу... ти...— він взяв її за обидві руки,— Катрусю, моя єдина... мій анголе... промов до мене слово.

Вона мовчала. Олексій обняв її рукою попід стан і пригорнув до себе. Вона не оборонялась... Чув биття її серця.

— Катрусю,— шептав їй до вуха,— я люблю тебе більш життя, котре віддав би за тебе...

— Мій соколе ясний, моє сонце, Олексійчику любий... Вони і незчулись, як Олексій став її палко цілувати...

— Батеньки! — каже Катруся.— Якби так хто підглянув, пішла б про мене погана слава по місті...— Вона відсунула Олексія від себе і втекла у хату...

Олексій остав сади і не знав, що з ним робиться. Катруся зникла, мов привид, але він чув на своїх губах палаюче личко дівчини. Вийшов з садка і поплентався додому. Те, що здавалося йому таке далеке, недсяжне, показалося дійсністю. Катруся його любить. На спогад того він випрямився і ступав, як побідник, що увесь світ завоював.

Горпина глянула на нього і зараз догадалася, що щось добре сталося.

— Няню, вона мене любить щиро, сердечно...

Боже тобі благослови... От коли б тут був Богдан, можна би зараз і засватати, і заручини відгуляти... Без Богдана ти нічого з старим не говори...

Вони так радо мене приймають і запрошують до себе в гості...

Це друге діло. Від гостя до зятя далеко. Я від них нічого не довідаюся, куди мені... вони дуки, а я лиш слуга... На Богдана треба підождати...

Така рада не йшла молодому закоханому хлопцеві в смак. Він би хотів чимшвидше назвати прилюдно Катрусю своєю судженою. Хто його зна, коли Хмельницький вернеться? А може б, так Чорноту попросити? Він тут в неділю буде... Коли якось соромно... Недавно з школи вийшов, від пана втік, ще не вилизався гаразд по хворобі, та вже й сватати хочеться... А хіба ж і перед Хмельницьким не буде так само соромно?

Нова турбота... З залюбленими все так буває...

А Катруся, як вирвалася з обіймів "ясного сокола", побігла у свою кімнатку і

припала лицем до подушки. В неї личко пашіло, начеб жаром посипав. Вона чула на ньому палкі поцілунки любого козака. А серденько так тьохкало, так тріпалося, наче пташка, що в клітку попала.

Що вона зробила? Може, то гріх, що вона дала себе обнімати та цілувати хлопцеві, котрий не був їй ні братом, ні кривним? Коли б таке знала у котрої із своїх подруг, то певно вважала би це гріхом, якого треба б сповідатись перед панотцем. Ну, так правда. Олексій її поцілував, та що було їй робити? Кричати, щоб люде почули? Чи рознесли про неї злу славу? Але вона його не поцілувала ні разу, хоч як її кортіло... Та він такий гарний, мов мальований... Яке у нього гарне лице, які очі, яке у нього чорне волосся.

...Та про це думати, то таки справді гріх... Чи треба кому про це сказати? Може, матусі? Ні! Матуся налякалась би та сказала татові, а тато погнівалися б та заборонили Олексієві приходити. Матуся не'раз говорила їй, що не можна дівчині сходиться з хлопцями, не вірити ні їхнім словам, ні залицянням, а то можна себе осоромити та душу погубити. Але комусь треба конче про це сказати, бо якби це осталося у неї тайною, то, здається, розсадило б її. Треба сказати Настусі. Вона, певне, не скаже нікому та ще й скаже, чи то гріх, чи ні? Вона вже сказала їй, як її серденько б'ється, а Настя говорила, що це любов... Треба їй ще сказати й те, що сьогодні сталося.

Катруся підвела голову від подушки, обтерла личко мокрим рушником і вийшла шукати Настусі. Знайшла зараз.

— Настусю, голубко, зайди до мене на часок, щось тобі скажу.

Як зайшла в кімнатку, Катруся обняла свою подругу за шию і стала її цілувати, а при тім нашіптувати в ухо. Настусине лице прояснювалося. Вона поцілувала в свою чергу Катрусю і стала плескати в долоні...

— От гарно далебі. Маєш, Катрусю, козака, мов золото, кращого не знайдеш ні в Чигирині, ні в самому Києві.

— Ба, Настусю, але це гріх...

— Ха, ха, ха! Смійся з того. Хіба в цьому гріх, що він тебе поцілував, а ти його ні разу...

— Що ти, Настусю, говориш!

— Те, що чуєш... Я сповідалася раз перед панотцем, що з моїм Панасом цілувалась...

— А панотець що на те?

Нічого. Зробив так кілька разів: угм, угм, раз кашлянув...

Та, може, не дочув...

Як не дочув? Я говорила виразнісінько. "Я,— кажу,— маю такий гріх на душі, що цілувалась з парубком Панасом..." — "А він тебе, любить?" — питає панотець. "Ми любимось,— кажу.— Ми собі присягли",—кажу... "Ну,— каже панотець,— коли любитеся, то цілуйтесь і далі".

Так і сказав: цілуйтесь далі?

Так самісінько... Я би тебе не дурила.

Від цієї сповіді перед подругою Катрусі полегшало на душі.

Як тобі здається, Настусенько, чи сказати про це матусі?

Не знаю, я не сказала, бо в мене матусі немає... Ти ще дещо подожди...

VI

РОЗЛУКА

Від того дня заходив Олексій до Серпанків хоч би на часок. Заходив у садок під калину, і там стрічались на любую розмову. Та це не тривало довго. Настала осінь, облетіло з деревини листя, калина світила голим галуззям. Тоді Олексій заходив в хату і мусив задоволитися тим, що дививсь на любую дівчину, а відходячи, перекинувсь кількома словечками.

Серпанки помітили це, і мати взяла Катрусю на сповідь.

Дівчина пригорнулась до матиногого серця і сказала все.

Чи він сказав, що тебе сватати буде?

Не то, що сказав, та ще й забожився. Говорив, що йому без мене життя немає... Він каже, що старостів посилав би, та боїться, щоб від батьків гарбуза не піймав, бо я багацька дитина, а він бідний сирота...

Цього нема чого боятись! Він не має нічого, але він гарний хлопець і вчений, а коли любитесь, то ми тому не противні.

Катруся була з цієї розмови дуже рада, а коли перепо-віла це Олексієві, то той аж горів, щоб чимшвидше старостів посилати, та лиш ждав Чорноти.

Як Чорнота з'явився в Чигирині, Олексій розказав усе і просив його за старосту. Чорнота обняв його й каже:

— Слава Богові, що тобі так поталанило. Матимеш жіночку, якої пошукати, а що обоє любитесь, то і Боже благословення буде при вас. Тільки сватів не можна посилати, поки Хмельницький "не з'явиться. Без нього не можна.

Так само говорила й Горпина.

Чого ти такий нетерплячка... Недавно, то й не думав, що так швидко діло виясниться, а тепер і сватів слати...

Ти обідив би Хмельницького, і з тої причини я не міг би йти сватати без нього. Та чого так спішитися? Ви ще обоє дуже зелені, а до весілля ще не зараз. Подумай, який тепер час, і не про весілля нам думати.

Та я про весілля ще не думаю, але я хотіз би впевнитися заручинами.

Синочку мій,— каже Горпина,— у нас на Україні нічого певного немає. От подумай, що Богдан звінчався з тою ляшкою, а прийшов такий Чаплінський, відбив її і сам повінчався... І ніде правди не може знайти... Ой! Пани, пани, нелюди, кари на вас, кари небесної...

На тім і стало. Чорнота поїхав знову і довго не вертався. .

Минулось Різдво, м'ясниці, настав піст, а про Чорноту не було чути. Аж десь перед Великоднем з'явився, та такий якийсь виснажений, марний, начеб по важкій хворе .

Чи не хворіли ви, батьку? — питає Олексій.

Не хворів, лиш знемігся, бо багато праці було. А як там твої сердечні справи стоять?

Що ж зробити... Мушу ждати повороту Богдана.

Хіба це таке велике нещастя? Кращої дівчини не знайшов би. Признаюсь тобі, що як повів тебе перший раз до Серпанків, зараз собі про це подумав. Але тобі тепер ніяк женитися. Ти же молодий, лише що скінчив школу і нічого свого не маєш. Тобі треба ще поміж людей обтертися та розуму набрати, а то будеш вічно телям на жіночому хлібі. Для козака це непристойно. І сватати тепер не можна. Богдан заступає тобі батька, і ти би його дуже обидив. Я хоч би й хотів сватом тобі бути, тепер не можу. Подивись на мене. Я тепер мандрівний крамар, хоч не споганив своєї козацької душі крамарським ділом. Коли я маю виступати сватом, то хіба у моїй рідній козацькій одежі: в кунтушу, сап'янцях та при шаблі, як це козакові, лицареві пристойть. А покажусь козаком, то мене зараз старостинські посіпаки піймають і запроторять туди, де Хмель сидів. І в цю пору, як наша свята робота починається, мені зніме кат легенькою рукою голову... Та ще третя перешкода, чого я тобі не сказав. По наказу Хмельницького я маю тебе зараз перевести на Січ, бо там тебе робота жде...

Олексій аж задеревів... Він так нетерпеливо вижидав Чорноти, а воно ось що вийшло... Треба всі надії повісити на кілок, треба попрощатися з любою дівчиною, може, й на завсіди, і мандрувати в незнаний світ. Але противитись волі свого добродія не можна.

— Коли ж би нам їхати? — спитав і трохи не заплакав.

— Післязавтра, вдосвіта.

Воля божа! Та я прошу вас, батьку, не відмовте та запевніть мене у Серпанків, що Катруся моя буде...

Це можна. Я поговорю з Серпанками, та вони як дадуть слово, то можна на нього покладатися...

Зараз пішли до Серпанків, а на відході сказав Олексій няні, який наказ прийшов від Хмельницького. Горпина не сказала нічого. У неї наказ Богданів був святий, якому не можна противитися.

У Серпанків стрів Олексій Катрусю в сінях і, коли Чорнота заходив в світлицю, Олексій каже до неї:

— Я мав би тобі щось на самоті сказати, Катрусю...

— Ходім у мою кімнатку, — каже Катруся. Вона помітила, що Олексієві щось негосте сталося, бо змінився на лиці і був дуже схвилований.

У тій кімнатці був Олексій перший раз. Кімнатка міщанська, невибаглива. Вибілені стіни та чисто вимитий поміст. Стояв тут стіл і лавка та ліжко з мережаними подушками. На стіні один образ святої Покрови, а під ним узориста мальована скриня з приданим Катрусі. Образ прикрашений мереженими рушниками, на вікні квітки в мисчинах.

Олексій присів на лавці.

— От що, Катрусю, я хотів тобі сказати: приїхав пан Чорнота. Ми собі того бажали, гадаючи, що нас посватає, а воно вийшло не так. Привіз мені наказ від пана Хмельницького, щоб негайно на Січ їхати...

Катруся заломила руки і поблідла на виду.

— Ох, лишенько! — вона закрила лице долонями.

— І я кажу, що лишенько, та нічого мені робити, а то я сам себе гидився б... Він мій добродій, та й не для нього я працюватиму, а для України. Про це нічого говорити, мені треба одного-однісінького. Я хочу мати певність, що ти, серденько, останеш мені вірною до смерті, що не візьмеш назад даного мені слова, хоч би й князь тебе сватав...

— Не треба мені князя, мій козаچه коханий, бо ти мій князь, ти мій сокіл ясний, моє сонце... Я твоя навіки і нікого не хочу знати...

Вона впала в обійми Олексія...

Як хочеш, то ось— тобі присягну перед образом Богородиці, що ніколи не перестану тебе любити. Я щодня в своїх молитвах благатиму Бога за твою долю. Ти мусиш їхати. Служи вірно козацькому товариству і вертайсь козаком. По тім ніхто не посміє сказати тобі, що ти княжий підданець, невольник. На Січ закоротка княжа рука... Бачиш, Олексію,— каже, втираючи з лица сльозу,— як воно гарно склалося. Ти боявся, що княжі гончі тебе тут досягнуть...

Моя дівчино єдина, як ти гарно по-козацьки говориш, аж серце радіє...

Бо я з козацького роду,— каже Катруся, випростувавшись.— Хоч мій батько і міщанин, ремісник... Як я буду радіти, як ти вернешся славним козаком, а всі казатимуть, що ти усе зробив, що від тебе козацька честь вимагала. їдь, Олексієчку, з Богом святим... Про мене ти не турбуйся, я у батьків останусь. А коли б так судилося, щоб ти... поліг,— тут її голос задрижав,— то я в черниці піду, а другого любить не буду... Станьмо, мій соколе, ось тут перед образом і присягнімо собі досмертну любов.

Катруся взяла його за руку і підвела до ікони. Схрестили пальці і вимовили вррчисто: присягаю.

Обоє повеселішали і, держачись за руки, ввійшли у світлицю. Тут сидів Чорнота з Серпанком та частувалися медом. Молодята прийшли до столу, і Олексій промовив врочисто:

— Оце моя дівчина кохана, єдина...

Як же це,— каже мати,— без сватання, без старостів? Хіба ж можна так старий батьківський звичай нехтувати?

Нічого, паніматко,— каже Олексій,— посватаємо потім, бо зараз кличе мене батько Хмельницький на Січ. Я хочу перед усім світом виявити, що ми з Катрусею перед образом Божої матері присягли собі вічну любов...

Так! — сказала твердо Катруся.— Олексій мій єдиний, і більше нікого не хочу я знати.

От дівчина,— каже Чорнота,— таких люблю. Сватання, заручини одгуляємо потім, на вільній Україні, де не буде ні жида, ні пана, а тепер, батьку, й ти, паніматко, поблагословіть молодят, та випиймо на їх здоров'я по чарці...

Дай, Боже, в добрий час,— каже Серпанка,— приступіть, діти, ближче, а ти, жінко, сідай біля мене, хай їх поблагословимо.

Ганна, сідаючи, просльозилася. їй, хоч як вона раділа щастям дитини, здавалося

гріхом не придержуватись старого звичаю. Молоді склонилися під благословення. З черги благословив їх Чорнота теж.

— Ти, Олексію, служи вірно козацькому товариству і своєму народові, а ти, Катрусю, останься йому вірною до смерті, бо він цього гідний.

На те все дивилась з другої кімнати Настя і тепер увійшла.

— Хай і моє благословення буде з вами. Я щиро радію з вашого щастя...

А звертаючись до Чорноти, каже:

Пане сотнику, коли на. Січ йдете, то, будь ласка, взяти й мого Панаса...

Чи він тобі брат?

Ні, це мій любий парубок. Я хочу, щоб і він послужив козацтву на славу, розуму набрався. Чому я не маю бути жінкою лицаря?

Славна дівчина! Поклич його сюди...

Хто ж би то подумав,— каже Серпанчиха, хитаючи головою...

Панас добрий, роботящий і слухняний парубок. Мені без нього буде зле, але я не противлюся. Ви, козаки, лиш приходьте сюди, а тоді я зачиню мою робітню і піду з челяддю й синами... Мені військове діло не чуже...

Коли Україна таких синів має, то вона не пропаде,— каже Чорнота.

Настя прикликала Панаса з майстерні.

Ти їдеш завтра на Січ,— каже Настя.

На Січ? Та чого, хіба я не маю тут роботи? Мене майстер не пустить.

їде Олексій, поїдеш і ти, а як я маю вийти за тебе заміж, то лише за козака. Як вернешся, то будеш знов колеса робити.

Панас, парубійко вищий усіх на півтори голови, плечистий, з руками, мов довбеньки, увійшов в світлицю так, як робив в майстерні: в полотняному фартусі. У волоссі було кілька трісок, сорочка на руках засукана вище ліктя. Настя підвела його до столу.

— Поклонися пану сотникові та проси, щоб тебе на Січ взяв.

Чорнота обкинув парубка поглядом. "Справді, козак-велетень, таких найбільше дайте. На Січі треба колодіїв".

— Що ж, парубче, підеш на Січ?

Він оглянувся на Настю, вона притакнула головою. ч— Як треба йти, то піду...

Треба йти, небоже,— каже Чорнота, сміючись,— коли Настя так каже.

Так, я йду... а коли? Треба в дорогу дещо приладити.

Тим не турбуйсь,— каже Настя,— я приладжу, що треба.

Панас приступив до Серпанки і, цілуючи його в руку, каже:

— Спасибі вам, пане майстер, за хліб-сіль та за добру науку і вам, паніматко, теж. А коли я інколи моїм нерозумом прогрішився, так вибачте мені і поблагословіть на щасливу дорогу та лихим словом не згадуйте...

Він поцілував обох по руках і вклонився у пояс. Пішов в майстерню, надів свитину і вернувся знову. Як зразу він показався Чорноті недотепним, так тепер сподобався.

— Як йти, так йти, але як вам, пане сотнику, треба ще кількох таких, як я, то

приведу ще кількох товаришів. Вони б мені того не простили, що я сам пішов, а їм нічого не сказав...

— Давай їх сюди, хоч би й цілу копицю...

— Копиці не буде, але який десяток буде певно...— Панас вклонився і вийшов..

— Зовсім не дурний парубок,— каже Чорнота.

— Не то, що не дурний, але побачите, який у нього розум... Він лише на вигляд такий, що буцімто трьох до купи зложити не вміє.

Того вечора сидів Олексій у Серпанків до пізньої ночі, а другого дня прийшов рано, щоб не втратити одної зайвої хвили бути біля Катрусі.

Няня Горпина виправляла Олексія в дорогу, наче свою рідну дитину. Приладила білизну, знайшла ще один пригожий одяг Тимоша, приладила й харчів і все пов'язала в клунок. Як Олексій по обіді забіг в хату, вона каже: —

— Моя дитино люба, рада б я тебе задержати при собі якнайдовше, може, й не побачать мене твої очі на цьому світі. Я знаю, куди тебе серце тягне... Та заспівай мені ще та заграй, хай уостаннє почую твій любий голосок...

Олексій вчинив їй волю, а старенька то плакала, то веселилася. Вже над вечором попрощався з нею. Забрав клунок і бандуру. Горпина поблагословила його святим образом на щасливу дорогу.¹

— От таке-то на світі... тут був, а зараз його вже й не буде. А все через тих панів клятих, нелюдів, щоб їм добра не було... Ой, кари на них, кари пошли, господи!

Олексій оставсь того дня у Серпанків переночувати. Та йому й на думку не приходило лягати.

Панас привів з собою п'ятнадцять чигиринських юнаків. Деякі пішли з дому потай батьків. Вони дуже раділи, що йдуть на Січ. Там воля, рівність, братерство... Звідсіля світить сонце на всю Україну і ogrіває зморожений злиднями, стомлений український народ.

Кожний з тих юнаків був гордий через те, на що зважився. Кожний бачив себе у своїй уяві лицарем на коні, з шаблею в руці. "А хіба ж ті, про котрих у думах співається, не були зразу такими самими, як я тепер?"

Чорнота оглядав кожного зокрема і, либонь, що всі подобались, бо нікому не казав лишатися. Мав забрати звідсіля одного Корнієнка, а бере цілу чоту. А того dokonala одна дівчина.

Настя теж не спала. Вона сиділа на ослоні і важко думала.

Ходи до мене, Настю,— каже Чорнота. Вона встала, мов сонна, і підійшла до сотника.

Бачиш, дівчино, це твоя заслуга, що я замість одного, повезу сімнадцять.

— Коли б можна, пане сотнику, я б і сама пішла...

— Не можна, доню, січовий закон не велить, але ти ж козир-дівчина!

Олексій сидів при Катрусі. Держались за руки і тихо розмовляли.

По півночі перед першими півнями заїхало п'ять возів перед хату Серпанки. Серпанчиха приладила ще для всіх вечерю, а Серпанка поставив на столі барильце

меду. Як вже мали виїздити, пішла Катруся у свою кімнатку і винесла маленький хрестик на стяжечці.

— Це для тебе, мій козаче,— каже і перев'язала його на шиї Олексія.— Славний хрестик! Його привіз на Україну єрусалимський патріарх, коли до покійного гетьмана Сагайдачного навідувався. Цей хрестик буде тебе охороняти від усякого лиха. У ньому велика сила, бережи його!

Потім таки на очах усіх обняла його й поцілувала на прощання.

Прощавай, мій соколе ясний... хай тебе свята Покрова від усякого лиха береже...— Потім приклала голівку до його грудей і заплакала. Усім стояли сльози в очах. Те саме робила Настя з Панасом. По тому прощалися всі.

Годі, хлопці! Нам в дорогу пора,— говорив Чорнота.— Треба покористуватися ніччю. Дай, Боже, щоб незадовго і в день можна було їхати, не боячись напасті.

Посідали на вози, а Серпанка поблагословив їх образом.

— Щаслива дорога! Вертайтесь здорові та з славою! Чорнота присів на останньому возі.

Як минули крайню хату за містом, стрінули на дорозі якогось чоловіка.

Ти, Максиме?

Я.

Сідай тут.

Невже ж аж п'ять возів?

Так, цілий гурток пристав.

То був старий козарлюга, Максим Обух, що всюди з Чорнотою вештався. Поїхали, не задержуючись серед темної ночі...

VII

В ДОРОЗІ НА СІЧ

Валка прямувала до лісу, що простягався на правому березі Тясмину. Ліс був розлогий і дуже густий. До дня ще далеко було. Зараз відправили вози додому. Чорнота поговорив на самоті з Обухом, попрощався з хлопцями і кудись пропав. Тепер повів їх Обух далі. Тут було ще багато снігу і чути було морозну сирість. Йшли гусаком довгенько за Обухом, поки станули на прогалині. Зараз розвели багаття, бо так добре померзли. Обух узяв з собою двох парубків і пішов в гущавину. Натрапили посеред густої тернини, дикої рожі і малинника скелю-ка-мінь, порослу мохом. Обух обійшов боком і тут показав на непомітну дірку, в котру можна було влізти, хіба повзучи. Поліз туди з парубками. Туди вела довга шия до печери. Обух викресав вогню і засвітив свічку. Печера була простора, а по боках йшли отвори до інших печер. Свічку дав піддержати одному парубкові.

— Тільки до того місця не наближайся з світлом, бо там схований порох. Одна іскорка — і ми пропали ні за цапову душу.

В одній просторій печері був цілий склад одежі та зброї. Вона була намазана салом. Обух вибирав зброю, передавав парубкові і казав виносити надвір. Потім велів усім вийти:

— Я ще наберу пороху і куль і вийду за вами.— Загасив свічку.— Слухайте, хлопці, хто з вас не вміє мушкетом орудувати, то признавайся.

Але не признався ніхто.

Пороздавав зброю усім і зараз помандрували далі, прямуючи до річки. Надворі стало світати. Йшли берегом. Обух пристанув, і знову з кількома парубками пішов далі у комиш. Тут були байдаки, сховані в комишах на припоні. Зараз прикликали других.

— Сідайте, хлопці, в човни і пливіть за мною, лише не робіть галасу.

Річка назбирала багато води від весняних розтоплів, і човни летіли стрілою.

— Не знати, де тепер сотник Чорнота? — спитав один.

— Не будь цікавий, бо в пекло попадеш, а тепер мовчи. Пливли так, поки річка точилася поміж лісами, а вже

на просторому місці спинили човни в очеретах і там їх поприпинали. Повиходили на берег, і знову повів їх Обух в гущу.

— Тепер розведемо багаття, погріємось, поживимось і ляжемо спати, а вночі пливем далі...

Розставили чати і кріпко поснули на сухій траві. Під ніч попливли далі... І так робили щодня. Минули Кременчуг і запливли в Дніпро. І знову удень сиділи в комишах та лозах, а вночі пливли.

— А як ми через пороги переберемось? — спитав хтось.

— Вибачай, це не для вас дорога. Перейдемо берегом. Найбільша трудність була перекрастися коло Кодака

на правому березі Дніпра. Його поставили пани, щоб не перепускати втікачів на Запорожжя.

На остатньому постой задержались два дні. Обух вижидав чогось і остерігав хлопців, що Кодака треба виминати дуже мудро та хитро, бо коли б їх за Кодаком помітили, так, певне, всі пропали б.

На третій день підвечірня лягла велика, непрозора мряка. Того саме Обух дожидав. Смерком попускали човни на річку і попливли півперек до другого берега. Крізь густу мряку видно було руде світло з Кодака. Тепер вже не було небезпеки. Обух перехрестився. Тепер пливли вже вдень і вночі. Здалека чути було рев Дніпрових порогів. Треба було оставити судна і йти пішки. Повиходили на берег і тут заночували.

Рано переглянув Обух харчі, їх було вже небагато. Треба було поспішати, щоб не прийшлось їсти трави, як говорив Обух.

Їк вже відійшли чималий шматок дороги, Обух відразу спинився і став прислухуватися. Згодом почули далекий тупіт коней. Обух приказав усім сховатися в траві, а сам поповз вперед на невеличкий курганець. Побачив далеко ватагу їздців, що прямувала до Дніпра. Обух приповз до хлопців.

— їде польська стежа прямо на нас... От чортові діти, куди їх занесло. Та це для нас добре, що коней добудемо, бо далі йти пішки буде нам не під силу та й харчів не стане. Вважайте, що я вам кажу. Держіть в руках мушкети і стріляйте аж тоді, як я стрілю перший. Я їх припушу на десять кроків, то неважко буде поцілити. Тільки стріляйте в

їздців, а коней щадіть...

Може, то яка козацька ватага?

Ти дурень, я добре бачу, що це драгуни.

А тим часом ватага наближалась. Було чути, як говорили між собою. Їхній старшина, якийсь немолодий вже шляхтич, говорив:

— Тут відпочинемо та поживимось. Усю ніч ганялись, та й невеликий з цього пожиток. Розсідлайте коней, розведіть вогонь та спечіть м'ясо.

Драгуни позлазили з коней, розсідлали та поприпинали до кілків. Зараз загоріло велике багаття. Обух начислив їх двадцять п'ять. Трохи далі стояло п'ять українців, пов'язаних за руки, поза спину. Їх вели біля коней. То були піймані втікачі. Виглядали страшно: побиті й покривавлені. Було ще троє коней, нав'ючених харчами. Обух підсміхався під вусом. Либонь, мав таке почування, як лев на засідці, коли до нього підходить необережна коза. Драгуни почували себе тут зовсім безпечно, бо навіть сторожі не ставили. Знеможені бранці полягали на землі. Обух нашіптував хлопцям: "Не будемо стріляти на них. Я дам знак, тоді схапуйтеся прожогом і мушкетом по лобі".

Хлопці передавали наказ один одному на вухо та аж горіли з нетерплячки, щоб швидше.

А тим часом драгуни пекли на патиках м'ясо. Їх старшина лежав на сухій траві і навіть не дивився на своїх людей. Він став глумитись з бідолашних бранців.

Стерво! Підожди, не схочеться тобі вдруге втікати від пана. Обріжуть тобі носа та вуха, а тоді й в пеклі тебе пізнають...

Може би, ми тут і заночували,— каже один драгун.— Не велику добичу веземо, може б, так переждати тут та ще дещо трапиться.

Тут є п'ятьох, а вбили двох, то семеро,— каже шляхтич.— Ночувати тут не будемо, бо додому вже недалеко, а мені краще спати у м'якій постелі, як тут на траві.

Драгуни виймали з мішків хліб і стали ділити поміж себе. Принесли боклага з горілкою. Боклаг пішов з рук до рук.

— За вбитих нам ніхто нічого не дасть,— каже один.

— А дайте тим собакам яку кість,— каже старший,— бо як поздыхають, то й за тих нічого не дістанемо.

Обух слухав і думав собі: "Треба спішитися, а то вражі сини все пожруть і вип'ють, а нам остануться кості. Та ще якби котрий молодик кашлянув, то їх сполошить". Він перехрестився і добув шаблю, але ще здержався, почувши таку розмову:

Пане ротмістре,— каже драгун,— між тими є один знатніший, каже, що дасть окуп, щоб його пустити.

Дурний він, те, що має при собі, то й так наша військова добича, а заплату від старости візьмемо окремо. Він тим вартніший буде, як звичайний хлоп.

Драгуни обсіли довкруги багаття. Зброю повідкладали набік. Обух став повзти вперед, а хлопці за ним. Заколихалась трава, та ніхто в цей бік не поглянув.

Обух підвівся і всі за ним. В мент прибігли до багаття й стали бити мушкетами, мов хворостиною. Особливо храбрував Панас. Орудював важким мушкетом, мов колом, і

кого зацідив, то було йому амінь. Ті драгуни, що ще живі осталися, впали навколішки й просили щадити їх.

— Решту пов'язати! — кричав Обух.

Ротмістр і не гадав боронитись. Він зараз сховався у високу траву. Його зв'язали теж. Олексій метнувся розв'язати бранців. Вони вставали і простягали задеревілі руки.

— Що ви за люди і як в таку халепу попали?

— Ми втікачі на Січ. Вже аж сюди щасливо забрели, та чорт драгунів надніс. Ми оборонялись завзято, двоє полягло, а нас перемогли.

А подивіться, хлопці, чи м'ясо спеклось? Одна половина буде їсти, а друга сидлає коні. Ми зараз їдемо далі...— Потім приступив до шляхтича:

З якої станиці, вашмосць?

Ротмістр подивився згідно на Обуха —й мовчав. Обух штовхнув його чоботом.

Чи не хочеш, вашмосць, щоб тебе припекти? Ми й це вміємо.

Ти, хаме, за мене на колі згинеш...

, — Але ти цього не будеш бачити, бо я тебе зараз повісити прикажу.

Ну-те, голуб'ята,— каже, звертаючись до пов'язаних драгунів,— може, ви скажете, звідкіля ви, бо вашому ротмістрові не хочеться балакати з хамом.

Ми з Кодака...

Ходили на лови? Ну, гарно.

Ми по наказу команди. На те й служимо, щоб слухати. Ми православні і не по волі служимо.

Побачимо, що з вами зробити... Ну, котрий з вас має охоту повісити пана ротмістра... того зараз ослобоню...

Усі посхапувались з землі.

Добрих маєш драгунів, пане ротмістре,— сміявся Обух,— не можуть навіть допустити, щоб хто-небудь чужий доторкнувся біленької шиї їхнього старшого...

Допік він нам до живого,— каже один драгун.

Підете з нами на Січ?

Усі до одного. І так нема нам чого вертатись у Кодак.

Розв'яжіть їх.

Освободжені драгуни справилися вмити з своїм ротмістром, хоч він кричав, і лаяв, і грозив, і просив. Повис на вербі, що тут росла. Всі посідали на коні й поїхали далі. Дальша дорога була вже без пригоди, аж поки заїхали близько Томаківського острова, де тоді була Запорозька Січ.

VIII

ЗА СВОЄ ПРАВО

Богдан Хмельницький, дотепер генеральний писар реєстрового козацтва, що стільки прислужився Польщі, свою кров за неї проливав, під Цецерою рідного батька втратив, в полон попав і два роки в турецькій неволі мучився,—дослужився того, що не лише втратив батьківський Суботів і те, що своєю працею придбав, втратив жінку й сина та ще з тяжкою бідою втік з руки ката. Тепер він скиталець бездомний,

переслідуваний від своїх ворогів. І той Хмельницький не міг ніде знайти права супроти такого ледаря, пройдисвіта і п'яниці Чаплінського лише тому, що Чаплінський — шляхтич і католик, а він православний.

Його серце було переповнено по край жовчю та обуренням на неправду. Шукав тепер месників за свою кривду. Та не лише за свою. Бо ледве чи за кривду Хмельницького зірвався б увесь народ до кривавої розправи з гноби-телями-катами.

Втікаючи з Чигирин, Хмельницький не думав, щоб чаша горя українського народу була вже така повна, така глибока, що, виллявшись, залле усю Україну і цілу Польщу огненною повинню. Коли б був знав, може, був би налякався такого спустошення та з затисненим кулаком, з заціпленими зубами був би терпів далі, як і увесь український народ, аж до смерті. У нього було зразу на думці помститися лише на Чаплінським.

Не будь справи з Чаплінським, ледве чи прийшло би зараз до того великого народного зриву. Хмельницький був би і далі жив спокійно в Суботові і далі служив Польщі, як і досі.

Провидіння, якому було вже досить такої сваволі й безправства, напустило Чаплінського на злочин, а чорт підшепнув панам думку, щоб признати право за Чаплінським і з кривди Хмельницького поглумитися.

В історії України є Хмельницький караючою десницею невидимої Немезиди за кривди гнобленого українського народу.

Втікав на Низ, куди не сягала панська рука;— їхав шукати помічників до виконання своєї помсти, їхав, щоб роздивитися, яка тут земля під посів на послух своєї жалоби. Тут застав приготовлений ґрунт під той засів, який гадав перенести. Тут застав таке, якого навіть і він не сподівався.

Втікачі з України приносили страшні вісті про панські утиски й сваволю. Пороху й сірки накопичено тут доволі. Хмельницький мав своєю рукою підпалити цей великий костир народного гніву. Усюди, куди лише приїхав, знаходив однодумців, співчуваючих.

Його усюди знали. Свою воєнну кар'єру розпочинав під рукою славного козацького гетьмана Петра Конаїєвича

Сагайдачного. В тім часі, як Конашевич врятував Польщу під Хотином від розгрому, Хмельницький руйнував турецькі міста над Чорним морем. Тож не диво, що всюди Хмельницького радо приймали і поміч обіцявали. Такого самого щирого прийняття дізнав і на Січі. І тепер виринула у нього думка, що настав час під посів нового великого повстання проти панів-короленят. Тільки на жнива треба трохи подождати.

Але, щоб не мати нічого на своїм сумлінні, хотів піти ще на легальну дорогу, поїхати до короля й пожалітися на свою кривду. Його приятелі, як ось Чорнота, відраджували йому того. Може, вони справді боялися, що Хмельницькому в Варшаві признають право. А тоді б Хмельницький заспокоївся і сидів тихо. Пропала б добра нагода. Вони тоді втратили б Хмеля для своєї справи, а, по їх думці, він один мав спроможність таке велике діло доконати, ніхто другий. Його ж сам король вважав за великого чоловіка, йому дав грамоти, котрих Хмельницький у своїй подорожі вживав як агітаційний засіб. А в цих грамотах було писано, щоб козацтво збиралося буцімто на

турка, а на ділі, щоб панів-короленят приборкати, а королеві дати в руки владу самодержавця.

Тепер Хмельницький передумував над тим, як йому перебратися через те осине гніздо у Варшаву. Догадувався, що на нього полюють, що Конецпольський та Чаплінський наставили сіла, щоб його піймати та в Чигирин привести.

Такий приказ прийшов справді й на Січ. Та Хмельницький знав, що запорожці його не видадуть.

Втікаючи з Чигирина, оставив там усе, забрав лише найстаршого сина Тимоша, свою батьківську гордість...

На Січі Корнієнко розпитував за сотником Хмельницьким. Знайшов його в кошового батька. Хмельницький придивлявся йому, начеб не пізнав.

Я Олексій, батьку,— і поцілував його в руку.

Здоров, хлопче! Чи й Чорнота приїхав?

Ні, він по дорозі відстав од нас. Нас привів Максим Обух. Приїхало нас шістнадцять чигиринців, пристало до нас десять драгунів, а по дорозі ми відбили від ляхів п'ятьох бранців.

Це вже розкаже нам сам Обух. А що там в Чигирині, чи дуже слідкують за мною?

Здається, що ні. Ваше чудовне визволення наробило великого шуму та дива. Всі вірять, що ви, батьку, характерник, кажуть, що один Хмельницький зможе піднести на панів руку й очистить Україну від ворогів...

— Дуже гарно. А що сталося з Онацьким?

Нічогісенько. Здається, що сам Чаплінський повірив, що вам якась надприродна сила помагала. Сам він дуже боїться і на ніч при дверях сторожу ставить. Те говорив Онацький Серпанці.

Має чого боятися,— каже кошовий,— на, випий, хлопче, чарку меду! А хто це той Онацький?

Це старостинський гайдук,— каже Хмельницький,— проворний з біса, закрався в ласку Чаплінського і нашим багато помагає.

І нашим усе доносить,— додав Олексій.

Треба було й його на Січ забрати,— каже кошовий.

Він прийде ще, та не сам, а ще й гайдуків приведе. Пан Чорнота казав йому ще остатися на місці до слушного часу.

Цього, що він для мене зробився йому повік не забуду,— каже Хмельницький...— А знаєш, Олексію, чого я тебе закликав сюди? Поїдеш, небораче, зі мною у Варшаву. Ти освічений, і мені тебе буде треба.

Кажу тобі, товаришу,— обізвався кошовий,— по десятий раз, що з цього нічого не вийде. Ти ані там, ані ніде в Польщі правди не знайдеш, хоч би ти показався ангелом, а Чаплінський самим чортом.

Мушу порушити все, я від свого права не відступлюся.

— Рушиш небо й землю, а справи не виграєш.

— То матиму чисту совість, що я робив всі законні заходи.

Один чорт. Без шаблі нічого не добудеш.

Чи Тиміш їде теж? — питає Олексій.

— Ні, я його не можу брати, бо ляхи де-небудь по дорозі могли б його захопити за заложника, а тоді би я мав зв'язані руки. Ти будеш моїм писарем, бо по дорозі, треба буде мені не одного листа у світ пустити, а я сам не дам собі ради...

Олексія відправили в курінь спати, а Хмельницький остався надалі гостем кошового.

Корнієнко вийшов з домівки кошового з важким серцем. Він такий був стурбований, що ледве волік за собою ноги. Здавалось йому, що вони в землю западаються і годі їх витягти. От усі його надії і сподівання підуть унівець. Він знав добре неволю-недолю українського народу і вірив, що мусить прийти час народного зриву.

Дотепер нікому не повелось поконати сильних панів, як слід повстання повести. Аж тепер, як прийшов у Чигирин, як пізнав того батька Хмельницького, про котрого багато наслухався від покійного батька, приляг цілою душею до нього. Він вірив твердо, що лише Хмельницький доконає великого діла. По втечі Хмельницького рознеслась крилатим словом легенда про характерство-невмирущість Хмельницького. А народові треба було такої людини, в котру він вірив би і прийняв його за месію. Такою людиною міг бути лише Хмельницький. Та ось виходить, що Богдан не хоче прийняти того, що йому доля до руки пхає. Виходить наяву самолюбство. Хмельницький не тому піднімає руку на панів, що вони народ гноблять, лише тому, що один шляхтич зробив йому кривду. Та хай би й так було. Різні є егоїзми, та той найкращий, що виходить на користь других. Хай би Хмельницький мстив-ся за себе та щоб при тому помстився й за народ увесь. Та йому на думці в першу чергу його кривда. Коли б йому цю кривду повернули, тоді він за народ не повстане проти панів, хоч би з вдячності для доброго короля, для сенату, для панів, що його кривду направили. Недурно Хмельницький говорив перед кошовим, що хоче мати чисту совість. Тож, коли доб'ється права, то не схоче свого сумління таким гріхом обтяжувати... І до того воно йде. Годі припускати, щоб у Варшаві до того ступня з глуздів збилися, щоб і далі дратувати Хмельницького. Хіба ж вони не знають, хто він є і чим він може стати, коли б народ за ним став? Так, так, його в Варшаві задовольняють і буде сидіти тихо, а розчарований народ зневіриться і шляхетний вогонь народного гніву погасне... І знову треба буде довго ждати, поки судьба буде ласкава і викреше з народу генія, що довершив би зачате Сагайдачним діло. Гей! Коли б смерть не була-його перепинила в роботі!.. Варшава — то наше нещастя під цю пору... Дай, Боже, щоб там Богданові не повезло".

Він такий був стурбований, що й вечері не міг їсти і зараз ліг спати, хоч довго вночі не міг заснути...

Хмельницький побув на Січі цілий тиждень. В тім часі відбувалися важні наради з січовою старшиною. Робилися приготування на всі руки.

За той час Корнієнко придивлявся пильно до січового побуту, знайомився з козаками, і всюди були йому раді. Його голос і гра на бандурі з'єднували йому серця козацтва. Пішла про нього слава на Січі, і раз прикликали його до кошового. Тут дав він

себе знати. Любо було йому дивитися, як поважна козацька старшина, попідпиравши сиві голови на руки, слухали його дум й пісень.

По тижневі переодягся Хмельницький за купця і вибрався з Корнієнком і вірним чурою Степаном в далеку дорогу. Вибрав такий шлях, де його найменше знали: на Брацлав. Боявся зради. Ночував у православних міщан та попів. В розмові вмів потягти зручно за язика і багато довідався про настрої проти панів та їхніх урядовців, про кривди від них і від кварцяного війська. Усюди народ заціпив зуби й ждав чогось, хоч не міг собі з'ясувати кого і чого. Але посів під повстання знаходив усюди. Кожний мав щось сказати про свою кривду.

В дорозі дуже багато говорив з Корнієнком. Пізнав його як розумну й йому віддану, щиру людину, полюбив його, мов сина. Бачив велику різницю між Тимошем та Олексієм. У того була палка козацька душа, що над нею не міг запанувати, не маючи вищої освіти. Богдан хотів зробити Корнієнка для себе правою рукою. Потім він мав остатися при Тимошу, і обидва дуже добре доповнялись би.

У Варшаві примістились у одного знайомого передміщанина. Відпочивши трохи, переодягся і пішов за своїм ділом.

В канцелярії сенату довідався, що його справа вже там. Ждуть лише, щоб приїхав Чаплінський і тоді піде напорядок. Хмельницький кинувся зараз до панів senatorів, своїх знайомих, починаючи від канцлера Осолінського. Канцлер, котрий перше бував для нього такий ласкавий, тепер змінився, як це Хмельницький завважив зараз. Прийняв його чемно, але нічого не обіцявав та збував ласкавими солодкими словечками.

Мій любий пане Хмельницький, часи дуже змінилися. Наш план розбився на опір магнатів. Не хочуть і чути про війну. З тої причини я й його милість король мали великі неприємності і прикrostі і не одне гірке мусили проковтнути, навіть не скривившись.

Я прохав би вашу милість пособити мені в моїй слушній справі, що в сенаті буде розбиратись. Таке безправство мусить бути покаране.

Я нічого не вдію... Моя протекція більше пошкодила б тобі, як допомгла, вір мені. Пани мені не забули, ніби я з його милістю королем складав проти шляхти крамолу, а тебе обрали виконавцем наших замислів. Подумай, яке воно б вийшло, коли б я за тебе промовив...

Так само більш-менш говорили й другі пани і збували його медовими словами, виказуючи йому своє співчуття. А він на них так багато покладав...

Хмельницький тільки скористав із свого побуту в Варшаві, що довідався про ті зміни, які тут зайшли від посліднього його побуття. Венецького посла Теполі всі знелюбили, і він збирався з Польщі втікати. Сенат венецької республіки хотів приєднати для себе Польщу проти Турції, а особливо козацтво, бо те військо було найдешевше і до такої війни найкраще. Мудрий італієць язнав, що в Польщі без хабара нічого не зробиш. Треба було важних панів для себе приєднати дарунками. Писав до свого уряду: присилайте гроші і то багато, бо тут такі люди, котрим треба промовляти до руки та до кишені, а не до розуму. Ті подарунки будуть вдесятеро більше коштувати,

як козацьке військо. Та Венеція не послухалася і грошей не присилала. До того їй вже тепер не треба було війська, бо політичний горизонт прояснився. На султанському стільці в Царгороді засів султан-бабій Ібра-гім. Турція перестала бути небезпечною, Венеція може собі сама дати раду. Королем Владиславом пани коверзували, хоч він рвався до діла, і такого дали йому прочухана, що, певно, відхочеться зачинати вдруге...

Прийшов день розправи Хмельницького перед сенатом. Він обороняв свою справу ясно. Свій позов поділив на три часті: забрання Суботова, що дістався його батькові за заслуги для Речі Посполитої. Суботів дістався потім йому в наслідстві і знову за заслуги для Польщі. Стільки літ минуло, і ніхто його не чіпав. Показав на те грамоту, що її видав покійний гетьман Конецпольський. Друга частина жалоби — грабунок його приватного майна. Чаплінський зрабував йому весь скот, навіть його походного коня не залишив, забрав пасіку і те все, що він своєю працею і пильністю надбав. Третя стаття — то забрання жінки і вбивство дитини такою мученичою смертю, якої й татарин посоромився б.

Чаплінський, боронячись проти цих обвинувачень, глумився з Хмельницького безглуздими жартами, з яких сенатори сердечно сміялись.

— Якщо ти, пане Хмельницький, людина освічена, то чому не подбав занести грамоти покійного старости до актів земських? Суботів через те належав усе до чигиринського старости, а не до тебе, ані до твого батька. Попередньому старості подобалось наділити Суботів тво-му батькові, а теперішньому подобалось дати його мені.

Тільки я мудріший тебе і моє надання вже занесене до актів.

Щодо майна, яке я там знайшов, то воно було їгисїиз поп Берага Б Отож воно, йк приналежне до нерухимости мусило припасти тому, чия нерухимість.

Щодо жінки, то вона сама того хотіла. Ти її присилював звінчатись з тобою, хоч вона була католичка, а ти православний. Зо мною вона повінчалась подобрій волі, а що ми вінчались в католицькому костьолі, то наше подружжя нерозривне, і ти не маєш до неї права. Впрочім, не сором тобі, пане Хмельницький, за молодицями побиватись? Того квіту по цілому світу, пошукай собі іншої, а до моєї жінки тобі зась!

Щодо хлопця, то не я його приказав вбити, а мій зять пан Коморовський, позивай його. По-друге, кажуть свідки, що він так гостро ставився до чоловіка старшого й шляхтича, так пащекував, що заслужена кара його стрінула...

Отож сталося те, що предказували приятелі Хмельницького. Набрався сорому, наслухався насмішок над собою з усіх боків і вийшов з сенату з нічим...

Корнієнко дожидав Хмельницького з трепетним серцем, молив Бога, щоб Хмельницькому не повезло.

Як лише Хмельницький вернувся на квартиру, Олексій зараз догадався, що сталося. Йому полегшало на серці. Хмельницький був страшно лютий, скреготів з досади зубами, з очей сипались іскри.

Чорт бери! І тут правди не знайшов. Ще одна-одні-сінька дорога осталась, і я її не помину. Піду до самого короля пожалітись.

Корнієнко дуже з того радів. Радів з горя свого добродія, бо у цьому горі бачив спасіння для України.

Такий кінець ворожив і пан Чорнота, і кошовий-батько,— зауважив Олексій.— Здається мені, що й ця остання дорога не доведе до путнього кінця. Шкода ходи. Король в Польщі нічого не допоможе.

Мовчи! — каже сердито Хмельницький.— Я таки піду, може, ще в Польщі правда не знівечилась...

Корнієнко був певний, що з цього нічого не вийде, і заспокоївся...

1 RgisШэ поп эерагаЫэ (лат.)—надбання невіддільне.

Щоб до короля дістатися, пішов Хмельницький знову до канцлера. Оссолінський знав вже про вислід процесу

Хмельницького в сенаті. Як до нього Хмельницький зголосився, він гадав, що приходить жалітись на свою кривду, і приладив собі кілька слівець потіхи, от так, як потішається рідня померлого зараз після похорону.

Та Хмельницький не згадав ні словом про свій процес, начеб його й не було, а приступив прямо до діла.

— Я вже не маю що робити в Варшаві і, здається, ніколи тут не буду. Вертаюсь на Україну, та не скажу, що вертаюсь додому, бо дому в мене немає. Однак хотів би я вдарити чолом його милості королеві і добродієві. Не зробити цього я вважав би великим гріхом. Тому прошу, ваша милість, мене перед лице його милості короля.

Канцлер розвів руки.

Я цього не можу зробити, пане Хмельницький. За те, що ми колись ходили до його милості короля у нашому великому ділі, мене шляхта трохи не укаменувала. Якби ще раз трапилось, то хіба не жити мені на світі.

Як так, то я мою просьбу завертаю. Але проситиму вашу милість про що інше: прошу заявити його милості королеві, що я тут є і бажав би його милості королеві чолом вдарити.

Це вже друге діло, і я це його милості королеві ще нині скажу. Заходь до мене завтра, а я тобі респонс дам...

А як шпиги донесуть панам, що я так часто сюди заходжу?

Розумна увага. Так не приходь ти, пане Хмельницький, а я пришлю до тебе на квартиру мого довіреного. Він принесе тобі відповідь, і надіюся, проведе тебе до короля.

Виходячи від канцлера, Хмельницький собі думав: "Не знать, чи лях правду каже? Він хитрий, мов лисиця..."

Пішов на квартиру і ждав послання.

Канцлер таки додержав слова і ще того дня розповів королеві, чого Хмельницький хоче.

— Хочу з ним говорити,— каже король.— Багато я дечого обіцяв козакам, і вони все покладали на мене всю надію. А нічого я не міг зробити, що обіцяв. Що собі ті люди про мене думають? Я тільки доброго їм завдячую. Не забуду того, що зробили для мене в московській війні. Не будь Сагайдачного, то москвини були б нас вибили до ноги. А

хотинська справа? Знову Сагайдачний нас спас, хоч сам за це своїм життям поплатив. Я був тоді лише королевич, та мав більшу владу, чим тепер, як король.

Тоді мене не в'язали *pacta conventa* Тоді я міг більше зробити, хоч мені здавалось, що як стану королем, буду сильніший. Скільки разів я відгукнувся до козаків, вони мені дружно відозвались... Я мушу з такими людьми з-поміж козацтва, як ось Хмельницький, дружно жити, бо хтозна, чи не прийдеться ще коли на них опертись. Я переконаний, що в цілій Речі Посполитій не маю вірніших людей, як козаки.

При цих словах у короля задрижав голос. Він нагадав усі ті упокорення, яких дізнав в останніх часах від магнатів і яких прийдеться не раз ще зазнати. Магнатам він все робив добре, а діждався чорної невдячності, коли лише їх приватний інтерес мав на тім потерпіти.

— Як же цю стрічу запорядити вашій милості. Усі знають, що Хмельницький тут є. Панські шпики зорять за ним. Дізнавшись, що він був у вашій милості, вони знову піднімуть крик, що це якась нова затія на їхні шляхетські вольності.

Король усміхнувся болісно.

— Не лише за ним стежать, але й за мною, своїм королем, бо й я підлягаю тайній поліції магнатів. Але на це є спосіб. До моїх кімнат є тайний доступ, про котрий мало хто знає, і ніхто його не пильнує. Я пішлю до Хмельницького свого довіреного, який його приведе й виведе. То станеться завтра ввечері.

Оссолінський був дуже радий, що, не наражаючи себе, зробив Хмельницькому послугу. Хтозна, на що він ще може придатися? Краще, щоб уходив між козацтвом за їхнього приятеля, як враз з іншою шляхтою за їхнього ворога. Недавно був вже в такій опресії, що йому грозила смерть, а тоді приходило на думку перебратися потай на Вкраїну і сховатися за плечима козацтва.

Король прикликав зараз свого довіреного шляхтича Станіслава Скибу і сказав йому, що треба зробити, але так, щоб ніхто про це не знав.

Перед квартиру Хмельницького заїхала другого дня ввечері звичайна крита повозка. В хату ввійшов Скиба і сказав просто:

1 "*Pacta conventa*" — це ті умови, які мусив король записати перед своєю коронацією. Це були і обов'язки короля, і права та привілеї шляхти. Чим більше шляхта росла в силу, а король слабшав, тим більше мусив на річ шляхти поступатися в своїх правах. Дійшло до того, що король оставсь цілком без влади і не міг вкоротити сваволі Шляхти. Він лише називався володителем.— Авт.

— Не кажу тобі, пане Хмельницький, хто я. Виконую наказ мого пана щодо справи, про яку ти вчора говорив з паном .Оссолінським. Збирайся, вашмосць, зараз їдемо.

— Так не можу, як стою, явитися перед моїм любим паном І добродієм, мушу пристойно одягтись...

— Тобі буде все вибачено, не в одежі діло...

— На таке в мене самого не було б вибачення... Просимо сідати, я зараз...

Він пішов у другу кімнату передягтись. Припнув шаблю, яку дістав від королевича під Смоленськом.

Коли одягся, Скиба завважив:

— Загорнись ще в широку кирею, щоб і познаки не було, що ти козак.

Олексій подав Хмельницькому кирею. Посідали в карету і поїхали.

Карета станула перед високим муром. Скиба застукав тричі до хвіртки і шарпнув двічі нігтем. Тоді заскрипів замок і двері відчинились. Увійшли до великого городу і прямували до королівського палацу.

Тепер Скиба вийняв ключ і відімкнув двері. Йшли напomaцки довгим темним коридором. Скиба вів Хмельницького за руку. Так зайшли у велику освітлену кімнату.

— Підожди тут, вашмосць, я зараз вернуся.

Хмельницький скинув кирею і дожидав. За хвилю вернувсь Скиба і привів його у прибічну кімнатку. Хмельницький став перед королем. Зразу не пізнав його, бо від останнього побачення король дуже змінився.

Аж король, простягаючи руку, заговорив:

— Вітаю тебе, мій друже і товаришу по зброї! Хмельницький поцілував подану йому руку з пошаною.

Знаю, по якому ділу ти приїхав у столицю нашу, знаю, як тобі зроблено кривду, та ще болючіше мені те, що не можу тобі ніяк допомогти.

Одне слово, "ваша милість може мою кривду направити.

Король похитав сумно головою...

Слово кожного іншого пануючого може ущасливити підданого, лише слово польського короля не має значіння. Тут і цілі сотні слів нічого не допоможуть... Та сідай, мій любий.

Не смію, ваша милість, перед лицем мого володаря сідати...

Сідай, прошу, мені з тобою побалакати треба... Якби ти знав, який я безвладний у моїм королівстві, то не церемонився б. Ти маєш більшу владу у своїй козацькій сотні, як я у Польщі. Хмельницький присів, а король говорив далі.

— Добре, що з тобою можу бачитися. Ти мусиш мене виправдати перед козацтвом, що я не додержав слова і не зробив того, що вам обіцяв. Тоді, як я обіцяв, я був певний, що король зможе додержати того, що обіцяв він, королевичем будучи. Ти знаєш, в якому положенні опинилась наша ойчизна за покійного мого батька Жигмонта III. Опанований єзуїтами, потурав їм у всьому. Завелась скажена релігійна нетолеранція. Особливо вам, православним, далась вона добре взнаки. Я бачив, що це доведе Польщу до впадку, і коли я прийняв на себе той великий тягар і став королем, то певне не для слави, а щоби направити помилки моїх попередників. Я гадав, що як король заговорить до панів-магнатів, відкриє їм очі на те, що твориться і до чого воно дійде, то вони послухаються... Та я дуже помилився... Я хотів почати велику війну проти відвічних ворогів хреста при допомозі козацтва. Я був певний, що через цю війну козацтво зможеться, виросте, а тоді я козацькою шаблею розрубав усі пута, всі "раста" ', на які я мусив присягати, що тоді я стану сильним королем і виведу державний корабель на чисті тихі води, що тоді настане порядок, мир і щастя між моїми підданими... Не довелось... Пани занюшили небезпеку на їхні золоті вольності... Тепер я бачу, що

зривається над нами велика хуртовина, і ми раніше чи пізніше потонемо, а сусіди розшматують наше німецьке тіло. Коли б задумане велике діло було мені повелось, то перш за все я був би обернув караючу мою руку на всіх гнобителів робочого люду. Тоді Польща була б така сильна, що ми приказували би всій Європі. Я цілий план обдумав в подробицях, та не довелося його виконати. Проти мене повсталася стоголова магнатська гідра, і я був упокорений та осоромлений. Це підтягло моє здоров'я до решти, і тепер я вже нічого не вдію...

Король замовк і важко задумався. Хмельницькому стало жаль того доброго короля.

1 Pacta — тут: угоди.

— Ваша королівська милість, звольте лише знак дати — і сто тисяч козацьких шабелъ стане в обороні вашого королівського маєстату. Приборкаємо свавільну шляхту, а тебе, любий батьку, посадимо на королівському престолі, як могутнього короля-самодержця. Тоді одним кивком посилятимеш на смерть тих гордих короленят, що тобі жити не дають і нашу матку-ойчизну живою в могилу заганяють...

Запізно, мій любий. Мені вже дванадцята година доходить, а потомків не дав мені Бог...

Ми маємо грамоту, ваша королівська милість, і дозвіл на збирання війська, на будову суден...

Ця грамота неважна. Хіба ти не завважив, що на ній немає канцлерської печатки, а лише "моя, королівська? Але тобі не повадить покористуватися нею перед козацтвом і без печатки канцлера. Це буде якраз доказом доброзичливості вашого короля до вас, козаків. Я хочу, щоб вони мене й надалі любили і добрим словом згадували... Бо й я вас"люблю, мої козаки...— у короля задрижав голос із зворушення.— І ніколи не забуду ваших заслуг для мене.

Що ж нам, сиріткам бідним, тепер робити? Ми покладали всю надію на поміч вашої королівської милості, як на поміч Бога... Тепер пропала вся надія і прийдесться нам усім загинати...

Ти питаєш, що робити? Зробили тобі кривду, зробили багатьом ще й більшу. Та ви козаки — лицарський народ, а у лицаря найкраща і найпевніша оборона — то шабля. Маєте шаблі, то обороняйтесь перед напастю, а Бог вам допоможе. Ви на "pacta conventa" не присягали. А чим більше приборкаєте шляхту, тим корисніше прислужитесь нашій спільній ойчизні Польщі. Може, мій наступник скористав з цього, що йому промостите дорогу до справжньої королівської влади...

Хмельницький найбільше боявся, щоби, виступаючи проти панів-магнатів, не обідив короля. Почувши таке тепер од короля, він дуже зрадів і набрав самопевності. Почував, що йому спадають з рук пута, а з совісті побоювання.

Слова вашої королівської милості наповнюють мою душу відвагою. Це цілющий лік на завдані мені рани. Моє терпіння зіллється тепер з терпінням цілого українського народу в одне велике вогненне море. Від цього вогню обгорять магнатам крильця, що не зможуть вже літати повище королівської голови...

Я радію, що ти мене зрозумів. Берись за діло, хай тобі Бог помагає... Ми, либонь,

уостаннє бачимось, моя кончина вже недалеко, та я й з того світу молитись буду за вас, моїх друзів-козаків.

Хмельницькому жаль стало короля.

— Дай, Боже, доброго здоров'я вашій королівській милості. Прошу прийняти у ваших королівських ніг наше щире запевнення, висказане моїми недостойними устами іменем цілого українського народу, що за щастя нашої спільної ойчизни, за здоров'я вашої королівської — милості ми всі готові без вагання покласти наші голови.

Король був дуже зворушений промовою Хмельницького, і коли той нахилився поцілувати його руку, він поклав її Хмельницькому на голову.

Ваша королівська милість зволють ласкаво не відмовити ще одній покірній просьбі свого слуги: я боюсь їхати на Вкраїну, бо там чатують на мене панські гончі. Не хочу попасти їм в руки, з котрих я чудом увільнився. Звели, ваша королівська милість, видати мені глейта¹, щоб я був безпечний. Такого глейта чей же ніхто не зважиться нарушити.

Добре! Заходь завтра до моєї канцелярії — і такий глейт буде тобі виданий.

Аудієнція скінчилася. Хмельницький вийшов тими самими дверима. В першій кімнаті ждав на нього Скиба і вивів його тою самою дорогою через огорог під хвіртку. З'явився наче з-під землі той самий чоловік і випустив його на вулицю. З ним йшов Скиба аж на другу вулицю, де ждала його та сама карета. Скиба попрощався з Хмельницьким, а карета повезла його на квартиру.

Олексій, побачивши Хмельницького зворушеним і веселим, дуже налякався. Невже ж би повезло? От лишенько! Цього він не надіявся. Не знав, якими словами його спитати.

— Ти дуже скучав за мною, Олексію?

Скучав, батьку, і цікавість мене розпирала, тепер бачу, що його милість король обіцяв допомогти...

Допомогти? Я того навіть не просив, бо знав, що він, сердега, нічого не допоможе, не має сили... Позавтра ми вертаємось...

— Куди?

— Куди нам схочеться. Завтра дістану королівський глейт на недоторканість моєї особи. За тим одним оплатилось мені їхати в Варшаву.

¹ Глейт (з німецького OeIeЙЬгіeі) — залізний лист, грамота про недоторканість особи.

А твоя справа, батьку, з Чаплінським?

Будемо доходити правди не пером, а шаблею...

Олексій дуже зрадів. Сталося так, як він собі цього бажав. Україна буде вольною... Не питав нічого більше, бо Хмельницький зараз ліг спати...

ІХ

РОЗВ'ЯЗАНІ РУКИ

" Не так вертався Хмельницький на Вкраїну, як їхав сюди. То вже не був крамар, що розпитував про ціни воску і шкури, то був поважний козак-дука, котрий вертав з

Варшави від короля з королівським глейтом, котрого не вільно "під горлом" чіпати. Тепер вертався іншою дорогою — на Люблін, Замостя, Львів, Броди. Усюди розглядав околицю, дороги, озера і річки та переправи на них. Притім розпитував людей і слідкував за настроями між народом. Усюди стрічав таку саму біду: панську сваволю, безправство і горювання як українського, так і польського люду. По городах бачив самоволю польського духовенства над православними, самоволю урядовців, до котрих православні не мали доступу. Усюди жида були панськими підручними, орендарями, державцями, економами і завідуючими панського добра, грабували для панів, не забуваючи й своєї кишені. Усюди яни жили у розкошах і розтратно, кервавицею своїх підданців-невільників.

Як вже доїхав до українських земель, їхав поволі, інколи задержувався довше на одному місці, інколи завертався у те саме. Заходив до попів, дрібних шляхтичів православних, міщан, ремісників, знайомився з ними і слухав їхніх жалів. Потішав їх і підбадьорював, що так довго не може остатись. Кривда підступила вже високо під берег і незадовго виллється широкою повинню. Коли б лише усі з'єднались у слухний час під одну сильну руку, щоб ніхто не посмів сказати: "Моя хата скраю", коли прийде до діла. Люди сходились по ночах в квартиру Хмельницького і з захопленням слухали його слів. Вони говорили:

Ви, козаки, лише зачніть, а ми певне відгукнемось до вас і хопимо за зброю.

Так ви, люди, не засипляйте справи, щоб не заскочило вас зненацька те, що мусить наступити. Збирайте і ховайте в певне місце зброю і военні припаси, а поки що показуйте з себе покірних незнайків, щоб хто перед

слухним часом не вихопибся, не зрадився, бо тоді пани вилляли би потоки невинної крові.

Усюди, кудю переїздив Хмельницький, збирав гуртки певних людей і організовував, настановляв старшин. Вони мали підслухувати, коли козаки рушаться, коли заревуть гармати, захаркотять мушкети,¹ залунає бойовий оклик... Тоді треба збирати збройних людей, гуртувати їх в сотні по містечках, а опісля — в полки. У кожне місце обіцяв Хмельницький прислати досвідного старшину, котрий обійме провід і знатиме, куди їх вести.

Хмельницький оглядав кожну стрічну фортецю, замочок і оцінював його бойову вартість, підзиравав її слабкі сторони, розвідував про її залогу. По містечках, де стали кварцяні, заходив с шинок, частував жовнірів, оповідав їм про свої походи на турецьку та татарську землю, про свою неволю і, коли ті захоплювалися його оповіданням, він непомітно добував від них те, що йому треба було знати...

Як вернувсь у Київ, то застав там багато змін. Митрополита Петра Могили вже не було в живих. Його місце зайняв Сильвестр Кода, шляхтич з роду. Хоч був він цілою душею відданий православній церкві, так само цілою душею спочував шляхті, беріг шляхецьких традицій і був противний всяким збройним виступам проти шляхти. Права для православної церкви хотів добувати у мирній дорозі компромісів і конституцій соймових. Про народ посполитий навіть не думав. Був одноступцем православного

шляхтича магната Адама Кисіля, котрий опісля відіграв таку невдячну роль у цім великім повстанні.

Хмельницький зайшов до митрополита. Він знав його давніше, а справа з Чаплінським була така голосна, що Й владика про неї довідався. Але Хмельницький не знав, як Косів думає, і йому здавалося, що наслідник Петра Могили не може бути інший, як його славний попередник. Тому-то Хмельницький заговорив відразу до нього своєю мовою. Нагадав усі кривди, які український народ і церков православна від панів терпіли, оповів, що по дорозі чув та бачив. Не виявив, однак, того, що чув од короля.

— Не добути нам правди і права інакше, як збройною рукою...

Митрополит замахав руками, начеб від чорта відганявся.

— Сину! Хай тебе Господь хоронить навіть від такої думки... Невільно нам братньої крові проливати та ще

і Л Ч.нікооський

97

підносити руку на нашу ойчизну-матір Польщу і проти помазаника божого — його милості короля...

Не проти ойчизни й не проти короля будемо воювати, а проти короленят-магнатів, що нашу ойчизну живою в могилу закопують.

Але ті, як ти кажеш, короленята-магнати, то ж діти тої самої матері, що й ми, вони наші брати...

Коли матір рятувати треба, то не гріх зарубати одного-другого ледачого брата.

Із тебе, сину, говорить жадоба помсти за твою кривду...

І за кривду цілого українського народу.

Остав помсту господеві.

А що ми маємо робити?

Терпіти й молитися... терпен — спасен.

Я так не думаю. Український народ не має охѣти стати святим мучеником. Вже" намучився доволі. Послови-ця наша говорить: "Роби, небоже, а Бог тобі допоможе". Чим більше будемо коритись, тим дошкульніше пани будуть знущатися над нами. Прийде до того, що православних будуть продавати татарам в ясир...

Не переборщуй, сину, до того, певно, не прийде... Я кажу, що це кара за наші гріхи... /Отож треба кару божу терпеливо зносити і молитися...

Поки можна в церкві молитися, треба перше заплатити жидові-орендареві, щоб церкву відчинив, у нього ж ключі...

Що ти говориш? В Києві я за таке не чував...

А хіба ж православні лише в Києві живуть? Я переїхав тепер з Варшави через усю Україну і таке бачив і чував скрізь...

Усе переборщене. Хтось наговорив небилиць, а ти й повірив. Так само пани не стануть людей в неволю перепродувати...

Хіба тому, що їм буде шкода робочого скота позбуватися....

Нам треба у законній дорозі та мирно прав доходити.

Як можна про законну дорогу говорити там, де закон не шанується? Та не про саму ж віру ходять, але й стомлений народ... Як знищать народ, то й до церкви не буде кому ходити...

Що ж народ? Православній шляхті живеться добре, реєстровим козакам теж, а посполиті мусять комусь коритись та панщину робити.

Що православним магнатам добре живеться, то я те бачу, але щоб і реєстровим козакам добре жилося, то воно не так. От і я реєстровий козак та ще й старшина, а мені так добре жилося, що аж бездомним скитальцем став, що лише королівський глейт мене охороняє, щоб в тюрму не потрапити. Простий народ мусить працювати... Та хай же він має з своєї праці якусь користь, а не щоб він вмирав з голоду, а панові — щоб аж з пельки виливалося... Гозорите про законну дорогу, а хіба ж я на неї не ступав? А що виграв? І так усюди...

Сину! І тут говорить з тебе жадоба помсти, котру підсунув тобі скуситель-диявол. Коли ближче придивитись до твоєї справи, виходить, що жінка, котру тобі забрав Чаплінський, не була тобі шлюбною...

На ті слова Хмельницький скипів. З очей йому били блискавки. Він схопився з стільця і майже крикнув:

— Хто це сміє говорити? Це видумана тим злодюгою Чаплінським брехня. Хіба вона через те не була мені шлюбна, що не в костьолі, а в церкві з нею вінчався, в нашій православній церкві... В їх очах, то ми всі нехристи, бо ляхи нашої грецької церкви не признають, а за ними й ваша милість. Ні, ваша милість, такою мовою, то ми не договоримось до ладу, бо наші погляди геть розходяться. Добувайте ви своїх прав молитвою й покорою, а ми добувати їх будемо молитвою і шаблею...

Косів устав, схвильований.

Я... я.... я тобі забороняю таке думати, говорити і робити, а коли ти справді вважаєш себе сином нашої церкви і не хочеш стати анафемою, то ти мене, певно, послухаєшся.

Важко мені це сказати, високопреосвященний, що в тій самій святій обителі чував я не раз од богоугодних святителів інші слова. Вони мене не раз навчали, що війна в обороні найсвятіших прав людини, в обороні його святощів, церкви та віри є свята і божим благословенням втішається. Ми, козаки, маємо від других владик архієрейське благословення на те святе діло.

То хула, їй-богу, хула... Це не важне,,я відкликую і забороняю.

Шкода говорити! Благословення може відібрати той, хто його дав.

Братовбивства господь благословляти не буде.

Так, господь, певне, пошле кару на магнатів, що безмилосердно братів мордують, може, ниспошле на них сірковий вогонь, як на содомитів, а може, якраз господь

4*

99

вибрав нас за караючу десницю свою. Отче владико! З тяжким серцем відходжу звідсіля. Я сподівався ЩОСЬ інше тут почути...

Він поцілував владику в руку і хотів відходити. Косів його задержав.

— Що ти, сину, задумав?

— Я вже сказав, та як я це зроблю, ще не знаю. Не один я у цьому ділі, а увесь народ буде, я його спитаюся...

Хмельницький вклонився і тихо вийшов. Він хотів почути думку ще інших духрвників, але вже не хотів заходити до вершків, бажав почути, що скаже менша братія.

Зайшов до Печерської лаври і вдався до свого знайомого ченця отця Ісаїї.

То був столітній, сивенький, мов голуб, монах. Усе в нього постарілось, лиш очі блищали по-молодечому і дивилися другому на саме дно душі.

Як зайшов до нього Хмельницький у келію, старець сидів під вікном над грубою книгою. Богдан привітався і поцілував з пошаною його поморщену руку. Старець дивився хвилинку на нього:

— Либонь, що Богдан Хмельницький...

— Він сам, святий отче... Старець погрозив йому пальцем:

Здоров будь, сину, та святим мене не називай, бо ніхто свят, токмо Бог... Давно тебе не бачив... Спасибіг, що не забув мене старого.

Давно, отче. Багато я по світі вештався, сім кіп лиха зазнавши.

Постривай, хай нагадаю... Упослідне тебе бачив... ні не нагадаю... ти, либонь, тоді з турецької неволі вернувся... Як же твоє діло з Чаплінським? Я, чував про нього, та не знаю, як покінчилось?

Діло покінчене так, як хотів Чаплінський, хоч я того й не сподівався.

Хіба ти надіявся іншого кінця? Шкода було заходу. — Я аж у Варшаву їздив до сенату й короля...

І з нічим вернувсь. Шкода було труду.

Ні, отче, не шкода. Я багато бачив і багато дечого навчився.

Людина до смерті вчиться, та горе такому, хто з набутої науки не користує. Це вже закопаний талант у причті господній.

Я хочу користати. Вернувсь на Україну з великими думками та планами, та тут стрінув такі перепони, таких людей, що не мають розуміння до моїх думок.

Ти, певне, був у владики митрополита?

Був і...

Не застав вже святої пам'яті отця Петра Могили... Знаю, знаю... не ті люде, не той дух...

Я думав, що наш митрополит не може бути інший, як був попередник, та воно не те...

Не те, не те... Та ти собі того у голову не бери, а роби намірене діло. Як тобі поталанить, то всі скажуть, що ти зробив добре діло.

А коли б не поталанило...

То тоді тобі не допоможуть...

Отець митрополит каже, що це великий гріх піднімати руку на магнатів, бо то наші

брати...

Коли б ти сказав магнатові, що ти йому брат, то він образився б і наказав би тебе на кіл настромити, бо ти хам, а не брат... Ні, він тобі не брат, а ворог, гнобитель... Треба оборонятись, коли не можна інакше, то шаблею. Така кров твоєї душі не споганить... Гріх добувати шаблі для грабунку, для напасти на спокійного чоловіка, для своєї користі, але в своїй обороні, то не гріх...

Те саме говорив мені святої пам'яті попередній митрополит і благословив на святе діло...

І я тебе благословлю, мій синулюбий, і тебе, і увесь український гноблений і мучений народ...

Хмельницький став навколішки перед старцем, а той тихо поклав свої руки на його голову, підніс очі вгору і молився стиха...

— Стань, Богдане, караючою десницею господньою над ворогом, що забув Бога, що забув його святі заповіді, а свою душу чортові запродав...

Хмельницький устав і по-синовньому поцілував його в руку. Довго стояв, до краю зворушений. Потому розповів свою розмову з королем.

От бачиш... мені дивно, що отець митрополит, чуючи таке, міг тебе здержувати.

Я цього йому не говорив.

Не говорив? Може, то й добре...

Отче, я не говорив тобі досі про свої замисли, та бачу, що вони тобі не чужі.

До мене добрі люде заходять, недавно був у мене Чорнота.

Прошу тебе, отче, висповідай мене.

Гаразд, та не нині. Зайди завтра в церкву, я тебе ждатиму, або зайди й сюди. За той час надумайся, ввійди в себе... А тепер сідай, мій сину, та поговоримо. Я сиджу самотно в своїй келії. Дарма. Моїх ровесників давно вже немає. Але я з ними частенько розмовляю, я їх бачу. Розмовляю з старою братією: Плетинецьким, Борецьким, Бериндою, з Могилою, і не злічиш усіх. Дивне диво. Я постарівся тілом, та духом я молодий, таким себе почуваю і не можу погодитись буцімто з старшими.

Від людей, що до мене заходять, я знаю, що на Україні пани коять. Я чую душею, що чаша горя вже переповнилась, що Божа правда скаже своє важке слово: досить! Тепер послідує кара. Уставай, український-народе, хапай за зброю, йди у бій і карай грішників, а то гнів божий спалить оцей Содом та Гоморру, бо вже сонцеві соромно на те дивитися й огрівати своїм святим промінням смердючий гній.

Старий дуже оживився. Очі вогнем горіли, та голос дзвенів міцно, мов у молодого.

— Йди, сину, з Богом в народ. Хай моє благословення тебе супроводжує... Накликай до бою так, щоб мертві почули... бо гряде час. Як ти цього не зробиш, то перед Богом відповиси за змарнований талант. Лише робіть усе в згоді, єдності й братерстві, як усі рівні, один за всіх, всі за одного, а певне вийдете переможцями. О! Якби господь дав мені діждати того щастя, щоб я хоч одну днину пережив на вольній Україні.

Хмельницький тими словами дуже підбадьорився.

Увесь час свого побуту в Києві використав на те, що заходив до різних людей,

переводив організацію, усюди бачив бадьорі настрої і завзяття. У повітрі подувало недалекою хуртовиною, зривом усього народу...'

Полякам стало підозрілим, чого Хмельницький так довго сидить у Києві. З того скористав Чаплінський і доніс Конецпольському, що Хмельницький щось недобре замишляє. Конецпольський налякався. Він же, а ніхто другий, скасував надання Суботова його батьком Хмельницькому, він був причиною усього нещастя. Аж тепер пізнав, як зле сталося, що Хмельницький вирвався з його рук. А мав нагоду зробити його раз на все нешкідним. Зараз видано наказ арештування, та все розбилося об королівський глейт. Пани догадувались, що король знову поручив Хмельницькому якусь місію, певно, що на шкоду шляхті та їхніх вольностей. Але поки що обмежились до того, що шпиги стали за ним слідкувати на кожному кроці. Вони вдавали з себе його приятелів і однодумців, наговорювали на панів. Та він не дав себе перехитрити.

Хмельницький дивився на них, мов на собак, котрим накладено намордника і не можуть кусати. ' По двох неділях побуту в Києві пустився Хмельницький в дорогу по Вкраїні робити своє діло. Усюди організував гуртки, а старшині нашіптував до вуха про свою стрічу з королем. Лише до Чигирина не зважився їхати. Він знав, що його тзороги мають такі засоби в руках, що можуть його потихеньку спрятати, не порушуючи королівського глейта.

Корнієнкові було пильно в Чигирин і кілька разів нагадував це Хмельницькому, та він збував його коротко, що на Чигирин прийде черга пізніше, коли або Чаплінського чорт візьме, або він дістане його в свої руки.

Олексій не знав, що в Чигирині робиться, бо відколи звідтіля виїхав, не мав ніякої вістки.

Аж у Каневі стрінув одного чигиринця і від нього дізнався, що Катрусі вдома немає. Більше нічого не знав сказати, а Олексій тим дуже занепокоївся. Щось воно недобре сталося з Катрусєю, коли Серпанки про те мовчать. Видно, що її десь сховали. Але чому? Певне перед якоюсь небезпекою. Хотів би на крилах туди полетіти, та не було спромоги. При Хмельницькім мав він багато роботи. Писав листи, аж рука омлівала, а Хмельницький не знав жартів, і треба було його накази пильно виконувати. Листи розсилав Хмельницький певними людьми. Запрошував однодумців на наради у байрак недалеко Кременчуга. Сюди заходилося крутими стежками, мало кому відомими. Хто їх не знав, заблукав би, певне, в густому непроходимому лісі.

На той зазив зійшлося сюди кілька десятків знатніших козаків. Це було в балці, котру обставили довкруги сторожними.

Хмельницький став при горючому багатті з королівською грамотою в руках і говорив:

— Немає в Польщі правди. Я не хочу говорити про кривду, яку мені заподіяли пани, бо ви всі її добре знаєте, та й я боюсь, щоб дехто не подумав, що я це для себе роблю, щоб помститися. Але я не можу замовчати кривди, яку терпить увесь православний український народ від панів-гнобителів. Треба цьому вже раз покласти край,. Знаєте, брати, що всі ті права, які нам обіцяв польський король, не хоче признати нам

польський сейм. Ми щораз у більше ярмо влазимо, з якого нас ніхто не визволить, хіба ми самі. Я говорив з самим королем про те, а він вказав мені на шаблю: "Як вона не виборе вам волі,— каже"— то ие надійтесь ні' на кого". Чи ще й далі маємо терпіти знущання? Та то не лише тут, у нас, таке твориться. Я переїхав від Варшави по Київ — і всюди та сама біда: гніт, неволя. Бідний гноблений народ благає нашої помочі без різниці, чи він український, чи польський. Всі кажуть: ви, козаки, лише зачніть, а ми всі до вас пристанемо.

Зараз загуло в громаді, начеб в улію, наче в хмарі перед громовицею. Кожний мав щось сказати, щораз щось страшніше, а те все більше роз'ярувало уми зібраних.

— Що з нами роблять? Який реєстр затверджено за гетьмана Сагайдачного, а як його потім обкроєно самоволею панів. Та й тим, що в реєстр попали, негаразд живеться. А тих інших, що кров свою проливали за Польщу, тих лицарів завернено у підданство. Вони мусять тепер тому самому панові, що з ними в тісноті братався, підлещував, щоб за його плечима перед турецькими кулями сховатися, в грубі палити. А панського канчука нікому не жаліють. Та коли б лише панові, а то панським посіпакам та жидови ти кланяйся та в дугу гнися, а то тебе канчуками почастує.

Другий говорив:

А хіба ж ми маємо свою виборну старшину? Шляхта понаставляла нам комісарів, полковників, а то й сотників, не питаючи за нашу згоду на те. А ця старшина вживає вільних козаків у себе до роботи, а плата, призначена на козака по 30 злотих, йде в його кишеню. Як козак у поході здобуде на ворогові коня, то це не його, як би воно повоєнному праву слідувало, це старшина для себе забирає. А як козак з нараженням свого життя візьме бранця, то полковник посилає його від себе до гетьмана і затаїть заслугу козака. Вони для дурної примхи посилають без потреби козаків у степ, неважаючи на те, що, сердега, може в татарські пута попастися. Пропав козак, та їм байдуже.

Говориться тут про реєстрових козаків. їм живеться ще півбіди, дивлячись на те, що терплять посполиті. За найменшу провину люто карають, та не лише їх, але й безвинних жінок та діток. До того ще наших жінок та дочок насилують, і нікому не пожалітись. Подарунки жидів затягли панам очі полудою. Пани віддали бідолашний народ жидови, що живиться його кров'ю. Падлюка жид розживається, панськими каретами їздить, а на це видумує різні відбутки: поголовщину, та дутки, та осип, та сухі мірочки, плату із жорен та очкове, то подимне і чортзна-що ще таке... 1

— А як вони нашу православну віру гноблять та до унії народ примушують! Руйнують храми божі, продають із наших церков святий посуд, зневажають наших попів, виганяють архієреїв, церкви наші жидам орендують, а жид-орендар здирає з народу, скільки йому завгодно...

Тоді відізвалися голоси:

— Несила далі терпіти, останній час взятись за шаблю і скинути з себе панське ярмо...

А були тут й такі, "що оглядалися на задні колеса". То були ті, що жили під

панським боком, сімейні і мали причину боятися, що при таких зриві вени перші впадуть жертвою панського гніву.

— Братись за зброю, кажете, а де ж та зброя? Наші гармати забрали старости та їхні урядовці, а самими шаблями та палицями нічого не вдієш. Шляхти православної на наш бік не перетягнемо, нізвідки нам помочі не сподіватися. Покликати татар? Та то наші споконвічні вороги. Вони нам не допоможуть, та раді будуть, коли нас пани розгромлять, бо тоді нікому буде заступати їм дорогу на Україну і в Польщу.

На таке каже Хмельницький:

1 Не треба думати, що магнати на Україні заставляли своїх підданців "працювати на риллі, так як у нас за панщини. Польової роботи на Україні було найменше на панських ланах. Магнати, посівши королівським наданням велетенські простори, не могли й не хотіли їх обробляти для хліба. Вони користувались багатством української землі таким побитом, що вели грабункову господарку нищили ліси, випалювали поташ, котрий вивозили за межі Польщі. А крім того, вибирали з своїх податі в натурі, скільки кому подобалося. Брали віск, мед, хліб, скот, шкури — все, що від мужика-підданця можна було взяти. Брали теж з-поміж підданців цілі сотні слуг, з котрими поводитись, як з невольниками. До того, щоб з підданців якнайбільше здерти, вживали пани жидів, котрі без милосердя здирали з мужика для панів і для себе. У той час напливали жиди на Україну з усього 'світу, мов до обіцяного краю, і тут дуже багатіли. Вони ставали у панів орендарями коршем, де шинкували панською горілкою й медом. Вони були теж поборцями податей, економами й довіреними. Особливо князь Ярема Вишневецький любився, в жидах. Це було причиною того страшного гніву народу проти жидів, котрих у всіх повстаннях, а особливо в часі Хмельниччини стільки вимордовано.—Авт.

— Поговірка говорить: два рази перемер, заки уріжеш. Всі ми раді йти зі зброєю в руках на панів та скинути із себе панське ярмо. Та чи встоїмось власними силами? Хто нам допоможе, над тим би нам подумати. Маємо сусідів,"та не на всіх нам покладатися. Ті менші сусіди, що від

Польщі терплять, нам не допоможуть. Лишаються нам москвини та татари. Москвини одної з нами віри, і вони повинні б нам допомогти. Вони ще не забули війни з Польщею, не забули втрати Смоленська. Та вони ще не вилічились із ран, які їм та війна завдала. Отож лишається нам татарська орда. Та з ними ми жили повсякчас у ворожнечі. Ми не лише, що відбивали їм набрану в Польщі здобич, та ми йшли на них ще вогнем і мечем. А далі нам би поміркувати, чи гарно воно буде, коли б ми поруч з поганцями воювали християнських магнатів... Та йому перебив зараз Іван Чорнота:

Ти, пане Хмельницький, покажи нам лише стежку, кудю йти і як з татарами можна поладнати, а коли лише будемо знати, що з татарами можна дійти до ладу, тоді буде нам байдуже, чи то гарно, чи ні. Пани-магнати не зважають на те, що воно негарно з жидовою спілку заводити і християнський народ мучити, і з тим їм добре. Яка ж різниця між жидівською та татарською вірою? Але між жидовою, а татарвою є велика різниця. Жидюги-тхо-рі беруть лише те, що легко взяти, а татарин, що й не кажіть,— лицар...

Як ви так говорите,— каже Хмельницький,— то я вам покажу стежку до згоди з татарами... Я вам вже •пояснював королівську грамоту. Польща замишляє велику війну з муслемським світом. Нам поручає збирати військо. Поляки мали вдарити на Турцію, а ми на Крим. На те дав нам король і корогви, і військові клейноди, і булаву, котру давав мені в руки. Я того не прийняв раз тому, що між нами є кращі люди за мене, а по-друге, тому, що наш козацький закон велить, що гетьмана вибирає собі військо вольними голосами, а накидуваного гетьмана не приймаємо. Отож, на мою думку, післати б нам посольство у Крим до хана і сказати йому так: "Ось читай грамоту. Хочеш нам допомогти проти Польщі і панів, так присилай нам військо, а ми будемо жити з тобою у вічній згоді. А не хочеш, то знай, що ми з тої грамоти скористаємо і підемо з великим військом на вас, чи Польща піде на Турцію, чи ні. Тоді ми вас з Криму проженемо, а сюди переселимо козаків, увесь український народ. А як засядемо на Криму за Перекопом, тоді ні Польща, ні Турція, ні Орда нам не страшні".

Гарно ти, пане Хмельницький, усе обдумав. Не треба нам інших послів слати, хіба тебе. У тебе королівські грамоти за пазухою, а в голові розум. Тобі треба у Крим їхати. А ми, панове товариство, найкраще зробимо, коли зараз Богдана Хмельницького нашим гетьманом оберемо...

Добре, згода! Хай нам Хмельницький гетьманує на славу і гаразд усьому козацтву...

Дозвольте, панове, ще імені слово сказати,— каже Хмельницький.— За честь я вам дякую, але гетьманства не приймаю. Не для козацького звичаю, щоб до трьох разів одмовлялись лишеному, що тепер не пора гетьмана обирати. Нас тут мало, то раз. Нема ще над чим гетьманувати, бо військо ще не зібралося. Лишіть вибір на пізніше. Тепер лише з'єднаймося одною думкою, як діти одної матері, і ставаймо на ворога в нашої обороні та в обороні нашої святої віри й церкви. Хочете мене послати у Крим, то я поїду...

Поляжем один за одного. Честь тобі, пане Хмельницький, що так гарно прирадив. Хай Бог тебе супроводжує у Крим, а ми тут робитимемо розпочате діло...

Х

ЮДА, АБО РОМАН ПЕШТА, ТА ВІРНИЙ. ДРУГ КРЕЧОВСЬКИЙ

Коли між дванадцятьма апостолами знайшовся один Юда Іскаріот, то чому ж би такий Юда не міг знайтись між сотнею козацтва, зібраного в байраку під Кременчугом...

Тим Юдою-зрадником був полковник реєстрового козацтва Роман Пешта.

Поки говорилося про утиски, він був одної думки з усіма. Коли ж очі всіх звернулися на Хмельницького і стало ясным, що чи тепер, чи в четвер його виберуть гетьманом, то Пешті стало заздро такої слави. Як козаки крикнули: "Згода!", то він хотів крикнути: "Нема згоди!" Але він налякався такого протесту, бо одушевлене козацтво могло його на місці зарубати, і він замовчав, але в душі вирішив собі до того вибору за всяку ціну не допустити. Поки ще рада розійшлася, він вийшов непомітно з байраку, сів на коня і пігнав у Чигирин прямо до Чаплінського.

— Пане підстаросто! Якщо ви того бунтаря Хмельницького не візьмете негайно в руки, то він вам великого лиха накоїть...

І він розповів усе детально, що було в байраку. Чаплінський дуже зрадів тою новиною. Дотепер не міг із-за королівського глейта Хмельницького чіпати, стежив за ним своїми шпигами, та нічого не міг знайти. Тепер вже має в руках явний доказ заговору і ніякий глейт його не порятує.

Взяв зараз з собою Пешту і повів його перед старосту Конецпольського. Пешта повторив те саме тут та ще й забожився. Пешту відправили, пообіцявши нагороду, ачтоді Чаплінський каже:

Тішуся дуже, що завчасно відкрилося те, що було перед нашими очима так хитро, прислонене та що нам загрожувало великим нещастям. Ваша милість підозрівали мене о "привату", а воно не так. У мене БаІиБ реіриВісае 1 на першому місці. Я все заздалегідь, передбачив ..

Признаю, що ти мав рацію. Тепер, незважаючи на королівський глейт, треба Хмельницького піймати й замкнути так, щоб його сам чорт не видобув...

Чаплінський вийшов від старости радий, мовби йому другий Суботів подарували.

. Від Чаплінського довідався про те старший над реєстровим козацтвом Шемберг, а цей написав зараз про це коронному гетьманові Потоцькому. Він писав: "Треба гасити вогонь, поки не розгорівся". Від себе видав Шемберг наказ до козацьких полковників, щоб Хмельницького піймати. Такий наказ дістав також і переяславський полковник Михайло Кречовський, український шляхтич латинської віри.

Він зараз розіслав своїх підручних за Хмельницьким і наказав привести його до себе. Він був певний того, що випередить у тому всіх других, що за Хмельницьким полювали. Та воно не зовсім вийшло по його думці.

Хмельницький ладився їхати з посольством у Крим. До того треба було багато грошей, бо без бакшишу нічого там не зробиш. Грошей при собі не мав, а до Чигирин не хотів їхати. Тому випродавав, що лише мав цінного при собі. їздив по ярмарках. На таку ярмарку у село Бужин привів своґО дуже цінного коня. Тут стрінули його старостинські слуги і приарештували. Ніхто не хотів слухати того, що у Хмельницького був королівський глейт. Старо-стинський наказ був виразний: ув'язнити і замкнути безпечно. Повезли його в кайданах у Чигирин. На той час

Salus reipublicae (лат.) — загальне добро.

був Кречовський у Чигирині, і його козаки донесли йому, що Хмельницького піймали. Кречовський пішов зараз до старости Конецпольського.

— Пан гетьман коронний Потоцький дав мені приказ піймати Хмельницького, ось він. Пан гетьман знав, в які руки його віддати. Я його зараз відставлю до гетьманської канцелярії, бо він належить під гетьманський суд. У старостинській в'язниці Хмельницькому чорти помагають,— він подивився згідно на Чаплінського,— а до гетьманської чорт не має приступу.

Цей жарт подобався Конецпольському, і він наказав видати Хмельницького Кречовському.

Хмельницькому доповіли по дорозі, що цей арешт із наклепу Пешти, і він домагався зараз у Кречовського, щоб його вислухав, бо Пешта набрехав на нього.

Кречовський grimнув на Хмельницького: "

— Не моє діло вести з тобою слідство, це зроблять інші, тільки ледве чи повірять свідкуванню твоїх козаків, бо вийде на те, як то свідкувався циган своїми дітьми... На таку половину розумних людей не візьмеш. Ті твої козаки такі самі гультяї, як і ти.

При тім Кречовський кричав і тупотів спересердя ногами.

Це діялось під самими вікнами старости, і він усе чув та запевнився, що віддає Хмельницького в безпечні руки.

— Не думай собі, пане Хмельницький,— говорив далі Кречовський,— що я тебе де-небудь оставлю... Я тебе зараз відвезу до пана гетьмана, хай тобою розпоряджає. Зараз рушаємо в дорогу.

На наказ Кречовського перевели Хмельницького на інший віз і поїхали.

Передом їхав Марко Голод, осавула Кречовського, з кількома козаками. За ним везли на возі Хмельницького, а за возом їхав Кречовський з рештою своїх козаків. Хмельницький кілька разів оглядався поза себе, щоб поглянути на Кречовського, та той і дивитися на нього не хотів і кожного разу відвертав своє лице.

"Що він собі гадає,— думав Хмельницький,— хіба ж він напrawdę зле про мене думає?"

Приїхали до великого лісу, сонце вже клонилось заходити.

Кречовський гукнув на осавулу:

— Марку, сюди!

Марко їхав біля Хмельницького. Був час до нього добре придивитися. Невисокий ростом і худощавий козак, та по цілому складові його тіла можна було пізнати, що він сильний і гнучкий, мов в'юн. Усе лице й чорні очі вказували на його розум і проворність. Він завернув коня і під'їхав до полковника.

— Слухай, Марку, заночуємо в корчмі. З таким важним в'язнем небезпечно по лісі та ще вночі шлятися. Поїдемо далі вранці.

Хмельницький те чув, і йому блиснула надія, чи не можна буде на постої втекти, він мусить-з Михайлом поговорити... З якої речі він так напосівся на нього?

По обох боках дороги стояв старий великий ліс. Тут було тьмаво, бо світло заходячого сонця сюди вже не доходило.

Нарешті заїхали перед велику придорожну корчму і тут задержались. Віз заїхав у сіни, і зараз вийшов худоща Ейї орндар з довгими пейсами і став низенько кланятися пану полковникові.

Лейбо, для мене дві парадні кімнати і вечере для моїх козаків теж...

Прошу/ваша милість пане полковнику, в моїй корчмі князі ночували... Буде все, як приказано.

Кречовський віддав коня чурі.

— Веди й покажи, де в тебе князі ночували, а коли брешеш, то пейси вискубу.

Лейба повів полковника до справді гарної— кімнати, вистеленої килимами на помості й стінах. Звідсіля вели двері до менше вибагливої кімнати. Кречовський поглядав на замки й вікна.

— Гаразд! Пришли мені вечерю й меду, а моїм козакам дай горілки.

Потім закликав з порога Марка.

— В'язня завести до цієї кімнати. Під вікнами поставити сторожу. "їй будеш спати враз з в'язнем, замкни двері зсередини і пильнуй, бо ти за нього відповідаєш головою...

Наказ чули козаки й шептали між собою.

Який чорт стався сьогодні нашому полковникові? Таж Хмельницький його приятель і кум...

Ей, шкода Хмельницького,— говорив другий,— добра козацька душа... Я собі думаю: чи не можна би часом так... Та бачу, що буде годі, коли сам полковник пильнує...

Хмельницького привели в кімнату і замкнули на ключ. Він поглянув крізь вікно і побачив там двох козаків з мушкетами на сторожі.

"Швидко виконують накази, я так люблю..."

Надворі геть стемніло. У Кречовського на столі горіли дві свічки в шабасових мосяжних ліхтарях.

Ввійшов осавула й звістив, що все виконано по наказу,

Кречовський наблизився до нього і поклав палець на губах. і

— Знаєш, якого в'язня веземо? — спитав стиха...

Як не знати? Це ж чигиринський сотник Хмельницький...

Чи можна на тебе покладатись, Марку, що зробиш те, про що тебе попрошу?

Прикажуй, батьку, а не проси... Я пам'ятаю, що ти мій добродій і за що тобі дякувати маю...

Те, що я тобі доручу зробити, не конче безпечне, але зробити комусь треба, а що я тебе знаю від малого, тому я тебе вибрав до цього великого діла.

Хоч би прийшлось на колі скінчити, то певне не відкажусь...

Забожися, що зробиш і нікому про нашу розмову словечка не скажеш...

Я, наче б мені язика відрізали, буду мовчати, хай мене хрест поб'є, коли зраджу або не зроблю того, що. мені пан полковник прикаже.

Тепер Марко затривожився. Побоживсь, та не знає на що, чи зможе це якесь незнане зробити? Може, полковник що погане на Хмельницького загадує? Ні, він катом не буде, хоч би прийшлось на самого себе руки наложити. Страшно...

Кречовський поклав руку на його плече і прошептав:

— Хмельницький мусить цієї ночі втекти, і ти проведеш його на Запорозжя...

— Гаразд, батьку! — він поцілував полковника в руку.

— Отож слухай, козакам не жаліти горілки, щоб добре спали. Прилагодь два найкращі коні осідлані. Коли в корчмі позасипляють, ти зайди до Хмельницького, розкуй кайдани і приведи його сюди до мене. Тим часом прислони в мене вікна, щоб часом вартовий козак не підглянув мого гостя. Опівночі рушайте. Візьми харчів якнайбільше, щоб по дорозі не треба купувати. Виминай Кодака, хоч би треба було далеко об'їздити. Ти ждатимеш на Січі, поки тебе нелокличу. Побачиш незадовго, що з цього вийде... На тебе покладаюсь, мій добрий хлопче... Тепер йди...

Кречовський ходив по кімнаті і слухав. Він чув, як до другої кімнати заскрипів замок, відчинилися двері і замкнулась знову на ключ. Там був Марко. Він шептав:

— Де ти, пане сотнику, я нічого не бачу.

ПІ

Замість відповіді забряжчали кайдани.

Марко пішов за тим голосом і відімкнув колодку та зняв кайдани. Він взяв Хмельницького за руку і підвів під двері Кречовського. Вони зараз відчинились, і Марко впхнув сюди миттю Хмельницького. Він став перед приязно усміхненим Кречовським. Обидва розвели руки і взялися в обійми...

Ну, що ж, брате,— каже Кречовський,— чи дуже сердився на мене за мою суворість до тебе?

Зразу я тебе не зрозумів, і коли ти так на мене сердито гримнув, то трохи мені серце із жалю не луснуло.

Щастя, що воно живе та здорове, любий друже. Я навмисне так гримав перед тими собаками на тебе і був певний, що ти відразу пізнаєш, що я комедію граю. От, слава богові, що я тебе вирвав з рук Чаплінського, бо тобі би зробили раніше амінь, ніж ти гадаєш... А так ти в моїх руках, а за часок будеш... на волі...

Спасибі тобі, брате, повік того не забуду. Чи в Переяслав мене повезеш?

Мені було б дуже любо повітати тебе у моїй домівці та чарку меду випити з тобою, та, бач, тепер не пора на те. Міг би хто по приказу гетьмана тебе від мене перебрати, а тоді пропала твоя голова. Ти таки втечеш звідсіля. Тікай на Запорозжя, ніде не задержуйся, ніде— не показуйся, бо твій королівський глейт не вартий куска онучі. Гетьман розтрубив услід за тобою по усьому світу, і всюди за тобою стежать. А пропав би ти, то пропала б наша свята справа. Коли ти вже перейшов в легенду, так ніхто другий тебе не заступить...

Хіба ж ти, Михаїле, знаєш про наші замисли? Я з тобою вже так давно не бачився...

А хіба ж я не син того самого народу, що й ти? Я латинської віри, але не уніат. Коли прийде слухний час, то я з своїми козаками піду під твою руку. Держись, Богдане, обережно, бо як тебе ще раз піймають, то не знаю, чи натрапиш на другого кума, щоб тебе визволив... Тепер сідай, брате, та по вечеряємо. Не завтра ти теплу страву їстимеш... А такого тобі товариша й провідника дам, Богдане, мов золото, а проворний та хитрий, мов лисиця...

Кречовський відчинив двері і прикликав Марка.

— Дорогу знає, мов гончий пес, уночі бачить, а небезпеку пронюшить на дві милі, а мені вірний приятель. Ось він.

Бо й рідний батько не зробив би мені стільки добра, що пан полковник,— каже Марко.

Сідай, Марку, та по вечеряєш з нами, а що козаки, випили?

Допивають решти. Буде ,з них...

Кажу тобі, Богдане, що при цьому хлопцеві можна про все говорити. Він дуже

багато знає...

Спасибі, Михаїле, повік не забуду...

Не пора дякувати... Коли гадаєш їхати в Бахчисарай?

То ти й про те знаєш?

Усе знаю. Оцей мій вірний Марко був у байраці під Кременчугом і все слухав.

Хмельницький зчудувався.

Ніколи чоловік не може гаразд забезпечитись. Там ставили чуйну сторожу, і ніхто непроханий не міг туди дістатись.

Для мене, либонь, немає такої сторожі, щоб мене спинила,— каже Марко, самопевно усміхаючись.

Яка ж твоя думка, Михаїле, про наші замисли?

Така, як і твоя. Мусимо скинути панське ярмо і зажити своїм вольним життям. Я поки що прикидаюсь вірним союзником панів, а вони мені вірять, бо я шляхтич. Я їм підлещую, і вони нічого не догадуються. Бо ляха можна підлещуванням, мов медом, у пропасть повести. Ти їх хвали, величай, а вони вірять, що вони справді такі святі та божі. Я не вибраний полковник, а поставлений, а проте мій полк піде за мною, мов бджоли за маткою. Чи так, Марку?

Інакше воно й бути не може, бо пан полковник наче рідний батько про своїх козаків дбає...

А який дух у вас на Лівобережжі? — питає Хмельницький.

Такий самий, як усюди, бо в кас живеться народові гірше, як у вас. Ти подумай, що в нас всевладним королем пан Ярема, а він гірше вовкулака.

Отож,— каже Хмельницький,— коли ми розгромимо шляхту на Правобережжі, тоді від вас уся шляхта втече. Тоді приходьте до нас.

Не втече, бо я тобі кажу, що вона згине під ножами розгніваного люду. Але я пристану до тебе раніше...

Розмовляли так довгенько при вечері. Аж Мзрко встав і промовив:

— Нам в дорогу пора... Хмельницький став прощатись.

Ось тут, Богдане, для тебе гроші на дорогу. Без цієї мамони між татарвою одного кроку не зробиш. Чи ти маєш що?

Нічого. Мої гроші, що взяв сьогодні за коня, передав я мому чурі Степанові; не знаю, де він тепер, сердега?

В корчмі було тихо. Марко вивів коні, Хмельницький стояв при задніх дверях. Посідали в сутіні і виїхали на дорогу.

, У лісі було темно, хоч здавалося, що інколи місячок визирав з-поза хмари... Не відїхали ще далеко, як з лісу вийшов якийсь чоловік і заступив їм дорогу.

Батьку, підожди, я зараз,— заговорив стиха. Хмельницький пізнав голос свого вірного Степана.

Степане, голубе, ти тут?

— Тут, батьку. Відколи тебе піймали, я стежив за тобою. Я знав, що ти в цій корчмі, батьку, я там вже був і бачив вартових під вікном. З того я знав, де тебе замкнули, і

ждав, коли добре поснуть. Таке робити, що я загадав, то найкраще над раном.

— Що ж ти загадав, як хотів мене рятувати?

— Я хотів підпалити, корчму, а коли зробиться метушня, то я був би тебе виніс на плечах з пожегу...

— Ти пішки?

— Куди! Ось тут зараз в лісі посідлані два коні... Метнувся до лісу і за хвилю виїхав на коні, ведучи

другого за повід.

Поїхали далі в світ широкий...

* * *

Кречовський устав другого дня раніше всіх і став кликати осавулу Марка, а як той не приходив, став будити сплячих козаків. Та нелегко було їх розбудити, бо вчора таки не жалували собі горілки. Полковник став їх лаяти, що позасипляли, а тут в дорогу пора. А Марка таки не було. Став добуватися до кімнати, де вчора замкнули Хмельницького, та ключа не було. Кречовський був страшно сердитий і наказав виважити двері. Та тут не було нікого. На землі лежали кайдани. Знову казав шукати, Марка ніде не було. Тоді покликали вартових з-під вікна, та вони нічого не знали сказати. Звечора чули брязкіт кайданів, а опісля стало тихо. З Хмельницьким пішов осавула спати. Зробилася в цілій корчмі страшенна метушня і крик.

Де ж би я того сподівався, щоб Марко мені зрадив. Ніхто другий, лише він поміг в'язневі втекти і сам з ним утік... Може, ще був до того спільник? — Він причепився до жида.

Ти був в змові з тим бунтарем Хмельницьким, я з тебе шкуру зняти прикажу. ,

Жид дрижав усім тілом і присягав на все в світі; що він ні при чому; він не знав, якого в'язня везуть, і не говорив з ним півслова. Козаки були з того дуже раді, що так сталося. Але говорили, що ще ніколи не бачили полковника таким сердитим, як сьогодні.

Кречовський приказав козакам перешукати ліс. Він знав, що нікого там не знайдуть, а коли б і знайшли Хмельницького, то його не візьмуть.

Погоня вернулась десь аж по півдні. Треба було поспішати й вислати реляцію до Шемберга про втечу Хмельницького. Ту реляцію вислав аж з Переяслава. Утеча наступила в "спосіб не вияснений". Довідався про те й Чаплінський. Він повинен був бути радий, що чорт не лише в Чигирині Хмельницькому помагає, але він побоювався за свою шкуру і для того враз з старостою намагався за всяку ціну Хмельницького піймати.

Гетьман Потоцький, Шемберг, Конєцпольський, Чаплінський знали, що Хмельницький на Запорожжя втікатиме. На всі шляхи післали накази, щоб його піймати і доставити живого або мертвого. Ніхто Кречовського не підозрівав, хіба один Чаплінський. Та з-тим боявся виїздити, бо ніхто б його не послухав, та ще Кречовський міг упімпутися за свою честь, бо то був шляхтич та ще й католик...

Всі були певні, що Хмельницький щось недобре замишляє...

ЗЕЛЕНИЙ ВИНОГРАД

По від'їзді Олексія на Січ, Катруся за ним дуже тужила. Не бралась її ні їда, ні сон, ні робота. Ходить, було, хумна, мов хмара, або сяде в своїй кімнатці та сумненьких пісеньок собі співає, а вночі гірко плаче за милим. Даремно потішає її Настуся, уговорює мама.

— Не сумуй, моя дитино, не побивайся, тугою та плачем лиха не проженеш. Така наша жіноча доля, такий тепер час настав, що хлопці мусять йти туди, куди їх обов'язок кличе... Ти, доню, соромилась би, якби твій Олексів не пішов на службу батьківщини, коли другі пішли... Ти молись за нього, за його долю та дожидай, а дасть Бог, що він поверне здоровий та ще слави придбає...

— Мамо моя, що ж я вдію на це, що він мені все перед очима стоїть, куди ні ходжу, що ні роблю... І у сні його бачу, та такого знеможеного, недужого, а то й окривавленого. Він простягає до мене руки та просить помочі. Боже мій, може, він вже неживий, може, ляхи піймали та замучили...— Вона закрила очі і стала тихо плакати.

І так тривало довго...

Від Олексія не було ніякої вістки. Не знав нічого й Чорнота. Олексій з Хмельницьким їздить, але коли б що недоброго приключилося, то він знав би це певно.

-Згодом Катруся заспокоїлась. До неї приходили вечорами дівчата, що їх хлопці теж пішли на Січ, і вони себе вечорами розважали.

У тім часі прийшов до польського постою кварцяних новий ротмістр Станіслав Оржеховський. Говорено, що його сюди послали за кару за якісь промахи. Та він цього не вважав за кару, бо тут йому було добре. Розжився по-своєму і тільки було у нього роботи, що гуляв по ночах та водився з такими п'яницями та шибайголовами, як і сам, ганяв за молодіцями й дівчатами. Був задирливий, і всі його боялися. Був поганий з лиця, поораного віспою, вічно п'яний і червоний, мов упир. На його великому червоному носі перехресувалися сині жилочки, мов павутиння.

Незадовго по тім, як сюди прийшов, стали пропадати дівчата та молодиці. Підє, було, вечером куди-небудь небога та й вже пропала, не знать, де ділася. Аж згодом вертається одна, друга, знеможена та знеславлена, і сама не знає, де і в кого вона пробувала. Одна вернулась збожеволіла, але багато й не верталось. Догадувались, що самі наложили на себе руки, щоб не жити в неславі. Ті, що вернулися при здоровому умі, розказували, що їх зловлено на вулиці, зав'язано очі й рота, повезено кудись недалеко, а там мусили служити на втіху якогось упира та його товаришів. Опісля відвезено їх знову і пущено на волю.

Люди догадувались відразу, що то Оржеховського робота, що то він ловить дівчат і молодиць і вивозить до своїх гаремів. Ходили з жалобами о старости. Він теж боявся Оржеховського, що мав славу рубачи, з котрим не можна зачіпатися. Він, було, пообіцяє справу розслідувати, а потому прохачів ще й вилаяв і відправив з нічим. Раз прикликав до себе Оржеховського і "хотів полагодити діло по-доброму. Представляв йому, що з тої причини може прийти до розрухів, та Оржеховський поставився зухвало,

а розрухів він не боїться, бо гіа розрухи він має військо і заспокоїть бунтівників у їх власній крові. ' А на військо міг справді покладатися. Він йому у всьому потурав, не вимагав від нього нічого і дозволяв йому робити що завгодно. Міщани лагодилися посилати депутацію до Варшави, а поки що треба пильнуватися перед напастю. Нікуди не пускали самих дівчат та молодиць, а ,вже ввечері ніяка не вийшла би з хати.

Оржеховський вмів собі і на те порадити. Мав своїх ловчих собак, котрі переодягнені, з замазаним лицем, вибирали слухний час і хапали намічені жертви силою з дому.

Помітив Оржеховський і гарну чорнобриву Катрусю Серпанківну і загнув собі на неї. Та Серпанки берегли своєї дитини, мов ока в голові. Нікуди з дому не виходила, хіба в неділю та свято до церкви, а тоді йшла в товаристві батька, братів та челядників. Даремно слідували за нею посіпаки Оржеховського. Тоді вирішив він за всяку ціну добути її силою вночі. Та в Серпанків було багато челяді, і нелегка була це справа. Оржеховський розкрив свій план Чаплінському, що з ним приятелював і держав компанію. Обдумали обидва план нападу, і Чаплінський обіцяв йому дати кількох своїх довірених гайдуків, таких, мовляв, що самого чорта не злякаються.

Вони всі разом змовились, що вночі підступлять під хату Серпанки, потруять його собак, добудуться силою до хати і пов'яжуть челядь. Катрусю ждатиме повозка у найближчій вулиці. Зараз визначили час, коли це має статися.

Та вони не завважили, що цю диявольську розмову підслухав Онацький. Він лише усміхнувся.

"Підождіть небожата, такого дістанете прочухана, що вам, певне, відхочеться заходитися вдруге".

Увечері перекрався через тин до Серпанків і задніми дверима зайшов у хату. Так він робив усе, якщо важне мав старому сказати. Тепер сказав таке, що старого мов заморозило. Він страшно розсердився і хотів зараз йти до старости з жалобою, ледве його Онацький здержав.

— Що ви доброго тим зробите? Вони випруться всього, притихнуть, а за часок зроблять, що схочуть, саме тоді, як ви цього найменше будете сподіватися.

Хіба ж я можу таке безправство стерпіти?

Я цього не кажу. Але краще буде, як ви на напад приготуйтеся і напасників добре п'ТТб'єте, і буде раз на все біди край. Подумайте спокійно. Жінкам не говоріть нічого, щоб їх не тривожити. Маєте досить людей до оборони, і вона вдасться тим краще, що ви будете на цю напасть приготовлені... А по тім слові бувайте здорові, і "ніхто хай не знає, що я тут був.

І зараз Онацький пропав так непомітно, як і сюди прийшов.

Старий Серпанка розповів це синам.

Отож сьогодні вночі має це статись?

Так говорив Онацький, а я йому вірю.

Не турбуйтеся, тату, не дамось.

Син зайшов в кухню, де сиділи челядники при вечері.

— Не розходьтесь нікуди, зайдіть по вечері в майстерню, а там прийде майстер і щось вам скаже.

Так і зробили. Туди прийшов старий і схвилюваним голосом розповів їм, яка напасть над його старою головою коїться.

Еге ж! — каже один челядник.— Захотілось собаці біленької паски... Не бійтеся, пане майстре, за нашу панночку всі постоїмо.

Ех! Яка шкода, що між нами Панаса немає...

Нічого,— каже другий,— я піду в місто між хлопців і приведу кількох таких, як ведмеді...— І не ждучи, чи його план буде одобрений, метнувся на вулицю.

А за хвилю прийшло кілька міщанських парубків. Вони дуже раділи, що раз перелапають тих злодюг, що стільки лиха людям накоїли. В майстерні таки навпомацки стали ррзбирати поміж себе люшні, ручиці, поколене дерево, сокири. Кожний пробував, що йому буде добре до руки.

Всі були раді, бо те, чого так довго шукали, лізе їм саме до руки. Поділились на гуртки: одні засіли в хаті, другі в майстерні, треті в клуні. Челядники позабирали собак з собою на Ланцюгах і мали їх аж тоді попускати, як робота почнеться.

А славних собак держав Серпанка. їх поприводили перед чужих парубків і дали їх обнюшити, казали їх погладити і дати по куску хліба. Такий був вже безпечний, що пес на нього не кинеється. В цілій оселі стало тихо, мов в могилі. Жінки, не почувавши нічого, полягали спати. Старий, що все вставав раніше всіх, поклався теж, не роздягаючись...

Та довгенько прийшлося ждати. Люди стали куняти, сидячи на землі. Аж десь перед першими півнями почувся на вулиці якийсь рух. Заїхала хура і стала подалі. Відчинилась хвіртка, і хтось посвистував стиха на собак. Потім почулось тихе ступання. Хтось обходив хату довкруги, пси стали непокоїтись, та їм позатикали писки і змусили мовчати. Зараз потім прийшло на подвір'я більше людей, підступили під двері, стали їх виважувати, та двері не були позамикані. Гультяї наважили двері силою, вони відчинилися прожогом і всі влетіли відразу до сіней.

Тоді один челядник здер прислону з свічки і стало ясно. Гультяїв осліпило зразу світло, та тепер стали їх бити киями та ломаками, куди попало. На той крик вилетіли другі з клуні та майстерні і попускали з ланцюгів собак. В першу чергу відтяли їм дорогу від вулиці. Зчинився пекельний галас. Собаки, мов голодні вовки, кинулися на напасників, кусали по ногах, і руках і рвалися до горла. А парубки били та й били збентежених гультяїв. Розбивали голови, ломили руки й ребра. Від крику побудилися сусіди, по хатах заблимали світла, люди повибігали на вулицю, питались один другого, що сталося?

А коли дізнались, що на Серпанків напали розбишаки, зчинився страшний гвалт в місті. А далі стали собі переповідати міщани, що напала орда, лиш не знати, з котрого боку.

Вдарили у дзвони на тривогу. Люди збігалися, кожний хапав, що під руки попало, і біг у місто. Тепер становище гультяїв ставало скрутніше. Сусіди заступали їм дорогу, і

хоч би котрому повезло вирватися з того пекла, то попадав до рук розбісених міщан і йому добре діставалося.

Галас і крики дійшли-до замку. Староста з Чаплінським налякались дуже. Вони думали, що то, певне, Хмельницький напав на Чигирин. Чаплінський сховався до льоху і дрижав, мов пес на морозі. Онацький зібрав роту гайдуків, приказав засвітити смолоскипи і так марширував вулицями, а тепер люди ще більше налякались. Як Онацький прийшов до Серпанків, то вже було по всьому.

Гультяї лежали побиті на землі, а кількох навіть околі-ло. Живих міщани пов'язали. Повозка втекла заздалегідь.

Онацький забрав пов'язаних і замкнув до льоху.

Був уже день, міщани стояли гуртками і розказували собі нічну подію з різними додатками й прикрасами.

Онацький пішов до старости. Його зараз пропустили, бо так староста наказав, щоб йому складено було звіт, що сталося. Старості й на думку не приходило, щоб це була штука Оржеховського. Почувши від Онацького, він зрадів, що то не Хмельницький, але сердився дуже, що його так непотрібно вночі налякали, і поклав собі гультяїв приладно покарати.

— Я туди зараз прийду і їх перепитаємо. За той час бережи їх добре і нікого не допускай, під горлом. Здається, що то товариші з якоїсь більшої ватаги гультяїв, що непокоїть околицю...

Онацький був з того радий і зараз обставив в'язницю доброю сторожжю.

Згодом і Чаплінському сказали, що то не Хмельницький і нема чого лякатися. Він вийшов з льоху. Довідався, що то якісь гультяї напали на Серпанку. Але й того Чаплінський налякався. Він же давав Оржеховському підмогу з-поміж своїх гайдуків. Коли це виясниться, то може вийти халепа, бо Серпанка був в місті всіма поважаним чоловіком. Може через те втратити ласку в старости, а то може поганіше скінчитися. Треба справу якось зам'яти. Побіг зараз до тюрми, хотів туди зайти, та сторожа його не пустила.

— Хто вам тут старшина? — спитав люто.

— Онацький. Онацький з'явився зараз.

— Твої люди, либонь, дурману наїлися, що мене не пускають до тих гультяїв.

А чого вашій милості там треба?

Хочу їх перепитати...

— Не можна". Зараз прийде сюди сам пан староста. Такий від нього наказ маю, щоб нікого, під горлом, не пустити.

— То пан староста вже про це знає?

— Так. Знає це від мене. Пан староста післав мене на стежу, як вашої милості тут не було; я, як привів пов'язаних гультяїв, йому склав звіт...

Чаплінський узяв набік Онацького.

— Слухай, Онацький, ти знаєш, як я тебе люблю. Через мене ти старшим став над гайдуками. Пустити мене до них, ще заки прийде сюди пан староста. Ніхто про це не буде

знати, хіба ми з тобою, а я тобі ніколи цього не забуду.

— Служба, ваша милість,— каже Онацький, розводячи руки,— пан староста не знає жартів, а я хочу ще довго їсти старостинський хліб і не сидіти в тюрмі або піти під руку ката. Пан староста заборонив під горлом... Не лише ми два про це знали би. От скільки тут свідків, міг би хто виговоритися... Я би радив вашій милості, щоб пішли звідси, поки прийде пан староста, а він прийде ось-ось.

Чаплінський закусив губи і зараз відійшов та подався зараз на квартиру Оржеховського. Оржеховський ще спав під периною.

— Уставай, вашмосць, і випивай пиво, що наварив, щоб не довелося нам обом випити.

Довго ним термосив, поки Оржеховський прочумав.

Що сталося? Чого не даєш спати?

Похід на Серпанківну не повівся... міщане побили напасників, пов'язали їх, і тепер сидять усі в тюрмі. Треба щось робити й то зараз. Я хотів туди зайти до них, та мене з приказу старости не допустили...

Що ж я зроблю?

Йди ти до них і роби, що знаєш. Може, той хам не осмілиться тебе здержувати, бо тебе всі бояться.

Оржеховський одягнувся миттю, і вони вийшли на вулицю.

— Як мене не пустить, то зарубаю того хама, мов собаку... Виправдаюсь тим, що хам поводився непристойно...

Та як їм неприємно обом стало на душі, коли, прийшовши туди, довідались від гайдуківт що там вже староста урядує.

Оржеховський заляв усіми чортами і, не дивлячись навіть на Чаплінського, пішов у найближчий шинок.

Староста немало зчудувався, стрінувши між ув'язненими також своїх гайдуків. Одні лежали з розбитими головами без пам'яті, другі признались, що вони пішли забрати силою Серпанківну. Признались теж, що ротмістр наймав їх до того і добре платив за те, що ловили для нього у місті молодих і дівчат на розпусту. Гайдуки щадили Чаплінського і не хотіли зрадити, що він їх посилав. Він, певне, буде їх тепер рятувати...

Староста був лютий, що в його столиці таке безправ-ство робиться. Який був би для нього сором, якби таки про це довідались в Варшаві. Не зробили б його нічого, то правда, але сміялись би з нього та прозвали райфуром якогось там ротмістра Оржеховського. Треба було гуль-тяїв стратити і кінці пустити в воду...

Прикликав Чаплінського і приказав гультяїв потихеньку звести з світу, а з Оржеховським він сам поговорить.

Чаплінський виконав старостинський наказ дуже радо. Прикликаний кат швидко справився. Коли Чаплінський докладав про те старості, то він, нічого не кажучи, покивав йому пальцем.

Трудніша справа була з Оржеховським. Такий авантюрист може на все зважитися. Шукали його довго. Аж на третій день явився.

Вашмосць виробляєш в місті несотворенні речі. Захоплюєш жінок та дівчат на сваволю, посилаєш гультяїв нападати на спокійних міщан... це злочин, гарШэ [егпіпае а вашмость хіба не знаєш, яка за це кара?

Це неправда,— крикнув Оржеховський.— Ніякого насильства не було. Ті, що до мене приходили, приходили добровільно. Свідчить про це моя служба. А що вони потім інакше говорили, то звісна річ, що кожна бялоглова так говорить, коли її прогнати з хати.

А нічний напад на Серпанка?

Нема на те свідків, котрі би мені до очей сказали, що я тих гультяїв туди посилав. Гультяї хотіли або ограбити Серпанку, або забрати його дівчину й продати татарам. Має бути дуже гарна бестійка...

Так зізнавали гультяї, як я їх переслухував, і це записано в протоколах...

Але до очей повинні мені це сказати. Я хочу їх бачити, чи посміють... То, що вони говорили не в суді, не було конфронтації, це неважне. Шкода, що Чаплінський так з ними поспішився... А може, йому було треба того більше, як мені... _

Тепер побачив староста, що не на страшка натрапив. Але хотів того авантюриста чимшвидше з міста позбутися...

Найліпше, вашмосць, зробиш, коли звідсіля перенесешся до іншого гарнізону... Тут вже занадто на тебе ремствують... _

Я того не зроблю. Стою під наказами його милості пана коронного гетьмана Потоцького. Я поставлений комендантом тутешнього кварцяного війська і тільки на приказ пана, гетьмана уступлю...

1 Иаріиз Гетіпае (лат.) — викрадування жінок.

Оржеховський знав, що староста Конєцпольський з гетьманом Потоцьким не любляться і староста до гетьмана не піде жалітися, а коли б і пішов, то той навмисне йому цього не зробить. Потоцький хоч вже й старий, а любить ще з молодицями погуляти.

Оржеховський сердечно сміявся, як вийшов від старости. От утер носа магнатові і легенько вибрехався з халепи.

Чаплінський дораджував теж Оржеховському, щоб пішов собі геть, щоб з старостою не задирався, бо то магнат і поставить на своїм, як захоче, а він дуже завзятий. Чаплінському хотілось теж по послідній афері, позбутися того авантюриста.

— Ти дурень,— відказав ротмістр Чаплінському.— Як довго Потоцький з Конєцпольським жруться, так довго мені твій староста нічого не зробить.

Буцімто все втихло, але причина нападу на Серпанків та й її справник були усім відомі. Міщани ррззвірились на Оржеховського тим більше, що й староста не міг йому нічого зробити. Серпанки, хоч щасливо відбили напад, не почували себе безпечними. Це могло ще повторитися, коли найменше того сподіватимуться. Те саме говорив і Онацький і радив Катрусю де-небудь сховати, поки чорти того клятого ротмістра не заберуть з міста.

Серпанки вирішили вивезти Катрусю до Києва, до якого жіночого монастиря потай

усіх і там її сховати. Старий Серпанка з сином повезли її серед плачу матері й самої Катрусі.

А Оржеховський, хоч йому доповідали, що міщани йому погрожують, не робив собі з того нічого і продовжував свою сваволю далі. Одного разу зайшов у переулок, де жила гарна молодиця, зайшов в хату і почав її напастувати. Вона наробила крику. Збіглися міщани і вбили його колами, мов собаку...

Довідались про це кварцяні і шукали помсти за свого командира. Стали до міщан стріляти. Зчинилась баталія на вулицях. Конецпольський послав свою прибічну коругву і кварцяних роззброїли. Староста затирав руки, що так легко позбувся ненависного ротмістра, і післав про те реляцію не до свого ворога, гетьмана, а просто до Варшави...

Корнієнка не було на ярмарці в Бужині, як ув'язнили Хмельницького. Довідався про це від козака, що водив коня на ярмарок. І Степан кудись пропав. Корнієнко оставсь ні в сих ні в тих, не знав, куди дітись, і вернувся до Чигирина.

Горпина прийняла Корнієнка з плачем. Вона знала, що Богданові притрапилось.

— Ой! Кари на них, пекельної кари, на тих панів-нелюдів...

Від Горпини довідався Олексій, що в Серпанків сталося і що Катрусі в Чигирині вже немає.

Зайшов до Серпанків, де його привітали, мов рідного.

Про те, щоб Катрусю тепер можна привезти додому, ще не говорилося. Всі ще боялися помсти кварцяних.

І знову розпочалось безділля для Корнієнка. Сидів у няні Горпини та заходив до знайомих, найбільше до Серпанків, куди його тягло поглянуть на ті— місця, де пережив найкращі дні свого життя. І бандури не було, бо її оставив на Січі, виїжджаючи з Хмельницьким до Варшави. Вінхзнав, що Хмельницький втік, непокоївся тим, що не знав, чи повелось йому перебратись поміж ворогів на Січ.

XII

"Я СТАРИЙ СІЧОВИЙ ТОВАРИШ"

Коронний гетьман Потоцький такий був певний, що Хмельницького піймають, що, видавши накази до усіх станиць і до старших реєстрових козаків, поїхав сам до Бродів порадитися із своїми одnodумцями-магнатами, що зробити з цим бунтарем. Для всякої певності післав наказу й на Січ Запорозьку, щоби там бунтаря Хмельницького, як тільки з'явиться, піймали і в кайданах йому віддали або його голову привезли.

А тим часом Хмельницький зі своїми двома вірними товаришами мандрував на Січ. Оминали села і містечка, щоби на якого знайомого чорта не наскочити. Марко Голод показав себе неабияким вожатим. Знав околицю, начеб свою хату. Знав кудю їхати, щоби і своїх знайомих не стрінути. За харчами посилали Степана, а ночували, де припало: в лісі, в байраку або й серед степу широкого.

І так їм таланило, що лише раз наскочили на польську стежу. Сховались в траві, коні полягали, а стежа переїхала та й їх не помітила.

Настала осінь, похолодало добре. Треба було кожухів. Степан купував по одному в містечках.

Нарешті прибули на Січ. 11 грудня 1647 р. Хмельницький зайшов до кошового і тут довідався, що гетьманський наказ на його арештовання його випередив.

Гонять за мною, мов за скаженою собакою,— говорив з жалем,— та, бодай, тут ляцька рука мене не досягне... 1

Ти помиляєшся, Богдане,— говорив сумно кошовий.— І тут для тебе небезпечно. Знай, що за твою голову поставлена велика нагорода, а на таке не один злакомить-ся. А хоч би й не те, то, бач, що гетьман не задоволиться письменним приказом. За тим може кожний день прийти й сила, якій ми не зможемо опертися, бо тепер на Січі запорожців мало. Усе розбрелось по хуторах та зимовках. Моя рада така: втікай, Богдане, далі до Дніпрового лиману.

Нічого було робити. Хмельницький зібрав на Січі гурток охочих товаришів і подався далі на Низ.

Аж тут, на Низу, серед непроходимих плаїв, закрутів, річок, потічків та озерець почував себе безпечним. Хто б не обзнайомлений зайшов сюди, пропадав певно. Такому не було вороття. Тут був останній азиль для тих всіх, яким не було безпечного місця між людьми. Таких застав тут Хмельницький чимало: Як тільки з'явився, стали біля нього збираться різні сіроманці, одчайдухи і горлорізи. Хмельницький взявся зараз до їх організації і поклав на них свою тверду вмілу руку. З тої безкарної юрби хотів зробити військо. Змагався в їх неслухняні, бурливі голови втовкмачити ідею освободження України з ляцької кормиги, вляти в їх серця любов до неї, до батьківської віри та церкви.

— Хіба ж вічно хочете так по-звіриному жити та вашою кров'ю комарів годувати? Хіба ж вже немає на божій землі такого спокійного кутка, де б ви могли жити, як люди живуть? Ні, брати, і ви люди, а не звірі, і для вас право людини писане, і для вас знайдеться місце між людьми на нашій широкій Україні. Але це місце треба собі здобути силою, а сили у вас є. Треба вимести з України це сміття, цих заволок, з яких причин ви стали бездомними сиротами, скитальцями. Дивіться на мене: я старий козак, січовий товариш, і я попав між вас, сіроманців, бо мене гонять, мов звіра, за це тільки, що, ограблений злодіями з батьківського і мого власного майна, хотів я чесною, мировою дорогою доходити на розбійниках мого права. Тепер і я з вами на одному возі їду.

Так говорив Хмельницький до тієї напівголої й босої голої, а кожне слово западало їм глибоко в душу. У тих вкритих звіриними шкурами викидків тодішнього суспільства, пробуджувалась людська душа, прокидалась любов до батьківщини, їх захоплювала Хмельницького ідея. Кожному пригадувалось колишнє. Стискав серце жаль за покинутою ріднею, за рідною стріхою та селом, і вони липнули до Хмельницького, мов бджоли до матки. Хмельницький своїм розумом, своєю великою душею поконав дикі

Інстинкти тієї сірої юрби і зробив з них слухняне здисципліноване військо...

Ляхи й тут не лишили Хмельницького в спокої. Справдилось те, що говорив кошовий. Потоцький недовіряв січовій старшині, щоб вона по-доброму видала Хмельницького, і тому недовго по висланні листа післав знатніше військо, яке мав під рукою, на Січ. Під команду польських офіцерів послав 800 жовнірів. Між тими було 300 поляків, а 500 українців. На Січ вийшли вони без ніякого опору зі сторони січовиків. Їх було під цю пору дуже мало.

Команда, не заставши тут Хмельницького, пішла за ним услід далі на Низ. Хмельницький сподівався того і розтягнув свої стежі аж до самої Січі. Хмельницький довідався зараз, які гості йдуть до нього. Він післав зараз двох дотепних козаків напроти поляків і навчив, що мають робити.

Вони прийшли до польської команди і жертвували свої услуги. Вони знають, де зараз Хмельницький, і проведуть військо безпечно. Але вони хотять знати, що за це дістануть, бо, мавляв, задармо нічого нема. Вони чували, що за голову Хмельницького наложена нагорода, але не знають, яка саме... Без них, то сам чорт Хмельницького не знайде. Це упірне говорення за гроші, розвіяло у ляхів всяке підозріння. Таж це такі люди, що живуть з грабунку й крадіжі, а за гроші продадуть чортові душу. Та ще як їм командир сказав ціну, вони стали торгуватися. Жадали, щоб їм половину дати зараз та ще. щоб їм було прощено всі гріхи і щоб можна було вертатись вільно на Україну до своїх домівок. На це ляхи пристали, а щодо грошей, то з тяжкою бідою згодились дати зараз четвертину. Команда була з того дуже рада, що невеликим коштом зроблять таке велике діло, а щодо нагороди, то вона їм, а не тим харцизам дістанеться. Тим походом вони дуже перетомились, час було вертатися, бо зимувати тут не доведи господи. Було їм спішно. Козаки пішли зараз між військо і тут знайшли земляків. Рушили зараз у похід. По дорозі висланники Хмельницького не дармували. Вони увихались непомітно поміж земляками і шептали їм в уха.

Чи вам, люди, полуда очі заступила? Хіба ж ви не знаєте краще нас, який на Україні утиск від панів та жидови? А ви йдете на наших братів збройною рукою? І для кого, для панів-гнобителів? Ми не з гаразду, не з розкоші живемо у ямах серед болота, мов дикі звірі. Нам би на байдаки та й на море. А ми того не робимо, бо ми гуртуємось до великого діла — приборкати панів-магнатів і Україну з-під ляхького панського ярма освободити.

Що ж н-ам робити? Ми на службі, і наше діло слухатись.

Дурні ви. Ви воли робочі, а не люди. Доброхіть вбрали шию в ярмо і не хочете його скинути. Приставайте до нас.

Що ж зробимо. У них сила.

У нас більша. За нами пора й місце. Але... як хочете. Та знайте, що ми вже завели вас в такі нетрі, що жива душа звідсіля не вийде. Не хочете, то й вас, як каїнів, погубимо враз з ляхами, мов мишенят.

І воно так справді було. Водили команду різними манівцями і викрутасами, аж завели в таке місце, що, поминай як звали, і вороття не було.

Це допомогло. Нашіптування знайшли послух.

Одної сірої днини вранці з усіх боків повилазили із своїх скриток сіроманці і кинулись на ляхів. До них пристали і українці, що служили в польському війську. Ляхи страшно налякались, побачивши тих обідранців, що виглядали на дикунів, а ці стали всіх поляків мордувати, ловити та топити в полонках. Нікого не пощадили.

Тепер сила Хмельницького значно побільшала. Пристало до нього 500 озброєних і вишколених в воєнному ремеслі жовнірів. Серед цих обставин, які тут були, неможливо було зимувати. І Хмельницький вернув на Січ. Тепер була тут така сила, що нічого було Потоцького боятись.

Запорожці привітали його, мов спасителя. Зараз розіслав кошовий наказ по низових зимовиках і паланках, щоб товариші негайно вертались на Січ. Вість розійшлась голубиним летом по всіх усядах. Окрім козацького товариства стали збігатись сіроманці-скитальці, панські втікачі, що ховались над берегами долішнього Дністра, Бугу й Самари, що жились м'ясом дичини та рибою і жили в печерах й ямах. Прибігали сюди й нові втікачі з

України. Достоту так, як коли господиня винесе решето зерна на подвір'я і закриє курей, а вони із всіх закутин збираються в одно місце до зерна.

Військо Хмельницького більшало з кожним днем. Він його організував, складав в сотні й полки, вишколював! заводив залізну дисципліну. Пригадалися недавні ще часи славного гетьмана Петра Конашевича. У всіх серцях царила надія на Хмельницького, однодушна й тверда. Він божий висланник, він Україну визволить...

веред тієї безповинної праці писав Хмельницький листи до гетьмана Потоцького, до Шемберга, Конецпольського і до самого короля. Пригадував свої заслуги для ойчизни, а яку за це дістав нагороду? Такий пройдисвіт, п'яниця і розбишака Чаплінський зробив йому страшну кривду, а він, замість знайти для себе право, діждався того, що за ним гонять і нагороду на його голову, начеб якого злочинця, визначають.

До Шемберга писав, що він мусив втікати, бо Чаплінський наважився життя йому вкоротити. На Січі збираються тепер козаки не на що друге, як хіба щоб вибрати й вислати депутатів до Варшави, щоб випросити собі тих прав, які вони вже мали від попередніх королів, а які відібрали від них окраїнні пани. Просив Шемберга, щоб він був ласкав опікувати його домиком у Чигирині, бо йому вже з цілого його майна нічого більше не осталось. Конецпольському писав, що виною того нещастя є Чаплінський, котрий закрався в ласку пана старости на те, щоб з його користати. Назвав Чаплінського литовським покиданням, польським п'яницею, а українським розбишакою. До Шемберга писав так, начеб його вважав справді своїм старшим.

Ніхто, крім старшини, не знав про правдиві наміри Хмельницького.

Хмельницький знав через своїх шпигів, що ляхи ладяться у похід на Січ, що військо має повести Шемберг. Тими листами хотів цей похід так довго проволікти, поки він сам не покінчить діла організації.

А втікачі з України щораз більше напливали і своїми оповіданнями про панські утиски ще більше розпалювали козацькі уми до помсти.

Але гетьман Потоцький не вірив запевненням Хмельницького. Він був його найзавзятішим ворогом. Лист Хмельницького застав його в Бродах. Гетьман не хотів навіть відповідати на нього, а поклав собі збирати війсь-

ко, добути Запорозьку Січ і розбити до кінця це осине гніздо, Хмельницького піймати і на кіл посадити.

Та другі пани були іншої думки. Не треба Хмельницького доводити до одчаю, бо людина в одчаю на найстрашніше може зважитись. їм повелось уговорити Потоцького, що згодився йти з Хмельницьким на переговори. Вибрано для шляхтича Хмелецького

Хмелецький як прибув на Січ, став уговорювати Хмельницького, щоб покинув ворожі думки, покаючись, вернувсь додому, а все буде йому прощено, і волос йому з голови не впаде. Він так говорив з поручення Потоцького, котрий казав навіть, не вагаючись поручитись за це шляхецьким словом честі. На ділі ж мав Потоцький на думці, щоб лише вивабити Хмельницького із Січі на Україну, а там піймати й звести з світу ганебною смертю.

Та Хмельницький, знаючи жорстоку вдачу Потоцького, передбачив його диявольські замисли і не дав себе перехитрити. В переговорах показував із себе покірного та що вірить Хмелецькому у всьому, запевняв, що ніяких ворожих замірів не має на думці, але поки що на Україну вертатись не може, поки не вернеться з Варшави козацька депутація, котру козацтво збирається вислати. Він мусить бути там, як складатимуть пункти для депутатів, а ті пункти з'ясував Хмелецькому так: прохати: 1) щоби кварцяне військо виступило з України, бо воно своїми постоями дуже шкодить і посполитим і козакам. 2) Щоби поляків не наставляти старшими над реєстровими козаками. 3) Щоби козакам були привернені ті права й привілеї, які їм надав король Степан, які їм потому обіцяв королевич Владислав за прислуги у війнах московській і хотинській. Поки цього не буде, то він на Україну вертатись не може, бо він переконався, що й королівський глейт не охоронив його від панської сваволі.

Хмельницький показував із себе віруючого, що Польща певно козакам дасть те, чого не хотіла їм дати у найскрутнішій для неї годині.

Хмелецький відмовляв, що це прямо неможливе, чого козаки жадають. Тут розходиться про самого Хмельницького, а не про козаків.

1 Той Хмелецький перейшов потому на козацький бік, був полковником у козацькому війську. Потім затіяв проти Хмельницького зраду, хотів сам стати гетьманом. Заговор викрито, присуджено його на смерть і страчено враз з другими заговорниками.— Авт.

Богдан не дав перехитрити себе.

Стріча Хмелецького з Хмельницьким відбувалася на острові Томаківці, а не на Січі, ба козаки навмисне сказали, що там є Січ, щоб депутація не могла бачити тих приготовлінь, які там велися.

Поляки, бачачи на Томаківському острівчи-ку кілька сотень козацьких, які забрав з собою Хмельницький, гадали, що це вже все, чим Хмельницький розпоряджує.

Посольство від'їхало з нічим, але, користаючи з часу, придивилися добре

томаківці та помічали усі слабкі сторони тої неважної фортеці.

Хмельницький зараз після того ладивсь їхати у Крим, а до Корнієнка у Чигирин переказав, щоби не гаючись приїздив на Січ.

ХІГІ

В ГОСТЯХ У ТАТАР

На ханському стільці у Криму сидів у той час Іслам-П-рей, недавній скиталець та вигнанець, татарин хитрий, войовничий і недовірливий. Як йому донесли, що приїхала козацька депутація, він добачив у цьому якусь козацьку хитрість і не хотів до себе Хмельницького допустити. Але все-таки видав наказ, щоб з тим посольством гарно поводитись і щоб послам нічого не бракувало. Це було конче потрібно, бо татари, хоч вміли посольство шанувати, дивилися на козаків бісом, як на своїх споконвічних ворогів. І ханові здавалось підозрілим, що ті козаки, що все воювали з Кримом, тепер посольство шлють.

Хмельницький знав татарську мову і тепер став накладати з мурзами і ханськими дорадниками. Це багато коштувало, бо треба було всюди вкуплюватися золотом.

Нарешті повелось мурзам уговорити хана, щоб допустив Хмельницького перед себе. Ставши перед його світлістю, Хмельницький говорив так:

— Що козаки дотепер воювали з татарами, то робили це по наказу свого пана — польського короля. Коли б не те, то вони не мали б причини ворогувати між собою і жили б у вічній згоді. Чей же не було причиною до війни те, що інколи конюхи татарські посварились або й почубились з конюхами козацькими на степу. Коли б козакам повелось освободитись від теперішнього свого пана — Польщі, то став би вічний мир між обома народами. Отож козацтво присилає своїх послів до його світлості хана просити допомогти їм у тій війні з Польщею своїм славним лицарським військом. От і тепер дістали ми від короля грамоту, щоб збирати велике військо та йти на татар. Коли ми не освободимось від Польщі та таки будемо мусити йти на вас, а з цього вийшла би й для нас і для вас велика шкода.

Хмельницький вийняв королівську грамоту і поклав у ніг хана.

Прикликали зараз товмача. Він придивився підписові і печатці королівській і запевнив хана, що грамота правдива. Ця грамота зробила на хана велике враження, а так само на його дорадниках. Видно, що Хмельницький правду говорить.

Хан відправив Хмельницького без відповіді, але зараз скликав свою прибічну раду. Між ними було багато таких, котрих Хмельницький вспів на свій бік перетягти.

— Грамота є, — говорив хан, — і видно, що не підроблена, та чи нема у цьому хитрої змови поміж козаками та польським королем? Може, хочуть нас заманити у засідку, а відтак розбити?

Але мурзи, що перед тим з Хмельницьким балакали, впевняли, що тут ніяких хитрощів не мож§ бути, бо Хмельницький хоче лишити свого сина заложником у хана.

Зараз прикликали Хмельницького на раду.

— Як ти, Хмельницький, говориш правду, то поклянись на мою шаблю.

Хмельницький прийняв ханську шаблю, поцілував її крицю, виголосив твердим

голосом слова присяги і закінчив:

— Якщо я говорив неправду, так хай мені оця славна шабля голову відрубає.

Тепер вже повірили Хмельницькому усі. Хан каже:

— Доки Диван не вирішить війни з Польщею, то мені невільно нічого зачинати. Але ти, Хмельницький, звернись до лерекопського мурзи Тугай-бея, хай він, коли хоче, йде тобі помагати. Якщо вам обом поталанить, а Диван дозволить, тоді й я піду війною на Польщу цілою ордою і переверну усе 'горі дном. Твого сина лиши тут у мене як заложника. Кривди йому певно не буде.

Хмельницький оставив Тимоша з кількома козаками у Бахчисараї.

— Тут, сину, дивися на все, не залежуйся, не дармуй, дивись та слухай. Усе тобі в житті придасться. Знай, що тобі довше прийдеться жити на світі, як мені. Тут буде при тобі мій старий друг Потапенко, слухай його, як мене самого.

Хмельницький забрав з собою Корнієнка і вертався на Січ. По дорозі треба було вступити до перекопського мурзи Тугай-бея, до котрого хан передав письмо.

По дорозі придивився Хмельницький добре, що в Криму була велика біда. Минулого року стояла велика посуха, не було трави, скот вигинув. Примушені голодом татари, певно, вийдуть із Криму, щоб чужим добром поживитись. А зроблять це тим певніше, що з боку козаків не буде їм перешкоди.

Перекопського мурзу Тугай-бея вважали всі за великого войовника, хижого й лютого. Любив частенько набігати християнську землю і ніколи не вертався з порожніми руками. Робив це на власну руку, не конче вижидаючи наказу хана. А інколи хан казав йому таке робити, буцімто він про це нічого не знає. Бо коли з Царгорода приходила догана ханові, то він скидав вину на мурзу і на його неслухняність, а мурза знову виправдувався тим, що козаки все його зачіпають і не дають жити. Решту робили подарунки ханові, і мурзі нічого не ставалося.

Таке було й тепер. Між Польщею та турками стояв вічний мур, а Тугай-бей мав йти війною на Польщу на власну руку, на поміч козакам.

Тугай-бей прийняв Хмельницького дуже неласкаво. Незважаючи на ханське письмо, накинувся на нього з криком:

От як воно! Недавно ви билися з нами, а тепер ми, татари, маємо свою кров за вас проливати? Добре вам так. Хай вас усіх ляхи вимордують, а тоді не буде кому заступати нам дорогу на Україну й Польщу.

Кажеш, мурзо, що так добре, а я кажу, що так зле і для нас, а ще гірше для вас. Ми не дамось ляхам вимордувати, а коли ляхи добре нас натиснуть і нам неможливо буде на Україні жити, то ми підемо на вас війною, здобудемо і завоюємо увесь Крим, переселимо сюди всіх українців, а ви йдіть собі, куди хочете, а ні — то мусите нам служити.

— Закороткі руки...

— Не дуже. Будь ласка нагадати собі, ідо ще не так давно, як наш гетьман Сагайдачний перейшов з військом Крим півперек аж до самої Кафи... Так само може й ще раз статися. Ти подумай, що народ, загнаний у тісний кут, рятуючи своє життя,

може чудес хоробрості доказати. Так само можна зайти й до Бахчисарая і там остатися. А може статися й те, чим похвалявся гетьман Конецпольський, що на шийці Криму поставить велику фортецю і замкне вас в Криму. Признаю, що ви, татари, лицарський народ, але фортеці, котрій будуть довозити з другого боку всього, ви не візьмете. А коли це станеться, то —буде вам так, як тому лисові, що йому всі виходи позатикають. А чи не краще нам жити у згоді, ставати враз і до боротьби і до паю? Тоді ані ніякий Потоцький фортеці на Перекопі не буде ставити, ані нам не буде потреби добувати Криму, коли матимемо забезпечені плечі і з нашими ворогами зможемо помірятись. Подумай на ту здобичу, яку ми на ляхах добудемо. Наш брат козак йде на війну з тим, що може з собою забрати і що йому до війни потрібне; а за кожним паном-магнатом їдуть на війну вози, повні всякого добра і то неабиякого. А тим ми маємо поділитися...

Хмельницький, говорячи це, дививсь на татарина і помітив, як у його загорілися очі.

Зараз став ласкавіше говорити з Хмельницьким. Посадив його біля себе і почастував кавою, чубуком й солодощами.

Тугай-бей прикликав зараз знатніших татар на раду, і вони вирішили помагати Хмельницькому хоч би й зараз. Показалося, що в них наразі не було більше війська готового, як чотири тисячі.

Тугай-бей задержав Хмельницького кілька днів у себе в гостях і потім супроводжав його. Тепер стали приятелями. Татари переправились через Дніпро коло Кизикирмена, Хмельницький лишив татар біля Базавлука і поїхав на Січ, забравши з собою кількох татарських старшин.

"

* * *

За час побуту Хмельницького в Криму напливало козацтво на Січ з усіх сторін. На Січі було глітно від народу.

На Січі став Хмельницький дня 1.8-го квітня 1648 р.

Кошовий скликав велике коло, а що в самій Січі не могли поміститись, то вийшли всі на майдан перед січову фортецю.

Кошовий розвів діло перед зібраними, пригадав усі кривди, які від панів та жидів народ терпів і закінчив вдалою подорожжю Хмельницького на Крим.

— Слава Хмельницькому! — гукали козаки, викидаючи вгору шапками. Хай тепер править нами Хмельницький, бо в нього голова на те, а ми відтепер не будемо блукати, мов вівці без пастиря. Голови наші покладемо за нашу свободу і віру або проженемо з України наших томителів і кровопийців. Проженемо їх геть аж на Віслу, а Україна нам достанеться.

— Добре так! Ми всі згодні,— гукала юрба.

Тоді кошовий післав військові клейноди, подаровані королем Владиславом: прапор з білим вірлом, бунчук, булаву і військову печатку. Кошовий передав те все Хмельницькому. Він говорив:

— Ми тобі це, пане Хмельницький, лише позичаємо. Маємо в бозі надію, що здобудеш на ляхах кращі клейноди, а тоді оці віддаси. Йди с Богом, ве́ди Запорозьке Військо до слави, пане гетьмане.

Схвилюваний Хмельницький, держачи булаву в руці, говорив:

Товариші, лицарі, брати мої! Велика честь мені припала стати на чолі славного Запорозького Війська. Велика мені честь вести те військо на наших ворогів, гнобителів нашої церкви і віри. І я, враз з вами, голову положу за ті наші святощі. Та поки що прошу вас: не називайте мене ще гетьманом, лише вашим старшим. Ви мене вибрали згідними голосами, то правда. Але гетьмана обирає все військо козацьке, значить й реєстровці, а їх тут немає. Не кажу, щоб вони були важніші за вас, але я не хочу заводити розладдя між одними та другими. Нагадайте, який бешкет вийшов у нас над Солоницею, де перечи-лись за старшинство наливайківці з лободівцями... Я того не хочу. Хочу згоди між січовими й реєстровими козаками. Тому подождіть, поки зійдемося разом, а тоді переведемо вибір по закону.

Хай буде по-твоєму, ти нам голова і знаєш краще нас, що добре.

Як скінчилася рада, привели татари, що довкруги Січі сновигали, дев'ять чоловіків, яких піймали на дорозі від Паволочі. Вони видались Хмельницькому підозрілими.

— Візьми їх,— каже до полковника Ганжі,— добре на спитки, а ти, Олексію, записуй усе, що будуть говорити.

В тих часах не вели інакше слідства, як силуючи питаних більшими або меншими муками. Звичайно припікали тіло гарячим залізом. Розвели зараз багаття, і Ганжа взявся за діло. Пов'язаних бранців поклали на землю. Олексій не привик до такого • відвернув очі. Бранці справді виглядали погано Обдерлась на них одежа, і були заболочені, що й лиця не видно. Знати було, що йшли здалека, повзли по болоті та й татари не дуже-то чемно з ними поводитись.

Аж один з бранців каже до Олексія:

— Non congnois me, "amice Alexius? Separa me ab istis latronibus, multa tibi narrabo li

Олексій не міг з дива вийти. Якийсь знайомий йому голос, та з лиця не може пізнати і не може пригадати.

Олексій приступив до Ганжі і шепнув до вуха кілька слів.

— Прикажи, пане полковнику, розв'язати цього чоловіка, то мій знайомий, я його поведу до гетьмана.

Сталось це в мить. Олексій вів під руку незнайомого, котрий нездужав власними силами йти, а по дорозі каже:

— Заговори ще кілька слів, може, нагадаю, хто ти? Далебі, не можу пізнати.

Бо справді годі було у тім змарнілім, заболоченім лиці із спаленими на вугіль губами, з розкудовченим волоссям, пізнати людину, якої довго не бачилось.

— Василь Чорненко, твій товариш з бурси. Олексій зрадив і став його, навдивовижу всіх, сердечно обнімати.

Хмельницький сидів на возі, а довкруги його старшина.

— Батьку,— каже Олексій,— оце мій товариш з бурси— Василь Чорненко. Як був би до мене не заговорив латиною, я був би його ніяк не пізнав.

Хмельницький здивувався:

1 Non congnois me, amice Alexius? Separa me ab istis latronibus, multa tibi narrabo (лат.).— Не впізнав мене, приятелю Олексію? Накажи відділити мене від цих розбишак, я тобі багато дечого розкажу.

Говори, вашець, що тут робиш і як у цю компанію попався?

Поперед усього поклін і поздоровлення від пана полковника Михайла Кречовського. Я у його за писаря служив. Він посилає мене до тебе, пане гетьмане. Мої товариші, що їх сюди привели, то угри, які служать в німецькій коругві. Їх вислали сюди пани, твої приятелі, пане гетьмане, щоб тебе вбити. За це обіцяно їм велику нагороду. Вони мало знають по-нашому, мали показувати з себе перебігців і пристати до .війська вашої милості та ждати слушного часу, коли б довелось виконати диявольський замисел. Довідався про це пан Кречовський та й каже до мене:

— За всяку ціну, Василю, йди з ними, переодягнись, як знаєш-, роби, що знаєш, щоб лише завчасу остерегти пана Хмельницького,-поки— вони ще разом і не порозлазяться по табору. А від мене скажи пану Хмельницькому, що я надпливу проти нього на байдаках з моїм полком і хоругвою німецької піхоти. Мій байдак випередить всіх. Я хочу перший причалити до берега та з ним поговорити. Щоб на мене не стріляли. Треба теж щадити німецьку піхоту, бо то наші люди, лише за німців переодягнені.

Хмельницький дуже зрадів від цієї вістки, а Чорненко так знемігся, що впав зомлілий на землю. Його привели до пам'яті.

Що тобі, сину? — питає Хмельницький.

Я дуже знеможений, і пити хочеться. Негаразд попасти татарам в руки.

Ану-ко, хлопці, дайте йому їсти та пити та переодягніть його, зробіть з нього чоловіка, бо виглядає на опудало.

Олексій полишив тут товариша й побіг до Ганжі. Тепер не було йому жаль, що тих гультяїв залізом припікали. Бранці ломаною українською та польською мовою признали те все, що говорив Чорненко.

Коли Олексій усе позаписував, Ганжа каже:

— Досить! Повідрубувати тим собакам голови і покидати в воду.

Як Чорненка переодягли і покріпили, він розказував Хмельницькому далі:

— Коронний гетьман Потоцький йде на Січ двома шляхами: Дніпром на байдаках і правим берегом Дніпра — суходолом. Гетьман стоїть з головною силою біля Черкас і йде слідом за переднім військом...

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється? Гей, то той Хмельницький, що з ляхами б'ється.

З народної пісні

I

ЖОВТІ води

Зараз по другій втечі Хмельницького та й по тім, як розбито на Низу вислану за ним погоню, на Україні мов хто запалив. Крилата вістка передавалася з уст до уст, летіла від села до села, від містечка до містечка. Народ схвилювався, ворухився. Кожний чогось сподівався. Збиралися люди ніччю на наради. Всюди вешталися кобзарі по ярмарках, храмах, заходили до хат і співали у піснях, що настав уже час великий кари на панів і гнобителів. Серця ворухилися надією, а всі ждали знаку. Хмельницький був на устах у всіх. Дехто напідпитку став панам погрожувати.

Підслухали це жида, і пішли доноси до панів. Коронний гетьман Потоцький ненавидів українців, не любив козаків і супроти тих доносів вважав себе звільненим з приказів, інструкцій і конституцій з Варшави, від короля і канцлера, щоби козаків не дразнити, бо вони можуть бути Польщі колись потрібні.

Потоцький пам'ятав про недавні затії короля і канцлера на шляхецькі вольності під покришкою війни проти Турції, тепер цей гордий кресовий королік не хотів ні одного ні другого слухатися. Не питаючись нікого, лише своїх кресових однодумців, загадав на власну руку здавити увесь рух і знищити осине гніздо, Запорозьку Січ. Отож задержав усе військо, яким розпоряджав на Україні, на станціях і дозволяв йому робити, що завгодно. Розпочалися страшні утиски, більш як перед тим. Очевидно, хотів таким побутом довести український народ до одчаю, до зриву, а тоді він погасить полум'я українською кров'ю. Ловлено козаків і кобзарів і відрубано голови без суду, а декого таки на кіл настромлювано. Так само роблено і з посполитими, на котрого пан або жид показав пальцем. Народ буцімто притих, мов пара в цупко затканій посудині, поки її не розірве на куски, достоту так, як вітер перед хуртовиною притихає. Посполиті показували себе покірними і враз з козаками проклинали уголос Хмельницького і відхрещувалися від нього.

Тепер почув себе Потоцький безпечним і згадав піти походом на Січ, зруйнувати її вщент, козаків вибити, а тих, що скоряться, повернути у підданство.

Отаборившись біля Черкас, писав листи до кресових панів, щоби збиралися з військом під його руку на велике діло, котре положить усій біді край. Писав і до короля, оправдуючись, чому не може держатися присланих йому інструкцій.

Але про похід перед весною не могло бути мови.

На його поклик стали збиратися до Черкас пани з своїми коругвами і тепер відбувалися на квартирі гетьмана важні наради. Всі були тої думки, що таким способом зробиться раз на все небезпеці край. Лише розважніші були іншої думки. Вони були за поміркованням, і коли народові дається полегші, то не треба буде робочого люду мордувати, і все заспокоїться. Такі самі помірковані ради приходили і з Варшави. Оссолінський писав, що панам лише привиджується небезпека тому, що Хмельницький втік на Січ, а очевидна річ, що він мусив втікати рятуючи свою голову. А може, козаки якраз збиралися на Січі, щоби іти на Крим або на море? Це було б якраз добре, щоби тим татарським боком виладувалась енергія того лицарського народу.

У той саме час прийшов лист від кримського хана, що він стоїть на тім, щоби додержати миру з Польщею.

Тим часом вернув Хмелецький з відповіддю Хмельницького. Він знав, хоч з тим перед Хмельницьким не зраджувався, що погоню, яку вислано за Хмельницьким вибито до ноги.

Пани, почувши таке, дуже розсердились, а пункти Хмельницького вважали безличними. Тоді у раді взяла верх партія Потоцького.

— Самі бачите, панове, що ті хами нам диктують умови, начеб вони були вже побідниками.

Войовничий гетьман польний Мартин, Калиновський, хоч жив у незгоді з Потоцьким, тепер підпірав його думку на оружну розправу з бунтарями.

Тої самої думки був панський підлизень і старшина між реєстровими козаками Барабаш:

— І я гадаю, панове, що треба вже раз покінчити з тими запорожцями і з тим архибунтарем Хмельницьким, бо ніколи не матимемо супокою Ми козаки реєстрові.

а особливо ми, старшина, відчуваємо себе добре і хочемо з панами жити в згоді. Чернь хай знає своє діло. Бо, не дай Боже, дожити того, щоб та чернь взяла над нами гору, тоді нема що робити, хіба з моста та й у воду. Тоді треба б нам самим брати за цій та й косу, а шельма-хлоп лежатиме горі животом і нашою працею живитиметься.

На тій нараді був і чигиринський полковник Михайло Кречовський, та його ніхто про думку не питав, бо гетьман його не злюбив від хрго часу, як не припилював Хмельницького.

Барабаш оповідав опісля, як хитро Хмельницький захопив у нього королівську, грамоту, котрою тепер бунтує народ.

Потім зараз вирішено похід і зараз же видали присуд на Хмельницького, щоб його посадити на кіл.

До весни ще було два місяці. За той час повинні би наспіти кресові пани з своїм військом. Але кресові магнати не спішилися, і гетьман сидів без діла в Черкасах, а пан Калиновський в Корсуні.

Та ні, вони не були без діла, бо бенкетували так, як польські пани вміли бенкетувати. Один за одним справляв бенкети на своїй квартирі, один поперед одного садивсь, щоб притьмити своїм багатством і щедрістю брата-магна-та. Бо польські магнати не боялися так головного гріха, як того, щоб їх хто не помовив о скупість. Слідом за панами йшло й військо', п'яничало і грабувало бідний народ.

Зараз по Великодні якось приніс один перебігонець вістку, що Хмельницький вже рушив з Січі з запорожцями і задумає отаборитися між Тясмином та Дніпром. Знову зібралася рада

Калиновський подав думку, щоб розумним маневруванням змусити Хмельницького вийти в поле і тоді його розбити. Інші того побоювалися, не знаючи, яка у Хмельницького сила. Краще подождати його тут у безпечному місці, поки не збереться від кресових панів більша сила. Йти в степ небезпечно, особливо тепер під весну. Та ще й на прикази короля треба подождати. А щоби бунтарям показати, що ніхто їх не боїться, треба безупинно посилати увесь час сильніші роз'їзди і безперестанку його

непокоїти. При тій нагоді піймається певного язика і можна буде довідатись, які у Хмельницького замисли ішли. Хоч як Потоцькому подобалася думка Калиновсько-го, та із-за ворожнечі до нього не хотів її прийняти за свою. Він говорив:

— Я певний того, що той роз'їзд, що його пішлемо на Хмельницького, сам з ним справиться і розіб'є цю голоту на порошок. Чим менше нашого війська на це буде треба, тим більша для нас слава.

Тоді приступив до нього його син Степан Потоцький і, вклонившись, каже:

— Мій поважаний батьку! Мені вже час увінчати моє чоло марсовим вінцем. Досі не мав я до цього нагоди. Так дозволь мені обняти командування над тим військом, котре на ребелянтів посилаєш.

Степан Потоцький мав тоді 26 років, був гарний з лиця і здоровий, а природна річ, що батько хотів його бачити ще й славним. А тепер якраз траплялася нагода без великої небезпеки показати себе на полі Марса.

— Йди, сину, я на це дозволяю і вкраси н'аш родинний герб ще одним вінцем.

Та старий гетьман не довіряв досвідові молодого сина і післав з ним досвідного полководця Шемберга, що був тоді козацьким комісаром і старшим над реєстровими. До того роз'їзду було призначено ще Сапігу і багато іншої шляхти. Вони всі були тої думки, що ребелянтів можна буде розігнати канчуками, не добуваючи шаблі.

Бунчучно і шумно виступав Степан Потоцький у той похід, маючи під собою 6 000 війська, 12 гармат та великий табор возів з усяким панським добром, якого зовсім на війні не було треба, і з харчами.

Молодий вождь був гордий за своє військо, яке перед ним переходило. Їхали на добірних конях панцирні гусари з крилами за плечима, котрими не раз положили козацькі коні, з довгими списами, на яких маяли прапори. Були заковані в залізо, вибиване сріблом, що блистіло до сонця. На плечах мали шкури леопардів, які в бігу підносили угору й розвівав вітер, мов крила. Переїхала далі легка кіннота, драгуни умундировані по-німецьки, перемарширували кварцяні сотні і німецька піхота, зложена в більшій часті з українців. Як вийшли з табору з-під Черхас, приказав досвідний Шемберг утворити з возів чотирикутник і розміщував військо. Степан Потоцький, держачись під боки, говорив до шляхтичів:

' Возовий табір. Такий спосіб воювання в офензиві був уживаний у середньовіччі на заході Європи. Німці звали його "вагенбург". Такими возовими таборами послуговувалися чехи у гуситських визволь-них війнах з великим успіхом

— Чи є така сила, щоб могла перед нами встояти? Ми не вернемо, поки не розіб'ємо ворога дощенту.

А у Хмельницького було тоді війська 8 тисяч і 5 гармат. Правда, за ним стояв Тугай-бей з чотирма тисячами татар, та Хмельницький знав, що татари перші у бій не підуть, але ж тоді, як козацтво матиме гору над ворогами. Коли б не повезло, так тоді татари не лиш не підуть їм помагати, та ще допоможуть полякам їх бити. *

Тугай-бей переказав Хмельницькому, щоб зачинав перший. Хмельницький, хоч бачив свої слабші сили, почував себе морально сильнішим. Він знав добре терен, якого

поляки не знали, знав плани ворога і склад його війська, знав, що в німецьких полках і між драгунами багато українців, котрі, певно, перейдуть до нього. Покладав теж багато на поміч Кречовського, котрий переказав йому через Чорненка. Хмельницький поперед усього обставив берег Дніпра, кудю реєстровці під Барабашем мали плисти на нього, дотепними запорожцями з полковником Ганжею. Вони мали перемовляти реєстровців до себе. Ганжа був найдотепніший між козацькими старшинами.

* Та не можна казати, що той спосіб воювання дістався на Україну із Заходу. Його витворила тут місцева потреба. Звісна річ, що полуднева Україна колонізувалась уходництвом. Цілі валки людей, яким тісно ставало жити по городах під охороною замків, виходили весною на ціле літо в степ. Тут ловили звіра та рибу, брали з звірів шкури, а рибу в'ялили, збирали з диких бджіл віск та мед і з тим вертали восени додому. На уходи виходили з возами. Часто нападали їх у степу татарські хижаки, треба було відбиватись, ховаючись за возами.

Козаки довели цей спосіб воювання до мистецтва. Табір прибрав сталі форми. То був чотирикутник, обставлений возами військового трену. Його ставили на пригожій місці близько води і трави. Як габір мав стояти довше на одному місці, то його обкопували або ровом і валом, або лише настільки, щоби добути землю на підсип попід вози, щоб охоронити ноги від ворожих стрілів. Всередині табору ставили шатра. На возах ставили гармати. Такий табір важко було здобути наступом, бо стіна з возів ставилася в кілька лав. Звичайно треба було таку фортецю брати облогою. Возовий табір при офензиві служив за опірну точку для армії. Там були зложені всі припаси воєнні і можна було в потребі захиститися перед напором ворога. Звідси роблено вилазки.— Авт.

Дня 2 мая 1648 доплили реєстровці з німецькими піхотинцями до Кам'яного Затону. Вже вечоріло, і вони мали там переночувати на байдаках, не виходячи на берег. Одначе з передніх байдаків, котрі виправив Кречовський раніше, козаки таки на берег повиходили. Ганжа вийшов їм настрічу з прапором у руці і визвав їх, щоб збиралися зараз на чорну раду, значиться без старшин.

Ніхто з реєстровців не знав Ганжі, і думали, що він теж реєстровець. Стали сходитись і обступили його довкруги Ганжа говорив:

— На кого ви йдете, брати? На бунтарів, правда? А проти кого вони бунтують і за кого треба їх карати? Авжеж, що за панів, котрі гноблять і козацтво, і посполитих і не дають їм жити з своєї праці. Ті бунтарі не можуть довше на ті знущання дивитись. А хто є ті бунтарі? Наші і ваші брати, котрим не можна спокійно жити на Україні. Отож ті самі пани загадали вашими руками скорити бунт і зробити з вас каїнів, братовбивців, а панам з вашої поганої кривавої праці вийде користь, і вони далі зможуть спокійно бенкетувати і панувати. Ви знаєте, як тяжко покарав Бог Каїна, то і вам таке буде. Ми йдемо на панів за волю і свободу. У нас немала сила, а за7 нами стоїть ще й Тугай-бей з великою ордою. Ви цього не знаєте, що ми приєднали до себе татар на підмогу. Поможете панам нас розбити, то пани, як кожного разу, заплатять вам ще більшим поневоленням і зроблять з вас робочих волів до решти. Брати! Схаменіться, покиньте

клятих ляхів, приставайте до нас під руку гетьмана Хмельницького. Тепер або ніколи. Як прогавимо цей слухний час, то наші внуки і правнуки нас проклянуть.

На те каже один реєстровець:

— От якого сорому дожили! Підпомагаємо наших во-рогів-кровопийців проти рідних братів.

Другий реєстровець Кривуля виліз на плечі двох товаришів і говорив:

— Як ми вже на байдаки сідали, силували нас пани ще раз на вірність панам присягати. Та така силувана присяга сумління не в'яже. Гей, товариші, всі як один переходьмо до гетьмана Хмельницького, а старшину, котра не схоче з нами йти, келепом по лобі та й у воду...

Ця промова зробила велике враження. Вже не було двох думок, що реєстровці перейдуть до Хмельницького.

Настав великий галас. Клич: "До гетьмана Хмельницького!" — пішов на байдаках. Тоді реєстровці, а за ними і українці з-поміж німецьких піхотинців кинулися на тих старших, що знущалися над ними і держали руку з панами, і стали їх бити. Ляхів-старшин вибили без розбору. Згинули тоді Гурський, Вадавський, Несторенко і Гайдученко. Барабаш, не прочуваючи нічого, спав у бай даку. Розбуджений криком, зміркував зараз, у чому діло, і загадав боронитися. Хопив за мушкет. Та в цю хвилю козак Фелон Джеджалик застромив його на спис, підніс вгору, наче сніп на вилах, і кинув далеко у воду.

Недалеко того місця стояв Степан Потоцький з своїм військом. До нього доходили крики, та панам і на думку не приходило, щоб це була зрада.

Реєстровці вислали зараз посольство до Хмельницького.

— Прийми нас, батьку, під свою руку. Ми всі готові покласти наші голови враз з тобою за нашу віру і свободу.

На березі Дніпра сидів Хмельницький на білому коні з корутвою в руці:

— Брати! Козаки! Ляхи забрали нам честь, волю і віру, повернули нас у холопів. І то називається лядська подяка за нашу вірну службу, за кров, пролиту для Польщі. Ми втікали перед бідом, здобували дику землю, пустиню, щоб лише спочити спокійно. Та лиш ми стали розживатися, як пішла за нами лядська чума. І тут нас знайшли, щоб над нами панувати і годуватись нашою працею. Куди ж тепер втечемо? Дикому звірові дав Бог кігті та зуби, щоб оборонятись від напасті, а ми, розумні люде, маємо гнути шию під лядське ярмо? Настав слухний час. Наші замучені гетьмани із-за могили кличуть нас, щоб ми помстились за їх мученичу смерть.

А тим часом татари на своїх справних конях перевозили козаків з байдаків на берег. Хмельницький післав зараз післанця до Тугай-бея, звіщаючи його про те, що сталось.

Дня 4 мая побачили поляки із свого табору, як козаки і німецька піхота гнали до табору Хмельницького і піднесли велику куряву.

— От вже і наші реєстровці на місці,— раділи пани,— тепер наша перемога певна. Того Барабаша треба буде на найближчій соймі подати до нобілітації ', він заслужив

собі на те.

Один Чарнецький хитав на те все головою і не поділяв загальної радості.

— Щось воно не так, панове. Скажіть мені, звідкіля козаки і піхотинці коней взяли? Таж байдаки в коней не перекинулись. То очевидна зрада, і нема чого радіти. Глядіть, як усе летить до ворожого табору і ніхто їх не зупиняє...

Тепер пани, хоч і не знали, що за козаками стоїть

1 Нобілітація (лат.) — визнання шляхетства.

Тугай-бей, дуже збентежились, проклинали вражу віру і впали на духу.

Козаки стояли в таборі над берегом потоку Жовті Води. Ляхи стояли на другому боці. Від одних до других було добре видно. Пани думали, що козаки зачнуть наступати, а тоді привітають їх гарматою та мушкетним вогнем, а потім пустять на них кінноту. Але козаки сиділи тихо в таборі, навіть на герці не виходили. Пани побоювались якоїсь хитрості від Хмельницького і гадали, що його в таборі не було. Так було справді, бо тоді гетьман приймав реєстровців. Аж Чарнецький відкрив їм очі.

— Зрада! Зрада! — кричали пани.— Хами зрадили нас, і тепер ми пропали...

Один Чарнецький не втратив глузду:

— Ну, так що? Зрада, то зрада, але ми ще не пропали. Нашими гарматами зможемо ще довго з табору відбиватися, а за той час наспіє підмога від гетьмана.

Це їх трохи заспокоїло і післали зараз листа до гетьмана.

Тугай-бей, як почув, що реєстровці перейшли до Хмельницького, був певний, що козаки побідять. На просьбу Хмельницького післав частину татар позад польського табору, де вони сховались і відтяли можливість сполуки з головною силою. їм зараз попав у руки Яцко Райський, котрого Степан Потоцький післав з листом. Лист принесли Хмельницькому, і з нього він довідався, що через зраду українців військо зневірене і на нього багато покладати не можна. Поки що постягали вози і отаборилися на місці. Тоді козаки стали наступати. Поляки відкрили гарматний та мушкетний вогонь, козаки наступ зупинили і завернулися назад. Це так осмілило поляків, що Степан Потоцький рішився на другий день зробити вилазку. Тоді й козаки виступили з табору і серед граду куль перейшли потік Жовті Води. Поляки стали перемагати і були певні, що побідять. Аж тут позаду почувся могутній татарський бойовий оклик: "Аллах! Аллах!"

По наказу Тугай-бея татари не мали зачинати, поки не зачнуть наступу козаки. Тепер, почувши рев гармат, взяли це за умовлений знак і вдарили ззаду на поляків.

Це було для поляків несподіванкою, та то ще не був біді кінець. Польські драгуни, що склалися з українців, перейшли тепер з великим криком на бік Хмельницького.

Пани кричали: "Зрада, зрада, спасайся, хто може!"

Степан Потоцький ганявся поміж шляхтою і здержував їх:

— Ганьба вам, панове, що, мов отара овець, втікаєте, хоч знаєте, що нікуди втікати. Чи ж не краща лицарська смерть?

Пани сховалися в таборі і стали відстрілюватись. Так тривало до вечора. Пани надіялися на поміч від гетьмана, та вона не приходила. Козаки, показуючи лист до гетьмана, гукали:

— Краще ви, панове, здайтеся на ласку пана гетьмана Хмельницького, бо ваш лист ураз з паном Райським у наших руках. А чому ви того листа не послали козаком, таж козаки на те й є, щоб панські листи розвозити.

А другі гукали:

— Ви краще зробите, панове, як здастесь на ласку хлопів. Подаруйте їм на один рік очкове, та сухомельщину, та подимне, або позвольте без жидівської ласки дитину охрестити без окуп, то хлоп буде для вас ласкавий.

Кожне таке глузування доводило панів до скаженості. Аж виїздить Хмельницький на білому коні під сам табір.

— Шкода вас, панове. Я не хочу вашої загибелі. Побіда у мене в одній руці. За мною стоїть Тугай-бей з ордою. От краще ви пришліть когось з ваших та зробимо мирову...

Це піддало полякам надію на рятунок. Поки будуть вестися переговори, наспіє гетьман з військом. Післали Степана Чарнецького. Його прийняв Хмельницький з великими почестями. Представляв свої кривди, хвалив хоробрість Чарнецького, а про інших полководців висловлювався з маловаженням. Розпочалися бенкети, але про згоду ніхто не говорив.

За той час посилав Хмельницький до Тугай-бея, щоб зачинав, бо поляки оточені з усіх боків.

Аж на другий день Чарнецький заговорив перший про згоду.

Чого ви, панове козаки, хочете від нашого війська?

Нічого нам від вас хотіти, за наші права нема що з вами говорити, бо між вами нема сенатора. Та ви зробіть ось як: віддайте нам усі гармати і вертайте собі до пана гетьмана.

Чарнецький згодився і хотів зараз від'їздити, та Хмельницький його не пустив.

— Як довго мої козаки будуть у вашому таборі відбирати гармати, я вашмощі пустити не можу. У мене не буде вам зле, а що маєте своїм сказати, то перешліть через мого гінця.

Пани згодилися на мирову Чарнецького. Краще втратити 12 гармат, чим втратити життя. Так передали козакам усі гармати. Пани стали відступати. Козаки їх не зачіпали, а йшли за ними Лу віддалі аж до яру, що зветься Княжим байраком. Яр був порослий густим лісом.

Аж ось побачили збоку велику куряву. Це наступав Тугай-бей з татарами. Його не обов'язувала умова з Хмельницьким. Посипалася на поляків хмара татарських стріл. Та ще при Тугай-беєві були козацькі гармати, і він став стріляти на панів. Пани стали поспішати у байрак, та тут натрапили на велику перешкоду. На дорогу у байраку накладено дерева, покопано рови та ями...

— Зрада, панове,— кричав Потоцький,— але ми здаватись не будемо, а поляжем з честю, як на лицарів пристало.

Пани позлазили з коней, покидали мушкети і оборонялись шаблями, а то й ломаками. Татари насіли на них, мов оси. Козаки до бою не мішались.

Поляків розбили. Потоцький, важко ранений, попав у татарський полон. З нього

глумились козаки:

— Не краще було вдома сидіти? От куди завела тебе дорога на Запорозжя!

В полон попали: Шемберг, Сапіга, Чарнецький і багато інших.

— Не краще було вам, панам, з нами, козаками, у згоді жити? Але вам кращі були жиди-кровопийці, чим ми, запорозькі молодці... Тепер покуштуєте татарської конятини...

Зараз же кобзарі і пісню про це склали:

Гей, там поле, а по полю цвіти, не по однім ляху заплакали діти. Гей, там річка-річка, через річку глиця, не по однім ляху зосталась вдовиця.

II

БРАНЦІ В ЧИГИРИНІ

Як лиш пальний гетьман Калиновський на приказ Потоцького вийшов з військом з Кременчуга в поле, весь той простір став вільний від польського війська, а між тим

і Чигирин. Народ заворушився всюди, проганяв польських урядників, громив жидів і заводив свої порядки. Зараз обирали свою старшину. Чигирин був перший, що так зробив. Головою вибрано старого Серпанку. Чаплінський знав, що його жде, коли б попавсь Хмельницькому в руки. Тому завчасу забрав гроші і що далось, лишив жінку і втік у Черкаси. Те саме зробив і Конецпольський. Він щось завчасу пронюхав і ще перед тим виїхав до Бродів, де й занедужав. Ляхів мов вимело. Жиди втікали, або гинули, або ховалися перед помстою розлюченого люду.

Хмельницький як лиш зібрав військо, хотів іти на Чигирин, щоб помститись на своєму ворогові, та старшина не допустила. Тепер важніші діла загальні, чим його приватні справи. Врешті можна заложитися, що Чаплінського в Чигирині вже немає.

Зараз по розгромі на Жовтих Водах прикликав Хмельницький Олексія, віддав йому під нагляд пійманих у полон шляхтичів, велів відвести їх у Чигирин і тамг пильнувати.

— Їх треба пильно наглядати, нічого їм не відмовляти, їм мусить бути добре, але, не можна їм втекти або з ким-небудь порозумітися. Якби ти перехопив який їх лист, так передай мені. Будь для них чемний і бережи їх, щоб хто не захотів зробити собі з ними справу. Вважай, щоб тебе не перехитрили, бо ти ляхів ще не знаєш. З ними можна цілуватись, але мати ножа напоготові не завадить. В Чигирині ще багато ляхів лишилося, то схочуть їм помагати. А що ти людина освічена, то не'будуть з тобою нудьгувати.

— А що мені робити, коли б справді хотіли втекти?

— Нате маєш козацьку сторожу. Та козаків теж треба пильнувати, щоб їх хто знадвору не перекупив. Попроси від мене городян, щоб пильно дивилися за підозрілими людьми, бо ти таких не можеш знати.

Чигиринці дізналися про побіду на Жовтих Водах раніше, як сам гетьман Потоцький. В городі настала велика радість, по церквах правили молебні. Як Корнієнко привіз бранців, вийшов на вулицю увесь Чигирин. Корнієнка вітали як свого. На бранців дивились, не даючи віри своїм очам. То, ті самі пани, перед котрими недавно ще кирпу гнули і кланялись мусили. З Шембєрга глумились, бо його найбільше не

любили. Сипалися за ним погрози, що варто його на кіл настромити за те, що він з козаками робив. Бранців помістив Корнієнко у замку. Замок був тепер пустий. Розставлено довкруги сторожу, видано гасла. '

— Я до панів буду частенько навідуватись,— говорив Корнієнко.— Чого вам буде треба, так скажіть мені, а з козаками не говоріть нічого, бо слова від них не почуєте.

— Чого ж так строго, вашмосць, з нами поводишся?

Такказано. Та я це не називаю строго, бо коли б так ви піймали пана Хмельницького, то, певно, поводитись би не так і не церемонились би так, як я з вами.

Чого, вашмосць, з тим простаком у розмову заходиш,— каже Сапіга по-латині до товариша,— шкода слів.

Корнієнко показував, що нічого не розуміє, а Сапіга говорив далі.

Я вам заручаю, що той хам Хмельницький не зважиться нам що-небудь лихого зробити. Він же знає, що це його повстання — то солом'яний вогонь: швидко заблиснув і ще швидше погасне, так як все було з хлопськими повстаннями. Незадовго навкучиться їм воювати і розійдуться додому з добичею, яку награвлять. Тоді Хмельницький не покаже носа з Січі, поки його і там не піймають і на кіл настромлять.

А як ми той бунт присмиримо,— каже Чарнецький,— то винищимо і все до тла, щоб і сліду не стало по шизматиках. Всі церкви перемінімо на костьоли або уніяцькі церкви. Хоч би прийшлося всіх перерізати, то я би їх не пожалів. Тоді землю сколонізуємо польським хлопам, і аж тоді буде спокій.

Я гадаю,— каже Сапіга,— що не в однім православ'ю лежить корінь зла. Знаю з того, як у нас на Литві. Там нема релігійного гніту, бо у нас на Литві є й православні, й кальвіни, й аріяне. Тут ціле лихо лежить на Запорозжю. Здобудемо його, тоді буде спокій. Нашому хлопові не так зле, як у вас, ну, й Запорозжя далеко. На Україні інакше, бо тут мають свій азиль на Запорозжю. То усе нещастя.

Але Могилянську академію у Києві таки треба знести,— каже Шемберг,— не тому, що вона православна, а тому, що вона робить велику конкуренцію нашим єзуїтським колегіям і виховує освічених людей з-поміж православних, які справді нашої справі приносять шкоду. Інакше було б, якби православні шляхтичі виховувались би у єзуїтів, у патріотичних католицьких цнотах. Возьмім такий зразок, як князь Ярема Вишневецький. Пішов до колегії православним, а вийшов ревним католиком, якому слушно належиться прикметник *defensor fidei* А такий Януш Острозький, син такого запеклого шизматика, як покійний Константин...

Богдан Хмельницький,— каже Сапіга,— виховувався теж у колегії єзуїтів у Ярославі, а лишився шизмати-ком. Тому-то я кажу, що не в православ'ю корінь лиха.

Хоч би я з вами погоджувався, — каже Шемберг,— то мені мусите признати рацію у тому, що Могилянська академія шкідна для нас хоч би тому, що дає козакам освічених людей і патріотів на їх лад, а того між українцями не може бути. І там на Запорозжю, і тут між реєстровими козаками є багато освічених людей і вони ведуть перед. Як би ми нині добре стояли, коли б у козацтві, коли б на цілій Україні була сама неграмотна чернь!

І в тому правила поставити не можна,— каже Сапіга,— *nulla regula sine exceptione*...² Візьмім Адама Ки-сіля...

Но, но, обережно, панове, не висувайте його за зразок,— каже Чарнецький,— у йому сидить така сама шизматицька душа, лише що прикидається поляком.

Мені прийшов тепер на гадку,— каже Шемберг,— пан Кречовський. То щирий нам чоловік. Козаків уміє держати у послуші. Шкода його для Польщі, що так марно згинув там десь від черні. Багато на нім Польща втратила... Шкода тільки, що в останніх часах втратив ласку у краківського пана (коронного гетьмана) — то за те, що не допильнував Хмельницького...

Що ж він тому винен, що його найвірніший осаула дав Хмельницькому підкупитись? Я вам кажу, що коли б він був старшим над байдаками, не той п'яниця, баба, Барабаш, то був би до того не допустив.

Корнієнко слухав тої розмови, дивлячись у вікно. Його аж підносило, слухаючи панських теревенів, і тепер хотів їм відплатити за те, що говорили на Могилянську академію. Він повернувся лицем до панів і каже по-латині:

— Заспокойтесь, панове! Пан полковник Кречовський здоровий живе. Він з цілим своїм полком перейшов на бік Хмельницького.

В панів наче б громом вдарило. Збентежились дуже тим, що Корнієнко слухав їх розмови. Але вістка про зраду Кречовського видалась їм неймовірною.

1 *Defensor fidei* (лат.) — оборонець віри.

2 "*Nulla regula sine exceptione* (лат.) — нема правил без винятків.

— Я вашмосцям не хочу перешкоджати в розмові,— каже Корнієнко,— і для того відходжу, коли до мене не маєте жодного бажання.

Пани були і одним і другим збентежені, що довго по відході Корнієнка не могли промовити слова.

Це також, певно, вихованок академії. Можна було по його рухах—і усім поведенню пізнати, що він не з простих. Ніколи не можна бути надто обережним...

А що скажете до Кречовського, вашмосць Шем-берг? — питає Сапіга.

Я тому прямо не вірю. Цей хам хотів нас уколоти і таке видумав. Подумайте: це ж шляхтич, і латинської віри, католик...

— Тут на Україні і в чуда треба вірити,— каже Сапіга.

Отож, панове,— каже Чарнецький,— ми тут сидимо всі на бочці пороху і самі не хочемо того знати. Того, що тепер твориться, не можна легковажити, тут за кожним кущем криється зрада, а наші пани недооцінюють небезпеки. Щоб я був фальшивим пророком, але я й за наше військо, що стоїть під Черкасами з обидвома гетьманами, боюсь дуже. Нагадайте ті чванькуваті мови панів перед тим, поки ми пішли на Жовті Води: канчуками розженемо чернь... а тим часом Хмельницький показав себе неабияким грачем... до того ще обидва гетьмани в незгоді між собою. Що один скаже — біле, то другий доказує, що воно якраз чорне. І тепер так буде. А військо як довідається про наш розгром, то зневіриться. У нас немало є у війську шизматиків, а вони, певно, перейдуть за приміром тамтих до Хмельницького. Хмельницький знає через своїх

шпигів добре, що у нас діється, і все використає для себе... навпаки, ми не знаємо нічого, що там робиться. Подумайте, що ми нічого не знали до послідньої хвили, що з Хмельницьким Тугай-бей... Нечувана річ... Кречовський на наших очах переходить до ворога, а ми аж тепер про те довідуємося...

Ми короткозорі, близоруки,— каже Сапіга.— Коли б ми хоч трохи вміли дивитися на дальшу мету, то до того не було б прийшло. Хмельницького треба було задобрити в тім конфлікті з Чаплінським, а був би, певно, сидів тихо. Будь-що-будь, а йому зроблено велику кривду, а Чаплінський не така велика фігура, щоб через нього ризикувати. Виграв лише тому, що він католик, у вас все мусить те католицьке шило з мішка вилізти. А потім пощо було Хмельницького дразнити тими арештами та гонінням. Загнались лиса в тісну вулицю, то тепер не дивуйтесь, що кусає. Пан гетьман з паном Конєцпольським наварили пива, а ми мусимо його випити. У нас на Литві живеться хлопу під литовським правом далеко краще, чим у вас у короні. Ваші кресові пани прямо збожеволіли. Гніт та й гніт, грабунок, обдирання, а це все мститься і зле скінчиться. Даремне його милість король закликає до помірковання... Шемберг обурився:

— Вашмосць не знає тутешнього гультяйства без честі і віри...

На те відзивається Іван Виговський, український шляхтич, котрий не мішався досі до розмови:

Не вони тому винні, а ви самі, що їм відбираєте і честь і віру, робите з них рабів, вийнятих з-під права, а раб ніколи не буде вірним.— Чарнецький поглянув на нього ненависно:

Ми якось дамо тому раду і погасимо це повстання в потоках шизматицької крові, як і раніше гасили. Не забувайте про Солоницю і Кумейки...

А був там Хмельницький? — питає Сапіга, іронічно всміхаючись.— Я вам, панове, кажу, що козацтво було досі львом з осячю головою, тепер на тім карку виросла голова лиса, а то вже тяжча справа. Хмельницький — мудра голова і хитрий, а до того він став легендарною особою. Треба признати, що між нами нема такого, хто б йому спростав... Вивелись...

Так сварились частенько.

Як прийшов Корнієнко до них удруге, Шемберг питає тривожно:

— Чи справді Кречовський зрадив?

Я гадаю, що він не зрадив, бо він український шляхтич і співчуває королівським замислам...

Рани боске! 1 — скрикнув Шемберг.— Хіба вже буде кінець світу...

Ні, кінця світу ще не буде, а буде кінець магнатській сваволі, а може, кінець Польщі.

Пани поглянули на нього так, що мало його не з'їли очима...

1 Рани боске! (Пол.) — Рани божі!

— Чого, вашмосці, сердитесь на мене? Хіба ж не самі пани польські зложили по смерті гетьмана Конєцпольського пророцтво, що це значить кінець Польщі, *finis*

Poloniae. Я цього не вигадав, а я знаю, що коли б ви могли, казали б мені за ці слова язика врзати. Я собі міркую так: коли польський король не значить у магнатів віхтя соломи, коли його наказів ніхто не слухає, коли кожний магнат вважає себе самого королем і необмеженим паном, коли нема права і справедливості, а панує сваволя, то скажіть мені, панове, чи така держава може довго устоятись? Козацтво потрясе Польщею в її основах, а тоді, як лиш подуне вітер (збоку, будівля завалиться. Хіба ви того не бачите?

То вже Хмельницький з вашмосці говорить,— каже Чарнецький.— Польща ще велика і сильна, і мусите їй коритись.

Я це знаю не від пана Хмельницького, а трохи вчився історії. На саму силу нема що так дуже покладатися, бо гуси вола поконають. Розбурханої хвилі вже ніхто не здержить, навіть сам Хмельницький ні, бо втопився би. А панове дуже помиляєтесь, що Хмельницький із жадоби помсти викликав повстання. Його викликали магнати, ті кресові королики своїми звірствами над усім українським народом. Гляньте, панове, на мене: я попович і маю вищу освіту, а як мій батько вмер, то пан князь Ярема хотів мене завернути у підданство і зробити своїм надворним блазнем, щоб я його веселив, а за невдалі жарти канчуки брав.

До того він не мав права,— каже Сапіга,— бо духовний стан і його наслідники вільні від підданства.

Я це знаю. А чи котрий кресовий магнат дивиться на закон? Я мав дістатися в підданство найбільшого лотра на Україні, і я мусив втікати. Я чув, як панове перед хвилею величали того пана оборонцем віри...

— Бо він на це заслуговує,— каже Чарнецький.

То ваша милість так кажете. Але, може би, так не сказав пан.Казановський, котрому князь Ярема збройним розбишацьким наїздом забрав Ромен. Не сказали би так і ті сироти Вишневецькі, котрим той оборонець віри на сфальшованім завіщанні майно заграбив. Певно не сказав би того і пан хорунжий Конецпольський, котрому пан Ярема відібрав Гадяч... От бачите, ваша милість, яких богів ставите на престолі і молитесь до кумира, хочете, щоб господь такої поганської біжниці не спалив вогнем.

Подивляю елоквенцію вашмосці,— каже Чарнецький,— але тут ми говорили лише про лицарські цноти пана князя, тих ніхто не може йому відмовити.

A defensor fidei? Як ваша милість такі слабкі викрутні резони ставите у відповідь на мої нагі факти, то шкода говорити,— він вийшов схвильований.

— То Хмельницького школа,— каже Шемберг.

— А може, якраз Кречовського,— каже Сапіга..

Олексій, поки не запевнився, що бранців добре стережуть, не мав часу побігти у город, щоб привітати знайомих. Пішов поперед усього до няні Горпини.

Вона аж помолодшала, така була рада. ' — А не казала я, Олексію, що господь пішле кару на ляхів... Якби ти був бачив, як з Чигирина все втікало!.. А що там Богдан, чи здоровий, чи зараз навідається до нас?

Здоровий, няню, велів" вас поздоровити. Ми розбили ляхів дощенту, а ось я привів

панських бранців і мушу пильнувати. Не мав хвилинки часу, щоб до вас навідатись.

Але у Серпанків уже був, правда?

Ні, няню, не ходив нікуди. А втім, нема у Серпанків того, до чого моє серце тягне.

Є вже. Катрусю привезли з Києва здоровісінку, ще краща, як була раніше. Я її в церкві бачила...

Невже ж? — скрикнув Олексій.— Бог би вас, няню, за це слово милував. Зараз-таки там побіжу, бо в мене часу мало.

На моє лишенько я тобі це сказала, був би ти ще часочок у мене посидів.

Другим разом, няню, не сердьтеся на мене, далебі, не видержу.

Нічого, синку. Не маю совісті здержувати тебе, йди з Богом, повеселись, а мене старої, не забувай. Я тебе так люблю, як Богдана і Тимоша... А знаєш... Приходила Чаплінська... Він її покинув і, втікаючи, не схотів її з собою брати.

Пан гетьман радіти буде...

Нема чого радіти, бо з нею не буде йому радості. Як вона так з легким серцем могла жити з другим, то вона повія, а не жінка. Я все Богданові говорила: не женись сину з ляшкою... Не послухав і через неї стільки натерпівсь...

Корнієнко вже далі не слухав. Йому пильно було до Серпанківної. Та зараз на вулиці нагадав собі про свої обов'язки. Не на женихання прислали його сюди, а на службу гетьманові у важному ділі. А коли б так у часі, як його не буде, бранці втекли? Йому стало лячно, і він поспішав щосили на замок. По дорозі стрінув Онацького. Його поставила городська старшина старшим над го-родською міліцією, що пильнувала порядку в городі.

Зразу Олексій його не пізнав. Онацький скинув гайдуючку шкуру і переодягнувся по-козацьки.

— Здоров, Олексію, що ти тут робиш?

— Далєбі, що це Онацький, не пізнав тебе, брате. Здоров! Та мені ніколи. Ходи зо мною, підведи мене на замок, усе по дорозі розкажу'.

Узяв Онацького під руку і тяг за собою, і став розказувати, пощо сюди приїхав.

— Я тепер старшую над міліцією. Багато гайдуків перейшли на наш бік.

Олексій розказав йому за свої побоювання щодо бранців.

Ти, певно, міркуєш собі: як утік Хмельницький, то можуть і інші втекти? Ні, це не те. Хмельницький не був би втік,, коли б я його не випустив.

Це правда, але Хмельницького прикували до стіни ланцюгом і держали в льоху, а мої бранці сидять на замку і ходять вільно без кайданів.

То ти їх теж прикажи до льоху замкнути, хіба ж вони святі.

Не можна. Пан гетьман приказав поводитися з ними гарненько і щоб їм нічого не бракувало.

От бачиш, які ми, а які вони. Коли б так піймали Хмельницького знову, то, певно, не церемонились би. Ну справді, це інше діло і є чого побоюватись, але на це є рада. Я тобі дам до помочі моїх певних людей. Вони були панськими гайдуками і знають краще пильнувати, як твої козаки. Хай пильнують разом, а тоді можеш спокійно спати.

Я маю чого боятися, бо ти подумай, з яким лицем я станув би потім перед паном гетьманом.

Йди тепер сам, а я незабаром приведу своїх. Вони так добре знають цілий замок, як свою хату.

Корнієнко пішов до бранців і застав їх, як грали в кості. Йому аж на серці полегшало, бо уявив собі, що їх уже нема. Пішов дожидати Онацького. Онацький додержав слова і привів десяток досвідних людей. Онацький обійшов з Корнієнком замок довкола і показав йому таємні виходи, котрі зараз обставили сторожею.

— Йди ж собі тепер, Олексію, спокійно до Серпанків, якщо ти там ще не був. Вони будуть тобі, певно, дуже раді.

А до своїх людей говорив:

— Пильнуйте їх добре, бо то наші важкі вороги, то такі птиці, що можуть легко фуркнути...

Хіба би їх чортяка на хвості виніс...

Ходім, Олексію, куди тебе серце тягне, я йду теж. Хочу поглянути на вашу радість та повеселитись з вами.

По дорозі оповідав Корнієнко Онацькому про перемогу на Жовтих Водах.

Та то лиш початок, бо тепер буде розправа з самим гетьманом Потоцьким, а то буде тяжче.

Не турбуйсь! Бог — батько, а пан Хмельницький і з тим дасть собі раду. '

Серпанки знали від людей, що Олексій привів бранців, та чудувались, чому їх досі не навідав. Катруся подумала собі, що, може, погордував нею, він тепер великий чоловік поміж козацтвом.

Як Катруся виговорила свої побоювання перед мамою, то стара її заспокоювала і потішала. Він, певно, не має часу і мусить день і ніч бранців пильнувати.

Аж ось приходить пополудні Олексій з Онацьким. То була неділя, і всі сиділи в хаті. Один син читав святе писмо вголос, а всі слухали. Тільки Катрусі не було. Вона сумувала у своїй кімнатці...

Аж вбігає до неї Маруся:

— Катрусю, Олексій прийшов.

Десь відразу подівся увесь смуток. Катруся хотіла зараз бігти у світлицю, та Маруся її задержала:

— Так не можна. Обітри очі мокрою хустиною, бо ти плакала, а я тобі волосся причешу та завітчаю. Припни ще мережану запаску.

і стали обидві поратись. Катруся спішилася, аж їй руки дрижали.

Онацький увійшов у хату, держачи Олексія за руку.

Ваші голови! Здорові будьте з святою неділею!

Спасибі, просимо сідати.

Не сядемо, поки урядового діла не поладимо. Ви голова, а я слуга громади і старшина над міліцією: отож ми довідалися, що десь тут у городі двоє молодят полюбiliся, та й лиха доля їх розлучила. Ми за тим слідували та й оцього козака

піймали. Може, то він? А та дівчина, може, якраз у вашому домі живе...

Не договорив Онацький своєї жартівливої речі, як у хату вбігла Катруся і кинулась Олексієві в обійми.

— От воно як! Похваліть, пане голово, що отаман городської міліції справно свою службу робить... а тепер сядемо та спочинемо. Моя отаманська рука так далеко не сягає, щоб перепинити те, що тут тепер робиться...

Олексій не випускав із обіймів дівчини. Аж згодом спам'ятався і приступив до Серпанків привітатись. В його очах були сльози.

Вибачте, батьку, та й ви, паніматко, що не привітався зараз, та цей отаман держав мене цупко за руку, що не дав рушитись.

А Катруся ще цупкіше держала в обіймах,— каже Онацький.

Були всі дуже раді. Принесли меду і стали частуватись. Молодята сиділи на боці, держачись за руки. Серпанка каже:

Раді би ми почути від Олексія, як то було на Жовтих Водах, та його тепер, між нами начеб не було.

Начеб потонув у рожевій пахучій воді, дайте їм спокій, тепер з ними не договоритися,— каже Онацький.

І справді Олексій не знав тепер, де він є.

Ми в Чигирині важних бранців маємо, а гетьман поручив Олексієві пильнувати їх. Та я йому тепер поможу, то зможе частіше сюди заходити.

Коли б лише ляхи їх не відбили,— каже Серпанка.

Здається, що пан гетьман уважає Чигирин за безпечне місце, коли їх сюди прислав.

Але Потоцький все ще цілий і коли б так натиснув на наших, то й Чигирин зачепить...

Будемо оборонятись, поки поміч не наспіє. Бог — батько! Ще не вмерла козацька мати...

III

ПІД КОРСУНЕМ

В гетьманському таборі під Черкасами бенкети. Пани п'ють та гуляють, вижидають вістки від многонадійного гетьманича Степана Потоцького. Цілковитий розгром хлопства запевнений. От леда хвиля повернеться побідник із свіжим вінцем лавровим і приведе в кайданах Хмельницького і увесь його штаб. На тих бенкетах обговорюється, яку для них видумати кару? Дехто радить, щоб їх післати в Варшаву, як колись наливаївців. Інші з цим не згодні. Післати Хмельницького у Варшаву на те, щоб його зараз пустити на волю. За ним буде король, за ним канцлер, бо ж Хмельницький був їх спільником у затіях на шляхетські вольності. А хоч би й не те, то тут проливається кров на те, щоб Варшава мала Ієаігшп 1, як їх будуть карати. Ні, вони піймають, і вони самі покарають. Кіл його не мине, але треба ще придумати додатки, щоб тямив, що вмирає.

Та від Степана довгенько не приходили вісті.

Старий гетьман потішав себе:

— Степан хоче, певно, покінчити все відразу, але це так швидко не може статись.

Підождемо.

Найменшого побоювання не було. Побіда певна. Таку голоту можна канчуками розігнати, не добуваючи навіть шаблі. На всякий випадок треба післати роз'їзди, довідатись, чого так зволікають з поворотом. Роз'їзди виходили щодня, а жоден не вертав.

Певно, десь у степу заблукались, а може, пішли за Степаном далі,— говорили пани.

Чи не хоче нас мій син випередити¹ і, розгромивши Хмельницького, піти відразу на Січ?

Нарешті вернув один роз'їзд, котрий нікого не стрінув. Здибав лише по дорозі великі припаси харчів, не знати, для кого і ким призбирані.

Як нема нікого, то нічим тривожитись. Знову бенкети і п'яничання. Щойно за кілька днів пришкандибав до обозу обідраний і знеможений рядовий жовнір, що ходив з Степаном, і розповів про страшний розгром у Княжому байраку.

— Це брехня! — кричав гетьман.— Це, певно, посланий козаками шпиг, в тюрму його...

Потім вернув ще один роз'їзд, котрий теж не стрінув нікого, хіба нагромаджені припаси.

Панам ставало таке положення неясним, треба рушати вперед. Гетьман говорив, що він соромиться такого походу на хлопів. Досить на них кия. Такий противник негідний бути ворогом лицарського війська.

Похід ішов на Корсунь. Розсилані кінні стежі не вертали. Трава в стелу вже стояла висока. У ній крилися козаки з татарами і стежі впадали їм у руки. їх вирубували впень.

Аж одного дня знайшла стеж а раненого, сливе живого шляхтича. Його привезли перед гетьмана між двома кіньми.

1 Теаїшт (лат.) —видовище.

— Нещастя, пане гетьмане, козаки, драгуни й піхотинці перейшли до Хмельницького. Ми розбиті. Сапіга, Чарнецький, Шемберг і інші в неволі. Пана Степана полонили важко раненого, певно, вже не жиє...— шляхтич захлипав і не міг більше говорити.

Пани задеревіли. Гетьман рвав собі волосся на голові і став плакати.

— Сину, мій сину, чи на те давав тобі булаву, щоб ти перемінив її на могильну лопату?

За молодим Потоцьким всі плакали, бо всі його любили.

Панів овіяло заяцем. Ранений шляхтич оповідав ці страхіття як очевидець, і годі було йому не вірити. У Хмельницького велика сила війська. Козацтво і хлопство напливає з усіх сторін, увесь табір попав Хмельницькому в руки, і буде їх чим узброїти і одягти. Гетьманові піддавали горілки, щоб заспокоївся. Зараз скликали воєнну раду.

Хоч яке велике було нещастя і небезпека, незгода між гетьманами не вгавала, один другому йшов півперек, як і перше.

Польний гетьман Калиновський хотів іти зараз на ворога, змусити його до одвертого бою і знищити.

— Я цього зробити не можу,— каже Потоцький,— прагну помсти за мого сина, відплачу його смерть потоками хлопської крові, хочу помсти за зраду, але мені треба часу, щоб отямитися від того страшного горя, я мушу зрівноважитись і тому я мушу остати на місці...

Синявський радив знову інакше:

— З того всього, що сталося, я бачу, що наше військо непевне. В ньому багато українців, котрі кожної хвили так, як і тамті, можуть перейти до ворога. Одяг душі не змінє. З таким військом ми перед Хмельницьким не встоїмо. А маємо ми перед ним уступати, то краще засісти нам у якому городі, де з голоду не згинемо, і подождати, поки не прийде підмога з Польщі.

Ця думка усім сподобалась. Потоцькому було байдуже, як зробиться, коли б лише не так, як хоче Калиновський. На те Калиновський дуже сердився. Переходячи біля Потоцького, кинув йому обидливе слово: "Баба!"

Потоцький закусив зуби і почув ще більшу ненависть до свого товариша.

Вислано зараз Гдешевського з роз'їздом, а військо йшло далі на Корсунь.

Він вернув четвертого дня з вісткою, що Хмельницький з татарами під Тугай-беєм уже в Смілі. Він бачив, як вороже військо переходило річку Тясмин і незадовго може сюди наспіти.

Годі було йти далі. Треба було у якомусь корисному місці подождати на ворога і з ним розправитись.

Між Корсунем і Стеблем були якісь старі окопи, і Потоцький задумав у них засісти. Їх трохи підправили і зтягли на вал гармати. Щоб не було ворогові захисту, наказав спалити Корсунь і Стеблів. Цьому противився Калиновський:

— Це ж божевілля, ми самі собі могилу копаємо, бо не буде нам де прохарчуватись. ч Але наказ Потоцького був виконаний.

Горів Корсунь і Стеблів. Бідні люди рятували з вогню свою мізерію і втікали у ліс.

Калиновський уважав обране місце недогідним. Позаду лежали яри, котрі унеможливлювали відступ. Спереду горбовина, а коли займе її ворог, то матиме перевагу.

— Хто думав про відступ, хай зараз вертає додому,— відрубав Потоцький.

А тим часом до Хмельницького сходивсь народ звідусюди, величаючи його своїм спасителем. Поляки бачили, як з усіх сторін привозили до нього селяни харчі. У Хмельницького зібралось тоді 15 тисяч. Тугай-бей пішов з татарами передом.

Потоцький виправив у першу сторожу три тисячі драгунів. Та вони відразу повбивали своїх старшин і перейшли на бік Хмельницького.

В польському таборі було багато панських слуг. Це були українці теж. Вони шептали поміж собою:

— А що буде з нами, як Хмельницький здобуде обоз? Нас усіх переб'ють. Час і нам себе захистити.

І вони стали переходити ніччю до Хмельницького, забираючи панське добро, що далось забрати.

Пани, бачачи це, стали побоюватися за себе. їх хордість і чванькуватість геть пропала. А мимо такої небезпеки гетьмани не переставали між собою сваритись.

Дня 15 мая надійшов Хмельницький з усією силою. Військо, йдучи, робило нарошне велику куряву по дорозі, а панам здавалося, що там буде яких сто тисяч.

Хмельницький, роздивившись в терені, обсадив в першу чергу горбовини у формі півмісяця. Виглядало воно так, буцімто Хмельницький хоче взяти поляків наступом. Зараз по тім Тугай-бей вдарив на ліве польське крило, котрим командував Одживольський.

Наступ татар був дуже завзятий. Поляки кілька разів уступали. Тугай-бей показав велику відвагу. Серед граду ворожих куль переїздив поперед фронтом своїх татар

і заохочував їх до бою. Одживольському не можна було підіслати підмоги, бо кожної хвили сподівалися наступу Хмельницького від чола.

Але Хмельницький увесь день з місця не рушався.

Позаду польських позицій недалеко села Гороховець стояв хвилястий терен, порослий березовим ліском. Це урочище звалось Крутою Балкою. Туди послав Хмельницький козацького полковника Кривоноса Максима з частиною корсунського полку. І тоді, як Одживольський бився з татарами, а поляки сподівалися наступу з фронту, Кривоніс обійшов польські позиції великим колесом, за: йшов у ліс і рубав дерево, скидав його на дорогу, копав поперек дороги рови і ями, робив по боках засіки й посадив сюди своїх козаків з мушкетами по обох боках дороги. Хмельницький обміркував, що напором такої непереможної сили поляки не устоять й стануть уступати і то не іншою дорогою, як через балку.

Вже сонце зійшло з півдня, а боротьба на лівому крилі не вгавала. Хмельницький післав у польський табір проворного козака Микиту Галагана і навчив його, що має говорити.

Вечоріло. Бій перепинився начеб на команду. Татари вертали на свої становиська. Сонце заходило дуже криво. З білих хмар творилися різні дивовижні фігури звірів з роззявленими пащами, крилаті потвори — все те, що собі крилата фантазія могла зобразити. Пани ворожили собі з того невдачу і нещастя.

В той час скрадався Галаган до передніх чатів польського війська. Його зараз піймали і привели перед' гетьманів. Галаган показував із себе шляхтича-худоба-холка, котрого Кречовський заманив до Хмельницького. Та ця служба між дикою наволоччю йому остогидла, і він покористувався нагодою й перебіг до своїх.

— Кажу вам, пайове, що зле. Я не можу вам сказати напевно, скільки у Хмельницького війська, бо й він сам' того не знає. З кожним днем напливають цілі юрби козацтва і мужицтва. Те, що бачите на горбовині, то ще не все. Більша половина сидить за горою. Хмельницький щораз нові полки формує і нових полковників із запорожців наставляє. Він виправляє завтра на обхід ваших позицій нові сили, і коли заграють перші гармати, то це знак, що засідка вже на місці. Гармат має Хмельницький дуже багато. Я сам нарахував п'ятдесят, а пороху і куль довозять безупинно з Запорожжя.

Почувши таке, Калиновський став викрикувати:

— Не говорив я, що наша позиція тут зла? Не послухано мого голосу, остороги, лише тому, щоб мені допекти. Тепер, панове, рятуйте Річ Посполиту, як самі знаєте. Коли б ми тепер ждали на підмогу з Польщі, то погинемо з голоду, мов руді миші. Не треба було палити Корсуня і Стеблова, де стільки харчів було і все в огні змарнувалось. І того не хотіли послухати... Хай тепер сам пан краківський промишляє...

Потоцький хотів завернути розмову в інший бік:

— Цей індивідуум,— каже, вказуючи на Галагана,— Дурить нас. То висланник Хмельницького. Взяти його зараз на вогненну пробу, а, певно, іншої заспіває...

Тоді Галаган виспростався у весь ріст, поглянув грізно на Потоцького і, тупнувши ногою, крикнув: "Egues sum, latine loquor!"¹ Я хоч худобахолок, але не гірший шляхтич, як той, що в позолоченій кареті на війну виїжджає. Ніхто не сміє мене зневажати.

Такий сміливий виступ зробив на панів враження. Така самопевність і шляхетська бута усім подобалась. Перший Калиновський обізвався:

— Пізнаю птицю по пір'ю. Маємо діло з шляхтичем, і йому мусить віра бути. Докажім перше, що він говорить неправду, а тоді відрубавмо голову. Поки того немає, то ми, шляхта, не можемо дозволити на зневажання шляхетського клейноду, хоч би й худобахольського.

Калиновський говорив так, щоб Потоцькому відплатитися і допекти. Інші пішли за ним, і Галагана оставлено в спокою. Запевнившись, що йому нічого боятись, він говорив далі:

Я ще зачув, що Хмельницький хоче перекопати інше русло річки і відтяти вам воду. Коли мені вільно зробити мою худобахольську увагу, то звідсіля уступати б чимшвидше, поки ще час. Але не в поле, лише в байрак. У полі не устоїтесь перемагаючій силі, у байраку легше оборонитись.

Те, що говориш вашмосць, дурне,— говорив Калиновський, котрому хотілось одвсртого бою в полі.— Як ти будеш полководцем, то ти так будеш робити.

Тепер відразу ролі змінились. Тому що Калиновський навідав на Галагана, Потоцький станув в його обороні. Він крикнув:

¹ Egues sum, latine loquor! (Лат.) —Я шляхтич і говорю по-латині!

— Що тут знову? Я тут голова. Як пробош у парафії, то вікарій має мовчати. Всім вам, мостиві панове, говорю,

що ваше місце при війську, а не тут вести диспути. Мене маєте слухати! Нині понеділок, і такого діла зачинати не можна. Завтра, як почуєте голос сурми, то це знак до відступу. Йдемо чотирикутником, а вашмосць Бялога-новський критимеш наш відворот. Я мушу перехитрити Хмельницького, і підемо у той бік, де Хмельницький найменше сподівається.

Вранці дня 17 мая засурмили в польським таборі сурми. Військо шикувалось відступати... Найбільша морока була з панськими ридванами і каретами. їх так було

багато, що з них сформовано два чотирикутники по вісім лав. Всередину взяли кінноту і артилерію. По боках ішли піхотинці. Лівим боком командував Калиновський, правим Потоцький. Правду казати, він не командував, лише, підпивши, спав у своїй кареті і ні про що не знав.

Але у цій околиці не знав ніхто терену. Тоді Галаган піднявся показувати дорогу. Він тутешній і знає околицю так добре, мов свою кишеню. А що Галаган показував шляхецькі манери, мішав у розмові латинські слова й при тім виявляв велику тривогу перед козаками, то всі йому повірили. Запевняв панів, що коли б козаки його піймали, то він сам наложить на себе руки, а то козаки здеруть з нього живцем шкуру.

Як лиш поляки рушили з місця, козаки зійшли з горбовини і поступали за ними вслід. Згодом підступили ближче, випалили з гармат і мушкетів, а татари випустили на них хмару стріл... Поляки мусили приставати в поході і ладитися до оборони. Тоді козаки переставали знову напирати. Таке повторилося кілька разів.

Сонце підійшло високо й страшно нагрівало, а панам у важких панцирах було так важка, що не можна було дихати.

Галаган повів їх просто у байрак, з чого всі були раді, бо між деревами буде холодніше.

Та ось для панів нове лихо. Як лише наблизилися до села Гороховець, дві тисячі драгунів кинулося на табір і стали панів рубати. Наробивши великої шкоди, вони вскоч перейшли до Хмельницького. Це страшно збентежило панів. Пошесть зради опанувала всіх українців, що служили у польському війську.

Галаган завів військо у ліс, та коли зайшли вже далеко, скочив у гущавину і пропав. Даремно за ним шукали та кликали. Тут були скелі і печери, і він сховався так, що не могли його знайти. Врешті не було на те часу. Ззаду напирали козаки, по боках стояв ліс, а по дорозі зрубане

і и

163

дерево, покопані рови та ями. Пани пізнали, що попал.и в матню, з якої не було виходу... Вони поскидали панцирі й стали промощувати дорогу для возів.

Терен був хвилястий. Вози то ледве рухались під гору, то знову гнали без стриму з гори в долину стрімголов, ламались і калічили коней.

Але козаки тепер не наступали. Не чути було стрілів,
і, панам здавалось* що ось-ось виїдуть із— лісу у безпечне
місце. Так зайшли аж у другий кінець байраку, де засів
Кривоніс... ' 1

4 Не раз по великій зливі притихне грім, перепиниться злива й людям здається, що вже по всьому, що сонце покажеться, а нараз сипне градом, аж світ притьмиться, й люди зі страху не знають, де їм дітись. <

І тепер загриміли від чола гармати. Великі кам'яні кулі мостили собі криваві стежки між збитим укупу військом. По боках затарахкотіли мушкети. Пани пізнали, що нем.а їм вороття. Калиновський прискочив до Потоцького і став лаяти шпетними

словами. Між військом настала страшна метушня. Перехрещувались суперечні накази. Ніхто нікого їе слухав, кожний думав про себе. Князь Корецький Скликнув своїх дві тисячі, що були в чотирикутнику між возами:

Годі нам з возами воловодитись, ставайте за, мною, ми переб'ємось. 41

Рани боске, що робиш? — кричали пани.—В таку важку хвилю лишаєш товаришів. Тепер якраз треба слухати одного. .

' — Не пора слухати одного, коли неминуча смерть у вічі заглядає. Хто хоче, приставай до мене.

Корецький кинувся вїїк з того місця, де стояв. Зробилась прогалина. З того скористали козаки і ввірвались скіди. Настала страшна рукопашня. Дзвенять козацькі шаблі по сталевих шоломах, лопають приклади мушкетів, б'ють мужики ломаками, ллється потоками гаряча кров, ломляться кості. Калиновський, ранений в шию і руку, паде знсможїий, напівживий. Не стало одного чоловіка, Ш.0 хотів завгсіи лад. І Іотоцький" не вилазив з карети. Карета зачепилася *.і нень, зломилась вісь, і вона стала, Одного коня вбито, иі шик зіскочив і втік, лакеї собі ж повтікали. Потоцький сидів у кареті, вижидаючи свого кінця. Він був певний, що хлоп не відважиться його особи доторкнутися. Те саме зробило б'агато панів, що позалазили у карети.

Побоїще являло страшну картину. Поламані вози, ридвани і карети, повбивані або покалічені коні, усюди повно ранених і трупів. Ранені, мимо упливаючої крові, прикидалися мертвими, щоб лише уникнути смерті від розбішено-го ворога. Повний розгром польського війська. На цім полі смерті вигукують побідники-козаки, радіють, пов'язуючи рани. Побідники кидаються забирати добичу. Перешукують трупів, знімають панську одіж, скидають своє лахміття і переодягаються. Перешукують панські вози і тут знаходять похованих панів.

От куди горобчики позалітали! Ну-те, мостиві пани, ходіть поклонитися пану Хмельницькому, чолом вдарте.

Накажіть, панове, Хмельницького за такий бешкет на кіл настромити. Хто ж таке видав, щоб хлопство так погано панів побило. Шукалисьте пани за ним, шукали і таки поталанило його знайти... Ми вас до нього проведемо.

•Таке саме було і з Потоцьким. Його витягли з карети і, узявши попід боки, вели два кремезні мужики.

' В лісі не вгавала метушня, чути було мушкетні стріли. То Кривоносові козаки виловлювали та вбивали втікачів.

Панських бранців привели перед Хмельницького. Над ними глумились козаки:

' — А що, панове, тепер уже знаєте, куди дорога на Січ? Бідні пани, померзли та січуть зубами, мов у пропасниці. Пане Хмельницький, наділи їх кожухами. Хмельницький стояв з Тугай-беєм.

— Бачиш, пане Потоцький, як то бог запорядив... Ішов нас брати в полон, та сам попавсь...

Потоцький скипів. Панська гордість відізналась.

— Хаме! — крикнув.— Хто заплатить славному татарському війську за цей похід? Не

ти нас побідив з своїм гультайством, а пан мурза Тугай-бей з своїм лицарством.

У Хмельницького блиснули очі гнівом.

— Брешеш! — крикнув. — Я такий шляхтич, як і ти, ти, п'янице, розпуснику! Підлизуйся Тугай-бееві, підлизуйся і по руках цілуй, та нічого тобі не допоможе. Тугай-бей тебе побідив, а ти своєю осячкою головою запропастив військо і панів. Не турбуйся, чим ми заплатимо татарам за їх прислугу. Заплатимо тобою і твоїми мостивими панами.

Тоді мужики надягли на Потоцького драну мужицьку свитину, посадили його на зрубане бервено.

Тугай-бей, бачачи, як безцеремонно козаки поводяться з Потоцьким, налякався, щоб йому не зробили амінь, бо Потоцького вважав він за найціннішого з усіх бранців.

Що твої козаки хочуть з ним зробити? — спитав Хмельницького.

— Не турбуйся! Нічого йому не зроблять, хай тільки з ним трішки побавляться.

І справді, як Потоцький сидів на бервені в підраній свитині, козаки кланялись йому в пояс і говорили:

Ану-те, пане гетьмане, командуй своїм мостивим панам, кудюю. втікати мають!

Пане гетьмане,— говорив другий козак,— випиймо на згоду, що вже ніколи не воюватимемо.— Він вийняв із кишені пляшку з горілкою, потягнув ковток і подав Потоцькому:

Що, не хочеш? Далебі, це панська горілка, якою жида-орендарі запоювали до безтями ваших підданців...

Хто у тій січі не поліг, попав, певно, в полон.

Зараз відправили молебень за побіду над панами-су-постатами. Хмельницький справив бенкет для усього війська. Для козаків і черні виточили бочки горілки, різали волів і пекли м'ясо. Старшину козацьку і татарську запросив Хмельницький до себе на бенкет. Порозпинали багаті панські шаїра, порозкладали панські срібні та золоті посудини, повиносили вибагливі страви, горілки та меди, які дістались як добич з панських возів.

Хмельницький почував себе зовсім безпечно, ніде польського війська вже не було.

Мужики, переодягнувшись в панські контуші, ходили поміж панів і частували їх горілкою.

На тім місці простояли козаки кілька днів. На козацькій раді старшин вирішено всіх панів і тих, що тепер узяли, і тих, що попалися на Жовтих Водах, видати татарам в нагороду за поміч і як воєнну добичу. Хто мав при собі гроші, міг зараз викупитись з татарської неволі. Татарам дісталось тоді 8.060 бранців.

Хмельницький післав вістку у Чигирин до Корнієнка, щоб звістив панів у Чигирині, яка їх жде доля, післав письмо і на Січ з подарунками для січового товариства. На Січ вій писав: "До славного Війська Запорозького низового.

Поклон от козаком, которіи йод Корсунем над врагами нашої благочестивой церкве и народа великое звитенство отнесли.

Поручаємся вашой л а с це и доброго здоровля желаем. Ми, Богдан Хмельницький,

вибраний волними голосами старший над войском козацьким, запорожським.

Гди нам по виборі отдавали войсковіє клейноди; мовил пан кошовий, што їх там тільки позичаєть. Они нам принесли щасте і звітєнство над ворогами, а ми віруєм, што тільки под тими знаменами звияжати будем. Для того затримуєм їх і надаліше. А за то посилаєм нашим славним товаришам на Сич за ,єдну булаву две, а за єден бунчук два. Для сичових товаришєв посилаєм тисяч битих таляров на пиво, а триста на сичовую церков, і полецаєм-ся вашої милости покорними слугами.

Богдан-Зиновій Хмельницький власною рукою.

Іван Петрашенко власною рукою писар Войска Запорожського низового".

Тугай-бей відіслав бранців у Крим, а гетьмана Потоцького задержав ще при собі. Він питав його, чи можлива є, згода між Польщею й козаками.

— Ми не знаємо, чого козаки від Польщі хотять.

— Попереду усього треба, щоб ви відмежили козакам землю по Білу Церкву, де б вони свобідно могли жити своїм правом, а по містах і замках щоб не було ваших воеводів.

— Таких умов Польща не прийме,— каже Потоцький.

А! Як не прийме, то із-за того будете мати великий клопіт. Ми заприсягали козакам згоду на сто літ. Будемо їх проти вас. підпомагати. Нам з тої угоди вийде велика користь. Козаки відтепер не будуть нам перепиняти ходити походами на польські землі, а ваші гетьмани нам не страшні. З того буде нам більша користь, як з річного гарачу від Польщі, ви його і так не хочете платити. Отож наша згода з козаками стояти буде навіть проти волі султана.

Ваша милість, звольте знати, що я не маю права говорити за Польщу, лише за самого себе і за моїх товаришів недолі. Я питаю, скільки, ваша милість, жадав би за нас, старшин, окупу?

Ну, що ж, ви люде багаті. Дасьте нам по 25 тисяч червоних за голову. До того я вимагаю, щоб Польща випустила на волю тих татар, яких там держите, а маєтності ваші на Україні щоб ви віддали козакам і Хмельницькому.

Про викуп то ми можемо говорити, а щодо маєтно-стей, то це неможливо.

Як так, то я вам кажу, що козаки самі собі їх візьмуть.

Тоді обізвався Синявський:

Чи у. вашої милості має ціну шляхецьке слово?

Певно, лицарське слово цінніше золота.

В такому разі пусти мене на лицарське слово, а я, як лиш приїду до моїх Бережан, пришлю зараз 25 тисяч червоних. На це моя рука.

Згода! їдь додому, хай тебе аллах супроводжує.

З узятих у полон шляхтичів викупилося тоді з татарської неволі 580. Тих зараз пустили додому, і Хмельницький їх не перепиняв. Проти того виступив на раді полковник Іван Чорнота.

— Що ти, Богдане, робиш? Як можна ворога з рук пускати? Уїба ти гадаєш, що війна вже скінчена, а я тобі кажу, що ще й четвертини не зробили ми того, що зробити

буде треба. Ти пускаєш додому стільки народу на те, щоб, вернувши у Польщу, згуртувались і знову нам на голову влізли...

'— Так ти гадаєш їх вигубити? Це ж не по-лицарськи.

Борони Боже! їх лише треба би на час війни зробити нешкідними. Подумай, скільки на Україні в наших "руках замків та замочків. Вони нам тепер, як з татарами згода, непотрібні. Там примістити б мостивих панів, доглядати їх, а тоді матимемо в руках певних заложників, що ляхи не будуть робити помсти над нами.

Я їх віддав татарам, а вони викупились. Тепер вони вільні.

Вони вільні від татарських сирівців і від їди конятини та інших невигод, але війна ще не скінчена і вони повинні в наших руках остати.

Хмельницький не погодився з думкою Чорноти — і пани поїхали додому.

А ті пани, що не мали чим викупитись, говорили між собою:

— Синявський небагато говорив і договорився, пробуймо і ми.

Коли це сказали Тугай-бееві і просились на слово, то він і слухати про це не хотів:

— Замість добичі, повезу додому цілу торбу лицарських сліп.

Синявський і м;ж добру славу про те, що був про своїх підданців дбайлиий і не робив їм кривди. Знали це по усій Україні, і тому Опшпський міг безпечно вертатися, не боячись розбурханих хвиль...

Інших панів повезли у Крим серед глуму і насмішок козацтва. Кобзарі .зложили зараз пісню про те:

Поїхали у Крим ридвани, А в них були два гетьмани.

По тім розпаювали добичу. Хмельницькому дісталось 13 возів, навантажених панським добром. Усе військо переодяглось і виглядало по-панськи, мов маків цвіт серед поля. Хмельницький пішов із військом під Білу Церкву.

Слава Корсунської перемоги розійшлась по цілій Україні. Пани втікали в Польщу, за ними тягли жида. Народ посполитий, що досі показував себе покірним, зривався тепер проти своїх гнобителів живловою стихією. Усюди гомонів оклик: "До зброї! Скидаймо ненависне ярмо, пррженім панів, жидів та езуїтів, проженім ненависну унію і заживім своїми панями на рідній свободній землі".

Кожний, хто почував у собі сили, зброївся у що попало. Хоч би взяти ломаку в руки, щоб лиш не голіруч.

До Білої Церкви напливав тепер збройний народ...

Хмельницький поручив Чорноті, генеральному обозному, організацію війська, а сам поїх в у Чигирин поладна-ти свої діла.

IV

ІВАН виговський .

Про другу перемогу над поляками довідалися чигиринці зараз. Вони більше, чим хто інший, з того були раді. Бо Хмельницький — теж чигиринець. Було чим величатись, що, мовляв, наш Хмельницький розбив ляхів двічі. До того ще чигиринці мали у війську козацьким свій полк. Тепер, як довідались, що гетьман до них прибуде, ладились достойно його привітати. Сходилися часто на раду до старого Серпанки і склали цілий

план повітання.

Корнієнко при допомозі Онацького пильнував бранців.

Бранці все ще надіялись, що Потоцькому поведеться здавити повстання, і тоді вони вийдуть на свободу.

Аж приходять лист від Хмельницького, котрого прочитав Дорнієнко панам. Уся надія пропала. Тепер треба буде мандрувати в далеку татарщину, поки їх кривні не зберуть грошей, і не пришлють окупу.

Український православний шляхтич Іван Виговський небагатого, але розлогого роду на Україні, прислухаючись тепер розмовам панів-католик в, побачив, в яку-попав колізію у тім конфлікті між панами та козацтвом. Що йому робити? Чи йти і далі зі шляхтою, магнатами тим часом у татарський полон, а потім проти своїх одновірців, чи перейти на бік оборонців батьківської віри так, як це зробив Кречовський, хоч він і неправославний? За Кречовським піде певно багато інших, а тоді він остав би сам. Йдучи зі шляхтою, він пішов би врозріз зі своїм народом, як це багато православної шляхти від часу злуки України з Польщею зробило. Йти з Хмельницьким значило би посвятити свій матеріальний інтерес. Бо він був гарний, вимовний, освічений чоловік і міг зробити у Польщі кар'єру між панською суспільністю. Але треба би в такому разі змінити і батьківську православну віру на католицизм. Тепер під час тої неволі прийшлося жити з панами-католиками і не раз мусив вислухати гірке слово з приводу свого православ'я. Він чув, з якою погордою висказувались його товариші недолі про його святощі, про народ і віру, котрим грозила загибель, коли б справді поляки мали вічно на Україні панувати.

В його душі настала тепер велика зміна, і він вирішив посвятити відтепер усі свої сили на службу свого народу й церкви. Вирішив перейти на бік Хмельницького. Та як це зробити? Чи повірять йому козаки? У панів, що тут з ним жили, була своя ідеологія. У них усе, що непо-льське і некатолицьке, було погане, безвартне, яке треба винищити. А хто їм запродасть свою душу, от хоч би як цей Барабаш, хоч би був зрадником свого народу, яким кожна чесна людина гидиться, буде у них добрий і славний. Він знав, що і його прозвуть зрадником, але краще бути названим зрадником і мати чисту душу, ніж бути справдішнім зрадником свого народу. Та може бути і таке, що не зможе свого плану виконати. От леда хвиля, придуть татари й заберуть його з собою як свого бранця. Якби сюди приїхав сам Хмельницький, він би з ним порозумівся. Хіба зачинати з Корнієнком, бо то якийсь повірений Хмельницького, коли йому таку важну місію доручив. Відтепер скільки мога важну державсь осторонь від своїх товаришів неволі і старався поговорити з Корнієнком на самоті.

Маю просити вашмосці о одну ласку,— каже раз до Корнієнка.

Оскільки буде цс н моїй силі вам зробити, не відмовлюсь.

Знаєш, вашмосці,, що мені предстоїть далека дорога у Крим. Не знаю, чи моя рідня спроможеться на те, щоб за мене дати окуп, і по знаю, чи я взагалі з тої неволі, вернусь. Позволь, вашмосць, піти мені в церкву висповідатись і запричаститись...

— Хіба ж, вашмосць, православний?

— А хіба ж київський могилянський академік може бути неправославний?

Корнієнко дуже зрадів. Виговський узяв його за сердечну струну.

— Невже ж? Дуже радію, що знайшов товариша, хоч не з тих літ.— А в душі подумав зараз: "Чи не хитрить він часом?" — Я би рад з щирої душі, та це противне виразному наказові пана гетьмана. Я маю вас сторожити, вам не вільно з ким сходитись і говорити. Як вашій милості треба сповіді, то я пришлю сюди священика.

Виговський зітхнув:

— Я вже-так давно не був на службі божій... Корнієнкові зробилося жаль бідолахи:

Як мені, вашмосць, даси шляхетське слово, що говориш щиро і не маєш думки втекти, то я сам поведу тебе до церкви.

Спасибі, вашмосці. Не лише слово даю, але й забожусь, що говорю щиро, та не маю нічого іншого на умі, як задовольнити бажання моєї душі. Я пробував би втікати аж тоді, коли б мене татари в ясир гнали... А втім, мій любий, знай про те, що я вирішив неодмінно піти слідом Кречовського і пристати до вас. Що я досі був по тім боці, то причина в цьому така, що мене народний рух заскочив несподівано, і я не мав часу нагадатись. Тепер я мав час надуматись і бачу, що інакше не може бути. Тепер я одної думки з паном Хмельницьким і я того певний, що по кількох словах ми зговоримось і погодимось. Тільки ти, вашмосць, будь ласкав звернути пану Хмельницькому увагу на мене, бо хоч ми знайомі, то він, може, й не знає, що я тут. Це, гадаю, можеш зробити.

Тільки, що я не знаю, чи швидко пан Хмельницький сюди приїде...

Можна написати...

Я так і зроблю, таки зараз, нині.

Корнієнко додержав слова і післав листа до гетьмана під Корсунь. Та післанець вже туди не доїхав, бо стрінув Хмельницького в дорозі на Чигирин з Білої Церкви.

Хмельницький дуже зрадів, прочитавши листа. Виговського він знав давніше, що той прихильно ставився до козацтва. Про полон Виговського довідався лише тепер.

— Вертай, козаче, у Чигирин і скажи, що я туди їду. Козак вертав стрілою, а по дорозі розказував стрічним

людям, що пан гетьман саме в Чигирин їде.

Чигиринці заворушились. Серпанка скликав раду і заявив їм радісну вістку, що давно вижиданий гість леда хвиля у город прибуде.

Як Корнієнко сказав це Виговському, той стиснув кріп-ко його руку.

Відтепер віддаю усі мої сили на службу козацтву, своєму народові і своїй церкві.

Тепер я поміщу, вашмосць, деінде. Ваші товариші не повинні знати, що з вашмосцем станеться.

Виговський пішов зараз до полонених: • — Прощайте, вашмосці, мене забирають звідсіля...

— Чому, куди?

— Не знаю. Такий наказ прийшов від пана Хмельницького.

А що буде з нами?

І цього не знаю.

Пани затривожились. Чого доброго, Хмельницький віддасть їх під козацький суд, а то для них — неминуча смерть.

Корнієнко примістив Виговського в домі Хмельницького, хоч додав йому сторожу...

Онацький розставив своїх міліціантів на шляху від Білої Церкви. Вони мали заздалегідь звістити, як гетьман наблизиться.

Як надбіг козак з вісткою, що гетьман наближається, вдарили по церквах у всі дзвони. Народ покинув роботу і біг у город. Хіба недужі та немічні старці остали дома, а то й малих діток брали матері на руки, щоб подивилися на свого козацького гетьмана.

Із церкви виходили попи в ризах, несли коругви. Серпанка виступив з цілою радою, держачи на срібному підносі хліб-сіль. У старого дрижали руки і голос, як заговорив до гетьмана:

— Спасибі, пане гетьмане, що не забув у своїй славі на твоїх приятелів — чигиринців та загостив до нас. Ти наш душею й тілом. Одним повітрям ми віддихали, в одній церкві богу молилися за гаразд і кращу долю нашої; віками томленої бідної України. Ми, чигиринці, вітаємо тебе щирим серцем і радісною сльозою. Хай почате так славно тобою діло довершиться, як зачалось. Жий нам, пане гетьмане, много літ на добро і спасіння України, нашої церкви і народу!

Зараз заспівав хор: "Сей день, его же сотвори, господь, возрадуемся і возвеселимся в онь". А на замку гримнули гармати.

Хмельницький, сидючи на коні, підніс вгору булаву. Усе затихло.

Чигиринці! — говорив гетьман грімким голосом. — Брати мої рідні! Як то господь у своїй премудрості запорядив. Недавно ще у тім Чигирині гонили за мною ляхи, мов за сказаною собакою, замикали в тюрму і лагодились мене погубити. А сьогодні я виїжджаю до того дорогого моєму серцю Чигирину, як побідник над тими самими моїми ворогами. За це хай буде Всевишньому господеві наша сердечна дяка, честь і слава! При його помочі досягнули ми дві важні гцобіди. Ляхи розбиті, а їх гетьмани, що йшли розбити серце козацького тіла, Запорозьку Січ, мандрують тепер у сирівцях у Крим. А тут, у Чигирині, де ляхи так розпаніли, що нам і просвітку не було, тепер і духу панського не чути. Є в' бозі надія, що незадовго буде так по всій Україні. Проженемо панів зжидовою і єзуїтами, виметемо ненависну унію і запануємо в своїй хаті своїм життям.

Амінь! — гукнув народ. На замку знову озвалися гармати. Похід рушив у город і попрямував до домика Хмельницького. Тут Хмельницький розпрощався з тим-и, що його супроводжували.

Годі описати, з яким почуттям переступав поріг свого дому недавній утікач, ізгой, скиталець.

. Йому настрічу вийшла стара няня Горпина. Вона плакала на радощах. • "-•

. — Чи можна мені старій обняти гетьманську голову та поблагословити старечими руками мого пестунчика Богдана? • —

— Можна, няню, можна,— каже гетьман зворушеним голосом, цілуючи її в руку.— Для тебе, няню, остану я все тим самим Богданком, котрого ти колись колисала та пісеньок йому співала...

, Старушка обняла його голову й пригорнула до своїх грудей.

— Мій соколе, моє сонце ясне, от якого щастя .я діждала на старості літ.

• Козацька старшина дивилася залюбки на цю щирю любов. їх суворі лиця зворушилися дб сліз..;

Хмельницький запросив у хату козацьку старшину, Серпанку і благочинного, а звертаючись до народу, говорив:

. —т— Чигиринці! Я б запросив вас усіх, та бачите самі, що у моїй домівці місця для усіх мало. Але завтра на замку у старостинських покоях великий бенкет буде. Приходьте,

прошу, усі, не цурайтесь хліба-солі. Просимо, панове, за стіл, от бачите, що добра няня усе приладила. А де ж Олексій, няню?

На замку бранців пильнує. Його мало коли тут видати, навіть до своєї дівчини не забіжить...

Ого! Вже й дівчину знайшов? А то гультай, дам я йому,— жартував Гетьман.

Благочинний поглянув на Серпанку.

— Степане,— каже до свого чури,— ану побіжи на замок, хай тут зараз Корнієнко прийде, чей же за той час бранці не втечуть...

Богдан з нянею стали гостей частувати та припрошувати.

— Повеселімся, брати,— каже Богдан,— нашою побі-дою. Доброго дістали пани прочухана, аж у Варшаві заболіло...

А тим часом у кімнатці Тимоша сидів Виговський під сторожею. Йому невідомо було навіть у вікно подивитись. Він чув веселий гомін і оклики і знав, що то, певно, Хмельницький приїхав.

Прийшов і Корнієнко:

— Пане гетьмане! Бранці, яких мені передали пильнувати, живі і здорові.

— Ходи сюди, хлопче, хай тебе обійму та поцілую.

Хотів я усею душею повітати тебе, батьку,— та служба мені не дала. У такій метушні могли бранці легко втекти.

Добре, сину, що в тебе служба на першому місці, за те хвалю. Та тут на тебе, небоже, жолоби заносять, зачуваю, що ти дівчатам голови завертаєш, що воно таке?

Олексій спаленів, мов рак.

То таке діло, пане гетьмане,— каже Серпанка,— цей твій похресник заходив до мене в хату, ще як попереднього разу тут був. А в мене є дочка-одиначка, Катруся. Вони полюбилися чесно, а я радий, що такого зятя мені Бог пошле,, коли не погордите, бо Олексій вам начеб рідний.

Як ти, пане голову, не цурався мого похресника тоді, як я був скитальцем, то я не смію цуратися тебе, як я став старшим над усім низовим лицарством. А тебе, Олексію, за це хвалю, що ти вибрав собі найкращу дівчину в цілому Чигирині... А свати вже

були?

— Ми ждали на пана гетьмана...

— Добре! Посватаємо славно, як прадідний звичай велить.

Олексій поцілував гетьмана в руку.

Пане гетьмане, я переступив твій наказ і одного бранця, Івана Виговського, про котрого я писав, відлучив від тамтих і держу його під сторожею таки у цій домівці.

Давай його сюди зараз.

За хвилю стояв Виговський перед Хмельницьким у подертому контуші, так, як його піймали на Жовтих Водах.

Здоров, вашмосць,— каже Хмельницький, простягаючи до нього руку.— Як вашмосці тут жилось?

Спасибі, пане гетьмане, жилось мені добре. Усе було, чого душа забажала, опріч волі. Цей молодий козак поводився з нами, як не можна краще. Не зробив сорому нашій Могилянській академії.

Сідай, вашмосць, і гостися з нами. Про наше діло поговоримо потім. У Крим ти не поїдеш, бо я тебе у Тугай-бея викуплю.

Поздоровляю тебе, пане гетьмане, з побідою і сердечно дякую, що не даси мене татарам на поталу.

Тим вартніше твоє повітання, що воно для тебе болюче...

Ні, я тепер радію з того. За час моєї неволі я багато передумав і надумавсь інакше. Ваша перемога — то перемога мого народу і моєї церкви над гнобителями. Отож вона і моя перемога. Хочу, як ваша милість на це згодиться, піти до вас у службу душею і тілом.

Дуже радо приймаю, вашмосць, пане Виговський. Твоя мудра голова не раз стане нам у пригоді. Панове старшино,— каже, звертаючись до них,— чи і ви приймете нового товариша, пана Івана Виговського?

Щиро приймаємо,— відізвалися голоси. Усі стали подавати йому руку. Кречовський каже:

Нарешті і ти урозумівся, пане-брате, і пішов услід, за мною. Краще пізніше, як ніколи.

Раніше я не міг,— звинявся Виговський,— я був при комісарі Шембергу і не командував жодним військом...

< Бенкет протягся пізно вніч. Хмельницький наказав Олексієві видати для Виговського нову одягу.

Як гості порозходились, Хмельницький ходив по усіх кутках. Няня нічого не перемінила, і йому здавалося, начеб лиш учора звідсіля вийшов. Опісля зайшов на кухню до няні і присів на лавці.

Не лягаєш спати, Богдану? Ти знеможений...

Радість так само відбирає сон, няню, як і смуток... Давно я, няню, з тобою не говорив... Та от, славити Бога, я вдома і трохи свобідного часу маю... Дасть Бог, що ще заживемо, няню, по-давньому, а я твоїх казок та пісеньок послухаю.

Вже то мої пісеньки по росі розійшлись, я вже своє виспівала.

То хоч на моєму весіллі заспіваєш, няню...

— Гадаєш женитись, Богданчику? Щасти тобі, Боже. Тобі треба вірної дружини, щоб тебе розуміла та й з тобою спочувала...

— Я вже маю; дружину, няню...

4— Чи не про паню Чаплінську ти думаєш?

Еге, ж!

Хай тебе господь заступить! Покинь цю нерозумну думку, Богдане, плюнь на цю ляшку і навіть не дивись у той бік. Пошукай собі дружини іншої, статечної, таки поміж нашими дівчатами...

Хіба ж Ганна не статечна, хіба ж вона мене не Любить!

Ні, Богдане, вона повія, не варта тебе. Чаплінський лиш моргнув на —неї, то зараз повисла йому на шию, замість видерти йому очі або на себе руку наложити. Так зробила б статечна жінка, що шанує себе і свого чоловіка любить. А вона голубила найтяжчого твого ворога...

Це ж було силуване.

Ой, ні! До любові нікого не всилуєш. Хіба ж мало: було такого між людьми? Таку жінку чи дівчину у піснях оспівують. Г ти можеш про неї думати, хоч би для того, що стільки через неї натерпівся?

Чи вона сюди приходила коли?

Приходила, але вже тоді, як Чаплінський її покинув і, втікаючи, не хотів її з собою брати. Вона бачила що ти йдеш вгору. Чому ж не примилитись та й гетьманшою стати, замість пуститися на останнє і де в шинку згинуту або під тином... Не з любові вона приходила... От сука за тим псом біжить, котрий дужчий.

Ти, няню, загостро її судиш. Ти козачка і не так на світ дивишся, а вона з панського роду і знову інакше думає.

Чи з панського, чи з мужицького роду, а жінка однако на це дивиться... А втім, яке мені діло до панів? Хіба мало я від них натерпілась? Богдане, покинь цю злу думку, бо ще не одно горе прийдеться проковтнути через неї...

Хмельницький був сьогодні надто розніжений, що так терпеливо слухав теревенів старої, баби... Він Ганну таки забере до себе, хоч би на те тільки, що Чаплінський із злості зубами скреготатиме. Та ні, не тому, а через те, що він Ганну щиро любить та не може її забути, не може забути того щастя, тих гарних хвилин щирого кохання та розради. І знову так буде... Вона була присилувана і мусила, і тому вона не винувата, бо не по волі це зробила. Без Гажш не було б йому щастя.

З такими думками перемучився дорана.

Рано звістили йому, що приїхав татарський ага по бранців. Від нього довідався, що татари отаборилися біля села Рокитної. Поїхав на замок і сюди наказав привести перед себе бранців. Було між ними трьох таких, що пішли слідом Виговського і перейшли на службу Хмельницького. Це були Хмелецький, Яскульський і Зацвіліховський. Тих і Виговського Хмельницький викупив, і вони лишились. До інших, між котрими були Шемберг, Сапіга і Чарне-цький, він говорив:

— Така ваша доля, панове, і так вирішила старшина!' що ви, панове, підете у татарську неволю, поки Не викупитесь. Ваші гетьмани вже туди поїхали. Знайте, панове.-що на Україні вже польського війська немає. Не шкода —вам було стільки крові проливати?

— А хто ж цьому винен? — каже Шемберг.

— Хто? Зараз вам скажу: Потоцький, Вишневецький, Конєцпольський, Шемберг і багато інших... Тягли струну гніту, поки не лопнула. Отож не винуйте кого другого, хіба себе самих. Та, може, це ваше нещастя навчить вас розуму, і покається.

На те Чернецький:

— Не гріх тобі, пане Хмельницький, для привати; щоб заспокоїти свою жадобу помсти, піднімаєш руку на короля свого і ойчизну і такого накоїв лиха?

:— Ох! Як, ваша милість, страшно помиляєшся в одному і другому. Мене дивує, як може розумний чоловік, за якого я вашу милість вважаю такі дітвацтва говорити? Чи, ваша милість, думаєш, що за мою худобахольську кривду піднявся б увесь народ до повстання і тисячі збройного люду збігались би до мене? Інші не раз, може, і більш від мене дізнали кривди, а народ не рушався. Ні, ваша милість, то зробила ціла сума усіх кривд, а в такому разі чому не кажете: не гріх тобі, український народе, задля привати підносити руку на короля і т. ін. А щодо другого, то я не підніс руки на короля,— лише на тих короленят, що ні Бога, ні короля не-бояться, не слухають, живуть неправдою, гнітом і сваволею. А щодо отчизни, то

Бог мені свідком, що я Польщі добра бажаю, я борюся також проти її ворогів, бо як не приборкаєш короленят, то вони її, певно, заженуть у могилу. Колись мене історія осудить по правді Я хотів доходити права в дорозі легальній, та переконався, що в Польщі під режимом магнатів-короленят немає ні правди, ні закону.

Признаю,— каже Сапіга,— що вашмоєї зроблено кривду...

Тепер так говорите, коли ви в татарських путах, як я, можу вас у Тугай-бея викупити і козацьким судом на смерть засудити,— Хмельницький став гарячитися, його очі палали вогнем,— але тоді, як мене було скинуто з уряду генерального писаря, як мене заволока, злодій і п'яниця ограбив з моєї батьківщини, як мені замордував дитину, забрав жінку, тоді ніхто не признав мені права, хіба один король. До того з мене глумились панове сенатори і висміяли мене. Тепер я вам дякую за ваші спочування, бо вони мені зовсім непотрібні. Тепер я собі сам справу зроблю. Чаплінський, щоб не то до Варшави, а на Інфлянти сховався, то й там його дістану, шкуру з живого здерти накажу і на кіл посаджу. їдьте, панове, з Богом! Я стільки можу для вас зробити, що попрошу Тугай-бея, щоб з вами у Татарщині гарно поводитись. Прощайте! — Бранців передали зараз татарам. їм дов'язали руки і повезли возами.

Того дня справляв гетьман для чигиринців великий бенкет на замку, а другого дня поїхав у Суботів, де жила Ганна Чаплінська. Стріча вийшла дуже зворушлива. Ганна кинулася Хмельницькому у ноги і просила прощення не за свою зраду, лише за своє жіноче безсилля, що не могла опертися примусові. Хмельницький, зворушений до сліз, підняв її і став цілувати, запевняючи, що їй усе прощає, усе забуває, що було, і хоче її

знову посадити на втрачене місце законної жінки. Ганна дуже зраділа, бо вона боялася гніву запального Хмельницького. Хмельницький остав ще в Суботові, заводячи лад по господарюванню Чаплінського. За кілька днів приїхали обоє у Чигирин. Горпина, побачивши їх разом, заломила руки.

— Ой Богдане, Богдане! Нагадаєш ти колись мої остороги, та вже запізно буде завертатися.

Вона не звіталася навіть з Ганною і дивилась на неї вовком.

Увійшли обоє у світлицю і тут посідали. Горпина не приходила. Хмельницький зайшов у кухню, щоб її уговорити та задобрити. Якраз Горпина в'язала свою мізерію в узлики.

— Що ти, няню, робиш? — питає, здивований. Горпина плакала.

Йду з цього дому геть. Між старців піду під церкву за прошенням хлібом, а не хочу твоїй пані одної години служити.

Няню, заспокойся, май розум, усе гаразд уложи-ться...

Вже зложилось, та не гаразд. Коли б ти мене присилував тут лишитися, то знай, що собі смерть зроблю, а не послухаюся, хоч гріх самому на себе руки накладати. Така... така... хай не скажу, не буде наді мною панувати. Ти мене не задержуй, бо це даремне... Колись, колись, може, й я цього доживу, пізнаєш, що я правду говорила і моя душа добре віщувала. Прощай, Богдане, хай тобі Бог у всьому благословить. Пам'ятай, що я все за тебе 'Бога молити буду.

Хмельницький не спиняв її. Він знав, що як Горпина на що завізьметься, то її ніщо не спинить. Жаль йому стало доброї, щирої няні, котру любив, мов рідну матір. Гадав, що віку свого при ньому доживе, а воно вийшло не так. Та, може, вона згодом поєднається з тим, що мусить бути, і вернеться. Здвигнув плечима і поступився Горпині, що якраз виходила з клунком на плечах.

Вернув до світлиці дуже зворушений. Ганна це помітила.

Що там сталося? Чого стара пішла з клунками?

Покинула мене і пішла у світ.

Добре сталося. Я й так хотіла тебе просити, щоб ти де-небудь вивів її звідсіля. То прямо відьма... Як я сюди приходила, то не хотіла мені одним словом відповісти, про що я питала.

А ти, Ганно, часто приходила?

Як Чаплінський втік, то я приходила розпитати про тебе.

Хмельницького начеб кольнуло під серце.

"Аж як Чаплінський втік... (Може, справді няня мала рацію?!)" — подумав собі. Він став хвилюватись, за все сердився, усе було йому недоладне, аж Ганна гарячими поцілунками розігнала тугу і невдоволення, мов вітер чорні їхмари.

А тим часом Горпина шкандибала вулицею, несучи клунок на плечах, аж задихалась, її стрінув Олексій, що саме йшов до гетьмана.

А ви, няню, куди?

Йду, дитино, в світ. Не хочу на це дивитись. Богдан привіз з Суботова цю повію

Чаплінську. Не хочу з нею одної години пережити під одною кришею. Остерігада, просила я, щоб на неї не дививсь,— не послухався. Моє серце віщує, що ця відьма накличе на його голову знову якесь нещастя.

Дайте мені, няню, ваші клунки, я вам поможу.— Йому зробилось старої жаль. Йому було теж не до вподоби те, що почув від старої. Не час тепер гетьманові на женихання. А та ляхка, певно, буде його спиняти від великого діла, а може, й шпигуватиме та ляхам доносити-ме... Узяв клунок на плечі і йшов побіч няні.

Куди ж ви, няню, тепер?

Я маю тут, у Чигирині, сестринницю,, за міщанином Антоном Смерекою. Там і приміщусь, поки не роздивлюсь,, що далі робити. Так воно нагально на мене впало, що й не подумала раніше. Богдан мене слухався, думала, що, й тепер послухає. Ні, я зле кажу, вже мене раз не, послухав із-за тої самої повії.

Хто вона є, няню?

Хто вона була,, того я не знаю, і либонь, що й Богдан не знає. її привіз Богдан із якогось походу на татар, відбив. її з іншими бранцями. Вона була ляхка. Розказувала, що батьків татари вбили. Покійна Богданова жінка змилювалася над бідною сиротою і задержала її при собі.. Вона була до всього проворна, могла Богданові подоба:, тись. До того покійна Хмельницька довго хворіла. і так мучилась зо два роки. Ганна заходила коло недужої, але й не переставала завертати очима. на Богдана, поки його, не прич.арувала... По смерті жінки Богдан загадав з нею оженитися. А я так йому відраджувала... І от яке нещастя скоїлось! Мені здається, що вона іще перед тим> нещастям у Суботові знюхалася з Чаплінським і його напустила на лиходійство. Усе то ляхка, і. смердить їй козацький кожух. А хоч Чаплінський — ледащо і п'яниця, то'вже ж він теж лях... Я боюсь, сину, що вона знову якусь біду на Богданову голову накличе...

Олексій супроводжував стару аж під домівство Смере-ків і розпрощався.

. — А зайти коли до мене, Олексію, нема вже нікого у мене на світі...

.Хмельницький хотів ще, поки поїде під Білу Церкву, засватати Олексієві Катрю Серпанківну. На старостів, як батько, запросив він двох козацьких старшин: Чорноту і Кречовського. Сватання відбулося по закону дуже врочисто, з великим бенкетом і гульнею.

Зараз після того забрав Хмельницький Корнієнка з собою.

Виговський став генеральним писарем, а Олексій пішов у канцелярію під його руку. Хмелецького, Яскульського і Зацвіліховського наділив Хмельницький полками.

V

ВАГАННЯ

Іван Чорнота, наставлений тепер генеральним обозним, заходився коло організації війська. Тут під Білою Церквою, витичив військовий табір, та він щораз показувався замалий. З кожним днем напливали нові гуртки селян, узброєних * і без зброї, і просили, щоб їх прийняти у військо. Чорнота поширяв табір щораз далі. Нарешті і він налякався, що стільки народу не зможе прохарчувати, і не хотів більше людей приймати: Цьому оперлися Полковники Кривоніс і Головацький.

Як так робитимемо, то завзяття народне похолоне, народ зневіриться, а потім і пес до нас не пристане/

Так полишім це гетьманові,— каже Чорнота,— бо ми не знаємо, що він тепер задумує. Коли б ішов далі на панів, то війська треба якнайбільше, коли ж ні, то шкода Того хліба, що з'їдять.

Наш гетьман з Чаплінською женихається,— каже Кривоніс,— та й про божий світ забув.

Тут не сама гетьманська воля рішає,— говорив Головацький,— але ми, старшина, маємо дещо сказати, і ми про те рішатимемо, чи йти далі і що далі робити?

' Хмельницький приїхав до табору і зараз скликав раду Старшин: Що робити далі? Чи йти і кінчати панів, чи розпочати з ними переговори? На те Кривоніс:

Усі комісії і переговори не варті віхтя соломи. Будемо лише втрачати час, а тим часом військо зневіриться і розбіжиться, а Польща за той час покріпшає, збере військо... А втім, відома річ, що Польща ніколи недодержала нам умови і тепер не додержить...

Кінчаймо панів, пане гетьмане, нічого гаятись, бо прогавимо найкращий час,— говорили старшини.

— Добре,— каже гетьман,— та ми, панове товариство, оглядаймося і на те, що на нас увесь світ скаже, що ми виступаємо проти свого короля, котрому присягали на вірність.

Не турбуйся королем,— каже Чорнота,— вже його нема між живими. Мої люде перехопили гонця від Адама Кисіля до московського царя...— Він подав Хмельницькому листа. Кисіль справді звіщав про смерть короля і просив у московського царя помочі на українських бунтарів. Він уговорював царя, що як цей хлопський бунт пошириться далі, то й московські мужики-холопи піднімуть бунт, а тоді вторая будуть горша первих.

От лядська собака,— каже Хмельницький,— до мене ласливі листи пише, а за плечима на мене ножа гострить.

Бачиш, пане гетьмане,— каже Чорнота,— що всі мостиві пани одним миром мазані. На чорта нам переговорювати?.. Зі смертю короля Владислава IV померли ці всі зобов'язання і присяги козаків. Тепер можна воювати з панами, поки нового короля не виберуть.

Хмельницький станув перед новою загадкою. Який буде той новий король? Та хоч би він був і найліпший, то йому пани знову зв'яжуть руки і волю пактами, і нічого не вдіє. Старшина козацька хоче перевернути Польщу догори дном, а це може статися при тім масовім народнім зриві. Але питання, як її знову поставити на ноги? Хотілося приборкати панів-короленят і віддати під сильну владу тому доброму і до козаків прихильному Владиславові, та його вже не стало... Хтозна, який буде його наступник... А коли Польща буде повалена, то на кім нам, козакам, опертись? Своїми силами Україна не встоїть... Він побачив таку несподівану велич наслідків того, що зачав, що справді налякався. Його важкі думки перебив полковник Тиша.

— Дав тобі, гетьмане, господь талант у руки. Не закопуй його в землю, бо важко

прийдеться спокутувати такий гріх. Треба клепати залізо, поки воно ще гаряче, поки народний запал не остиг.

Полковник Полов'яний каже:

Поставив тебе господь руським 1 Самсоном, то й вивертай мерщій, вали у порох цю поганську біжницю...

То ж то я і боюсь того, щоб ця поганська біжниця, валячись, і нас не роздавила... Скільки у нас війська тепер?

Руський. Тут — у значенні "український".

Понині 80 тисяч,— каже Чорнота,— усе поділено на сотні і полки.

То ще далеко не військо, то чернь,— каже гетьман.— Багато ротів-на хліб, а пожитку з них мало. Чим їх усіх узброїти? Треба зараз прийом припинити.

Як так,— каже Головацький,— то твоя зірка відразу погасне. Вони, ті сіроманці, злітаються до тебе, мов бджоли до матки, а ти їх відганяєш. Подумай, щоб і народ не махнув на тебе рукою і тебе не злегковажив, як ти їх у цю хвилю. Йдім уперед і не засиджуймося, тоді й прохарчовання піде легше. Не залежуймося, а воюймо, а зброю добудемо на ворогові.

Слова Головацького всім подобались.

Не можна, панове,— каже гетьман.— Ми якраз виправляємо послів у Варшаву з письмами про нашу вірність до короля і Польщі.

За це я нічого не знаю,— говорив, всердившись, Кривоніс.— У нас таке заводиться, що не знає лівиця, що робить правиця... На диявола було послів слати та впевнювати про нашу вірність, коли це брехня?... Такими хитрощами нічого не доробимось, лише час проґавимо. Польща зміцниться, а ми послабшаємо. * —

Це був некритий штовщик гетьманові, що сам розпоряджається, без ради.

А ми ще не вирішили питання, що робити з черню у нашому таборі? — каже Чорнота.

Приймати всіх, організувати і вправляти,— каже Кривоніс.

Хмельницький узявся за голову:

Чим же їх прохарчувати? Хіба будуть сиру землю їсти...

Не журися тим, пане гетьмане,— каже Кривоніс,— ми створимо загони, а поки ти будеш воловодитися з панами, ми підемо загонами по всій Україні карати панів, жидову та єзуїтів. Добудемо при цім і зброю, і харчі, вишколимо людей у воєнному ділі, а як тобі треба буде війська, бо я знаю, що з цих комісій нічого путнього не вийде, тоді лиш кликнеш на нас і вкажеш місце, де збиратись.

Кривоніс добре каже,— говорив полковник Тиша.— Ти, пане гетьмане, можеш говорити панам, що ні про що не знаєш, як до тебе пани комісари приїдуть на переговори. А як наші загони добре панів припечуть, то й схильні-іпі будуть до згоди.

— Як так мусить бути, то годі,— каже гетьман,— тіль-

V

ки на одно звертаю вашу увагу, панове товариство: хто з вас піде на Полісся, не чіпайте землі литовських панів, бо собі біду зачепите. Я знаю, що вони доброзичливі до

нас, і зле було б їх дразнити. Вони раді будуть, коли польським магнатам від нас дістанеться, а коли б їх зачепити, тоді стануть ураз з польськими панами, боячись, щоб пожар бунту і на них не перенісся... Поки ми підготовимось, треба ще й татар приєднати. Самі не дамо ради без зовнішньої помочі.

— На мою думку,— каже Фелон Джеджалик,— з ханом би нам не заходитись. Держімося самого Тугай-бей. Нам треба татар лише на те, щоб ляхів лякати татарською силою, а поза тим мати своє військо. З ханом треба бути дуже обережним. Ви так його не знаєте і взагалі ви татар так не знаєте, як я. Вони так довго нас будуть держатись, як довго будуть бачити в тому свою користь. Коли б їм показалось інакше, то не лише нас покинуть у найтяжчій годині, та ще й з ворогом злигаються на нашу згубу. Досить нам буде, коли перекопський мурза буде з нами у приязні і забезпечить нам плечі від Криму, Тугай-бей буде з нами, і, коли, б хан з панами знюхався на нашу згубу, тоді ми Тугай-бея матимемо в своїх руках. Нам треба поспішати і вимести з України наших ворогів, поки Польща очуняє і збере посполите рушення...

— Ми зачали велике і небезпечне діло,— каже гетьман.— Краще нам було не зачинати тепер...

Чорнота перебив йому сердито:

— Чи не хочеш ти, пане гетьмане, завертатися з дороги? То чого так розбігся? Коли вже раз хвиля розбурхалася й рушила, то не берись її звертати і стримувати, бо й сам потонеш і народ утопиш. Хвиля мусить доплисти аж до другого берега, залити усю Україну і Польщу, а опісля заверне назад, викинувши хоч би аж на шведський берег усіх магнатів із їх панським сміттям. З нами підуть посполиті — і українські, і польські, бо всім уже-панська сваволя надоїла. Тоді заверне хвиля назад, але вже з чистою водою, і ми заживемо мирно на своїй землі. Ти, гетьмане, пиши собі листи, куди тобі, завгодно, як тебе рука свербить писати. Нам свербить рука до шаблі, і ми нищитимемо ляхів-панків, жидову та єзуїтів огнем і мечем. Смерть їм!

Палка бесіда Чорноти захопила уми всієї старшини. Хмельницький не хотів перечитись.

— Ми всі одної думки,— каже...— Ми всі бажаємо-добра нашій батьківщині, лише ми різні шляхи до того вказуємо. Я бажав би дороги миру, а пан обозний Чорно-* та і ви всі хочете того вузла розтяти шаблею.

— Пане гетьмане,— каже Чорнота,— ми тебе шануємо, цінімо високо твій розум, бо сам Бог поставив тебе нам головою. Ти досі перехитрив ляхів, і це вийшло нам на здоровля. Але хитрити треба було зразу, коли у нас була мала сила. Тепер інше діло. Дивись! З-під Корсуня прийшло нас під Білу Церкву 15 тисяч. Тепер за той короткий час виросло наше військо на 80 тисяч. Коли наші проворні люде розійдуться по Україні, тоді збереться 300 тисяч. А тоді начорта в'язатись нам з ханом? Добре говорив товариш Джеджалик, що вони нас колись зрадять. От і тепер наші татарські союзники не вдовольняю-ться воєнною добиччю та розлізлись загонами по Україні, грабують наші села і забирають православних людей в ясир.

— Я це перший раз чую,— каже гетьман. >

. — Бо тебе тут не було, а я це знаю від людей з Махнівки, Бердичева, Білополя; Глинського, Прилук. Вони приходили з жалобою і прохали помочі. Що мені було робити? Післати б на них військо, а тут пан Тугай-бей наш союзник всердиться. Я без гетьмана не важився того робити, щоб опісля не приказано мені голови відрубати. Треба з тим рахуватись, що нам народ скаже, що ми йому таких союзників придбали...

— Треба було мене про це повідомити.

— Того ми не могли зробити,— каже Кривоніс,— бо ми знали, що уся твоя увага на те звернена, щоб пані Чаплінська за чоловіком не дуже скучала і не втекла у Польщу...

Хмельницького на такий докір начеб хто підпалив. Він устав і вдарив рукою по шаблі... Але вгамувався. Він почував себе винуватим, докір вважав за справедливий, а знову не хотів зачіпати такого лицаря, яким був Криво-* ніс, і знав, що старшина постояла б за ним. Тоді вмішався в діло Кречовський.

— Годі, панове товариство! Не на те ми зішлись, щоб заводити бучу. Ти, пане обозний, і ти, товаришу Максиме, загаряче й загостро говорите до нашого голови. Через те,' що пан гетьман кілька днів пересидів у Чигирині, нічого нам ремствувати, бо нічого злого не сталося. Хто ж сподівався, що наші союзники не здержать умови. Видно, що й освоєного лиса не можна у курник замикати. Панове, згода! Подайте собі руки, бо як ви станете сваритись, то усіх нас чорт злизне і наше святе діло пропаде. 1

Чорнота і Кривоніс подали гетьманові руки, а Кривоніс каже:

— Вибач мені, пане гетьмане, за прикре слово, яке вирвалося згаряча. Мене біс мордує, якщо робиться не так, як треба.

Хмельницький з ним розцілувався на згоду. Старшина була з того дуже рада і дякувала Кречовському, що своєю повагою погасив огонь незгоди. Уся старшина вважала цих людей за найкращі голови: Хмельницький як стратег і політик, Чорнота як організатор, Кривоніс як партизан першої марки.

Особливо Чорнота дав себе знати під Білою Церквою. Сюди збігалась різна збиранина. Він робив із неї військо. Заводив тверду дисципліну. Усякий непослух карав строго. Приказав кількох одчайдухів покарати смертю. Дехто відгороджувався, та він цього не Злякався, а ходив поміж ними, мов той відважний дресер по клітці з тиграми. Подивиться на якого зухвальця по-своєму чорними проймаючими очима, то серце у йому холоне.

На тій раді Хмельницький багато дечого навчивсь. Йому відкрилися очі на те, що "він зробив і що далі статися мусить, а чого вже здержати не можна. Вистрілена куля мусить долетіти до своєї мети. її не здержиш і не завернеш. Розбурхана хвиля винесла його на гребінь хвилі. Коли б захотів плисти проти неї, то, певно, пірне на дно, і та хвиля не випустить його з своїх обіймів.

Прикликав зараз полковника Ганжу і післав його з полком вгамувати татар і відібрати ясир, коли не по-доброму, то силою. До Тугай-бея написав листа, що його люди не додержують умови і поводяться, мов у ворожім краю. Коли Тугай-бей того не спинить, то не буде дива, коли український народ повстане на нього, а тоді не вийде з України ні один живий татарин. Такого руху Хмельни-' цький не може спинити, бо тоді і

його самого вб'ють. "Хто таке видав, щоб союзники, котрі недавно так славно побіч себе воювали, тепер грабували один одного? Положи, ваша милість, тому безправству і сваволі край. Дасть Бог, що ще не одного великого діла доконаємо, а так то наша добра приязнь розвіялась би, як сухе листя по дорозі".

Грабунки справді припинились, татари випустили ясир. Це сталося, може, не так завдяки листові Хмельницького, як енергії Ганжі, котрий казав грабіжників вибити киями і заганяти у татарський табір біля Рокитної. Тугай-бей звинявся перед Хмельницьким, що він цього, не знав, нагрімав на своїх підвладних, а кільком наказав для приміру повідрубувати голови.

Народ дуже радів, що батько Хмельницький постояв за ним і приборкав татар.

На тій раді старшин були приявні як канцеляристи гетьманської канцелярії Іван Виговський і Корнієнко. Вони не відзивалися зі своїми думками; перший тому, що він лише ввійшов у те товариство, Корнієнко для свого молодечого віку. Але їх думки не були згодні. Виговський був за тим, щоб Польщі не валити, а йти на мирову, щоб здобути козацькі права і вибороти пошану для православної віри; Корнієнкові припала до серця думка Чорноти і Кривоноса. Він пам'ятав недавню історію України і знав, що з мирової нічого путнього не вийде і на обіцянках скінчиться. Пани обдаровували козаків обіцянками, мов пахощами, які швидко вітрили. Скільки наобі-цювали пани Сагайдачному за прислуги у московській війні або за Хотин, а що вийшло? Те, що обіцяли гетьмани або й сам король у скрутній для Польщі годині, того не хотів затвердити сойм, коли Польщі полегшало. Навпаки, як Польщі козаків не було треба, вривали і з того, що вже було дане. Обіцялося багато під Москвою і Хотиним, а скінчилося на Кумейках і закріпощенню більшої половини реєстрового козацтва. Коли Польщі ставало легше, пани спровоковували народ до протесту, а тоді топили той слушний протест у потоках української крові. По таких болючих досвідах про мирову ползгуду не може бути мови. Треба вибороти собі волю мечем, треба відмежитися від Польщі сильним муром, якого не вільно жодному панові переступити, а щоб цей мур був певний і воля забезпечена, треба панів-магнатів, тих кресових короле-нят, прогнати у Польщу, щоб і духу про них не було.

Корнієнко, думаючи про те, що чув на— раді старшин, дивувався, чому козаки не вибрали Чорноту або Кривоноса гетьманом? Та зараз злякався цієї грішної думки, бо вважав її за бунт, за гріх. Так він бунтувався проти того, хто заступав йому рідного батька і любив його як сина. А втім, чи можна переінакшити те, що в народі перейшло вже в легенду і скріпило віру, що ніхто інший, хіба Хмельницький, доконає великого діла і освободить Україну...

Хмельницький, вернувши з тої ради додому, став складати на основі того, що почув про зміни у Польщі, нові плани.

Перша зміна — то смерть короля Владислава, котрого він поважав і любив. Уважав його своїм добродієм, котрий йому спочував тоді, як усі глумилися над ним, над його кривдою, і знайшов для нього слова розради. Якби тепер той сам король сказав йому: "Стань!", хоч би це слово було вимушене панамі, то Хмельницький не мав би сили

спротивитись, а тоді пішов би врозріз з козацтвом і усім народом. Тоді Чорнота або Кривоніс скинули б його одним махом з гетьманства, а, чого доброго, ще й під козацький суд віддали за зраду. Отож смерть короля прийшла йому в саму пору, бо розв'язала йому руки. '

А друга річ, над якою треба було подумати, то лист Кисіля до царя. Магнат,— чи він лях, чи українець,— одним миром мазаний. Обидва вони не щирі. Буцімто з ним цілується в потребі, а жде тільки нагоди, щоб йому скрутити в'язи. Українцеві, православному Кисілеві, так само смердить козацький кожух, так само не може посполитого чоловіка бачити чим іншим, як невольником, як і перший-ліпший магнат-лях.

Але що далі мало статися, Хмельницький не мав ясної думки, витиченого шляху, певної мети. Поки що треба з панами хитрити, зволікати і приготувитися до рішальної розправи. А при тому треба шукати союзників. Україна мусить на когось сильного опертися. Таким союзником, коли б з Польщею не далось поладнатись, може бути Татарщина, Туреччина або Москва, пограничні сусіди. Перша задля вигідних грабунків на польських землях, друга задля віри. Сама Україна не устоїться. Поперед усього нема ким обсадити розлогої адміністрації. Польща на вищі адміністраційні становища не пускала українців через шизму. Отож нема вишкolenих урядовців. Сусіди скористали б з цього. Треба би на границі і Польщі, і Татарщини, і Москви держати велику силу війська. А хтозна, чи ті сусіди не змовились би і не пошматували Україну поміж себе? До такого порозуміння не можна вже тепер за жодну ціну, допустити...

Зараз на другий день розпочалася на гетьманській квартирі у Білій Церкві велика, невпинна праця дипломатична. Хмельницький писав листи на всі сторони. Скидаючись, що він не знає нічого про смерть короля, він написав до нього листа. Писав про великі кривди, які українці

мусять терпіти від панів. Про сам народ простий, ланцизняний не згадував нічого. З-під тих утисків мусили козаки втікати на Запорожжя, бо іншого безпечного місця для них не було. Та пан краківський, і там не дав їм супокою і вибрався з великою силою зруйнувати Запорозьку Січ, і всіх козаків повернути у підданство. Тоді запорожці .випросили собі помочі від татар, 'обернулися на пана гетьмана і рознесли його вщент. Не його вина у тому, що коли рубається сухі дерева, то й сирим дістанеться. Але козаки, як і все, остануть вірними, його. королівській милості. ' '

З тим письмом вислав у Варшаву Вешняка, Мозиру, Богдарбута і писаря Петрашенка. Окрім того листа, дав Хмельницький своїм послам інструкцію з пунктами, чого мають домагатися. Ті пункти були такі, ' що гетьман згориміг знати, що пани їх не приймуть. 1

- Друге письмо пішло до пограничних московських воєводів. До них писав, що згода з татарами була лише хвилева, викликана потребою. Якщо цар допоможе козакам у боротьбі з Польщею, то не буде потреби до татар за поміч забігати.

Та ще написав гетьман листа до найбільшого, ворога українського народу — Яреми Вишневецького. Звіщав йому про розгром гетьмана Потоцького, але за це не можна Хмельницького винуватити, бо як пан краківський гонив за ним з військом, то він мусив боронитись, і йому поталанило. А втім, він і тепер, як і все, визнає себе вірним слугою Речі Посполитої і короля. До воєводи Кисіля писав, називаючи його великим Подвижником грецької віри і оборонцем православної церкви. Він жаліє над тим, що сталося і покладає усю надію на пана воєводу, що він помирить козацтво з панами, бо тут головню розходиться про віру й церкву. Про те, що лист Кисіля перехоплено, не згадував нічого. Не згадував і про те, що на попередній заклик Кисіля і на вістку, що гетьман Потоцький вже вийшов в поле на бунтарів, московські воєводи пішли справді в похід проти козаків, та, довідавшись про розгром на Жовтих Водах, завернулися...

А тим часом скрізь по Україні порозходилися великі загани козаків і черні, котрі нищили панів, громили ксьондзів та жидів.

ЛЮТИЙ КАТ УКРАЇНИ

Ярема Корибут Вишневецький походив з старинного українського магнатського роду. Один із його предків, Дмитро Вишневецький, був козацьким гетьманом, одним із перших організаторів січового товариства. Козаки прозвали його у піснях Байдою. Вславився походами на турків і згинув мученичою смертю в Царгороді. Про нього склали кобзарі думу, котру понині українці співають. Ще батько Яреми був православним, а мати з роду Могилів теж. На нещастя України віддав батько молодого Ярему на виховання і науку до єзуїтів. Вони вміли так на нього вплинути, що не лиш перейшов на латинство, а й зляшився і став завзятим ворогом не лише православної церкви, а й українського народу. Він довгий час подорожував по Європі, а в р. 1633 повернувся на Україну і засів на розлогих маєтностях свого батька.

Даремне благав його Київський митрополит Петро Могила, що йому родичем по матері доводився, даремне уговорювала його рідна мати, щоб вернувся до батьківської віри. Ярема не хотів про це чути і остав ревним католиком і ляхом.

Засівши на батьківщині, став усюди в своїх маєтностях на Задніпрянщині і в Галичині ширити латинство і нищити православ'я. В Прилуці побудував домініканцям великий монастир, спроваджував єзуїтів на Україну, опорожнені православні парафії обсаджував уніатами, будував костьоли.

Пішов слідом усіх перевертнів. Для затишення докорів совісті, для затертя слідів свого гнізда нищив усе, що йому руський рід нагадувало. Сидячи серед українського моря, боявся, щоб його не затопило. Спроваджував до своїх маєтків дрібну худобахольську шляхту і дуже про неї дбав. Зорганізував і узброїв своє власне військо. І шляхта, і військо його дуже любили. На все те треба було багато грошей, і треба їх було добути з мужиків-під-данців. А що жиди були митцями у польських панів у добуванні грошей у робучого люду, то Ярема виручався ними. Жидів він дуже любив. Вони були у

нього шинкарями, державцями і економами та збирачами податків. Вони дбали про панську касу, але не забували і за себе й багатіли потом і кривавицею робучого люду.

Ярема був гордий із себе і називав себе королем на Задніпров'ю, а на Варшаву й не дивився.

Своїх панів-сусідів вважав за худопахолків і робив з ними, що йому було завгодно. Лише тих, що йому підлещувались, любив і підпирав, був для них ласкавий і щедрий. На інших нападав збройною силою, навіть на магнатів. Казановському забрав Ромен, Конєцпольсько-му — Гадяч. Позивали його перед соймом, та він навіть не ставав до розправи, знаючи, що йому нічого не зроблять, а ніякий присуд не буде виконаний. Свою неприязність у процесі з Конєцпольським оправдував недугою. Конєц-польський зажадав від нього присяги на те, що нездужає і не може до розправи з'явитись. Тоді прибув Ярема до Варшави на чолі добірного війська 4 000 й відгороджувався Конєцпольському, що його вб'є. Так само відгороджувався і королеві. Навіть у Польщі вважали це небувалим зухвальством. Але ніхто йому нічого за те не зробив. Наляканий король випросив у Конєцпольського, щоб не жадав від Яреми присяги, бо може прийти до нещастя і Річ Посполита скомпроментується перед загрозицею. Конєцпольський налякався теж і уступив.

Справу Гадяча розбирав асесорський суд і признав право за Конєцпольським. Він дістав присуд, котрий лишився клаптиком безвартісного паперу, бо ніхто не міг його виконати, хіба сильніший за Ярему, а такого у Польщі не було. Поведення Яреми викликало між панами велике обурення, та хіба лиш у Варшаві.

Навпаки, на Україні усі Ярему піддержували і славословили як єзуїти, так і вся крєсова шляхта.

Ярема був зразковим крєсовим магнатом-католиком. Він не перебирав у засобах до наміченої цілі і не признавав над собою жодного закону. Підданець не знайшов у нього правди і права. Кожна жалоба на хлопа, кожний донос кінчалися нелюдською карою. Калічення для постраху, відрізування вуха, відрубування руки, шибениця або кіл — то були звичайні повсякденні кари.

Нещасний, томлений народ уважав за одиноких своїх приятелів козацтво і православних попів. Тому-то Ярема їх ненавидів і нищив. За ними йшли в чергу сліпці-кобзарі. Козаки були прямо вийняті з-під права. Стрічного козака в маєностях князя можна було безкарно вбити, а хто привів його живого, діставав за це нагороду. Уся Задніпрянина покрилася шибеницями, а калік понівечених стрічалось всюди. На спогад Яреми тремтіли люди, л матері лякали цим страшним іменням неслухняних діток. Для тих, хто Яреми не знав, він міг здаватися симпатичним. Його високе чоло та ясні великі очі вказували на великий розум, усміхнене правильне і гарне лице — на добрячість. Для своїх підлизників був веселий, ввічливий і дотепний та прямодушний. На вид тих, котрих ненавидів, брови стягались вкупу, чоло морщилось, а губи заціплялись. Засуджуючи на муки, він цідив слово за словом, почуваючи в тому велику насолоду. Виконанню засудів він залюбки придивлявся.

Лише в одному він не був подібний до інших магнатів тогочасу. Хоч був багатий,

не дозволяв собі на панські розкоші. Жив просто і невибагливо. Між своїми жовнірами спав на землі на кожусі, їв з ними ті самі прості страви. За те військо його обожнювало і було йому послухне. У своєму війську завів строгу дисципліну і не пропускав жодної провини в службі. Такого самого простого життя вимагав від своїх старшин.

Як запалилась Україна повстанням, Ярема жив у Лубнах. Про Хмельницького йшли вісті і в Задніпрянщину. Тут було запального матеріалу більше, як деінде. І тут народ заворушився. Зразу нашіптували собі, змовлялись, переповідали собі наспілі вісті, та ніхто не мав відваги виступити. З того вийшла зразу така користь, що хлопці й підданці збирались у купи і втікали масами на Правобережжя до Хмельницького. Помітили це зараз жиди-дер-жавці. Вони злякались, та не мужиків, бо тих держав добре Ярема, лише того, що убувало їм робучої сили. Пожалілися зараз перед князем, котрий запалав страшним гнівом. Зібрав зараз 8 тисяч шляхтичів і наказав переловлювати втікачів. Для пійманих не було легшої кари, як шибениця, а для проводирів — кіл. Замаїлася нещасна країна повздовж Дніпра шибеницями і колами, на яких конали в муках нещасні люди, що хотіли втікати з неволі. Те все робив Ярема так собі, "по дорозі", а на ділі збирав військо, лагодячись на підмогу гетьманові Потоцькому. Він перший відгукнувся на зазив Потоцького і спішив під Черкаси. Та поки вибрався, вже було по розгромі. Поки міг рушитись, зачали козацькі загони гуляти по Україні. На Задніпров'я пішов найметкіший партизанський ватажок, полковник Максим Кривоніс. Він вдерся в Переяславщину з десятком тисяч хлопців. Від того повстала уся Задніпрянщина. Вишневецький, що вже рушив був у похід, поміркував, що туди небезпечно буде перебратись до Дніпра, і завернувся з тої дороги. Недалеко Березані стрінуло його посольство від Хмельницького,

вислане з-під Білої Церкви. В посольстві було шість козаків.

Ярема скипів гнівом:

Що? Той злодій, бунтар, сміє до мене послів слати? Ганьба тим усім панам, що хочуть з ним у мирову заходити... Я не епічну, поки його не піймаю, з живого шкуру прикажу зняти та ще на кіл настромлю і почетвер-тую! Тих всіх послів зараз на кіл!

Ми посли, пане князю,— говорили козаки,— маємо право на недоторканість. Навіть дикі народи шанують посольство.

Це ще більше розлютило Ярему:

— В цей мент наказ виконати!

І всіх шістьох посадили на кіл на шляху між селами Війтове до Пилипового. Ярема вдарив себе по шаблі і кричав:

— Ось чим треба замирити козаків, на те ми і є...— Він вказав на коли, на яких конали посли.

А вони конали по-геройськи. Хоч лиця їх і тіло корчилися в судорогах, не чути було ні одного стогону. 1 їх провідник заговорив сильним голосом:

Яремо, ти перевертню, злодію, звірюко поганий! Дасть Бог, що й ти на колі здохнеш. Ти, каїне, нас замучив, але тим не зробиш шкоди козацтву, воно з нашою смертю не загине... Прокляття на тебе і твій поганий рід...

Цьому відрубати голову, хай не гавкає,— крикнув Ярема і відвернувся. Наказ виконано вмент. Якийсь жовнір замахнувся шаблею—і козацька голова повисла на] клаптику шкіри.

Інші, бачачи, як собі товариш поміг, стали лаяти Ярему цілком невибагливими словами-та проклинати. Тоді вже жовніри, не ждучи на наказ князя, повідрубували їм голови.

Але тим хлопським зухвальством Ярема дуже збентежився. Такої лайки він зроду не чув та ще від хлопа. Досі його жертви корчилися в судорогах, плакали, благали вибачення та присягалися в своїй неповинності. Вмирили так покійно, як панщину покійно робили. Те, що сьогодні сталося, вважав цей лиходій за поганий знак. Та ось прибігає до його один слуга, якого полишив вдома в Лубнах, на запіненому коні, що важко робив боками.

— Завертайся, ваша милість, в Лубни, там пекло. Уся Лубенщина в огні. Емісари Кривоноса занесли полум'я бунту і до нас. Як лиш ваша милість вийшли з Лубен, зараз хлопські банди начеб із землі повиростали. Плюндрують панське добро, мордують без пощади поляків, жидів та ксьондзів. Пекло і судний день. В Лубнах княгиня з сином дрижать за своє життя. Решта нашого війська боронить замок, дай Боже, щоб удержались, поки наспіє поміч...

Ярема аж позеленів з гніву, скреготів зубами і тупотів ногами. Лице викривилось, мов у сатами. Таким його ще не бачив ніхто.

— Га! Чортове плем'я, попам'ятаєш... Труби тривогу! Сів на коня і об'їхав військо.

— Чому так мало? — питає своїх поручників.— Було 8 тисяч, а тепер і половини не бачу.

— На роз'їздах ваша милість усмирює гультяйство...

— Як так, то ще один день мусимо подождати, а вашмосці порозсилайте гінців за ними, щоб швидше верталися.

Розтаборилися знову і ждали цілий день. Та ні гінці, ні роз'їзди не верталися..л Згодом повернули малі недобитки. Вони звіщали, що усюди діються нечувані речі. Хлопські загони виростають, мов гриби по дощі. Ховаються по засіках, по лісах і в степу в траві, нападають нечаяно і вибивають упень, хто їм у руки попаде. І те сталося лиш що послідніми днями. Здається, що хлопство прочуває якусь велику силу за собою.

Яремі стало моторошно на серці. Із звітів старшин дізнався, що в нього остало всього 3 000 людей. Ще й не рушився з місця, а вже втратив 5 000 душ.

"Як так піде далі, то пропадемо всі,— подумав.— Треба чимшвидше видістатись із тої забави".

Вернув, не гаючись, у Лубни, та тут уже не застав нікого, хіба руїну свого добра та копиці трупів панських та жидівських. Один замок вцілів, не добутий. Ярема забрав звідсіля, що можна було взяти, забрав жінку й синка і подався ік Дніпрові. Тепер його лютило, що не знайшов ні одного підданця-хлопа, на котрім був би зігнав оскому. Усе повтікало, не ждучи, аж вернеться князь. Та тут стояв Кривоніс, і треба було йти аж до Любечі і там переправитися. Зараз виправив жінку і сина на Полісся. В Любарі

пристала до нього шляхта, яка зібралася тут, втікаючи із своїх маєтностей перед повстанцями. Прибув до Житомира і тут знову застав шляхту, яка зібралася на соймик. Ярема пішов між них.

— Що ви, панове-браття, задумали? Лишати так усю свою працю на поталу гультьяйству? Цим робите їм найбільшу прислугу. Таким побитом, може, врятуєте життя, але втратите лицарську славу. Згадайте на ваших славної пам'яті предків, а тоді соромно вам стане. Бо перед ким утікаєте, ви, потомки славних лицарів? Перед черню, голотою, яку можна киями розігнати. Лише згуртуйтеся разом, а побачите, що ми, не напружуючись надто, приборкаємо бунт і повернемо до наших домівок. Нам треба зібрати військо. На це треба грошей, (а їх добудемо з податей, які треба зібрати у всіх мешканців України без розбору.

Шляхта, котра втратила голову і досі чула за собою один оклик: втікати якнайдалі,— тепер трохи підбадьорилась. Зараз стали лупити селян. Поки що Ярема дав свої гроші. З Житомира послав універсал до Львова, столиці свого воєводства, а в ньому взивав шляхту, щоб негайно ставала під його руку до оборони.

Аж тут приїздить воєвода київський Тишкевич. Ціла Київщина запалала бунтом, а він утік, не чуючи себе безпечним.

Його військо з'єдналося тепер з Яремою. Від нього довідався Ярема, що Кривоніс іде за Яремою наздогін і нищить по дорозі панські маєтності на Правобережній Україні.

Тепер Ярема, побільшивши свої сили, вирішив одним ударом розбити й знищити Кривоноса. По дорозі лежало містечко Погребище. Тут теж стояли загони. Зібралися з сіл хлопи, узброїлися в що попало. Організаторами були' православні попи. Вони почувалися зовсім безпечними, бо про Ярему ніхто ще не чував у тій стороні.

Аж відразу наскочив на них Ярема з військом. Настала метушня. Хлопи і міщани боронилися щосили, та не встояли. Ярема добув містечко. Наказав зігнати всіх живих укупу і зігнав на них оскому. Мордував і мучив, не розбираючи, хто винен. Попам висвердлювали очі. Містечко пограбував і спалив дотла.

Та зараз, по тій дешевенькій побіді, побачив себе Ярема серед розбурханого моря. У війську не стало харчів. Ярема послав шляхтича Барановського до свого Немиро-ва по харчі.

Немирівці позамикали городські ворота і не пустили Барановського.

Йди собі ік бісовій мамі, ми твого пана не знаємо, нашим паном — гетьман Хмельницький.

Тим шельмам навкучилося жити,— говорив Ярема, почувши таку реляцію від Барановського, і закусив губи.

Видав війську наказ взяти Немирів приступом. Немирівці знали, що їх жде, як Ярема здобуде городк Попи дзвонили на гвалт, міщани зайняли вали й боронилися в одчаю..

Розпочалася страшна боротьба на життя і смерть. Оборонців прогнали з валів. Вони позамикалися по хатах і звідси оборонялися, мов леви. Стріляли з вікон і дахів,

обливали наступаючих киплячем і смолою, кидали каменю ками і дрючками. Та

коли полягли найвідважніші, прочих овіяло страхом, покинули оборону і скрились у льохах

Боротьба припинилась, і Ярема ввійшов у город. Повиходили старі міщани і просили помилування. Не міщанство в цім винувате,— так звинялись,— а козаки, Вони їх до

опору змусили. То козаки,— так гордо відповідали Барановському.

— Видайте мені винуватців,— говорив, солодко всміхаючись, Ярема,— а я вас пощаджу. Та кого ж тут було видавати? Жиди кинулися розшукувати тих, що по льохах крились. Ходили від дому до дому з жовнірами і вказували всі скритки.. Міщан виволікали і гнали на ринок серед глузу й вереску жидови.

..— Хто ж винуватець?! — гукав Ярема.— Признавайся, а то вас усіх, мов собак, прикажу перебити.— Тоді вийшло кілька міщан, які гадали, що, жертвуючи себе, врятують інших

— То ми бунтарі, скарай нас,, а прочих пощади...

— Та це Ярему не вдовольило. Стільки жертв видалось йому замало. Він ходив поміж ними і вказував на тих, що йому подобались. І

— Беріть цього, і того; і того...— І зараз проголошував їм присуд. Настало страшне пекло, якого описати годі. На наказ князя поділено нещасних на гуртки: одним відрубували руки, другим висвердлювали очі, вирізували язики; інший гурток настромлювали на смерть. Були й такі, котрих живцем четвертували або здирали з живих паси. Ярема возив з собою цілу ватагу вишколених катів. В нещасному Немирові лунали розпучливі крики, зойки та стони, які хіба на Асафатовій долині в дні страшного суду б де можна почути.

А потому наказав Ярема город підпалити. Від дим горящих домів вкрилось ясне сонце погідного дня сіро-жовтою хмарою, щоб не дивитися на ті страхіття, які того дня в Немирові діялись. Серед тих страшних картин, на вид котрих кров у жилах холола, проходжувався Ярема, всміхнений і вдоволений, по ринку і придивлявся залюбки справності своїх катів та приговорював:

— Мучте їх так, щоб пам'ятали, що вмирають.

Та того було йому ще замало. Він наказав вимордувати без розбору і рідних тих, що пішли на муки, "щоб собаче насіння не розмножувалось". Отож мордували старців, німечних, жінок, дітей і немовлят. Катам омлівали руки, щоб удоволити свого пана. Аж тепер вдовольився Ярема і сказав до міщан:

— Я покарав винуватців, а вам прощаю. Служіть мені вірно, а будьте певні моєї ласки.

Ярема забрав з Немирова усі харчові припаси, лишив тут залогою 200 драгунів і пішов далі.

Як лиш відійшов, міщани послали потай до козаків, благаючи помочі і помсти.

Козаки надійшли від Брацлава. Міщани відчинили їм ворота і зараз кинулись на драгунів. їх вибито всіх. Лиш одному повелось втекти до Яреми, Ярема саме йшов на Кривоноса. Як дізнався про віроломство немирівців, спалахнув великим гнівом.

т— Тепер я їх так скараю, що самому пеклу страшно стане.

Кривоніс був тоді якраз у Махнівці, маєтності Тишкеви-ча. То був такий самий перевертень, як і Вишневецький. Так само заводив католицтво, будував костьоли, кляшто-ри і спроваджував єзуїтів. Хіба що лютістю не дорівнював Яремі. Тоді сидів він у Брацлаві, а як довідався про бунт, написав листа до Вишневецького: "Чернь знущається над панською святинею. Мій замок у небезпеці, не встоїться. Поспішай, ваша милість, мені на підмогу".

Ярема не дав собі два рази казати. Він і так шукав Кривоноса. Та поки прийшов, то козаки з Махнівкою були вже готові. Вже розкидали дерев'яну огорожу замку. Залога знемоглась у боротьбі, аж тут наскочив Вишневецький іззаду. Надбіг і Кривоніс з кіннотою.

— Ну-те, хлопці, враз,— гукав Кривоніс,— тут є Ярема. Не дайте йому втекти. Як його піймаємо, то добудемо славу на всю Україну. Піймаємо найлютішого ката.

Кривоніс ударив на Вишневецького ззаду з великим криком. Вишневецький обернувся. Настала страшна січа, їздці склубилися в одну купу. Кривоніс помітив Ярему і иустився на нього.

— Маю тебе, людоїде. Тепер порахуємось. Ярема ждав на нього.

"Буде всьому кінець, як цього розбишаку розрубаю надвоє".— І, піднявши шаблю вгору, кричав шляхецьким звичаєм: "Труп, труп!"

Кривоніс наскочив на нього і при першій ударі вибив йому шаблю з руки. Тоді Ярема завернув коня і навітки.

— От лицар,— гукав йому вслід Кривоніс,— перед хлопом втікає.

Пустився здоганяти. У Яреми був бистріший кінь. Віддаль збільшилась. Тоді Кривоніс кинув за ним ратищем з великою силою. Ратище вдарило в сталевий панцир, і це князя врятувало.

— Не втечеш мені, собако, я тебе ще дістану,— кричав за ним услід Кривоніс і завернувся до своїх. Ярема наказав своїм драгунам позлазити з коней і так оборонятись... Битва протяглася до ночі. Ярема хотів зачинати вранці знову, та розрадився, бо військо його було вже втомлене. Тим часом козаки взяли замок у Махнівці і вибили всіх до ноги.

Шляхтичі в Полонному не почувалися безпечно, поїхали до Вишневенького, прохаючи помочі. Ярема відмовив.

— Не можу ж я ганятися по всіх кутах без цілі і знесилювати моє військо. Кому небезпечно вдома, приставай до мене.

Зараз післав гінців до Корецького і Осінського і взивав їх до себе. Та вони відмовилися тому, бо дожидали наказів від гетьмана. Ярема розлютився:

— Так посилайте, вашмосці, у Крим до ваших гетьманів по накази. Хіба й мені нічого не робити, поки пан гетьман не пришле наказу.

Це була для них новина. Зараз поміркувались і стали князя перепрошувати.

Вибач нам, ваша милість, що нерозважного слова вжили, і прийми нас до себе, бо пропали наші статки, ми самі не встоїмось. Будь нашим вождем.

Не хочу, панове, до того братись, щоб не прогніввити Варшаву, котра нам наказує не дразнити козаків, а потурати їм. Може, мені дістанеться догана за те, що я зробив. Мої маєтки на Україні пропали. Я йду до мого Збаража і там буду мого життя боронити, а ви чекайте на гетьманів...

Не роби того, ваша милість,— просили пани.— Ти тепер одинока оборона Речі Посполитої на кресах. Тепер іменує себе гетьманом пан Домінік Заславський, хоч його ніхто гетьманом не поставив,— говорив Корецький. Він знав, що то найчутливіша струна в душі Яреми.

Що? Заславський гетьманом? А то парадне... А скільки-то потреба жовнірів, щоб пильнувати його подушок, перин, ласощів та коханок? А з того складається його обоз... Добре, панове, я вас приймаю до себе і, не оглядаючись на нікого, буду воювати ворога. Нам треба конче десь помірятися з гультьяйством, а то незадовго прийдеться нам до Варшави втікати.

— І там уже небезпечно,— каже Осінський.— Я маю певні вісті, що якийсь ватажок Тиша пішов загоном на польські землі і що до нього пристають і польські хлопці і разом грабують і нищать шляхту.

Ярема дуже зрадів і звів руки до неба:

— Боже! Недослідні твої стежки! Не хочу радіти з чужої біди, та добре коронним панам так сталося. Хай вони хоч раз покуштують того хліба, який у нас на кресах є щоденним хлібом, хай пізнають, як чемненько вміє хлопство з своїм паном поводитись. Без того нам ніколи не признають рації. У них ми лише винуваті, а хлопство — прямо ягнята.

Кривоніс, дізнавшись, які жорстокості поповнив Вишневецький в Немирові, запалав страшною жадобою помсти. Пішов на Полонне, де крилася шляхта, й здобув його одним махом. Налякана шляхта, не бачачи виходу для себе, оборонялася слабо. Козаки вибили всіх панів і ксьондзів до одного. Самих жидів вимордовано 6 000.

— Оце вам, голуб'ята,— говорив Кривоніс до мучених жидів,— заплата за Немирів. У вашій вірі говорить: "Око за око, зуб за зуб", а ми платимо вам з баришем: за зуб голову, а за око сто голів.

Через своїх шпиків дізнався Кривоніс, що Вишневецький пішов на Старокостянтинів, і пішов зараз йому назустріч. Того самого хотів і Вишневецький. Від пійманих козаків довідався на муках, що Хмельницький рушив уже на чолі стотисячної армії з-під Білої Церкви, а йому на поміч іде велика татарська орда з султаном Нуредіном і Калгою, за ними йде сам хан татарський.

Дня 25 липня стрівся Кривоніс з Вишневецьким над ставом коло Старокостянтинова. Став був переділений греблею.

Вишневецький виправив Осінського з частиною війська позад Кривоноса на засідку. Драгунів поставив на греблі, а за ними скрилися піхотинці.

Кривоніс дав перехитритись. Побачивши на греблі самих драгунів, зрадів.

— От і вся лядська мізерія! Ануте, хлопці, поспішайте взяти Ярему живого, не дайте йому втекти, бо й він між ними є.

Козаки кинулися з великим ком і завзяттям на греблю. Драгуни відстрілювалися мало, а де ще більше осмілило козаків. Аж відразу драгуни розступились, а з-поза них виступили піхотинці і налягли на козаків. На такому вузькому місці годі було наступати. Кривоніс помітив тепер, що дав себе перехитрити. Засурмили сурми на відступ. Кривоніс гадав, що піхотинці поженуться аж на цей бік греблі, а тоді можна буде привітати їх гарматою.

Та ось нова біда. Осінський вискочив із засідки і напер на козаків ззаду. Козаки відступили і вскочили до возового табору, що стояв оподалік. Поляки розігналися і стали наступати на табір. Не могли його здобути, бо козаки сильно відбивались. Вишневецький щораз посилав нові сили до наступу, і кожним разом їх відбили з великими втратами. Боротьба припинилась. Того дня козаки мали великі втрати на греблі, а найбільше, було Кривоносові шкода через те, що славного¹ партизана, полковника По-лов'янина, піймали поляки раненого в полон.

Окривавленого, в подертій одежі, знеможеного привели перед Ярему.

— Хто ти, хлопе? — питає Ярема.

— Я не хлоп, лиш козак, посланець пана Хмельницького до полковника Кривоноса.

— За чим тебе посилав?

Я прийшов з наказом від гетьмана, щоб Кривоніс перепинив усі ворожі кроки, поки гетьман не наспіє з головною силою. У нашого гетьмана тепер сто тисяч війська, а орда вже в дорозі, як хочеш знати.

Поки твій гетьман прийде тебе освободити, то ти здохнеш на колі.

Це для мене не новина. Я це знав, як іно попав у руки лютого звіра, як ти, пане Яремо. Але те, що я піду на кіл, не здержить ні на одну годину пана гетьмана Хмельницького.— Полов'яний хрестився і лагодився на смерть. Ярема не видав ще наказу і велів його замкнути під сторожею. Скликав зараз раду.

Що зробимо, панове? — відізався перший Корецький.— Хмельницький налетить на нас леда хвиля, і ми не встоїмось такій силі. Ми покиньмо добувати Кривоноса і уступаймо з цілими головами. Чей же стрінемо десь по дорозі коронне військо і з ним злучимось.

Даремно, вашмосці, його будемо шукати,— каже Ярема.— Хто там тепер гетьманує? Заславський... Якби він мав з Хмельницьким поєдинок, то, може б, його перепив, але шаблею він йому не спростає...

— Коли б ми тільки стрінули коронне військо, то начхать нам на всіх гетьманів. Ми маємо між собою досвідного вождя, котрому всі віримо. Ти нам, князю, проводитимеш. Ми готові за тебе, а коли так судилось, при тобі наші голови покласти.

— Пан Корецький говорить за нас усіх,— гукала шляхта. ¹

Це дуже Ярему полестило.

— Будьте певні, панове, що я не надужию покладеного в мені довір'я. Остану з вами в щасті й нещасті. Погоджуюся з вами теж, щоб не витрачувати сил на дешевенькі побіди і уступати...

— Поляки уступили непомітно на Кольчин. Кривоніс став на них наступати. Коло села Россоховець наздогнав їх на переправі через греблю. Перед греблею стояла невелика частина жовнірів, яка стала швидко уступати. Козаки кинулися за ними на греблю. Даремно здержував їх Кривоніс. Не здержав їх ні голос сурми, ні наклики. Це нездисципліноване військо не мало інших жовнірських прикмет, хіба фізичну силу, завзяття й відвагу. Гнали за втікачами наосліп, аж спинилися на тому кінці греблі. Гребля заповнилась ущерть людьми, що ні взад, ні вперед. Тоді стали поляки бити з гармат і рушниць. Стріляли у скупчену на греблі юрбу, і жоден стріл не був даремний. Тепер пустив на них Вишневецький військо. Завелася страшна рукопашня. Козаки, що стояли напереді, відби-вались, як могли, поки ті, що позаду, не отямились, поки хвиля не рушила назад. Багато попало у воду та болото. А ті, що перші, видісталися з греблі, стали в паніці втікати. І знову Кривоніс не міг їх здержати і впорядкувати до оборони.

Вишневецький остав побідником, та коли почислив свої сили, то показалося, що перемога дорого стояла, бо втратив у тій боротьбі чотири тисячі.

— І що ж нам з того, що застелили поле хлопським стервом? Завтра злетиться вдруге стільки гультяйства, а як ми кожним разом стільки люда втратимо, то ненадовго нас стане. З цієї перемоги буде хіба стільки хісна, що хлопство не поважитись нас зачіпати. Приведіть мені сюди того пійманого харциза, треба з ним щось зробити.

Післали за Полов'янином, та його вже не було. Його замкнули у якійсь повітці, бо іншого місця не було, і поставили сторожу.

Жовніри впевняли, що до півночі ще був. По півночі поставили іншого жовніра, і той пропав ураз із в'язнем. Вартові аж дрижали зі страху перед Яремою, бо знали, що їх за таку неухвалу жде. Шляхтич, що приніс таку вістку, дрижав теж і боявся сказати, та нічого було робить.

— Лотри! — кричав Ярема. — То змова, усім відрубати голови.

Ніхто не посмів за ними просити, бо кожний дякував Богові, що він там не був. Справа була така: опівночі поставлено на сторожі жовніра-українця. Він знав, кого пильнує, і жаль йому стало козака. Рішив визволити його, але й самому не було чого лишатись. Він підповз до Полов'янина і порозтинав на ньому мотуз'яні пута. Не говорячи нічого, взяв його за руку і вийшли обидва з обозу. Ніч була дуже темна. Кілька разів спиняли його сторожі, та він знав гасло, і його пропустили. Дійшли так до ставка і пірнули у воду. Як доплили до половини ставка, Полов'яний почув, що його рани відмокли і з нього сходить кров.

Ти, друже, пливи далі, а мене лиши, — каже Полов'яний, — з мене кров сходить, я слабку і не допливу, а тобі вертатись нічого.

Держи мене за одягу, я тебе доволічу до берега. Не рушайся.

Та це не надовго помогло. Полов'яний почув, що йому шумить, в голові, і був близький омління.

— Нічого з того не буде, брате мій, — прошептав, — я леда хвиля помру. Втікай до наших і розкажи про мою смерть. Краще мені втопитись, як на колі мучитись. А щоб тобі повірили, то запам'ятай гасло: "Хмель — холод". Прощай та 33 мою душу

помолись...

Полов'яний випустив з омлілої руки одержу і пішов на дно.

Жовнір шептав молитву: "Пом'яни, господи, представ-шогося раба божія..." — іплив до берега.

Вийшов на берег і йшов на козацькі вогні. Його привели перед Кривоноса:

— Спасибі тобі, брате, за твоє діло. Краще потонути у воді, як на колі. Царство йому небесне, а ти приставай до нас.

Як Ярема переводив слідство, то довідався від жовнірів, що тої ночі стрічали в обозі двох людей, але їх не спинювали, бо знали гасло. І труп Полов'янина вплив на воду.

— Що йому було присуджено, то й тепер його не мине. Посадіть трупа на кіл:

Зараз по тім Вишневецький виправив гармати до Тульчина, а сам з військом подався на Костянтинів. Аж над'їхав гонець і звістив, що Яремова жінка з сином покинула Вишневець, бо там ставало небезпечно, і поїхала до Збаража. Ярема потяг собі туди ж. Тепер Кривоніс мав свободну руку. Брав легкою рукою одну місцевість по одній, нищив шляхту, вішав¹ ксьондзів, різав жидову, палив і нищив панське добро. Таким побутом узяв Корець і Межириччя.

Аж у Межибожу натрапив на опір, який, однак, не встоявся. Тоді вийшов напроти Кривоноса отаман залоги.

Ти, отамане, хоч нас і поконаєш, то нічого нам не зробиш, бо ми люде пана Синявського...

Чи правда, люде, що Межибоже пана Синявського? — питає.

Таки правда. Ми тебе просимо, пощади і нас, і панське добро. Пан Синявський поводитьсь з народом по-людяному.

Кривоніс на те до отамана:

— Ва.шмосці слід би зараз голову відрубати... чому не сказав відразу, що тут Синявський паном? Чого було битися з нами? Будь певний, що пану Синявському одно стебло не пропаде. Дай нам лише трохи харчів, а ми підемо собі далі...

Зараз отамани стали гукати між козаками:

— Не рушати нічого, братики, то пана Синявського добро.

Отаман залоги подякував Кривоносові.

— Пане полковнику, я тут заступаю господаря і не пущу тебе, не погостивши. Про харчі поговоримо потому.

Зараз пішли на замок, отаман наказав викотити бочки з горілкою, різали волів, добули хліба, почався бенкет.

— Я, вашмосці, видам цидулку, щоб тебе жоден загін не чіпав. Може, інші ватажки не знають, хто пан Синявський. Моя цидулка певно тебе охоронить. Доброму панові, хоч він і лях, нічого козаків боятись.

Прибігає гонець від Хмельницького. Він писав: "Покинь, Максиме, ганятись за Яремою, поспішай до Бару виручати міщан, що слали до мене послів і прохали негайної помочі".

Кривоніс устав від стола.

— Наказ від гетьмана. Трубити збір! Ідемо зараз далі.

У ГЕТЬМАНСЬКІЙ КАНЦЕЛЯРІЇ

Зразу був генеральним писарем Петрашенко, та як його послано у Варшаву з посольством, назначив гетьман генеральним писарем Івана Виговського. Він вів велику канцелярію, і під його рукою працював і Корнієнко. Від послідньої ради старшин Корнієнко охолов у любові до гетьмана. Йому все здавалося, що коли б було вибрано Чорноту гетьманом, то той повів би діло краще, бо не спинявся б, а йшов із козацтвом далі аж на Варшаву, підняв би усю чернь, цілу та працюючу на панів масу, розгромив би та винищив короп ен ят, а на польському престолі посадив би сильного короля, що вмів би держати панів у шорах, а тоді жилося б усім добре. А Хмельницький зволікає та пише листи на всі боки. Корнієнкова душа рвалася вперед. Йому здавалось, а це не лише його думка, але й багатьох старшин, що через проволоку копається нова могила для України.

Поки Хмельницький рушить вперед, то ляхи зберуть нове військо, а тоді буде трудніше осягти те, що тепер осягти гак легко, аж проситься. За ці молодечі палкі думки він не раз картав сам себе. Совість нашіптувала йому заєдно: "То твій добродій і батько, не годиться думати про нього зле". Та зараз нагадував собі римську пословицю "Платон мій приятель, але правда мені любі-ша". Але чому хтось з-поміж старшин не підніме думки йти далі? Чому козаки самі цього не зроблять? Не можуть чи не сміють зробити того проти волі гетьмана? Коли'б Така думка повернулася в діло, то він не здержував би цього, не сказав би "Не йдіть, бо пан Хмельницький цього не бажає".

А тим часом Хмельницький працював за десятюх, і Корнієнко дивився з подивом на його витривалість. Доглядав усього сам, про все мусив знати, нікого не лишав без контролю, бо нікому не довіряв. Збирав гроші і громадив харчі на воєнні потреби, організовував військо, вишколював його, наставляв старшин і урядовців, а що між українцями було замало вишколених, то Хмельницький вчив — їх сам, як і що робити. Людей з освітою приймав радо, причинявся до закладання шкіл, молодих хлопців посилав на науку у Київ.

Важніші письма складав сам і давав переписувати, лишаючи у себе оригінал, інші складав Виговський після витичних точок, поданих гетьманом. Опісля усе поправляв, доповнював. Менші письма писали канцеляристи.

Та вся та робота здавалася молодій душі Корнієнка зайвою, непотрібною втратою часу. Хіба ж грошей не можна здобути на магнатах, хіба ж військо, йдучи побід-но вперед, не зможе само: прохарчуватись? А нащо ця писанина комусь придасться? Ця провола може навести на Україну велике нещастя.

Раз прикликав його гетьман у свою канцелярію, в котру невільно було входити нікому непокликаному. Прийшовши, застав гетьмана за столом, закладеним паперами.

"Лежала тут і карта України, на якій гетьман робив знаки. Гетьман був одягнений в старому козацькому жупані, гусячим пером у руці.

До цієї кімнати прилягали дві інші. В одній ждали ті, що мали до гетьмана діло, сюди виходив гетьман. В другій сиділи посильні козаки, гінці і сторожні. Вони

поводилися тихо, ступали на пальцях, щоб не мішати пайу гетьманові в праці.

Коли Корнієнко станув перед суворим обличчям гетьмана, засоромився дуже. Йому здавалось, що гетьман знає його грішні думки і скаже йому: "Чого ти, Олексію, такий нещирий до мене?"

Олексій не смів підвести на нього очей, щоб не зрадитись.

— Ти, Олексію, мусиш привчатися сам важніші письма складати, до переписування знайдуться інші. Сам я не д'їм усьому ради, а кому-будь такої роботи я не можу Дати. Тебе я вважаю за найщирішу мені людину, і ти муситимеш в дечому виручати мене...

Олексій ще більше спаленів. Кожне слово пекло його вогнем, било по лиці кропивою, дерло совість кігтями.

1— Те, що я тобі інколи скажу, ніхто другий не сміє знати; хоч би тебе на рожні пекли. Тепер дам тобі, серце," прочитати та вивчити кілька зразків, які я сам і склав, ї переписав. Придивись їх добре, прочитай, вгадай мнбю, інтенцію, вивчись форми, бо від того багато залежить. Що відтак напишеш-, що тобі дам, принесеш м'єні прочитати, я'справлю, а тоді вже переписуй.

1 Гетьман відімкнув ключем, який носив при собі, одну засуву стола і виймив кілька писем на сірому папері.

— Сідай тут і вчися. Ні це письмо, ні його зміст не може нікому дістатись, бо це — велика тайна.

Олексій, якому тепер хотілося заплакати і кинутись гетьманові в ноги та просити прощення, взяв у дрижачі руки письмо і сів під вікном читати. Він читав:

"Його величеству султанові Ібрагімові, братові сонця і місяця, онукові і намісникові божому, господареві царства македонського, вавілонського, ерусалимського, великого і малого Єгипту, цареві над царями, ніким не побідженому лицареві і т. д. і т. д.

Ми, Богдан Хмельницький, старший Запорозького низового і усієї України Війська,— чолом тобі б'ємо і всемогу-чіи ласці вашої царської милості покірно поручаємось, вашої милості доброго здоров'я і світлих побід над ворогами правдивої віри пророка бажаємо.

Щасливим і мудрим запорядженням єдиного Бога написано було у моєму кісметі¹, що я попаду в полон лицарських в.ійськ високої Порти. Всемогучий хотів, щоб я мав нагоду пізнати науку великого пророка Магомета,— хай його імення буде благословенне вівіки,— я, пізнавши правдиву віру, полюбив її усею душею і нині голошу, встаючи і лягаючи, що нема бога над* бога і його пророка Магомета. Я став тихим, але гарячим визнавцем ісламу...

Дивуюся, чого ті слов'янські джаври серби, болгари і угри та інші народи, котрі мають щастя жити під скіптром вашого султанського величества, пана панів і царя царів, так уперто цураються правдивої віри — бодай їм життя не стало, щоб огонь гедженни їх спалив.— Інакше би жилось нам, українцям, коли б нам засіяло щастя попасти під владу могутньої Порти... Я не раз пояснював моїм старшинам правила тої правдивої віри, бо я, недостойний, знаю Коран напам'ять, і це їм дуже подобалось. Заявили охоту, що як лиш прийде слухний час, заявити себе поклонниками великого

пророка. Хай півмісяць запанує над усім світом!

Та того ми зараз зробити не можемо, бо ми стоїмо під ярмом найбільшого ворога ісламу,— польського короля і католицької Польщі. За нами стоїть не менше фанатичний ваш ворог — московський цар. Коли б ми тепер виявили охоту перейти на іслам, нас би розбили і вигубили.

1 Кісмет — призначення, доля.

— Українському народові без розбору вже надійла кормига Польщі, і ми зірвались до нерівного бою за свободу. При божій допомозі нам поталанило два рази розбити польське військо, і тепер вирішили ми йти далі. До того треба нам видатної помочі наших могутніх сусідів. Досі стоїть поруч з нами наш добрий приятель перекопський мурза Тугай-бей, та цього буде замало. Йому може заборонити воювати ляхів його зверхник — кримський хан, котрий навіть порозумівається з Польщею і накаже йти на нас. Велику і певну поміч може нам дати лише велика, могутня і непереможна держава падишаха.

Правда, що ми, козаки, дуже прогрішилися нашими набігами на землі вашого султанського-величества, і ми повинні найперш упасти ниць перед ясним лицем вашої султанської величності і благодати прощення... Але не ми тому винуваті, що так робити мусили. Невільник робить те, що йому пан накаже. Ми, невільники Польщі, йшли на вас війною по наказу Польщі, котра потому скидала на нас усю вину, представляючи нас народом неслухняним і непосидючим. На це хай буде доказом, що в останнім часі король Владислав дав нам гроші на будову суден, на вербування війська і дав нам грамоти на велику війну з усім мусульманським світом. Але великий Бог не хотів того, і Владислав вмер передчасно. Ваша султанська величність може одним кивком пальця повалити Польщу в порошок і запанувати над нею, коли з нею не будуть йти козаки. Тоді на вежах Варшави заясніє хоругв півмісяця. Тоді не буде вже кому нападати на Волощину і Молдавію, а уся Україна перейде доброхіть як васальна держава під руку високої Порти Оттоманської.

Накажи ж зараз, не гаючись, ясноте ясностей, своїм хоробрим військом іти через Молдавію на Польщу, а твому слугі кримському ханові накажи йти з ордою нам на поміч.

Тоді стануть козаки вірними союзниками вашими і не повториться ніколи таке, як було під Хотиним.

А ваша султанська величність, маючи під собою Молдавію, Семигород, Угрів, Польщу з Галичиною, зможеш легко приборкати Москву, освободити і прилучити до себе поневолених там визнавців ісламу біля Казані і Астрахані. За тими країнами вже і Муслемська Азія, муслемський світ. Володіючи такими країнами і народами, неважко прийдеться поконати і римського цісаря.

Приклони ваша султанська величність своє ласкаве вухо до тих слів — твого покірного слуги, розміркуй все те своїм світлим розумом, яка з тої злуки вийде користь для мусульманського, світу, коли півмісяць запанує над більшою частию Європи..."

Далі йшли запевнення і поклони.

До того листа був долучений і турецький текст.

Корнієнко прочитав це письмо раз і другий — і не хотів своїм очам вірити... Хіба ж цьому мала би бути правда, що Хмельницький, котрий виступає в обороні церкви і віри православної, є приклонником поганої бусурменської віри? Чи він справді є потурнаком, котрого народ православний усе гидився?

Корнієнко був в одчаю, бо увесь німб, який прикрашав золотою ореолею голову гетьмана, розвіявся, мов див від подуву вітру. Хмельницький дивився увесь час на лице Корнієнка і помітив, як воно мінилося. Корнієнко бліднув, мов полотно, опустив папір на коліна.

Чи ти повірив у те, що тут написано?

Годі не вірити, коли бачу, чия рука це писала...

Я дуже радий з того, що ти повірив. Уся штука при1 складанні такого письма у тому, щоб читач повірив у правду змісту письма.

Корнієнко поблід ще дужче, заломив руки в одчаю і говорив крізь сльози:

Батьку! Так цьому має бути правда?

Мій сину, віра й правда — то не все одно. Віримо в те, чого не можемо власним розумом розібрати, а що має лише на собі признаки правди. Нам треба турецької помочі, чому ж не маємо показати туркові золотих гру-1 шок на вербі?

Корнієнко трохи заспокоївся.

Та чи можливе те, щоб турок у це повірив?

Чому ж би ні? Усе до правди подібне, але під умовою, щоб Турція була справді така сильна, як я її величаю, щоб на султанському стільці сидів могутній султан, а не бабій і дурень Ібрагім, щоб Москва справді була така слаба, що її можна взяти, і багато, інших умовші. Мені треба до помочі хоч би тільки самої орди, щоб приборкати короленят, прогнати з України панів, жидів і єзуїтів, посадити на королівському престолі сильного короля-самодержця, а тоді ми в злуці з Польщею обернемо наші сили на дряхлу Турцію і проженемо її? туди, де перець росте, завоюємо Крим і заживемо щасливо.

А чи справді турецька віра така гарна і добра?

Вона добра для мусульманів, а не для нас. Я бачу, що ти справді налякався цього листа. Та ти подумай, що сталось би з тим, хто б у нас хотів повернути український народ на мусульманство? Це ж немислиме. Але турки того не знають. їм здається, що такий гетьман може одним словом усе зробити, і тому повірять, що це можливе. Кожна людина найлегше повірить у те, чого собі бажає.

Гетьман сховав листа до столу і дав Корнієнкові лист, написаний до кримського хана.

Початок: адреса до хана з усіми переборщеними титулами і прикметниками, затим поздоровлення і визнання покори, а далі: "З того часу, як ми мали щастя глядіти в ясні світлі очі вашої ханської величності, при божій і вашої величності хоробрих військ помочі, багато дечого на Україні перемінилось. Польське військо розбите і знищене, обидва гетьмани і багато знатної шляхти в татар-1 ському полоні. Незмірно мене радує, що ваша ханська величність мав нагоду переконатися про правду моїх слів, про щирість

моєї мови. Я сказав, що ми побідимо, і ми побідили. Тепер я кажу, що ми і далі" побіждатимемо. Я певний, що і цим разом ваша ханська величність повірить у правдивість і щирість моїх слів. Коли ми були гостем вашої ханської величності, коли ми ураз з муллами вашої ханської величності читали сури 1 святої книги великого пророка,— хай буде його імення прославлене,— то видно* що наші молитви були аллахові любі, коли їх вислухав. Якби ми тепер стали в-половині дороги, то це було б гріхом перед аллахом.

Але тоді ми нічого не вирішили. Ваша ханська величність зволили нам заявити, що висока Порта ще не вирішила війни проти Польщі, а далі — щоб ми зачинали, а тоді буде видно. Ми вважали це за умови нашого союзу. Вони сповнились, а. я вважаю слово вашої ханської Величності важнішим, чим писані пергаменти.

1 Молитви, статті.

Час принаглює. Польща лиш що зачинає збирати сили. Ми мусимо її випередити. Заклучім відложений договір на вічну приязнь і згоду. Його підпише мій син .Тиміш і ті мої уповновласнені, котрі з ним суть. Ваша ханська величність зволять видати наказ своїм хоробрим військам іти до нас на підмогу. Наш союз доведе до незалежності України від Польщі, а Татарщину до незалежності від Оттоманської Порти. Як між нами настане мир і братерство, тоді вашій ханській величності не буде далеко до Москви і до татарських побратимів, Казані, Астрахані і Волги. Крим стане матерним краєм усіх татар. Тоді не треба буде пильнувати Перекопської шийки і Дніпрового лиману, бо перед приятелями і братами не треба пильнуватись. Тоді ваш ворог буде нашим ворогом. Колишні взаємні обиди забудуться, бо не з нашої вини вони вийшли. Ми воювали вас по наказу нашого пана і робити мусили б так і далі, на що ми предложили у ваших ніг явні докази. Я певний, що моє слово знайде послух у вашої ханської величності. Лише про одно маю вашу ханську величність прохати: не дозволь, ваша ханська величність, вашим хоробрим військам грабувати наших земель і брати ясиру. З того могли б вийти для нас обидвох нелюбі противенства. Могло би прийти до того, що роз'ярений український народ обернувся би проти татар і проти мене за те, що йому таких союзників на Україну накликав.. Добичі і ясиру наберуть татари доволі у ворожому краю, а ми не будемо їх зупиняти перевести добуте добро в Татарщину. Закінчення, як звичайно.

У цім письмі вже нічого не згадується про мусульманську віру,— зауважав Корнієнко.

Бо цього не треба. Ти думаєш, що тим скотам щось на вірі залежить? У них головна річ, ціль їх життя — то війна, а ціль війни — то грабунки і нажива, а віра — так собі, збоку. То лише турки лізуть кожному в душу з своїм Магометом, наче крамар із своїм поганеньким крамом... Тепер скажи мені, хлопче, що ти зауважав у цих двох письмах?

— Хитрі приманливі обіцянки.

1 *Estote prudentes sicuti serpentes* (лат.) — будьте хитрі, мов вужі.

— Так. Дурному треба обіцявати те, що не твоє, а коли вони цього не дістануть, то не зможуть тебе обвинувачувати, що ти не додержав обіцянки. Але обіцявати й манити

можна лише чимось імовірним і до правди подібним. Не треба з обіцянками залазити на небо, місяць і зорі, бо на такому і дурень пізнається. Мене вчили єзуїти: "Estote prudentes sicuti serpentes" Спасибі єзуїтам, що дечого мене навчили. Це мені не раз придалось і ще принадобиться. Та ще одного ти, либонь, не помітив: обіцяючи щось, треба непомітно зробити це залежним від деяких умовия, а ті умовини мають бути складені так, щоб ти їх добре бачив, а щоб читач не помітив. А далі важна річ не щадити титулів і почесей. Краще прибільшити їх, як поминути хоч би одну кому. На це дуже вважають турки, і ще більше москвини. От ще недавно москвини через своїх послів жадали від короля Жигмонта III покарання на горлі королівських канцеляристів за те, що поминули в письмі один царський титул...

Жадали за це смертної кари?

Еге ж! Треба тобі тямити, що Москва лежить на межі Європи і Азії, що вона жила довго під татарським ярмом і там більше азійського баласту, чим європейської культури... Та як ми добудемо свого і з'єднаємося з Польщею, як рівні з рівним, бо магнатів чорт побере, коли виберемо розумного короля, приборкаємо панську сваволю, заведемо у себе лад і право, тоді до чого нам та Москва і Турція.

Хіба ж ми не можемо вибороти нашій Україні самостійності незалежно від Польщі? Нащо нам з Польщею в'язатися і втрачати сили на заведення ладу у Польщі?

Багато наших людей так само говорить, та це недолadne. Це мрія на далеку мету з понехаянням того, що робиться зараз. Ти подумай: з чим ставитимемо самостійну Україну зараз? Звідкіля візьмемо стільки тямущих людей, щоб вели, цілу адміністрацію? Так, як тепер, тимчасово лад заводити, вічно бути не може, це ж переходовий стан. Великий вже час минув від того, як Русь була самостійною. Усе забулося, традиція затратилась. Нам треба усе від ляхів переймати. Ми зачнемо будувати самостійність, наладжувати адміністраційний апарат, а тим часом будуть наші вороги причаюватись та вижидати хвилі, коли б на нас скочити і поживитись нашим добром. Не заведемо ми ладу у Польщі так, як ми думаємо, тоді магнати віджиють, покріпшають і, певно, не забудуть нам того, що ми їм тепер накоїли. Так само і Москва. Ти, може, і не знаєш того, що вже і тепер польські магнати і православні забігають ласки проти нас у московського царя... Та ще й не один ворог найдеться. Ми воюємо за волю мужика-хлопа, щоб його з-під панщини освободити, а того нема у жодній державі — ні в Німеччині, ні у Франції. Там мужик — така сама робуча худоба, як і в нас. Коли ми такий лад будемо заводити в самостійній Україні, то увесь західний, світ налякається хлопських бунтів і всі накинуться на нас, мов оси. Бо наші кличі на освободження усього народу з-під панщини і неволі дуже голосні і приманливі... Такого і Москва може налякатись від своїх холопів, і тому треба Москву хитрити і підлещувати їй, щоб перед часом не скочила нам на спину...

Отож, мій любий, зложи мені зараз на тих зразках, які я тобі показував, чолобитне письмо до московського царя.

Напиши, що боремося в обороні нашої гнетеної, благочестивої віри, виправдай нас з того, що ми злучилися з Кримом. Це було з мусу, бо ми боялись, щоб татари не

злигалися з Польщею і не напали на нас ззаду. Ця, сполука — неприродна і противиться нашій історії. Коли минеться скрутна година, тоді і союзів буде кінець. Пиши, що ми зачали війну і нам поталанило, а це доказ, що Польща слаба і можна її поконати. Остережи московського царя перед хитрою віроломною Польщею. Нагадай ті кривди, які Москва потерпіла від Польщі в часі московсько-польської війни, на втрату Смоленська, Новгорода і цілої полудневої полоси. А з Москвою воював той сам Владислав IV, що тоді був лише королевичем. Польща і тепер небезпечна Москві і, коли поконе Україну, то, певно, урве знову дещо з московського царства. Проси православного царя-одновірця за поміч для такої ж православної церкви і натякни, що православний український народ пішов би радо під сильну руку православного царя. Проси, хай присилав військову Підмогу, а коли спільними силами поконемо Польщу, тоді і Смоленськ, і Новгород, і всі зафаблені землі вернуть до своєї матері. Коли б військова поміч була неможлива, то ми прохаємо забезпечення, що православний цар уділить нам помочі моральної і запевнить нам безпеку з цього боку... Вважай на царські титули. Вони виписані лежать у канцелярії.

— На коли я маю це зробити? ,

— На коли зможеш, лиш не гайся.., Про нашу розмову ніхто не сміє знати... Ще раз нагадую.

Корнієнко вийшов із кімнати гетьмана, мов п'яний. Забагато важких вражень для його молодої душі. У нього кружилась голова. Тепер не можна йому було братися до якої-Небудь праці, треба перше заспокоїти розбурхані, думки, впорядкувати їх та перетравити те, що почув.

Він надів шапку і вийшов геть за місто, в поле.

Була ясна сонячна днина. На небі ні хмаринки. Десь високо співав жайворонок свою одноманітну та все гарну] пісеньку. А ще вище кружляв величаво повагом орел...' На землі люба зелень замаєна квітами, що звертають свої гарні голівки до ясного сонця. В траві деркач з перепіл: кою перекликається. Десь здалеку скиглить чайка, мія квітами бринить бджола, цвірінькає цвіркун. Гарно, спокійно, мов у раю... Рай, та людям і глянуть на нього не хочеться. Пекло заводять. По-їхньому треба цю красу природи кров'ю підмалювати. Замало їм сонячного тепла, треба пожар розвести, замало пахощів, треба димом підкадити, затихо співають пташки, бринять комахи, треба ще людських стонів, плачу та прокльонів, замало небесної роси, треба ще гарячих кривавих людських сліз. Без війни, пожарів, убивств нема раю для тих, що хочуть панувати, житися чужою працею, розкошувати в об-жирстві, п'янстві та розпусті. От який для них бажаний рай!

Так думав собі Олексій, вийшовши в поле. Він ліг у траві, загнувши руки за голову, і дивився в блакитне небо. Помітив жайворонка, мов сіру точку, високо. Він співає, радіє божим раєм. Та ось надлітає шуліка, кружляє у повітрі і дивиться бистрим зором униз... добичі шукає. Мала сіра пташина злякалася, відай, хижака, бо відразу затихла і, мов грудка землі, запала в траву.

"Усюди грабіжники, шуліки",— подумав Олексій.

Біля нього з'явився зелений цвіркун і скочив йому на груди. Підійшов вище до голови, заглянув своїми великими, ми очима у вічі Олексієві, начеб хотів його спитати: "Чи добрий ти чоловік, чи лихий, чого зайшов у моє царство?"

Олексій узяв його в руку. Цвіркун не пручався.

— Зле з тобою трапиться, як ти такий легковірний будеш... Бережись, бо у тебе чимало ворогів, а ти про них і знати не хочеш.

Він погладив пальцем цвіркуна і пустив. Цвіркун скочив у траву і подякував йому тим, що кілька разів зацвірінкав.

На небі вже не було шуліки. Видно, що жайворонок слідкував за ним, бо зараз підлетів угору і далі співав, підлітаючи щораз вище і вище...

Олексій повернув до своїх думок. Докори совісті відізвалися знову. Почував за собою великий гріх. Почував себе супроти Хмельницького упокореним і засоромився... Хмельницький — то неабияка голова. Він же говорив йому кілька разів, що так довго треба хитрити, поки не стане на твердих ногах. Тоді заговорить прямо. Чорнота і Кривоніс говорять прямо, бо їм здається, що стоять певно і не бачать, що земля під ними хитається.

"Як я страшно помилився... Видно, що козаки добре знали, кого вибирають гетьманом. Тепер я такі погані думки буду від себе відганяти і вірно служити гетьманові, бо тим самим я служитиму Україні".

Ціле гармонійне оточення навело на нього сонливість — і він заснув...

Прокинувся бадьорий і заспокоєний, пішов додому, співаючи стиха. Засів зараз до писання.

Переписав царські титули, перечитав і порівняв та провів, начеб хотів напам'ять вивчити, а потім став писати. Робота йшла жваво, слова в'язалися гарно, і лист за дві години був готовий.

"Може, подождати до завтра та ще раз переробити? Ні, таки зараз піду до гетьмана і прочитаю, може, якраз не в ту вулицю попав..."

Гетьман помітив його у чекальні і дав знак, щоб заходив.

— Що, ти вже готовий чи хочеш ще дещо спитати?

— Буцімто готовий, та не знаю, чи робота вийшла до ладу.

— Давай сюди!

Узяв письмо і став читати... Кивав головою та знову читав, брав перо і справлював.

— Добре, синку! Як на перший раз, то навіть дуже добре. Ти зрозумів мою думку... З тебе вийде гарний канцелярист.

Опісля написав кілька слів на кусочку паперу.

— Тепер усе гарненько перепиши і принеси сюди до підпису. А з цею цидулкою піди до скарбника, він тобі виплатить червінця.

Олексій зрадів дуже з тої похвали і подарунка, поцілував гетьмана в руку, дякуючи, і вже хотів відходити. Хмельницький його задержав.

Подожди, Олексію, присядь тут, та ще побалакаємо,— гетьман узяв свою люльку і набив тютюном.

От бачиш, ти подумав, писнув — і вийшло таке, що з того може бути велика користь для нашої справи. Коли б це написав дурень,— то хоч би таке саме, а міг би накоїти великого лиха. Треба написати, щоб пишущий і сам у те повірив, що написав.

Я би, батьку, ще про одне поспитав, та не смію... Я це не для цікавості пустої хочу знати. Коли я маю по твоїй думці робити і писати, то хіба тоді добре зроблю, як твоя інтенція, твій замисел сидітиме в моїй душі...

— Питай, питай...-

Чи не обійшлись би ми без татар, поки Польща не очуняє від розгромів?

Небезпечно. Коли б ми начату з татарами роботу робили далі без них, то татари могли б нам пакостити і в найгарячіший час скочити нам на спину. Я маю відомості, що Польща вже забігає ласки у татар проти нас. Вони могли б легко з ордою злигатись хоч би за дешевеньку ціну, що їм вільно буде ясир з України брати. Тоді взяли б нас у два вогні — і ми пропали б.

Думаю, що коли б увесь народ повстав, то нам і татар нічого лякатись.

Народ... народ... Ти, певнб, маєш чернь на думці. Це бачиш на війні колода при нозі, а в повстанні лише помічна сила. Воювання — то штука, якої треба щойно навчитися, а на це у нас м!ало часу. Моє справжнє військо — то запорожці і реєстрові товариші. Треба признати черні завзяття, відвагу, вона преться вперед без упину, та коли її опанує страх, паніка, то втікає навмання, і ніхто її не здержить, ще й тебе за собою потягне. Чернь, стиснена ворогом так, що не має виходу, зробить усе, чого від неї ворог зажадає за врятування марного життя. Таких випадків наша історія знає дуже багато. Скільки ж то разів чернь видавала ляхам своїх ватажків на те тільки, щоб на часок зберегти життя... Чернь — то не військо, а іно лиш матеріал на військо. Вона добра до загонів до нищення, а не до справжньої війни. До того треба вишколеного війська — і карності. Чернь — то мов сліпий кінь: ведеш його сам, то тягне, а випустиш поводи з рук, то де-небудь шию зломить. Вона дуже химерна. Піде хтось "між неї з добрим язиком, то певно збаламутить її і потягне за собою. А де би ми тоді з нашими ідеалами і бажаннями опинились?

Хіба тобі, батьку, нічого за народ боятись, він піде сліпо за тобою.

Поки мені таланить... Врешті я хочу це вихіснувати. Народ — ю м'який віск у руках того, хто вміло рукою може його уробпяти в таку форму, яку сам хоче. Але, щоб з того воску щось путнього і твердого зробити, на це мало життя одної людини. Тій бідній, злиднями прибитій черні, тим хрещеним та людською мовою говорячим волам робучим треба освіти, науки, загалом культури. Треба його вести, мов сліпця на ремінці, мов малу дитину. А з ким я маю робити це велике діло? Багато вас є? Вже то пани подбали щоб наш хлоп остав піззвіром,— і цього треба, і того її ба, і людей, і грошей, треба і школи, і вчителів,— і ти м< • '. і собі голову, звідкіля те все взяти? А тут з усіх боків " 1 ь— "Давай н м самотину Україну!"

Гет— ав із '1-а стоіу і сг>е > іти по хаті. Пони?ий

голоб— в пл? (і, >аки п— чзв так, ію вег,-,і<>

палі— • , із куп?..л і гчлгв і. г'Оза себе. Г:'-і <. . .>

думг оояі>ч с'і з. О. хотілося и. .

Зосм — *"л "" і ьма-і

— , л; . . ,гп з "

— ; 1 3 к.'ю буде-' — — нк —

вдома? На пані В' пішли: ' А;втім.; це— небезпечно. Зачну я стягати податки, то всі на мене накинуться: "Нащо нам гетьмана та України, як на це платити треба... Пани дерли з нас, а гетьман теж... Досить з нас податку, крові..." Можна би стягнути гроші з добичі воєнної, та хіба ця добич наша? Все розшарпають та порозносять. Дехто лише тому до козаків пристав та й на війну пішов, щоб пожитись... Скільки то добичі ми під Корсунем набрались, а де вона? Срібну тарілку, за яку купив би пару волів, міняли за чарку горілки. Діти, та й годі. Тож бачиш, мій сину, які колоди приходитьсь з шляху усувати і з якими труднощами боротись...

Але грошей я роздобуду. Наложу податки на крамарів, що сюди з-за границі приїжджають. Будуть ремствувати, але заплатити мусять, а це вони собі з баришем із покупців стягнуть...

Нелегка це —справа. Так воно гарно говоритьсь, аж слухать любо: "Своя самостійна держава без хлопа і пана, але перевести ці кличі в діло... А тут вороги з усіх боків. Звідси магнати, які з Польщі, либонь, ніколи не виведуться, затужать за втраченим раєм; звідси Москва, яка дивиться лише, щоб Україну захопити та її добром пожитись; звідсіля татари'ласі все на наше добро. Нема небезпеки, щоб Москва з татарвою проти нас злигалась, але Польща може легко це зробити або злигатися з Москвою. Москва це зробить. Польща віддасть ці ледові окраїни на півночі Москві, а сонячною Україною поділяться. Ми чванимося, що наша4 Україна — це молоком і медом пливуча земля. Воно гарно, та це наше нещастя, бо збігається до нас усяка наволоч за тим молоком та медом і не дає нам ні молоком, ні медом нашим пожитись. Не можна за жодну ціну до такого союзу допустити. Тепер тобі буде зрозуміло, чого я так до одних та других забігаю.

Коли б мені повелось прогнати з України панів, езуїтів та жидів, віддати панську землю працюючому людові, то я ще лиш половину війни виграв. Аж тоді буде цілковита перемога, коли приборкається магнатів у цілій Польщі. Така Польща з сильним королем-самодержцем не буде нам страшна, а з такою Польщею не буде нам страшна ні Москва, ні Туреччина, ні Татарщина. Тоді Європа буде забігати у нас ласки.

Мені треба поспішати з тим, що мога, щоб не опинитися на льоду. А ті псяюхитатари не квапляться. Хочу мати певну перемогу, а ризикувати не хочу, бо коли б мені поковзлася— нога, то попали б у ще гіршу біду, як досі були.

Гетьман ходив по хаті щораз швидше, говорив начеб сам до себе, і здавалось, що на Олексія не зважає, начеб його тут не було.

Я чував таке,— заговорив' знову Олексій,— говорили, що, мовляв, яка з того буде народові користь, як замість польських панів заберуть землю козацькі старшини і хлоп буде робити замість ляхові панові — козакові...

Таке говорять між чернею панські емісари, які змагаються чернь обернути проти

козаків. Воно так не буде. Та земля, яку займають козацькі старшини, остане при них за їх службу. Магнатська земля піде на власність запорозького війська. До козацького війська прийметься кожного, хто собі своєю службою для вітчизни на це заслужить, і кожний такий з тої землі буде користати. Ту землю віддасться людям на обробітку, і вони за це платитимуть дань не старшині, а війську. І вони будуть давати охоче, бо не буде здирства і не сміє його бути. Кожний знатиме, скільки має давати...

І знову стало в хаті тихо... Олексій устав і вийшов.

— Перепиши гарно і принеси сюди...

yiii V

ЖАХ

До Варшави прийшла вістка про корсунський розгром раніше, як прибула козацька депутація. Тоді там було без королівство. В такому випадку гнезненський арцибіс-куп-примас обіймав королівську владу. Він звістив про смерть короля, про козацьке повстання, проголосив, що ойчизна в небезпеці, і скликав конвокаційний сейм до Варшави на 9 червня 1648 р.

Конвокаційний сейм, за конституцією, повинен у першу чергу приступити до вибору короля, та тепер на першу чергу поставлено створення 36-тисячної армії. Більше війська не треба, бо то війна з хлопством, а військо багато коштує. До того війська треба приймати саму шляхту, бо хлопство всюди непевне — чи — воно польське, чи українське. Зате можна приймати наємне військо німецьке або яке інше чужинецьке. Хто ж має над військом гетьманувати? Обидва гетьмани в полоні. Зараз піднеслися голоси за князем Яремою Вишневецьким. Приятелі величали його самотнім на всю Польщу чоловіком, котрий зможе погасити повстання хлопською кров'ю. Але тих прихильників було небагато, а ворогів чимало, а між тими були Казановський і Конєцпольський. Тих він пограбував, а інші не любили його за гордовитість і пам'ятали ще його приїзд до Варшави з військом на процес з Конєцпольським. Проти нього виступав теж канцлер Оссолінський, котрий приписував причину теперішнього лиха жорсто-костям Вишневецького на Україні. Проти нього були й ті магнати, котрі вважали козаків за потрібну для Речі Посполитої річ і хотіли з ними жити в згоді. До тих належав і Казановський. Він особливо виступав в обороні козацтва:

— Не дивуйтесь, панове, що козаки злучилися з невірними, бо кому так надоїло, як їм, то з самим чортом злучився б. Як перепиниться гніт над козаками, тоді все заспокоїться і бунтів, певно, не буде.

Його підпер Адам Кисіль:

— Якщо, панове, наділите мене довір'ям, то я підіймаюся перевести згоду і поїду до них як королівський посол-комісар.

Тоді прихильники князя Яреми, бачачи, що його кандидатура на гетьмана не перейде, накинулися на канцлера Оссолінського:

— Козаки роззухвалилися тим, що блаженний пан король наказував їм підняти збройну руку на шляхту... А хто ж був правою рукою короля, як не канцлер? Як він міг до такого допустити? Тут не розходиться вже про *delictum omissionis* тут був замисел

при допомозі козаків знищити золоті шляхецькі вольності і з виборного короля, зв'язаного пактами, зробити його самодержцем, а це вже головна зрада.

Оссолінський відпирив ті обвинувачення з погордою.

Під час тої суперечки приїхала у Варшаву козацька депутація. Її зараз припустили до сойму, і тут прочитано було лист, писаний Хмельницьким до короля. Козаки говорили:

— Нам дали гроші на будову суден і веліли йти на турка. За це обіцяли нам повернути наші права... Та ось замість того почалися від панів ще більші утиски над нами. А тоді сам король порадив нам оборонятися шаблею. Ми пішли за тою радою, і лам поталанило. Ми не

Delictum omissionis (лат.) — вчинок занедбання.

поступимось. Дайте нам заграблену нашу свободу, поверніть наші права, а тоді нікому і на думку не прийде воювати.

Тепер Іван Собіський, що був кілька днів у полоні у козаків і у Хмельницького, повторив те саме, що чув від Хмельницького.

— Ми тоді будемо при Польщі,— говорили далі козаки,— і будемо слухати нашого спільного короля, але хай пани магнати також слухають короля і хай король буде нам усім головою.

Між панами начеб жару насипав:

— Ось якого короля ми вибирали! Присягав нам на пакта і допустився зради враз з своїми дорадниками.

Тоді примас, щоб спинити таке явне обвинувачення короля, спитав козаків:

— Скажіть, козаки, що вас напутило до такого великого гріха, зломання зложеної на вірність присяги, що підняли руку на свою ойчизну та ще й невірних на нашу голову накликали?

Тоді провідник депутації Вешняк каже:

— Скільки разів нас про це питали, та ми все одну й ту саму відповідь даємо: спричинили нас до того утиски, неволя, знущання, переслідування нашої віри і церкви. Про це ми вже стільки разів говорили і писали, що з того зібралась би повна скриня, аж обридло те саме говорити...

Один з прихильників Яреми кинув питання:

А це правда, що канцлер Оссолінський листувався з Хмельницьким і намовляв до бунту?..

Ми про це нічого не знаємо. Нам відомо лише те, що король говорив до Хмельницького: "Бери шаблю і боронись, бо ти лицар, а я нічого тобі допомогти не можу". Про пана канцлера ми нічого не знаємо, і ледве чи був би його послухав.

Канцлер дуже зрадив з того простого свідоцтва і почу-"вав себе певно. Він став говорити, аж просльозився:

— Ось чого я діждався на старості літ у вірній службі Речі Посполитій! Хоч як нужденні ті обвинувачення, та все ж вони болючі.

Тоді інші стали його перепрошувати і заспокоювати. Зате поклав собі Оссолінський,

що коли прийде до вибору гетьмана, він за всяку ціну не допустить Ярему до гетьманської булави.

Щоб усім партіям догодити, вибрано замість одного аж трьох гетьманів: судомирського воєводу Домініка, князя

Заславського, Конєцпольського і дорогичинського старосту Остророга Миколу. Заславський походив з старинного українського роду Острозьких, любив добре їсти і випити та розкішно жити. Щодня купався в пахучій воді. На військових справах розумівся мало. Так само без військового досвіду був молодий та палкий Конєцпольський. Третій гетьман Остроріг уважався загально вченим чоловіком, що знав добре латину і мав ораторський хист. Та того було замало, щоб командувати військом.

З тої гетьманської трійці усі глумились.

Приклонники Яреми ломили руки в одчаю:

— Вони подуріли... Господь розум їм відняв. Замість одного путнього вождя аж трьох дурнів. З цього вийде такий бігос, що увесь світ підніме нас на сміх і наша повага серед народів Європи зовсім знівечіє. Тут треба робити усе швидко і рішуче, а вони дурні іграшки заводять.

Але інші були з того вибору раді. Такі важні особи заімпонують козакам і хлопству більше, ніж зброя. Вони перед їх маєстатом, певно, Скоряться і проситимуть прощення.

Яремівці скакали їм до очей:

— Ви сліпі і не бачите, що твориться не лише на Україні, але тут, у короні, недалеко Варшави. Отаман Тиша перекрався з своїм загоном аж сюди і тут зробив собі Україну теж, нищить шляхту і грабує. Незадовго влізе нам на спину. Козаки похваляються, що прийдуть аж до білої ріки!, побудують тут судна і попливуть під Варшаву. Тоді Остроріг говоритиме з ними по-латині, Заславський почастує їх горілкою, а Конєцпольський буде робити уряд підчасного. Ви недооцінюєте ворога і забуваєте, що на таких суднах козаки добували Царгород.

:— Годі тепер, панове,— говорив Кисіль,— скидати вибраних гетьманів та обирати інших. То було б великою обидою для них, і з того вийшли би непотрібні роздори і то в таку хвилю, коли нам потрібна згода і єдність. Я радий з такого вибору людей поважних і розважних та поміркованих. Вони швидше доведуть до згоди. Я того певний, що коли промовимо козакам до серця і розуму, то заспокояться. Розуміється, що дещо треба їм дати... А якби ми взяли до них гостро, тоді, притиснені до стіни, попадуть в одчай і злучаться не лише з татарами, але й з усіма ворогами Речі Посполитої.

Ідеться про річку Вісла.

• і— І я так розумію річ,— каже один із senatorів,— що вгода краща, ніж кривава перемога, і що, панове з кресів, мусите у дечому поступитись. '

Не поступимося ані на волос,— кричали яремівці.— Огнем і мечем винищимо прокляте козацьке кодро... По правді кажучи, на якого диявола нам козацтво здалось? Вони своїми розбишацькими набігами на турецькі землі дратують Турцію і не дають

нам жити у згоді з Отто: манською Портою. Татарам посилатимемо упоминки і заживем спокійно, мов у бога за пазухою.

А коли б нам вийшла потреба з ким іншим воювати, приміром, з шведами або Москвою?

Нам війни не треба. Всі війни з Москвою, і шведами ведено в інтересі короля, а не наших. Кожна війна багато нас коштує, щораз нові податки і драчі з бідної шляхти. Нам треба пам'ятати, що кожна війна може скінчитися невдачею і вкороченням наших, шляхецьких золотих вольностей, бо війна ведеться у нас наємним військом, котре кінець кінців піде за тим, хто йому заплатить. Воювати посполитим рушенням нам не хочеться. Бо кому ж хочеться відриватися від тихого спокійного домашнього огнища та йти на невигоди обозного життя?

Так ваші милості,— підхопив Кисіль,— за згодою з козаками...

Не хапайся, ваша милість, за слова. З козаками — то, не є ніяка війна, лише присмиріння бунту. Цього не можна назвати * навіть домашньою війною, бо ініціатива сіютезіїсита лише епізодом присмиріння непокірних підданців... Тих ми винищимо дотла власними силами... 1

Панове, схаменіться! — говорив Кисіль.— Винищте ви підданців, а хто буде наші лани обробляти? Хіба самі візьмемося до рала і ціпа, а мені знову цього не хочеться. •Розумний господар не заріже вола свого, тому що йому наступив на ногу...

Пан воєвода тому не хоче війни з шизматиками, бо він сам — шизматик і йому байдуже католицька віра і костьол.

!1' Кисіль обидився:

1 Bellum domesticum (лат.)—лише епізодом.

— Я вірно служу нашій спільній матері і за це діждався чорної невіддяки тому лише, що я придержуюся моєї батьківської віри. Показується, Що коли б я й життя моє поклав за отчизну, то й тоді не буде мені віри. Краще буде, коли я від усього відхилюся і так доживу мого віку...— Він хотів вийти, та його задержали.

— У важний мент небезпеки не годиться вашій милості покидати отчизну. Ви зробите їй велику прислугу іде не одну... А вам, панове, несовісно накидатись на вашого йевинного брата-шляхтича з такими безосновними підозріннями?

Кисіль просльозився... Його таки обрали комісаром до козаків, бо він як православний міг найбільше зробити. Панами здавалось, що причиною повстання є ніщо інше, як справа грецької віри.

Зараз складено два листи у відповідь козакам, один від сойму, а другий від Оссолінського. Листи мав завезти у Білу Церкву Вольський.

В тім часі прийшов лист від кримського хана. Він докоряв Польщі, що від чотирьох років не присилають повинного гарачу. Тому він прийняв прихильно просьбу. Хмельницького і пішов козакам на підмогу. "Заплатіть мені гарач, а козакам верніть давні вольності, тоді буде між нами згода. А як того не зробите, то вийде для вас із того велика біда, бо ми підемо на вас військом".

Це письмо дуже обурило шляхту. Йому відписали, що Польща — не є васальною,

татарською державою і не зобов'язана гарачу платити. Погроз ніхто не боїться, а коли татари поважуються на Польщу напасти, то дістануть таку науку, що попам'ятають...

Вольський вибрався в дорогу з листами до козаків, а вслід за ним поїхали комісари Кисіль, Сельський, Дубравський і Обухович. Поїхали прямо у Київ.

Та воно не було так легко до Києва добратись. Вже як до Волині доїздили, натрапили на великі перешкоди. Дорога була забита втікачами з України, що нікуди було голки кинути. їхали карети, коляски, вози, навантажені панським добром, жидівські вози, натовчені жидами та їх майном, яке нашвидку могли забрати. Інші йшли пішки серед літньої спеки та куряви, обідрані і знеможені, налякані.

То була панічна втеча навмання. Ніхто не зважав на порядок, нікого не слухав, а хто був дужчий, той перебивався. Люди товпились, штовхались, кричали, бились, проклинали та ойкали. Бідні жиди, які ще не встигли забагатіти або яким не повелося захопити дещо з свого майна, тягли самі візки, наладовані мізерією, серед якої сторчали кучеряві голівки жиденят, сиві бороди німечних старців. Жидівки-молодиці несли на руках, а хто і за спиною в рядні немовлят.

Панські гайдуки їхали передом колясок і ридванів своїх панів або йшли пішки і промощували дорогу, розганяючи товпу. Вони кричали, проклинали, били киями та розтручували куди попало тих, що не —веліли на час уступитись. Та мимо того ридвани щораз спинялись, а пани нетерпеливились і наганяли своїх слуг до поспіху. Кожному здавалось, що козаки вже за плечима, і хоч була спека, кожен дрижав на тілі зі страху.

А що там знову, чого стали?

Страшна глота, прошу ваша милість.

— То. не знаєш, що робити? — сердився пан.— Ми не можемо через те ждати, аж гультьї налетять...

Тоді гайдуки бралися ще дужче промощувати дорогу. Вони вивертали ті вози, які не могли завчасу поступитися набік, у рів чи-в болото. Зчинився страшний крик, прокльони, плач та зойки. Ридвани поїхали далі, поки знову не задержалися з такої самої причини. А тут налякану, схвильовану масу парить літнє сонце палючим промінням, витискає рясний піт із змученого тіла, що мішається з курявою і покриває людей густим болотом. Жара добирається аж до мозку і оп'янює розум.

Та доставалося не лише бідноті, бо й пани сварилися між собою, а їх слуги то й билися до крові між собою за своїх панів. При виминанню ридвани зачіпали за себе, ломили осі і колеса. Нова перешкода! А тут пливе важка хвиля повозок, возів, валок, страшна, невпинна, налякана. Попсований ридван треба було тягти набік і направляти. За той час пани вилазили з оксамитних подушок і оглядалися тривожно поза себе.

Назустріч тій хвилі над'їхали комісари. Вони мусили заїхати набік і ждати, поки хвиля не переплине. Попри них переїздило багато знайомих. Кисіль вітав їх та розпитував про новини.

— Що там твориться, сусідо?

— Смерть! Чернь ріже, мордує, палить] ледве з життям втекли. А куди ж ваша

милість?

Яв комісії до козаків,— каже Кисіль.

Не доїдеш, ваша милість.

До Хмельницького мене мусять допустити...

— Хмельницького вже нема між живими. Він мав найщирішу волю здержати чернь, та хвиля перейшла через його голову і його затопила. Маємо певні вісті, що чернь зарубала Хмельницького на гамуз. Тепер там Кривоніс отаманує, а хто він, то увесь світ знає.

Кисілеві повіяло морозом поза спину. Чого він побоювався, те й сталося. Не стало Хмельницького, то нема з ким миритись. Усе пропало.

Тяжко нас бог карає,— каже Кисіль.— І того всього наробив один чоловік, опанований злим духом, і за це постигла його кара божя.

Або то правда? Куди одній людині таке скоїти! Хлопство зірвалося стихійною силдю, а багато було до того причин... .

Дальшу розмову перебив якийсь дужий гайдук на коні.

— Чого стали? Або рушайте далі,— кричав на фурмана,— або вступися набік, а то вуха відрубаю...

Розпрощались, і коляска рушила далі.

Аж ось іде гурток жидів, яких п'ятнадцять душ. На візку везуть старезного сивобородого жида. У нього на голові шабасова хутряна шапка, на ньому атласовий' витертий жупан. Він сидить, мов без пам'яті, його очі не виявляють життя. Голова хитається за рухом візка, який тягне два старші жиди з чорними бородами. На колінах старця сидить кілька наляканих жиденят. Візок попихає ззаду старша жидівка. У неї зсунулася з голови хустина, а обстрижену до шкіри голову пече ярке сонце. Лице облите рясним потом. Скинула з себе юбку і розіпняла на: грудях брудну, мов ніч, сорочку. За візком іде юрба ЖИДІВІ з клунками на плечах. Є тут старші і молодші, чоловіки і жінки, діти та дівчата. У них покривавлені ноги, подрач на одягу. Вони, мов задубілі в горі та терпінні, йдуть-мовчки, не плачуть, не йойкають. Чути лише стони та: охкання із знеможених грудей.

Це, либонь, одна сім'я. Дід, а може, прадід на малім візочку, а довкруги сини, дочки, зяті, внуки та правнуки. Це найбільша ласка Єгови для вибраного народу, та не знати, чи дякувати йому тепер за цю ласку?! Чи не прийдеться цьому старозавітному патріархові, як колись страждаючому Йошжі, дивитися на смерть своїх найдорожчих...

Може би, він так і подумав, якби міг ще думати, коли б його старечий мозок не залився туманом, коли б він не зробився тепер животиною без розуму і чуття.

Та ось надбігає кілька гайдуків з киями в руках.

— Геть, голото, з дороги! — кричать та підкріпляють свої гострі слова киями куди попало.— Шельми, досить нажились. Тепер нам біда, та тільки через вас, псяюхи!

Жида зняли страшний вереск. Жиденята пищать, мов биті песанята. Одна молодиця кричить несамопитим розпучливим голосом. Гайдук ударив її немовля кием по голівці і розбив череп, аж мізок вплив. Бідна мати паде на землю і в'ється в

судорогах. Материнський біль серця дужчий від апатії і безчуття. Жиди її піднімають, підносять вгору і благають помсти за це звірство. Інші жиди завертають чимшвидше візок набік. Та гайдукам здається це заповолі. Вони хапають за візок з старим жидом і дітворою і кидають у болото. Знову крик. Жиди скачуть за ним і витягають з болота старого діда. А побіч переїжджає панська карета. Із неї дивиться крізь вікно пан і бачить, як старцеві-жидові стікає з сивої бороди грязюка. Та панові це байдуже. Чи не краще, щоб один жид у болоті втопився, ніж щоб його козаки здогнали? Відвернувся до своєї товаришки і поїхав, нічим не турбуючись, хіба тим, щоб козаки не наскочили.

На дорозі стало рідшати, і комісари поїхали далі. Та не довго це тривало, бо ось нова хвиля, нова валка карет, колясок, возів, людей. Усе рятує життя перед затопом, преться на захід на якусь незнану горбовину, куди повинь народного гніву мала б його не досягти.

Десь далеко гримнула гармата, одна, друга... У розігрітому повітрі розходиться придавлений гул, наче рев розлюченого звіра. На панах дрижить шкура, жінки хрестяться, жиди охкають і вайкають, а все втікає, начеб перед загорілою в степу травою.

Що за божевілья,— каже один гайдук до другого, вказуючи на комісарів,— прямо у пекло їдуть.

Ваші милості, краще завертайте,— кажуть до комісарів,— бо не доїдете живими.— Комісари пристанули. Вони справді не знають, що їм робити. А далі дорога опустіла знову, лише остали сліди з того, що тут недавно діялось... По дорозі лежали поламані вози, покалічені коні, що не могли вже рушитись, покинені клунки, трупи знеможених людей, роз'їхані до того колесами... Тут було просторо і пусто, а довкруги, щораз далі на схід, руїна. Попалені панські двори, палати, декуди ще тліючі. При згарищах сиділи голодні собаки і жалібно вили,, по полі блукала худоба. Опустіли і села. Хто почував у собі силу, приставав до козаків, а хто остався, то, не знаючи, на якого свата натрапить, ховався по лісах, траві та очеретах. На тім місці поклав уже бог війни своє страшне тавро смерті, знищення, руїни...

Звідсіля вислав Кисіль гінців до Хмельницького просити, щоб забезпечив йому приїзд до нього, а коли Хмельницького справді вже немає між живими, то чей же хтось станув на його місце і вшанує послів. Кисіль не хотів нізащо в світі вертатися, хоч йому товариші сердечно таке дораджували.

— Краще мені тут загинути, як відказатися від послуг отчизні, коли вона в небезпеці. Від нашої комісії може залежати її рятунок.

До Хмельницького доходили погані вісті про долю тих, хто їх послав у Варшаву. Ходила між військом чутка, що їх посадили на кіл і замучили.

От як можна мостивим панам вірити,— говорили козаки,— навіть послів не пощадили, чого й бусурмен не зробив би.

Пане Хмельницький,— гукали козаки,— або йдім далі на ляхів, або ми підемо без тебе і іншого гетьмана собі виберемо.

Даремно їх уговорював гетьман і старшини, що вістка ще непевна, що треба

підождати, а з Варшави неблизько. Це ж неможливо, щоб пани на таке зважились у такій важній хвилі, коли Польщі грозить велика небезпека.

Та козацтво було так схвильоване, що Хмельницький став сам за себе побоюватись. Ще маленька іскорка, а запалиться ця бочка з порохом, на якій сидів, і розірве його на шматки, а навіть старшини того боялись.

— Годі, пане гетьмане, зволікати. Не комісіями та письмами добудемо волю, а шаблею і вогнем. Рушаймо вперед, а то всі пропадемо. Козацтво гуде, мов бджоли під рійку, нічим не здержимо.

І Виговський, якому все хотілося йти на переговори, дораджував:

— Годі, пане гетьмане, рушаймо, а то розбурхана хвиля переплине через нас.

На раді настав великий гамір. Гетьман стукнув кулаком до стола, щоб затишитись, і сказав:

— Піддаюсь волі ради... завтра рушаємо далі. Ти, пане обозний, подбай і впорядкуй усе. Тепер козацтво повинно би заспокоїтись.

А Кисіль не міг діждати повороту своїх послів до Хмельницького і рішився їхати далі.

Щодалі стрічав страшніші картини. По деревах висіли, мов доспілі грушки, мов шульки кукурудзи, пани, ксьондзи, жида з висолопленими язиками та витріщеними очима. Із декого здирано шкуру, вирізувано паси, лежали трупи повбиваних панів, жінок та дітей. Дивлячись на те, кров леденіла в жилах.

— Коли б ми добилися до моєї Гущи,— потішав Кисіль,— тоді спочинемо і гінців моїх підждемо.

Коли б її лише застати цілою,— говорив Обухович.

Та чей же мене православного пощадять...

Не вгадав, бо як лиш в'їхали у маєтності Кисіля, то застали таку самісіньку руїну, як і всюди.

Кисіль нетерпеливився і підганяв візників, щоб швидше. Ось за цею горбовиною й Гуща лежить.

Та в цю хвилю піднявся з-за гори великий чорний стовп диму. То якраз Гущу підпалили. Фірман гнав щосили, конвой пустився чвалом, і Кисіль мусив тепер дивитися, як з його горящої палати виносили козаки усяке добро і складали на вози.

Він трохи не заплакав, а Обухович договорював:

— І православна віра вашмосці не врятувала...

Вони станули під ліском відпочити, бо вже коням не ставало духу. На них наскочила чета кінних козаків.

— А дивіть, хлопці, цих ми не помітили, і вони ще цілі, а ну-ко з коней,— говорив ватажок.

Кисіль вийшов з карети і пішов їм відважно назустріч.

Ми королівські комісари, в посольстві до pana Хмельницького їдемо.

Заки ви доберетеся до pana Хмельницького, то десять разів повиснете на сухій гілляці...

В їх обороні виступив один козак:

Стійте, хлопці, так не можна, послів треба вшанувати, а то пан гетьман не простив би нам того.

Наших послів у Варшаві на кіл настромили,— каже ватажок.

Це неправда,— крикнув Кисіль,— хто вам такого наговорив? Ваші посли вернули живі і здорові, а одного з них ми веземо з собою.

І справді один козацький посол вийшов з повозки і зблизився до гуртка.

Не вірте тому, товариші, з нами у Варшаві поводитися гарно, там нема Яремів.

Як так, то й так,— каже ватажок,— будьте ж нашими гостями. Пішліть до пана Хмельницького, щоб для вас призначив охорону. Між нами ви безпечні, від інших козаків теж, та небезпечно вам пускатися в дорогу, щоб на який татарський загін не наскочити, а тих іде з Хмельницьким велика орда.

А де ж тепер пан Хмельницький буде? — питає Кисіль.

Того вам не скажемо: та ви напишіть письмо, а ми певно передамо.

Кисіль тепер осмілюся:

Нащо ви, козаки, моє добро понищили?

А хіба ж ми знали, чиє воно? Сказано, панське, а панське треба нищити, бо то з нашої праці добуте.

Чи так пан Хмельницький велів вам робити?

А Хмельницькому до того яке діло? — засміявся козак.— Він рад би усе те зупинити, та до цього десяти Хмельницьких замало. У такому ділі, то кожний козак сам собі Хмельницький.

Із того говорення довідався Кисіль, що Хмельницький живий, та що він не має руїнницьких замислів, навпаки, з ним можна буде помиритись, а навіть при його допомозі присмирити гультьяйство.

ІХ

ТЯМ, ЛЯШЕ: ПО СЛУЧ НАШЕ!

Хмельницький розпоряджав військом у, 150 тисяч. В тому було 80 тисяч кінноти, а окремо артилерія і великий обоз. Він тому був великий, бо, крім муніції і воєнних припасів, треба було возити з собою ще й харчі для такої сили війська. У Хмельницького була зразково наладжена інтендантура. Гетьман тямив про те, що такої сили жодна околиця вижити не в силі, а не буде харчів, то військо стане грабувати населення, а того він не хотів. Тим-то козацьке військо різнилося від польського, котре живилося стаціями, й тому населення його зненавиділо. Розум гетьмана уладив інтендантуру так, що ніколи в обозі харчів не бракло. У трені везли на возах доволі борошна, сала, смаженої в салі каші, гнали цілі стада волів на м'ясо, везли бочки горілки, котрої ніхто не посмів без дозволу гетьмана рушити. А коли гетьман сказав: "Не вільно!", то всі мусили слухатися, а то неслухняних карав дуже строго.

Отож такий великий табір нелегко було рушити з місця...

Мимо такої чисельності війська гетьман не почував себе певно і тому посилав листи на всі сторони, просячи підмоги.

Він знав добре бойову вартість свого війська. Вишколеного не мав більше як 30 тисяч. Тих держав гетьман, як залізну гвардію і для вдержання порядку серед черні, яка хотіла теж стати козацтвом, а не знала того, що козакові вміти треба. Її узброєння було невистарчаюче. З усіх сторін збігалися під Білу Церкву до нього панські підданці, узброєні чим попало, хоч би косою, сокирою, списом, а то й ломакою. Та їм хоч би й роздав зброю, то невеликий був би з того хосен...

Військо рушило на Гончариху і тут стрінули Хмельницького послы, що вернули з Варшави, цілі та здорові. Їх поява втихомирила розбурхану фальшивими вістками масу й піднесла повагу Хмельницького, бо так вийшло, як він говорив. З послами приїхав і Вольський з листами до козаків. Хмельницький не хотів прочитати тих листів перед військом, щоб роз'ярена їх змістом чернь не скарала на смерть посла. Прочитано листи на раді самих старшин.

Лист від сойму був такий: "Нема вам що й говорити про ваші злі вчинки. Самі знаєте, що ви пішли проти присяги перед Богом, проти всіх християнських обов'язків, відважившись підняти шаблю на християн..."

— А вони підняли на нас, християн, киї та канчуки,— докинув полковник Ганжа.

"Та ще поєдналися на згубу християн з невірними..."

— Поєднаємося й з самим сатаною з рогами, щоб лише лядське ярмо скинути...

"Хоча Річ Посполита спромоглася б помстити на вас і певно, що сам Бог благословив би нас у такому ділі, та не хочемо більше проливати християнської крові..."

— Відтепер обіцяють пани нас лише вішати, то кровне буде текти...

"Річ Посполита, схиляючись до вашої просьби..."

— От які тепер добросердні... та чорт їх просив, ми жадаємо...

"вона виряджає до вас комісарів, людей знатних, і не відмовляє зам вибачення, та тільки вимагає, щоб ви поперед усього освободили бранців із татарської неволі, звернули увагу на свавольних ватажків загонів, розігнали їх..."

— От ще! Пане Хмельницький! Накажи ставити шибениці на ватажків, щоб, борони Боже, кров християнську не проливати...

"і віддати їх комісарам, порвіть з татарами спілку і не заходіть собі ніколи з ними, а тоді сподівайтеся наших комісарів".

Аж тоді? Значиться, що ми тих комісарів ніколи не побачимо.

Ти, пане Виговський, либонь, не дочитав усього, а може, пани забули дописати,— каже обозний Чорнота.— Там повинен бути такий додаток: зложіть козаки зброю, скоріться, йдіть панам робити панщину та приймайте унію.

Всі стали сміятися.

Тепер читав Виговський листа від канцлера Оссолін-ського: "За життя блаженної пам'яті короля я був так, як і тепер, вашим приятелем і не раз вихвалював та підносив під небо вашу хоробрість, лицарство і славу, яку ви собі придбали у війнах за його милість короля і Річ Посполиту, нашу спільну ойчизну. Тим-то для мене дуже журливо тепер почути, що ви взялись до зброї, щоб помститися за ваші кривди на кресових панах. Дуже воно погано, що ви з'єдналися з поганями, нашими і вашими

споконвічними ворогами. Не краще вам було звернутись під покров його милості короля, вашого пана і діло по-доброму полад-нати..."

— На дурня він скидається.*. Хіба ми цього не робили? "Він усе був для вас такий ласкавий, прихильний вам,

а ви звернулись до кримців..."

— З тої прихильності короля прийшло нам стільки добра, що кіт наплакав.

"Тоді б я, як це і перше робив, заступився за вами і допоміг, щоб вас удоволити і того, хто вкорочує ваші свободи, покарати..."

— На те й у короля і в Оссолінського закороткі руки. Хай хто поспробує покарати Ярему...

"Я й без того на початку цього року наладив із моєї канцелярії комісію, котра мала розслідити кривди, які вам заподіяно, щоб вас удоволити. Та коли ви самі каєтеся за цей гріх, хоч, ви кажете, і неповинний, то я заступатимуся за вами на соймі..."

Той написав, що знав... Як проженемо з України ляхів-панків, жидову та єзуїтів, тоді нам не треба буде комісії. А наш гріх хіба у тому, що так довго терпіли і не зробили того раніше.

Поки я скажу моє слово, спитаю наших послів до Варшави: чи ви справді у Варшаві так дуже каялися козацьких гріхів і благали прощення?

— Ми ані не каялись,— каже Петрашенко,— ані прощення не просили, бо ми жодних гріхів за козацтвом не відчуваємо. Перше питання, яке ми там почули від сенаторів, було: "Чого козацтво від Польщі хоче?" Ми відповіли, що пани хіба з нас глумляться, коли питають нас про те, що ми стільки разів у наших жалобах просили. На ті жалоби мало одної скрині. Потому ми подали панам ті пункти, які ми дістали від пана гетьмана, а на це пани начеб поглухли... Чорнота каже:

Ці листи можна назвати безсоромними. Лядська хитрість вилазить, мов шило з мішка. Пани, як і все, нам нещирі. Хочуть нас комісіями приспати а зараз зібрати військо і вдарити на нас зненацька. Тих комісій вже було безліч, та все виявилось таке, що на що комісія згодилась і на що пристав і король, те знехтував сойм. Перший-ліпший панок, хоч би за тим і більшість була, а її ніколи не було, крикнув би: "Не позволим!", і все пішло б у воду. Обіцяють пани у цих листах не забувати на нас. Певно... нагадають собі нас тоді, як їм буде треба нашого труду і крові. А тепер, козаки, бийтеся в груди, видайте ватажків, а в першу чергу гетьмана, зложіть зброю та йдіть робити панщину... Давніше, то бодай годували нас цяцками, а тепер лише ласка і пам'ятливість, а воно те саме" що роса на траві. Високо пани п'яти підносять, так швидко забули Жовті Води і Корсунь. Треба їм знову пригадати шаблею так, як школярам пригадується азбука березовою кашкою.

Ми всі згодні з тим, що говорив пан обозний. Йдімо далі, щоб і духу лядського на Україні не було,— говорили старшини.

Гетьман каже:

Гарні й справедливі слова пана обозного, та от і я докину від себе дещо на доказ, що пани з нами лукавлять і хочуть нас комісіями приспати. У мене в руках лист самого

Кисіля, писаний до московського царя, щоб він злучився з Польщею і вдарив на нас іззаду. Це пише власною рукою сам Кисіль, котрий пише до мене лесливі і пестливі листи. Гетьман прочитав листа, про який старшини вже знали.

Тепер, панове, я одної думки з вами: нічого гаятись, йдемо далі. Приїде комісія, то й добре, будемо з нею балакати, а своє робити.

Славно, пане гетьмане! Йдемо. А дасть Бог, зайдемо аж у Варшаву і усю Польщу догори дном вивернемо, а пани хай втікають до Гданська, хто цілий остане.

Старшина стала вже розходитись, як принесли лист від Кисіля. Його зараз прочитали. Кисіль випоминав козакам не згірше, як піп на проповіді у страсний тиждень, всі гріхи та жадав покути. Не забув і про свою Гущу, жадав, щоб видали добичу і зброю та вертали додому, а то Бсг буде їх за це карати до десятого коліна. Не обіцював нічого. Про те все поговориться, як приїде до них з комісією. Наприкінці просив Хмельницького, щоб вислав козаків, які б перевели його безпечно до козацького табо-'ру. Йому відписав Хмельницький: "Ми відпустили татар додому і хотіли мирно дождити наших послів з Варшави і комісарів, та що з того? Вишневецький не похристи: 5,нськи і не по-лицарськи зрушив мир, кинувся.не так на військо, як на наш безборонний народ. Палив, різав, на кіл саджав, нашим попам висвердлював очі. Чи можна вірити у панське слово і складати зброю? Якби я таке сказав війську, тоді мене на шаблях рознесли б. Панів комісарів дожидаю в Костянтинові, і будуть мені любими гостями".

А до післанця каже:

— Скажи пану воєводі, що я не маю найменшої причини йому вірити. Він мене улещує, а до московського царя листи пише, щоб з..Польщею злучився і на нас насів. Скажи йому мою думку, що коли при помочі Польщі нас Москва завоює, то те саме буде потім і з Польщею...

Гетьманові непильно було з коглісарами стрінутись та м нарошне післав Кисілеві таку гірку пілюлю, щоб надто не спішився. З тої комісії і так нічого путнього не вийде, а лише зиськається на часі, поки не постягається усі загони і наспіє орда.

Та Кисіль ні раз не бентежився тим, що Хмельницький знає про його лист до царя. Він аж горів з нетерплячки, щоб чимшвидше зробити загоду. Писав листи на всі руки: до Вишневецького, щоб не дразпип козаків і не псував справи, яку він, певно, поладняє; писав до митрополита Косова, благаючи його, щоб швидше приїхав до Хмельницького і наклонии мого до згоди; писав і до Хмельницького, кажучи, що як до шести днів не дасть йому нагоди з ним стрінутись, то він скидає з себе всю відповідальність і вертається до польського війська. Кисіль був певний, що згода зробиться. На його думку, причиною війни була лише справа церкви. Усе інше могло обходити лише чернь, а за неї козаки не будуть собі голов розбивати. Авжеж він як православний на спілку з митрополитом зроблять згоду в справі церкви також з православним

Хмельницьким і його старшинами, між котрими є багато православних шляхтичів. Ані справжньої причини війни, ані її цілі Кисіль не розумів.

Митрополит повірив теж в удачу Кисілевої місії і зараз поїхав до Хмельницького.

Він так само, як і Кисіль, не розумів інтересів українського народу.

Хмельницький прийняв владу з великими почестями. Стріляли з гармат і мушкетів, а найкращий відділ козацького війська стрічав його і робив при нім почесну службу.

Митрополит, стрінувшись з Хмельницьким, заломив руки і заговорив так:

Сину, сину! Як важко згрішив ти перед богом! Для своєї особистої справи і кривди підняв ти руку на свою матку-ойчизну і братню кров проливаєш. Не краще було помсту оставити самому господеві?

Це лиш так здається... А коли ближче придивишся і подумаєш, то за кривду одного чоловіка увесь народ не зірветься до зброї. Хто ж я такий був? Велике діло — чигиринський сотник! Не одному сотникові, а то й полковникові і голову відрубали, а народ не рушився. Ні, отче владико, то не за кривду Хмельницького, а за кривду всіх народ повстав.

Але що не кажи,, а це Богові противне діло, що ти підняв.

А те, що пани з народом робили, було Богові миле? Чому ж тоді ніхто не хотів чути наших стонів і плачу, ніхто не брався уговорювати панів, що вони не Богові, а чортові служать? Видно, що господеві було забагато тих стонів і того плачу, тих важких мук українського народу, і мене вибрав господь за караючу десницю...

— Це хула, мій сину, спам'ятайся...

— Це не хула, а правда, що кривда людська ніколи не остане непокарана божим провідником. Так я бачу, отче владико, що таким побитом ми ніколи не договоримося до ладу. На вашу думку, то український народ завинив у тому, що не хоче давати панам та їх посіпакам здирати шкуру з свого живого тіла. Він повинен терпіти, а пани сотворені на те тільки, щоб пити теплу кров з своїх підданців. Це вже справді хула... Господь сотворив усіх людей на свій образ і подобу і перед Богом усі ми адамові діти, всі рівні, всі однакові. Це вже не християнська, а панська віра, і до такої віри я не хочу належати. Хіба ж наша християнська віра не дозволяє вбити ворога, котрий загрожує моему життю, як нема на оборону іншого способу? Ми всі способи вичерпали: просили, благали, грозили, а все — наче горохом об стіну кидав. Іншого способу нам не осталося, як хіба братися за зброю.

Хмельницький дуже схвилювався. Він бачив, що не говорить з християнським владикою, а з шляхтичем-магнатом, котрий вірить у те, що господь сотворив дві породи людей: таких, що мають працювати і служити, і таких вибраних ледарів, що мають жити у розкошах із тої кривавої праці.

— Може б, ваша милість не так дивився на те, коли б побачив тих нещасних православних попів, котрим Вишневецький наказав у Немирові очі висвердлювати і на кіл саджати.

Митрополит схаменувся. Хмельницький — то не смирна овечка, котра послухає софізмів, ударить себе в груди й скориться.

Коли б так справді було, що господь вибрав тебе караючою десницею, то маєш власть — припинити такий страшний пролив братньої крові...

Хіба ж я цього не хотів? На те я й послів слав у Варшаву. І що з того вийшло? Пани поглумилися над нашими справедливими домаганнями, і мої послі вернули ні з чим. А щодо моєї влади, то, ваша милість, її перецінюєш. Хай би я що-небудь зробив проти волі козацької ради, то не жити мені більше. Я пливу на верху розбурханої хвилі народного гніву і здержати її не можу. Можуть її здержати пани магнати, коли поступляться у тому, чого ми жадаємо.

— Ви забагато жадаєте...

— Як же воно? Забагато є жадати волі і повернення нам тих прав, які ми вже мали і які нам безсоромно відібрано?

Владика не знав уже, що на це сказати.

Цілу ту розмову чули Виговський, Чорнота і Ганжа. Він насупив брови і дивився на владика бісом та крутив з досади вуса, трохи їх не обірвав.

— Всі одним миром мазані, а цьому владиці з-під православних риз панські кості сторчать.

Хмельницький задержав у себе владика ще кілька днів. Він заодно перечився з Хмельницький, то знову просив, та нічого не вдіяв.

Склич, ваша милість, раду старшин,— говорив Ко-сів, хай я до них промовлю.

Того не зроблю для безпеченства вашої достойності. Ваша достойність не знає душі того елемента, яким є козацтво під воєнний час. Словами хоч би як гарними пожару не погасити. До того треба підходити обережно, щоб не попектись. І хоч мене з того боку підозрівають, що я бажаю панської крові, то це неправда. Я того пожару не піддуваю, а по моїм силам'пригашую. Якби не те, то я сьогодні, у серпні, не стояв би тут, а був під Варшавою. Може, я так і зле роблю, так хай мене Бог осудить... А пани, замість показати нам щирю волю, збирають на нас з усіх боків військо, підмовляють на нас і московського царя, і турків, і татар, і молдаван, щоб нас у нашій власній крові затопити. Я про все знаю, бо маю всюди моїх людей і котрі мені про все доносять. У моєму війську кипить завзяття і страх перед тим, що може бути завтра. Коли б ваше достойнство супроти того вийшов поміж них з таким бажанням і радою, як тут переді мною, то з того вийшов би великий бешкет, для нас обох поганий.

Та хоч би вашмосць не приймав до свого війська стільки черні, що нікому на ріллі робити...

Значиться, що ваша достойність прираджуєте мені робити так, щоб мене ляхи роздавили одним махом? Спасибі за раду. Порадьте краще ляхам, щоб не скликали посполитого рушення, щоб не спроваджували чужоземного війська... Шкода говорити.

Владика від'їхав до Києва, не доконавши того, що задумав, їдучи сюди. Його вколало немило, бо він був певний того, що своєю появою серед козацького православного війська доконає того, чого собі бажав воєвода Кисіль та й він сам.

Про від'їзд владики повідомив гетьман Кисіля і тим дав йому пізнати, що він не такий м'якенький, як Кисілеві здавалось.

За той час повстанчі залоги розлилися по всій Україні, нищили панське добро, мордували панів, єзуїтів та жидів, кого лише захопили, нищили костьоли та кляштори

— і уся Україна загоріла страшним пожаром. Аж по ріку Случ не стало панського духу, а козаки, стоячи над рікою, гукали:

— Тям, ляше: по Случ наше!

ПЕРИНА, ЛАТИНА, ДИТИНА

А тим часом на універсал, виданий трьома гетьманами, збиралося під Глиняни, коло Львова, коронне військо, зложене з чужоземного війська і посполитого рушення.

Збиралося дуже поволі, бо кожному спішно було обробити жнива і зібрати хліб. У Польщі ввійшло в звичай, що посполите рушення збиралося мляво, і ніхто не спішився надто. Тепер ще ніхто не сподівався якоїсь хоч би нагани від добрячого князя Домініка, котрий дуже любив вигоду сам. Хмельницький, дізнавшись про таке недотепне командування, назвав зараз цю трійцю: перина, латина, дитина.

До тої недотепності в командуванні прийшла ще одна невидальщина у війську, а то воєнна рада в головнім штабі, зложена з двадцяти чотирьох сенаторів, що не розуміли воєнного діла, котра мала право наглядати всі розпорядки начальної команди і в рішучій хвилі закладати свій протест, а команда мусила того послухати. У самому війську, опріч кількох заливайків, які держали компанію з Заславським, інша шляхта була йому не рада, і тим не хотілось його наказів слухати, а він не мав сили, щоб своїх підвладних до послуху примусити.

Князь Ярема Вишневецький уважав себе обидженим тим, що його гетьманом не вибрали. Про те, щоб піти під команду такого Заславського, про котрого висказувався з найбільшою погордою, не могло бути й мови. Тому-то він зараз з-під Костянтинова пішов з військом у свій Збараж, куди вже приїхали його жінка Гризельда За-мойська з сином. Князь знав собі ціну і загадав тут так довго ждати, поки його не попросять, бо він нікого понад себе не визнавав. Як прийшов від Заславського призив, щоб поспішав з військом під Глиняни і ставав під його руку, він відповів:

— Скорше pozwолу себе Хмельницькому на кіл посадити, ніж піду під руку Заславському, тому бабієві і п'яниці. Йому командувати в гаремі якого паші турецького над дівчатами, а не над військом. Заявляю панам, що я стою від тої мерзенної війни оподалік, розпускаю моє військо і виїжджаю з останками моєї мізерії за границі Польщі.

Тоді клякнув перед ним його довірений шляхтич Маш-кевич і, зложивши руки, мов до молитви, просив:

— Вашмосць, закликаю тебе Богом святим і його найсвятішими ранами, заверни це страшне слово, котре вбиває ойчизну. Як тебе тут не буде, то твоє імення і твоя лицарська слава перестане лякати ворога Речі Посполитої. Воно одно здержує ворога на межі Польщі більше, як стотисячна армія.

Тоді вся тут приявна шляхта закричала в один голос

Не лишай нас, ваша милість, у такій потребі, не губи Речі Посполитої і шляхетства!

Не я її гублю, а сама собі могилу копає через такі безглузді розпорядки. Віддають команду в такий преважний мент недотепним дурням, а з другого боку, посилають до ребелянтів комісарів з тим зрадником шизматицьким Кисілем, а той пише мені

молестації, щоб козаків не дразнити і ждати на вислід його переговорів. Що ж мені робить? Піду під команду того бабія, а він накаже вибирати для його гарему найкращих дівчат на Україні... Щоб я був фальшивим пророком, але при першій зустрічі з хлопством ціле військо розлетиться, а пан Домінік дасть ногам знати. Нащо ж ця ганьба має впасти чорною плямою на мою чисту лицарську славу?

Ще не домовили, як служба дала знати, що якія. пани-лицарі домагаються говорити з князем.

То були два поручники з польського війська — Ружицький і Пржиємський, що приїхали з-під Глинян. їх зараз припустили перед князя, і Ружицький говорив:

— По наказу вищої влади ми привели під Глиняни наші коругви, де саме збирається коронне військо. І тут ми дізналися, на превеликий наш жаль і обурення, що команду над військом віддано аж трьом регіментарям. а на першому місці пану Заславському. Зразу вважали ми це за невдалий жарт, поки не переконалися про правду. Ми готові покласти наші голови в обороні ойчизни, та хай же з тої найбільшої нашої жертви буде для не? якийсь хосен. Але класти голови під невмілою командою, яка поведе нас на заріз, нам не хочеться. Для того ми хотіли вертатися зараз додому, та ось довідалися, що ваша милість є тут недалеко з своїм військом. І тому приходимо як іменем нашим, так і всієї шляхти прохати вашу милість, щоб зволив прийняти нас під свою руку. З вашою милістю хочемо побідити або лицарською смертю полягти.

Ярему наче б медом помастив. Така уважливість до його особи, таке цінування його лицарського таланту розтопили, мов віск, його завзятість, і він уміть змінив свою попередню постанову.

Спасибі вам, панове, за честь, яку ви мені зробили... Приймаю вас з усім товариством під мою руку дуже радо.

Слава князеві! — кричала шляхта, плещучи в долоні.— Жий нам довгий вік і веди нас до слави і до побіди...

Ружицький і Пржиємський зробили добрий початок. Від тої хвилі стали напливати до князя нові коругви. Усі команди минали Глиняни і йшли туди. Те саме робили і ті, що вже були під Глинянами, покидаючи Заславського. Навіть ті, що на соймі проти князя голосували, опинилися тут. Калиновський і Конецпольський перепросили Ярему в приязності всієї шляхти. Заславський опинився тепер ні в цих, ні в тих. Як так далі піде, то він остане без війська, і годі впаде на нього неслава, що не вмів удержати війська в руках, ще поки стрінув ворога. Йому прирадили поїхати до Яреми і перепроситися з ним — і він послухався. Таке упокорення завзятого ворога дуже властило гордого Ярему. Він прийняв Заславського дуже ввічливо. Заславський говорив:

Приходжу перший до вашої милості, бо коли ойчизна в небезпеці, всякі привати повинні уступити набік. Надіюсь, що наші колишні непорозуміння вирівнюються і забудуться на полі слави.

Вітаю вашу милість у себе в гостях і поділяю зовсім ваш погляд, бо розлам у такій хвилі був би гріхом і довів би до розгрому.

Зараз стали нараджуватися над веденням війни. Заславський розвивав перед ним свої плани, які Вишневецький приймав з погордливою усмішкою як недотепні. Помітив це гарячий сторонник Заславського — шляхтич Лащ і не втерпів, щоб не сказати:

— Не на фацеції ми тут приїхали, а щоб порадитись у важному ділі. Не заперечую досвіду і лицарської слави вашої милості, але знаю, що не всі розуми в одній сидять голові.

Ярема скипів і поглянув люто на Лаща.

— Слушно, вашмосць, говориш. Людський розум сидить у різних головах, але я думаю, що в битві повинна рішати одна голова, а не десять.

Заславський зараз поміркував, що непристойна увага його поплечника попсує справу.

І справді попсувала. Ярема став тепер дуже здержли-вий. Заславський питав його кілька разів про його думку спочув таку відповідь:

— Не знаю. Ваша милість гетьманує, не я.

Не договорились до путнього кінця, і Заславський від'їхав ні з чим. Шкода було приїздити і упокорюватися перед гордим ворогом.

Ярема через своїх шпигів знав, що у війську Хмельницького робиться. Знав, що він стягає свої сили під Костянтинів і вижидає тут хана та лагодиться вдарити на поляків. Ярема розумів, що проти такої сили не встоїться з своїми 12 тисячами. Післав Тишкевича до Заславського, щоб обидва війська з'єднались. Шляхта, що була при Заславським, прямо змусила його до того, щоб помирився з Вишневецький. З'їхалися біля Чолганського каменя і поддали собі руки на знак згоди. Тепер Заславський рушив із своїм військом на Костянтинів. Бойового війська було у поляків 36 тисяч, а втрое стільки було панських слуг. Військо було добре узброєне, аж блистіло від багатой сріблом та золотом прикрашеної зброї. А за тим військом тяглися тисячі возів з панським добром для розкоші і вибагливого життя. На возах везли дорогі шовкові шатра, пухову постелю, кухні, ванни до купання, меди, горілки, вина, закуски, ласощі та пахощі. Кожен пан хотів себе перед другим показати, що він не якийсь там худобахолок, а магнат, що й перед королем не засоромиться. А з тим усім ішла ціла хмара пінських слуг, кухарів, кухтів, цукорників, голярів і переодягнених за хлопців дівчат. Завелися бенкети і один садився поперед другого. Про війну мало хто думав. Хіба ж то таке важке діло війна з хлопством? їх можна канчуками розігнати. Повторилося те саме, що на Жовтих Водах і під Корсунем. Пани говорили між собою:

— Господи! Не помагай ні нам, ні їм, а лише дивись, як ми з тим гультьяйством справимось.

Пани бенкетували і гуляли, а за їх прикладом ішла й служба, й військо. Вони пропивали те, що їм було плачено, а на прожиток грабували дооколичне селянство. Так само робили вже і під Глинянами, а львівський арцибіскуп писав жалоби на сваволю і грабунки війська, через що його підданці зовсім зубожіли.

Ярема держався з своїм військом подальше. У нього того не було. Просте, невибагливе життя і строга дисципліна. Дехто з його війська заздри-в жовнграм

Заславського, та ніхто не важився йти слідом за тамтими. Ярема часто їздив до Заславського, але від бенкетів відмовлявся і не гадав іти під команду Заславського.

Тим часом Хмельницький постягав усі загони. Вернув і Кривоніс з-під Каменця, котрого не здолав узяти. Вернув Лисенко з вовгурівцями, Ганчура з степовиками, Нечай,

Морозенко, Носач з галицькими русинами, між котрими було багато гуцулів-опришків, були там сербини, болгаои. волохи і донці.

Усього війська було у Хмельницького 150 тисяч, але правильного війська не більше 30 тисяч. Інше все, то чернь, втікачі від панів, що назбігалися до батька Хмельницького. Хоч гетьман називав їх своєю правою рукою, та че був з них вдоволений. У тій юрбі бачив він — елемент руйнуючий, а він не бажав собі руїни України. Він знав, Що багато з них,— то безідейні товпи, яких метою є грабунок і нажива.

З усією тою силою йшов Хмельницький на поляків, вижидаючи нетерпеливо татар, які не приходили. Поки те станеться, він зволікав. З польськими комісарами годі було зійтися, тому написав до Заславського такого листа * Вашій милості чолом б'ємо та доброго здоровля бажаємо. Примушені гнітом українських панів та позбавлені наших прав, даних нам блаженої пам'яті польськими <оролями, нашими добродіями, взяли ми за зброю і стали в обороні наших прав,— нашого життя і наших родин та іашої батьківської віри благочестивої Та з того ще не іжходить, щоб ми через це виступали проти Польщі, нашої спільної матки, за яку її все вважали і вважати будемо. Як лише минеться причина до війни, ми зараз її .чрининимо і вернемо до наших обов'язків. А усунення тих причин не залежить від нас, а від сойму і Речі Посполитої.

Мч дуже зрадіємо, що можемо розмовляти з вашою милістю, котрому віримо, що буде нашим речником перед і оймом і не дасть нас скривдити. Приймись, ваша милість, пути посередником між козацтвом і Річчю Посполитою, п ми все радо приймемо, що ваша милість за добре для нас признаєш".

Заславського начеб медом помастив таким лесливим письмом, що його козаки так поважають і довіряють йому. Скликав зараз раду. Але на тій раді пани посварились Одні тягли за Заславським, щоб миритись. За тим були православні пани. їм було пильно вертатися до своїх маєтків, полишених на Україні, бо опинилися в скрутнім становищі. Як одновірці з козаками, вони співчували повстанню, але лише до тої межі, щоб польських магнатів, жидів та унію з України прогнати. Але повстання пішло далеко поза ту межу. Степове кочовниче козацтво виявилось ворогом ріллі й плуга і нищило все, що таку купьп'оу уявляло. Це козацтво показало себе елементом руїнницьким, що загрожував їх побутові, і з тої причини ця шляхта мусила стати по стороні польської шляхти.

Польські пани ненавиділи тих православних панів і всюди, докоряли їм шизмою і зрадою і симпатіями для ребелянтів. Найбільше відчував те скрутне становище між двома силами, між молотом і ковадлом польський сенатор, київський воєвода Адам Кисіль. Його маєтності на Україні зруйнувало повстання дотла, а в соймі підозрівали

його в зраді. Тепер, не можучи дістатися до Хмельницького, зневірився у своїй місії, приїхав до Заславсько-го. Шляхтич Ржемик наклепав на нього перед шляхтою, що Кисіль привіз із собою скрито до польського обозу козаків-шпиків. Роззвірена шляхта кинулася зараз перешукувати Кисілеві вози і справді знайшла кількох козаків.

Зрада, панове! — кричала шляхта.— Шизматик не буде ніколи вірним Речі Посполитій, на кіл з ним, він нас одурих.

Панове, заспокойтеся! — говорив дрижачим від обурення голосом Кисіль.— Ті козаки, то заложники від Кривоноса, ми помінялись. Якраз стільки заложників-шляхтичів у Кривоноса остало, як ми домовлялися вільного переїзду через Острог. Погубите ви цих, то й тамтим не жити.

За Кисілем постояв і Обухович. Пани засоромились. Заславський перепросив його при всіх, а Ржемика обіцяв прикладно покарати.

Кисіль плакав:

— За мої заслуги для Речі Посполитої і для шляхти братів, за те, що життя свого не щадив, лізучи у це полум'я, така мені подяка.

Заславський, перепросивши його, запросив на раду, яка мала відбутися. Йому прочитав Заславський листа Хмельницького і просив ради. Кисіль став знову жалуватися на невдячність.

— А коли мене питаємо ради, то ось яка вона: воювати, але не битись, не проливати крові, а проволікати, а тим більше зиськається, ніж виграною битвою. Хлопству на-вкучиться таке зволікання, бо завжди висітиме над ними меч Дамокла, котрий може їм упасти на голову тоді, коли цього найменше будуть сподіватись та коли нам захочеться.

Кисілеву думку підпер шляхтич Добеслав Цехлінський:

— Мені така думка дуже по душі. Зволікаймо і даймо їм час надуматись, а коли скоряться, покажім їм нашу ласку і великодушність. А якби ми їх стали бити, тоді доведемо їх до одчаю і тоді хіба їх усіх винищимо.

До тої думки пристали ще й інші пани.

В часі тої наради Вишневецький аж кипів і не міг висидіти на місці. Нетерплячка його розпирала, поки прийшов до слова. Він устав з місця, мінився на лиці і шарпав вуси.

— Я б пристав до думки тих панів, коли б у козаків було стільки совісті і честі, як у тих панів красномовства. Вони добре радять воювати, а не битись. Цього я моїм простим жовнірським розумом не розберу. Видно, що моє знання закоротке, щоб такі глибокі мудрощі розібрати. Виходило б з того, що коли ворог буде на нас наступати, то ми, замість оборонятись, повинні уступати... Куди ж саме? Зр.азу до Варшави, потім до Гданська, а там уже навкучиться козакам воювати, скоряться і завернуть додому і зараз підуть панщину робити. А коли ми покажемося для них ласкавими, то дозволять і нам вернутися до наших домівок і будуть нам навипередки служити. А тим часом, як ми уступатимемо, наші маєтки на Україні хлопи рознесуть, а шляхту, яка там остала, виріжуть без розбору. Мене серце болить .слухати такі безчестя. Пани, що таке

дораджують, хотять цілістю ойчизни викупити свої українські берлоги. Я вам, панове, скажу наперед, як довго ми зможемо зволікати... Ще поки роззухвалені козаки проженуть нас на другий кінець Речі Посполитої, наше військо здеморалізується і розійдеться додому, бо не буде його чим заплатити. А, вертаючи, буде по дорозі грабувати все, що під руки попадеться. Чи не так воно було по московській війні? А що ви скажете соймові, котрий вас сюди післав? Як виправдаєте те каригідне марнотравство часу і грошей? Панове, пригадайте собі Солоницю і Кумейки... Тоді побідили ми рішучістю і швидкістю і могли диктувати наші умови. Чому й тепер не можемо такого зробити? Без побіди у битві ніхто не схоче пристати на наші умови. Зачинаймо, не гаючись, бо як прийде татарська орда, то буде запізно.

На те каже один прихильник Вишневецького:

— Хмельницький з нами хитрить, хоче виграти на часі. Наше військо рветься до бою, вихіснуймо той запал, поки він не погас...

Отож Хмельницький допняв своїм листом того, чого хотів: пани розбилися на два табори. Заславський пішов за думкою Кисіля.

— То певне, що побіда за нами. Нема такої сили, щоб нашому війську устоялась, нічого нам і хлопства боятись. Ми можемо його кожної хвили знищити, та яка нам з того користь вийде? Винищимо хлопство, то хто буде на наших ланах працювати? Самі того не вміємо, і прийдеться нам хіба за жебраним хлібом ходити.

Від того часу Заславський через дві неділі листувався з Хмельницьким. Хмельницький дуже добре знав, що в польським таборі робиться і говориться. Його військо в тім часі побільшилося драгунами, котрі цілими юрбами переходили до нього з польського табору. Рівночасно з тими переговорами козацькі загони нищили доколичні панські маєтності. Від того часу Вишневецький не був ні разу в таборі Заславського. Вів діло на свою руку окремо. Вислав роз'їзди по околиці, розбивав менші загони, а до табору Хмельницького вислав зручних агентів, щоб бунтували чернь, лякали їх польською силою і карою, яка їх жде, намовляли до покори панам, а все буде їм прощено, як видадуть Хмельницького і старшину. За це не мине їх ще велика нагорода в грошах і звільнення від панщини.

Роз'їзди Вишневецького принесли певну вістку, що орда вже недалеко.

— Той бабій доведе нас всіх до загибелі,— нарікав Вишневецький перед своїми старшинами.— Поїдь, ваш-мосць Машкевичу, до тих півголовків і скажи їм від мене, що татари вже йдуть, хай зірвуть безглузді переговори, відміняють заложників, якщо які були дані, і хай вдарять на козаків.

Заславський не хотів тому йняти віри.

— То прямо неправда. Хмельницький поступає щиро і хоче згоди. З князя говорить злість, що не він командує військом, а я, ну й ненавидить козацтво...

Але тепер шляхта постояла за Вишневецьким:

— Це вже не так, ваша милість. Князь Ярема говорить правду, всі знаємо його любов до ойчизни, котрої не в силі притїмити ні злість, ні ненависть. Мусимо послухати його ради, бо така проволока не доведе до путнього кінця.

Заславський мусив поступитись.

— Га! Як ваша така думка, то я не можу ризикувати своєю відповідальністю. Йдемо проти ворога, але поки що не будемо розпочинати генерального бою, бо на те ще час, лише обмежимося до герців з козацтвом. Це також деморалізуюче впливає на ворога, коли побачить, що навіть на герцях не спростає противникові.

під пилявцями

Гетьман пішов з цілим військом на Костянтинів і засів квартирою в пилявецькому замку.

Містечко Пилявці лежить на лівім березі річки Пиляв-ки, правого допливу Случі. Одна часть тої річки має високі береги, а за тим горбовина, дальший біг річки розливаний в широкі багна. В ті багна в одному місці врізувався сухий півостровець. Від нього йшла гребля, спаєна через річку мостом з другою такою греблею по другому боці тогобічного багниська.

На тім півострові розтаборив Хмельницький своє військо, місце було по обох боках забезпечене багнищами.

Тут відбувалися щодня віча, на яких старшина і попи говорили промови, пояснювали ціль війни, піддержували запал у війську. Воно було одушевлене і рвалося до бою. Хмельницький своєю прихвільністю додавав козакам відваги і самопевності. Попи правили молебні за побіду. Ще поки прийшло у те місце польське військо, Хмельницький наказав на греблі тої сторони покопати півперечні рівчики і напустити водою. Там станули козаки, щоб не перепустити ворога через греблю. Гетьман післав на той бік річки Кривоноса, щоб у слушний час, як поляки наступатимуть, ударив на них збоку.

Дня 20 вересня прийшли поляки і розпочали бій. На козаків ударили з трьох боків. Лящ і Корецький перейшли річку убрід повище греблі, Осецький зробив те саме понижче, а Йордан напер спереду. Удар був такий нагальний, що Чорнота перед Лящем, Корецьким і Осецьким мусив уступитися. Таким побитом польські війська знайшлися усі на козацькому боці. Битва скінчилася над вечір перевагою поляків.

В польськім таборі настала велика радість.

— Ось ми тепер загнали курей до курника, завтра переб'ємо курей, а півня піймаємо живого.

На другий день вранці зачалось від того, що полковник Ганжа напер на Осецького з такою завзятістю, що прогнав його за річку. У тім бою Ганжа поліг, але брід був забезпечений. Козаки окопали його зараз ровом і засіли у ньому. Тої ночі піймано в козацькому таборі польських емісарів, котрих було наслано, щоб баламутити чернь і лякати її.

Вони проповідували, що завтра поляки, певно, добудуть козаків, а тоді нікому не буде пощади. Самі ж вони бачили, як польське військо б'ється, і ніхто йому не може устоятись.

А що буде справді, як пани нас поконають,— говорили налякані мужики поміж собою.— Справді варто би завчасу подумати про самих себе. Нащо нам тоТ біди? Панів

з України прогнали, усякого добра надбали, буде з нас.

А ще й за Хмеля, живого чи мертвого, пани добре заплатили б,— піддавали емісари.— Таки, люде добрі, робіть діло, поки ще не пізно. Пани обіцяють ще, що за Хмельницького освободять тих, що його видадуть, від усяких повинностей на віки вічні. Пани вже й самі пізнали, що з вами зле поводитись і це більше вже не повториться.

Чернь схвилювалась. Обіцянки були дуже приманливі.

Тільки воно нелегко буде Хмеля піймати, його добре у замку козаки бережуть.

Вас більше, як козаків. Ви, дурні, даєтесь обманювати козакам. Що ви виграєте в цій війні? Тільки всього, що замість польського пана матимете над собою козацького пана. Хто вас тоді оборонить? Хмельницький, певно, ні, бо то його старшини над вами пануватимуть.

Корнієнко ще такої справжньої битви не бачив. Був дуже схвилюваний. Бачив перемогу поляків і дуже налякався про долю Хмельницького і всієї України. "Ось пропаде все, і ми не встоїмо",— гуділо в його голові.

Не міг собі знайти місця. До гетьмана не смів приступити, Чорноти теж не було. Ввечері вийшов він з квартири і блукав по таборі. Бачив, як привозили ранених, і це його ще більше хвилювало, наповняло душу великим смутком. Так, блукаючи по таборі, зайшов аж поміж чернь. Вже було тьмаво, і ніхто його не помітив. Він почув, що емісари говорили і як чернь схилялася до їх намов. Він аж задеревів від того, що почув.

"Ось правду говорив гетьман, що на чернь нема що багато покладатись. Чого доброго, а вона тепер у рішачий мент може наробити бешкету". Його взяла страшна лють за серце кліщами. Треба полум'я гасити, поки не спалахне. Він полетів, мов божевільний, у те місце, де стояли козаки. Шугав за Чорнотою. Чорнота якраз сидів при вогні і вечеряв. Його одяг була покривавлена.

— Батьку, пане обозний, велике нещастя...

— Чого тобі, Олексію, чого такий наляканий? Не журись, ми завтра поправимось, що з тобою?

Корнієнко виглядав страшно. По дорозі загубив шапку, волосся розкуйовджене, на лиці пополотнів і дрижав усім тілом.

Там між черню польські емісари до бунту намовляють, золоті гори їм обіцяють, щоб гетьмана ляхам видати, чернь схвилювана, до бунту ладиться,— говорив Корнієнко, аж йому дух захоплювало.

Ми зараз лад зробимо,— каже Чорнота, встаючи.— Сотнику Мотовило, сюди! Візьми, голубе, свою сотню, піди між чернь і приведи сюди цих панських емісарів, що наших мужиків до бунту намовляють. А з ними приведи і тих із черні, що будуть їм найближчі... Ти, Олексію, остань тут, будеш свідкувати.

Олексій бачив, як сотник зібрав свою сотню і бігцем пішов між чернь. Чути було крики і вигуки, а незадовго потім привели перед Чорноту чотирьох емісарів, переодягнених за козаків, пов'язаних, а за ними кількох із черні.

— Вітайте, любі гостеньки,— говорив до них Чорнота, підходячи.— От чого вам захотілось! Не можуть пани поконати нас шаблею, то заходяться зрадою. А вам краще

було, щоб на світ не родились. Пізнавай, Олексію, а дивись добре, бо те, що з ними гетьман зробить, було б на твоїй совісті.

Олексій пізнав усіх, а мужиків теж.

— Тепер, козаче, біжи до пана гетьмана, розкажи усе і спитай, що з ними зробити?

Олексій побіг щосили на замок. Гетьман сидів за столом, слухав доповідей старшин і видавав накази. Побачивши Олексія, він зморщив брови. Він не любив, щоб у таких хвилях йому перешкождали.

— Пане гетьмане, у таборі між черню піймали чотирьох емісарів, котрі чернь наклоняли до бунту.

— Де вони?

Пан обозний Чорнота держить їх у руках, а мене прислав поспитати пана гетьмана, що з ними зробити?

Чого тебе з тим прислав, хіба нема посильних? Ти подобаєш на гороб'яче опудало.

— Бо я все підслухав і свідкував.

— Я там зараз буду. Гей, Степане, давай мені коня! Ти йди до Чорноти. І мені свідка буде треба.

Олексій не йшов, а біг, щоб гетьман на нього не ждав.

За хвилю приїхав Хмельницький з кількома старшинами. Емісари, побачивши його, дрижали усім тілом. Бо справді страшно було на гетьмана глянути. Крачасті його чорні брови стяглися над чолом, очі кров'ю набігли, а ніздрі широко розкривались.

— Хто вас сюди прислав? — гримнув на них. — Так, говоріть правду, а то гарячим залізом розв'яжу вам язики.

Ми від пана князя Вишневецького.

А не брешете? Чи часом не від Заславського?

Таки від Яреми. Нам наказав іти під горлом і ми мусили слухати, бо князь Ярема жартів не знає.

Тому-то ви прийшли пожартувати зо мною. Ну, гаразд, ми пожартуємо. Олексію, розкажи все, що ти чув і бачив.

Корнієнко вже вспів заспокоїтись і розказав усе детально.

Яка та обозна служба, пане обозний, що всяке сміття налазить. Та вибачай, не до тебе сказано, ти цілий день був у потребі. Я інших про це питаюся.

Нікого тут винуватити, пане гетьмане, що вони до табору вкрались, а тих собак, що їх не видали по першій слові, а слухали бунтарів.

Достанеться їсім на горіхи. Цього одного лишити, він занесе від мене письмо до пана Яреми. Тих трьох посадити зараз на кіл, а хлопам повідрубувати голови.

Помилуй нас, батьку, ми не винуваті,— просилися мужики, клякаючи,— та ми лише слухали, що ті бузувіри говорили.

Саме за те, що слухали, не піймали і старшині не видали. Зробити це на очах усієї черні, хай знають, що минули у нас ті часи, коли свої люде видавали ватажків катам у руки панів.

Прийшли зараз могильники і стали притісувати та на вогні припалювати кінчасті

коли.

Мужиків повели поміж чернь. За ними поїхав гетьман. Він, сидячи на коні, говорив так голосно, що було чути до польського обозу:

1 Сапери.

— Свинопаси, ледарі, нестямуща голото! Завтра головна розправа з нашим відвічним ворогом, а ви на ворожі нашепти вуха наставляєте? Я вас усіх гарматою вибити прикажу, мені таких не треба. Йди знову панщину робити і, мов пес, панського канчука слухати... Ви між себе панських насланих бунтарів приймаєте, замість їх на куски порвати... За те тим чотирьом, що з ворогом компанію заводили, а може, йина нагороду за мою голову мали охоту, відрубається голови, а ви тямте, що кожному так буде.

Він завернув коня і поїхав до замку.

Розпочалася кривава езекуція. Корнієнко не міг на це дивитись і втік звідсіля. А переходячи тим місцем, де відбувався суд, він побачив на трьох колах конаючих у судорогах нещасних емісарів. Корнієнко, щоб не чути стогону, заткав собі вуха і втікав щосили.

Гетьман прикликав його до себе:

4— Тепер знаєш, що то чернь? На неї не можна покладатись. Ходи сюди, сідай і пиши листа до пана Яреми, який тобі продиктую. Треба його зараз вислати. Корнієнко став писати:

"Поручаємося ласці вашої милості і доброго здоров'я бажаємо.

Ми дуже вдячні вашій милості, що по того листа прислали своїх післанців. Знаю, що до вашої милості послів посилати небезпечно, бо ваша милість в своїй панській ласці, як пристало на ката і перевертня, на кіл саджати велів моїх безвинних послів. Але прислати до нас аж чотирьох свояків чи ренкодайних вашої милості по одного листа було забагато. Тому-то я наказав тих любих гостей на кіл посадити, а лиш одного відсилаю вашої милості цілого і здорового. Тільки не гадай, ваша милість, що це вже кінець твоєї експіації за моїх шістьох добрих людей, котрих я посилав до вашої милості явно як послів; не гадай, що я заспокоюсь смертю трьох гультаїв, які важилися моїх людей проти мене бунтувати. Цього безумовно замало. Дякую вашій милості за те, що дав мені в руки ще один доказ своєї лицарськості. Не почуваш себе, ваша милість, в силі мене на полі слави поконати, то підсилаєш мені збірів, щоб мене поконати зрадою. Посилай, ваша милість, ще більше: у нас колів доволі, а один то й для вашої милості заховемо, і будь, ваша милість, того певним, що як господь допоможе мені вашу милість в свої руки дістати, то кіл тебе не мине. Кожний кат повинен з тим рахуватися, що й він на колі колись згине.

Дан у нашій головній квартирі на Пилявецькому замку, дня 20 місяця сентября, року божого 1648.

Богдан Хмельницький власною рукою

гетьман Його королівської милості всього Війська

Запорозького".

— Він, певно, скажиться, як це прочитає,— каже Корнієнко.

— Я того не хочу, бо я хочу його живого в руки дістати.

По тій езекуції довго вніч гомоніли козаки. Чернь налякалася гетьманського гніву і стала собі взаїмно докоряти та обвинувачувати себе, що треба було зараз тих псубратів піймати і видати старшині.

Цьому епізодові треба приписати, що на другий день з таким завзяттям пішли і козаки, і чернь у бій і прогнали ворога на той бік річки, і зараз на березі окопались, а козаки не виходили того дня на герці і сиділи тихо в таборі. Це панів дуже бентежило. Гадали, що козаки щось недобре замишляють. То, певно, якісь хитрощі Хмельницького. Бенкети припинились і за курник не згадували... Та зараз того дня донеслися з козацького табору до панів по тім боці голосні вигуки і крики. Не знали, яка тому причина, догадувалися різного. Може, козаки скинули Хмельницького з гетьманства і вибрали іншого? Того боявся Кисіль.

Чув той гомін і Ярема і затирав руки, вдоволений, що штука вдалась. Тепер лиш ждати, коли Хмельницького приведуть в кайданах. У цьому його виключна заслуга, а з бунтарями інакше робити не можна. Аж ось приволікся один з чотирьох емісарів, знеможений і голодний, і передав мовчки листа Яремі.

Він, прочитавши його, аж позеленів.

— Чи ти знаєш, що у тім листі написано?

— Ні, ваша милість,— мені передали листа запечатаного.

"Твоє щастя,— подумаз Ярема,— а то не жити б тобі".

Що з тамтими сталося?

На колі згинули.

Ви були малообережні, пропало!

Прислухуючись тим безнастанним вигукам у козацькому таборі, дослухались многократь слова: "Аллах, аллах!" — один шляхтич каже:

— Маю відомості, що хлопи від Хмельницького втікають, горою наша, незадовго розпочнемо танець.

На те каже один досвідніший:

— Даремно радієте і зле собі ті вигуки толкуєте: прийшли татари і тому така радість.

Панів пройняло жахом.

Над ранком привіз роз'їзд якогось попа до табору. Його стали питати:

— Чого вчора у козаків так вигукували?

— Я, панове, не хочу нічого скривати, щоб ви мене не мучили даремно. Я втік від Хмельницького до вас з життям. Що мені буде, то буде, але все ж не те, що мене там ждало. Там страшно безголов'я, ніхто не хоче слухатися. Чернь п'яничить і Хмельницькому погрожується за те, що їх підняв на таке непевне діло. Усе дрижить перед вашою силою. Духовенство не має на чернь жодного впливу. Вчора вісьмох попів повісили. Таке було б і мені сталося, коли б не втік до вас. Але не знати, що тепер станеться. Прийшла орда 40 000, за ними йде сам хан із військом. Хмельницький знову

зачинає брати гору. Панове, бережіться, щоб вас орда не охопила.

Піп говорив з такою певністю у голосі, що всі йому повірили. Він дрижав і просив, щоб йому дали їсти. Пани збентежились, тепер і втекти не буде куди.

Того дня рано розпочалася пам'ятна битва під Пиляв-цями, і пани переконалися, що піп говорив правду. Лише число татар перебільшив, бо тих прийшло лише 4 000. Але Хмельницький порадив собі на те, бо багато козаків переодяг у татарську одягу і помішав з татарами, і вони страшно аллахкали.

Тих усіх татар післав гетьман на той бік річки, і вони з великим криком кинулися на' праве крило польського війська. Того ніхто не сподівався, щоб татари, перейшовши таку дорогу, не спочили, а зараз ішли у бій, це було для всіх несподіванкою. Команда, не сподіваючись тепер наступу, не видала жодних наказів, і ніхто не знав, що йому робити. Кожний командував на свою руку. Виходили суперечні накази, і ватажки стали між собою сваритись.

Уся увага польського командування звернулася на праве крило, на котре налягали татари, про інші фронти забули. Цілу греблю по обох боках залягла густа мряка. З того скористав Чорнота. Він перейшов греблю аж на другий кінець і вдарив на поляків з фронту в саму середину польського табору. І на це ніхто не був приготований, і в тім місці козаки не знайшли великого опору. У тім місці кинувся проти Чорноти судомирський полк Витовського, а за ним мінський полк молодого Оссолін-ського. Тоді Чорнота наказав сурмити до відступу, між козацтвом почулася команда: "Завертайсь!" І та ціла хвиля, закрита мрякою, завершила назад. Ніхто не міг зміркувати, яка то сила.

— Ми горюю,— гукали пани,— далі за ними і не щадити нікого!

А козаки втікали все далі, навіть не відстрілювались. Цей відворот подобав на паніку,— і так собі це толкували поляки. Треба було використати цю важну хвилю і покласти боротьбі край. Тому-то щораз нові сили перли на греблю, один попихав другого, а все в густій мряці, що не можна було бачити на довготу руки. У такій мрячній темряві, у такій збитій масі людей на ширині греблі не можна було стріляти. Ватажки підганяли до поспіху, щоб чимшвидше перейти греблю, розкинутися по другому боці у широкий фронт і налягти на козацький табір. Чорнота все уступався, поки станув по цім боці греблі. Тепер сталося щось несподіване. Повіяв вітер раз і другий, і мряка стала розступатися. Показалося сонце, стало ясно. З козацького боку почувся громовий голос козацького гетьмана:

— За віру, молодці, за віру, за вашу й ваших онуків волю, за ваше життя!

І тепер побачили поляки щось таке, від чого кров у жилах ціпеніла. Перед ними стояло козацьке військо у дві лави з мушкетами наготові до стрілу. Затим грянули стріли раз і другий. Перші польські лави лягли від того, мов скошена трава. А затим з боків заревли козацькі гармати. Важкі кам'яні кулі падали у збиту масу. А тут нікуди рушитись. Поки задні лави завернули, маса падала від куль. Настало пекло. Серед густого рушничного і гарматного вогню прийшлося відступати. Кому було ближче, скавав у воду або болото, того, коли не втопився, досягала з берега куля. Мішалися в страшний гул пекельний крик козацтва, зойки і стогін ранених. Кликали рятунок, та

нікому було рятувати, бо кожний був у небезпеці і думав про себе. До того гармати стали обстрілювати другий кінець греблі. Хто туди спрямувався, йшов на очевидну смерть. А іншої дороги не було, хіба в непроходиме грузьке болото. Тепер станув на чолі козаків Чорнота:

— Ану-ко, молодці! Ляхи втікають, а ми їх підженемо, щоб швидше втікали собі на загибель.

Зі скаженим завзяттям погналися козаки за втікачами. Шаблями, списами, келепами, а то й дрючками били, рубали усіх без розбору. Били по позолочуваних та посріблених панцирях та шоломах, аж дзвонило. А в другий кінець греблі падали важкі гарматні кулі. Поранені ватажки, Витовський і Оссолінський, повскакували в болото, ледве їх жовніри витягли.

А Чорнота з своїми молодцями пруться далі і далі ниерід, перескакують копищі трупів, топчуть по ранених. Підганяйте їх, хлопці, підганяйте, вже недалеко.

І прогнали їх через усю греблю аж до польського табору. Тоді засурмили до відвороту, і козаки стал к уступати. Аж тепер мали нагоду побачити, якого чосу завдали ворогові. Уся довга гребля застелена трупом і раненими, що вже не могли рушатися. Лежать трупи на греблі, над болотом і в болоті та в річці. На мості зламане поруччя. Трупи звисають головою з моста вниз. Не могли впасти, бо їх інші трупи прилягли. Тут полягли два полки — судомирський і мінський, до ноги. І тим коруг-вам, які прислано на підмогу, дісталось теж. Кривоніс, бачачи, що на греблі твориться, налягав з усієї сили. Битва скінчилася з полудня. Поляки вскочили у свій табір.

Осіннє ярке сонце освічувало криваве поле змагань гордих панів з гнобленим українським народом.

В козацькому таборі — велика радість з віднесеної перемоги. Гетьман переїздив по таборі, де вітало його військо радісними окликами.

— Дав нам Бог перемогу, братики, спочиньмо трошки і далі до роботи!

— Кінчай панів, пане гетьмане, не втрачаймо часу! Чернь вітала його радісно, та сама химерна чернь,

котра вчора готова була видати його ворогові на мученичу смерть, за таку ж химерну, непевну обіцянку. Та сама чернь витягала тепер із скриток похованих нею самою вчора перед гнівом гетьмана емісарів і вбивала їх без пощади. Не такої співали у польському таборі. Такого обороту справи ніхто не сподівався. Як так далі піде, то много-надійне діло скінчиться повним розгромом. До того ще якийсь пійманий татарин зізнав, що велика орда з самим ханом Іслам-Гіреєм вже недалеко, що Хмельницький з татарами змовився натиснути на польський табір з другого боку і загнати їх у болото.

Пани зібралися на раду. Один шляхтич говорив:

Бог зсилає на нас кару за те, що нема між нами згоди, ні єдності, ні порядку, що наші регіментарі не розуміють воєнного діла. Чого нам було з-під Глинян рушати? Кому прийшло на думку у тім багні слави добувати?

Мене у тому не винуйте,— боронився Заславський,— я пішов з-під Глинян за військом, котре мене покинуло, шукаючи собі інших богів. Та тепер не час говорити

про те, що було. Нам треба вирішити, що нам тепер робити, щоб з кретесом не пропасти. Рушимо тепер з табором, то ворог наскочить на нас по дорозі і геть знищить.

На те каже один з панів:

— Це свята правда. Нам не лишається нічого іншого, як покинути табір на поталу ворогові і втікати тайком з життям.

Ніхто тому не перечив, всі мовчали, хоч кожному було соромно, що така многонадійна справа пішла таким шляхом. Тоді каже Заславський:

— Я бачу, що всі панове з тою думкою згодні. Не так сталося, як ждалося. Тепер треба заховати наше життя і здоров'я на кращі часи на пожиток ойчизни. і нічого нам не лишається, як-утікати з того пекла. Над військом і табором, щоб захистити наш відворот, передаю команду князеві Вишневенькому, хай тепер покаже, що вміє.— Рада розійшлась, а кожний спішився до своїх возів, щоб дати службі накази до втечі.

По півночі того дня не було вже в таборі панів гетьманів. Утекла і уся воєнна рада сенаторів. Конецпольський переодягся за мужика, сів на хлопську шкапу і втікав, куди очі несли, щоб, не дай господи, не потрапити у руки татарам. Те саме зробила і служба. Кожен з них забрав з панського добра, що міг забрати, а ридвани і вози полишив на поталу долі. Бо втікати з ридваном, то не те саме, що самому серед розбурханого моря хлопського повстання, яке довкруги кипіло.

Жовніри не зараз помітили втечу гетьманів, а коли це стало звісним, пішов гомін по таборі. Усіми заволділа безтолкова паніка. Військо пішло навітки, кожен думав про себе, кудю втікати, а щоб тільки непомітно і не купую. Кожен крився з подуманою дорогою. Але таких доріг не було багато, тому збирався цілий гурток однодо-рожніх, між котрими знову не було згоди. Із-за того виходила ворожнеча, і кожен хотів другого позбутися.

Заславському було жаль за своїм добром і наказав службі забирати все, навіть ридванів не лишити. Їх справді везли якийсь час, поки не показалося невмоліме: "Годі!" Вози і карети грузли в болоті, зачіпали одигі за другий, ломились колеса і осі, треба їх було кинути. Служба випрягала коней і втікала навмання. Заславський втік на коні з одним вірним слугою.

Польський табір опустів, хіба собаки, що були на припоні, вили жалісно...

В козацькому таборі ніхто нічого не знав. Вночі гетьман складав з старшиною план завтрішньої битви. Татарів вислано великим колесом заступити панам дорогу. Невтомний Чорнота мав уранці перейти річку і вдарити на польський табір та змусити ворога до відступу. Гетьман довго ще працював, як рада розійшлася, та щойно по півночі приліг трохи спочити.

Вранці-рано, ще перед зорею рушив Чорнота з козаками через греблю. Знову густа мряка. На греблі спотикалися на трупах. Перейшли і через міст, і другу греблю. Перед ними забовдурів польський табір, а в ньому тихо, не чути людських голосів. Перейшли перший вал возів, з'айшли всередину, та хіба пси на них гавкали. Табір порожній, ні живої душі. Чорнота посилає вістку до гетьмана.

Хмельницький, почувши таке, вибіг надвір таки без шапки:

— Гей, козаки молодці! На коні сідайте, ляхів здоганяти, всі повтікали.

Такий самий наказ післав і до Чорноти.

В козацькому таборі усе заметушилось, мов у мурашнику. Сідлали коней і виступали сотнями. Уся козацька кіннота почвалувала через греблю. В погоню пішов Чорнота і Кривоніс. В таборі остала сама чернь, піхотинці, артилерія і могильники. Козаки здоганяли втікаючі купи і вибивали впень. Те саме робили і татари, котрі вийшли з табору раніше і розбрелися по околиці.

А чернь, довідавшись, що сталось, кинулися грабувати польський табір. Даремно спиняли їх десятники й отамани, даремно вговарювали, що треба слухатися старшини та йти здоганяти втікачів. Нічого не допомогло. Чернь, мов стадо шакалів, кинулася на панський табір, грабували, що під руки попалось. Розтягали дорогу одержу і шовкові шатра, брали вина і горілки, брали золоту та срібну посуду, не знаючи, навіть, до чого вона служить. А далі стали битися поміж собою за добичу. Грабуючи, забували про світ божий, і нічого більше їх не обходило.

Коли шуліка розженеться за куркою, нічого не бачить і можна його палицею вбити, так і цю чернь можна було у той мент малою силою вирубати впень — і нестямилися б, що з ними сталося і коли перейшли на той світ.

А тим часом військо втікало, а ті, що гнали за ним, опадали з сил, аж коні падали, знеможені на смерть.

Хмельницький, як дізнався про грабунки черні, дуже лютував і післав піхотинців відбирати награвлене добро, котре, як воєнна добича, мало йти до паю.

— То злодії! Вони на грабунки йшли, а не волю здобувати. Добича, замість іти до рівного паю, дістанеться тим ледарям, котрі найменше до того мають право.

Треба було відбирати нагарбане добро силою. Хмельницький загрозив, що накаже гарматам стріляти. Аж це вгамувало осліплену багачою добичею чернь.

Як перечеислили добичу, то вона переходила своєю величчю всяку уяву. Здобули 120 000 возів з кіньми, 80 гармат і на сто мільйонів золотих усякого добра.

Козаки давали золоту тарілку за кухоль горілки, так само соболеві кожухи.

З-під Пилявців утікали пани на Костянтинів. На них напер Кривоніс. Не стрічав опору. На мості на Случі стовпилися втікачі. Міст завалився, багато потонуло в річці, а інших вибили впень. В часі Пилявецької битви стояв Ярема з своїм військом оподалік і в битву не встрявав. Він гидився Заславським і його розпорядками.

Перед утечею прислав йому Заславський гетьманську булаву і передав команду над усім військом.

Як князь прочитав письмо, то аж посатанів з досади.

Тепер нагадав собі Заславський мене? Над ким же я маю гетьманувати? Над моїм військом я отаманую без ласки пана гетьмана, а над отарою баранів мені не хочеться отаманувати. Я повинен,— каже до післанця,— веліти тобі відрубати голову за таку зневагу, але ти йди собі з Богом і завези те письмо назад пану Домінікові, як його де знайдеш. А знайдеш його найпевніше за піччю або між дівчатами.— З тим словом кинув письмо післанцеві в лице і показав на двері.

Боже мій! Чи то вже така твоя воля, що караєш ойчизну тим огидним народом хамів! Поверни, Боже, на них огненні громові стріли, але покарай і тих, що сталися причиною нашого сорому і ганьби...

Він закрив лице долонями і став судорожно плакати.

— Боже! Коли я в тому винен, то покарай мене, та не карай, не сороми нашої бідної ойчизни.

Він сів на стільці і плакав, ридав гірко, вривано... Плачем виливав із серця накіпільний біль.

Довкола нього стояли його старшини, таким його ще ніколи не бачили. Ярема не плакав ніколи. В найбільшому гніві, коли сотки людей велів мучити, коли стони соток мучеників розривали серце, він лише усміхався люб'язно, тепер плакав.

Ніхто не смів промовити слова, але плач лютої безсердечної людини зробив на всіх велике вражіння.

Хвиля була дуже важка. Треба було чимшвидше щось вирішити, бо леда хвиля звалиться на голову велика ворожа сила — і всі вони пропадуть.

Князь заспокоївся і втер сльози:

— Шикуйте, панове, військо до бою. Зробимо, що вдасться зробити, але відступати треба, бо не встоїмо.

В таборі засурмили в сурми. Військо стануло в порядку, кожний знав, де йому ставати і що робити.

Ярема уступав перед Хмельницьким, відбиваючись. По дорозі здержував втікачів і силою та грозьбою підбирав під свою руку. Козаки наступали йому на п'яти, а татарва, мов ті оси, налітала, тривожила військо і не давала й хвилини супокою. Ярема побоювався, що й сам може потрапити татарам у руки, і тому відступав чимшвидше, щоб йому не заступили дороги.

Польське військо знову перестало існувати. Що уціліло під Пилявцями, гинуло по дорозі. До Львова дійшли самі недобитки з старшин і війська. Старшини сварилися між собою. Один на другого складав вину за погром. Таким побитом потішали себе. Інші потішалися тим, що козаків була така сила, що встояти їм було неможливо.

Але не всі повтікали. Регіментар королівської гвардії, зложеної з самих німців, Осінський схоронився в Костянтиніві і звідси відбивався. Хмельницький вирядив до наступу на оборонний Костянтинів чернь. Німці відбивались.— Тоді пішли до приступу козаки. Німці не встояли, Костянтинів взято приступом, а німців вибито вщент. Осінському поталанило втекти.

На все польське громадянство наляг великий страх. Дехто передбачав кінець світу.

Заславський приїхав до Львова і скрився від людських очей. Його підвладні приписували йому причину розгрому. Дехто відгрожувався, що його вб'є.

Він, припочивши трохи, виїхав потай із Львова у безпечне місце, до Ряшева.

Хмельницький засів квартирою у Костянтиніві.

Із низу Дніпра вітер віє. повіває, Військо козацьке в похід виступає. Тільки Бог святий знає, Що Хмельницький думає-гадає'.

З козацької думи

I

ЛЬВІВ

Відколи Звенигород, матір червенських городів, став у-своїй славі пригасати, вибивається Львів, столиця князя Льва, на перше місце, стає столицею Червоної Русі.

Від того часу стає він осередком культури, зразу пособ-ляє Києві, а згодом змагається побіч Києва.

Навіть тоді, як червенську землю завоювали поляки, Львів не покинув своєї культурної місії і був важним заборолом української народності перед затіями католицької Польщі.

Львів стояв на шляху між сходом і заходом, був важною торговельною стацією, та не лише переходною, але й вузловою, був важним торговельним центром. Звідсіля розходилися шляхи: у Польщу на Краків (шлях краківський), на Угорщину (шлях стрийський), на Замостя і Варшаву (шлях жовківський), на Придніпрянщину (шлях глинянський).

Задля того Львів діставав від польських королів такі торговельні привілеї, яких часто не мав Краків.

Поза тим Львів не мав ні стратегічної, ні життєвої вартості через своє некорисне географічне положення. Господар, що клав цю хату, не поміркував, що коли сім'я розростеться, то не буде місця на поширення будівлі.

Околений розлогими горбовинами, положений над баг-ниськами розливої Полтви, не мав куди поширитись, не мав природного колодязя, бо гнила вода багнищ затроювала воду, не мав свіжого повітря, бо воно приймало у себе випари багнищ, котрі хіба сильний вітер міг прочистити. А деревини не було де садити, бо цілий той невеликий простір треба було ужити під будівлю та на зацвілі вузенькі вулиці.

Львів, стиснений подвійним муром і валом, мусив довгий час мучитися в цій тісній одежі, наче нога китайської дівчини у залізних черевиках.

У тім тіснім місці треба було помістити великі склади всякого краму, тут жили ті, що займалися торгівлею або промислом. А хто не мусив, бо не міг тут жити серед тісних вонючих мурів, не бачити зеленої деревини, йшов на розлогі передмістя, між садки, огороди і зелені поля.

Зате Львів мав важне політичне значення. Хто був паном над Львовом, той володів над Червоною Руссю.

Як кожне велике торговельне місце, мав Львів різноманітну народність. Українці жили тут, як автохтони, поляки, як пануюча верства, німці переважно, як ремісники, жиди та вірмени, як купці місцеві, а як купці сторонні, заїздили турки, татари, німці, італійці тощо.

Усі ті нації користувалися свободами і привілеями, яких не могли добитись автохтонні українці. Про те дбало польське духовенство, щоб жоден шизматик не мав доступу до якого-небудь уряду. На українців ішла всією силою латинізація і полонізація, котра не знала на це інших засобів, як утиски та переслідування.

А мимо того православні держалися гарно і відбивали всі ворожі затії на своє природне добро: віру і народність.

Усе українське православне міщанство Львова гуртувалося коло Ставропігійського братства при церкві Успе-нія Пречистої Богородиці, званій загально Волоською. У Святоюрському монастирі жив славний владика, котрий, замість пособляти православним міщанам, заводив з ними бучі, що аж царгородський патріарх мусив їх мирити...

Польща дивилася на Львів як на символ свого володіння над Руссю. Втрата Львова значила втрату руського воеводства, львівської землі. Тому-то Польща хотіла свою владу над Львовом закріпити всіма способами. Найбільшу небезпеку для себе добачали поляки в православнім українським елементі і звернули всі свої зусилля на те, щоб не допустити православних до рівноправності, щоб замкнути їм дорогу до просвіти і урядів. Поляки розуміли, що вони живуть серед руського православного моря, і тремтіли за своє панування. В цій полонізуючій і латинізуючій акції грало першу скрипку латинське духовенство з арцибіскупом на чолі, при видатній допомозі ордену єзуїтів, і... жидів, котрим годі було з українськими солідними купцями видержати конкуренцію.

Та чим більша скаженість ллялася на православних, тим сильніший був опір від них. Серед найтяжчих утисків не попадали православні в зневіру, не відступали від батьківської віри, не кидали своїх позицій в городі і не втікали з міста.-

Православне міщанство, котрому була загороджена дорога до школи і уряду, обмежилося саме на себе і відокремилося від інших мешканців. Воно було околоне сильним обручем, котрий можна було переступити лише зміною батьківської віри і народності. А тих святощів держався львівський міщанин, мов власного життя.

І ця непохитність врятувала українську народність того часу у Львові від загибелі.

Міщанство кинулося до купецтва і промислу. В купецтві взяло воно гору над купецтвом вірменським і жидівським своєю солідністю, а своєю працьовитістю і пильністю не далося випередити німецьким промисловцям. Через це міщанство багатіло, а живучи в добробуті, було захоронене від відступництва. Лишок населення, що не міг серед мурів міста поміститися, виходив на розлогі передмістя і тут займався огородництвом, садівництвом, пасікою або дрібним ремеслом.

Ставропігійське братство по силі свого статуту удержувало школу, шпиталь, дім убогих і друкарню. Багатші давали бідноті працю в своїх підприємствах. Серед таких обставин не змогла Польща викликати антагонізму між багатими і бідними, не могла їх здеморалізувати і на латинство перетягти...

Таким застав Львів пам'ятний рік 1648.

З великою радістю приймали православні міщани у тім році налітаючі з України вісті, наче подих недалекої весни з далекого чарівного краю. Всі надіялися чогось кращого. Спогади про давні княжі часи ще жили тоді між ними. Може, ті козаки, котрі там далеко за волю б'ються з тим самим, що й наш, ворогом, і для нас виборюють волю? Таке питання ставив собі кожен, бажав собі цього, мов спасіння душі. Як би воно було

гарно зажити знову на своїй батьківщині давнім вільним життям і прогнати клятих наїзників, що не дають жити...

Кожна така вістка зі сходу, котра лякала і-бентежила поляків і жидову, наповняла радісним бажанням та надією православних міщан. Ті вісті були для православних благовіщенням; полякам і жидам здавалися вони грохотом далекого грому, що віщує недалеку бурю. У Львові не почували вони себе певними, православних вважали вони за людей зрадливих, котрі, як лиш наблизиться козацька хуртовина, кинуться на них, переб'ють всіх ущент. Того вони більше лякались, ніж самого Хмельницького та його козаків ураз з татарами. Православні, як лише Хмельницький стане під мурами города, відчинять йому ворота, а тоді станеться те саме, що на Україні робиться: різня поляків і жидів.

Вони пильно підглядали за тим, що роблять православні за тим залізним обручем, котрий їх окружав.

Але поза цей обруч не могло чуже око заглянути, бо православні були обережні. Тому-то пішла їм у поміч фантазія і наклепи на безвинних людей, а за" тим пішли труси, арешти, допити, навіть при допомозі тортур.

Але ось приїздить посланець від коронного гетьмана Миколи Потоцького з звісткою про розгром польського війська на Жовтих Водах. Услід за тим приходить друга, ще страшніша,— про розгром усього війська і полон гетьманців під Корсунем. Настав нечуваний переполох, а він змагався ще й тим, що до Львова стали напливати цілі ватаги втікачів з України. Ті втікачі ще прибільшува-' ли страхіття оповіданнями про велич козацького і татарського війська і про звірства хлопського переможця над поконаними поляками і жидами.

— Те саме й нам буде,— лунало скрізь по городі.— Ми пропали.

Те саме пророчило духовенство з амвона, накликаючи вірних до молитви і покути.

Львівський арцибіскуп Красновський запорядив додаткові молитви та процесії по городі.

Вони виходили в один час з усіх костьолів та кляшторів, перехресчувались у городі, спричиняли замішання. Лунали побожні співи, що мішалися в один могутній гомін... А з тими співами та молитвами мішалися прокльони, визови та погрози у бік православних, начебто вони були причиною того, що зі сходу наближається страшна хуртовина.

Під таку пору небезпечно було православним показуватися на вулиці. Такого смільчака стрічали поганою лайкою, прокльонами, а то й побоями.

Так само правилося молебні по жидівських синагогах з великим вайкотінням і зовнішніми ознаками розпуки.

У ратуші збиралися райці і радили безнастанно про оборону города.

— Ворог ще далеко, і нема перед ним страху,— говорив один із райців,— але нам більше боятися ворога внутрішнього Від зовнішнього оборонять нас каші певні г...ри, а з тім скритим ворогом не знати, що нам робити. Ши :мо..і. — • v шани дишать на нас злобою і зрадою і ждуть лише хвилі, коли б на нас кинутись. Є певні докази на те, що

вони вже тепер сходяться ніччю по церквах, по пивницях і змовляються, лагодять зброю, порох, кулі та гострять ножі на нашу шию.

Коли вже райця так говорить на раді, то цьому уже, мабуть, правда...

Ці слова понеслися з ратуші на вулиці поміж поспільство, і воно повірило, не розпитуючи за тими "певними" доказами.

ч І знову прийшла в поміч безглузда і невідповідальна фантазія, що русини змовились одної ночі вирізати всіх поляків і жидів, ще заки Хмельницький наспіє. Крилата вістка перелетіла городом, набираючи на свої крильця щораз нові додатки, перелетіла через мури на передмістя і дооколичні села, і кожен у це повірив. Говорено, що одну польську сім'ю таки в хаті вимордовано, а другий знову присягався, що бачив, як уночі виносили попи з Успенської церкви зброю і роздавали між православних.

Настали труси і арешти, допити навіть при допомозі тортур, і не один не видержав таких мук і говорив те, що йому веліли признати. Жертвою такого наклепу впав руський міщанин Васько Георг, котрий доставляв для польського війська зброю. Обвинували його, що він доставляє зброю і Хмельницькому теж. За те прислав йому Хмельницький багато грошей у просі. Зроблено у нього трус і справді забрано багато його грошей, а його самого запроторено в тюрму. З тяжкою бідой і за великого хабара його випустили, щасливо, що з цілими ребрами.

Владика при Святоюрській церкві Желіборський, людина дуже лояльна, стояв осторонь від усього національного українського життя. Йому теж не обійшлося без напасті, його теж підозрювали за зносини з Хмельницьким, його теж трусили.

Православні опинилися в дуже скрутнім становищі. З дому виходили переодягнені і то задніми дверима. Мерців хоронили вночі без дзвонів і світла. Дзвонити взагалі не було вільно, бо поляки і жида боялися того як умовленого з ворогом знаку, хоч про ворога ще й чутки не було. Щоднини роздавали між себе православні знаки і гасла, бо без цього ніхто дверей не відчиняв.

Тепер прийшлося подумати над тим, як захистити себе перед напастю і врятувати своє життя. Бо з усіх боків — доходили до них погрози, що всіх православних треба вибити впень — і аж тоді Львів буде безпечний. .-• Усю ту роботу і опіку над православною громадою перебрало на себе Ставропігійське братство. Старшина братства скликав наради по церквах, при заслонених щільно вікнах, по льохах та магазинах. Усі наради йшли коло того, як оберегти себе від напасті; про бунт ніхто не думав. Міщани були надто лояльними людьми, любили свій город і свої домівки, щоб ризикувати. Вони знали, що самі нічого не вдіють, а можуть за нерозважний крок заплатити життям і майном та ще й свою сім'ю наразити...

У Львові було під той час багато польської шляхти, що збиралася на соймик до Судової Вишні. Звідти мали післати депутатів на конвокаційний сойм у Варшаву. За шість неділь пізніше мав відбутися вибір короля. Так приписувала польська конституція.

Тоді вибився на перше місце поміж шляхтою коронний підчаший Микола Остроріг, людина на той час освічена і добрий промовець. Порадившись з арцибіскупом Крас-

новським, він таки хотів, щоб соймик відбувся у Львові. Зійшлася шляхта у францисканському костьолі.

На цей соймик покликано і міщан, та не з причини вибору короля, бо це вважала шляхта виключно своїм привілеєм, а лише тому, щоби споцукати міщанство складати гроші на оборону Львова перед недалеким ворогом. Лише про це вільно було міщанам говорити. Цю точку поділили на три часті: 1) укріплення города; 2) вербунок наемного війська; 3) збірка грошей на ці дві цілі.

Міщани домагалися, щоби гроші на оборону Львова були їм від Польщі звернені, бо оборона Львова—то справа не лиш його мешканців, але й усієї Речі Посполитої. Пани обіцяли згадати про це на соймі і такою млявою обіцянкою мушили міщани вдоволитися.

Зараз вирішили наложити на міщан податок, котрого шляхта не має платити, бо вона платить уже податок крові, служачи у війську. Вже з того самого міщани не були вдоволені. Та вони ще більше схвилювались, коли по вирішенню тої точки шляхта, що мала тепер радити над вибором короля, випросила міщан із місця нарад. .

Міщани говорили:

Хіба ж вибраний король не буде й нашим королем? Тепер, як ойчизна в небезпеці, повинні бути всі горожани покликані не лише до складання грошей, але й до ради над вибором короля.

Так не може бути, панове,— говорив золотоустий Остроріг,— конституція на це не дозволяє, а ми не маємо права її змінити, хіба сойм.

— А в соймі та сама шляхта, і вона теж конституції в користь міщан не змінить, значиться, що міщанство не виборе собі ніколи права повного горожанства і вічно остаме *misera contrebuens plebs* l,— говорили на перегони обижейі міщани.

Тоді встав міщанин Кушевич і говорив:

— А чи, панове, не подумаєте про те, щоби супроти важності хвилі, коли отчизна в небезпеці, скоротити ті безглузді формальності і зараз на соймі конвокаційнім гїєревести вибір короля? За шість тижнів від того хтозна, що може статися...

Тоді иляхта його закричала:

— Мовчи, вашець! Не маєш права промовляти... не твоє, а шляхетське діло і право, а коли, вашець, того не знаєш, то пояснюється тобі, що так постановляє конституція, що аж за шість тижнів "по конвокаційнім соймі вибирається короля або аж тоді буде переведений вибір, коли здавимо хлопський бунт...

Міщани обурилися на таку зневагу їх речника, підняли його на руках вгору, і він говорив:

— Ви, панове, хіба дурману наїлись, що таке говорите. Вибиратимете короля аж тоді, як козацька хуртовина перейде усю Річ Посполиту. Вам, бачу, любіша ваша шляхетська вольність, ніж добро отчизни. Я вам скажу словами нашого поета:

*Nowa, przyprowiesé sobie polak kupi, Ze i przed szkoda i po szkodzie głupi*2.

Геть з ним! Хам! Купчик, буде нас розуму вчити, порубати його! — ревіла шляхта. І не знати, що було би з ним сталося,, та міщани обступили Кушевича живим муром, а до

того на кляшторнім подвір'ю зчинився великий крик:

Зрадник! Шизматик, козацький шпиг! Бийте його!

1 Misera contrebuens plebs (лат.) — бідний плебс, що завжди виплачує контрибуції. *

2 Нову пословицю купить собі поляк,
що й перед шкодою і по шкоді дурак (пол.).

Усі повиходили на подвір'я. Там били і шарпали якогось чоловіка. І тепер та роз'ярена на шляхту міщанська юрба кинулася теж на нещасну жертву. Пізнали у ньому русина. Його справді післали сюди підслухати, про що поляки будуть говорити та радити чи часом не прирадять чого на їх загибель.

Його били, шарпали, топтали ногами, поки душа з нього не вийшла.

Та ще й тоді не перестали знущатися, поки з трупа не зробилась понівечена маса з поламаними ребрами та розбитим черепом. Лиця не можна було пізнати.

Даремне силкувалися поважніші міщани вговорити їх перепинити таке звірство.

А як наситили міщани свою лютість, то стали знову вигукувати проти шляхти і відгрозуватись. Тоді вмішалося духовенство, а міщани справді так оставали під його впливом, що й тепер послушалися і, хоч невдоволені, розійшлись.

— Чого нам від шляхти сподіватись? Побачите, що коли прийде нам скрутна година, то шляхта покине нас і оставить на леду. Краще ми самі подумаймо, як нам наш город обороняти.

Зійшлися знову райці на ратуші і вирішили покликати всі цехи, видати їм зброю і розставити їх на валах, куди й гармати треба буде витягти. Такі розпорядки заспокоїли міщан. Вирішили ще позамикати всі входи у город з виїмком Галицької брами. Буде легша контроля над тими, що в город приходять, щоб не дісталися сюди зрадники. А головна річ, щоб добре пильнувати в городі шизматиків, а так само на городецьким передмістю і на Святоюрській горі.

А тим часом Миколу Остророга вибрано на соймі у Варшаві одним із трьох гетьманів, і він якраз виряджав своє військо зі Львова під Глиняни. Військо виглядало дуже поважно і гарно. Було багато вдягнене і добре узброєне. їхала кіннота на добрих конях, в блискучих панцирах і шоломах, з довгими списами, на яких маяли хоруговки, що аж очі хапало, марширувала чужинецька піхота, аж земля дудоніла.

Міщанам це військо дуже подобалось:

— Таке військо не може не побідити...

На хлопство такого війська навіть шкода... досить послати псярів з канчуками...

А знаєте, що князь Ярема Вишневецький розбив цю галастру за Дністром у порох?
Хто таке говорив?

Я сам чув нині на казанню у єзуїтів...

Славно! Ми горою..

Може, ми тільки непотрібно лякаємось? Наше військо не допустить сюди Хмельницького.

І мені так здається... То одно мені не подобається, що аж трьох рейментарів

вибрали над військом, повинен бути один, а добрий...

А як є трьох добрих, то ще ліпше, бо що три голови, то не одна.

Так гуторили між собою самопевні міщани, дивлячись на пишне військо Остророга, котрого супроводжували під ГЛпиняни з великими парадами.

Вістка про побіду Вишневенького розійшлася блискавкою по городу. Потім прийшла друга, що Вишневенький здобув Немирів і люто покарав немирівців за бунт.

— Так їм треба! Таке б і нашим шизматикам, а тоді ми були би зовсім безпечні... Бо без зради, панове, нема такої сили, котра б наші вали і мури здобула. Та ще на тих валах як стане наше узброєне міщанство, як заревуть гармати, то Хмельницький не знатиме, кудю втікати...— так говорив якийсь ремісник, а всі йому притакували...

Та стільки було усієї радості. Тепер налітали щораз поганіші вісті. Говорено, що Хмельницький вже рушив з великим військом, що загони Кривоноса розлилися по усій Україні, грабують, палять, мордують, що козаки здобули Полонне, а сам Вишневецький уступає перед переважаючими силами. А що найбільше бентежило міщан, то те, що коронне військо, яке збирається під Глинянами, грабує й нищить околицю, не щадячи навіть тих сіл, що під Львовом були власністю города і львівського арцибіскупя.

Незабаром вернув до Львова львівський староста Єро-ним Синявський, якого Тугай-бей під Корсунем звільнив на слово. Він був очевидцем того сорому, якого дізнало польське військо, і знав багато подробиць з того погрому. Усю вину цього нещастя приписував незгоді обох гетьманів, які безупинно сварилися й робили собі напівперек. А найстрашніше для поляків було те, що всі українці, котрі служили у польському війську, перейшли на бік Хмельницького.

Тепер Синявський перебрав оборону Львова на себе силою свого уряду. Приказав складати гроші на поправу укріплень і на вербунок наемного війська. Та хоч гроші напливали, він ні з одним, ні з другим не спішився. Чого ж було спішитись, коли Хмельницький ще за горами та ріками і не зараз надійде. Це міщанам було не в смак, стали ремствувати. Вони дають охоче свою кривавицю, а з цього нічого не виходить. Хіба пан староста жде, аж Хмельницький появиться під мурами?

Синявський для заспокоєння міщан зібрав 200 драгунів, а більш нічого. Тоді міщани звернулися з проханням до королевича Карла, щоб він лишив для оборони Львова трохи свого війська, та він того не послухав, забрав усе своє військо і покинув Львів...

Серед такого загального подразнення і непевності минув час аж до вересня. Чергувалися вісті добрі з лихими, а всі прибільшені, і викликали серед польського і жидівського населення відповідний настрій. Найменша побіда над хлопством викликала істеричну радість: благодар-ственні богослуження, молебні і погрози в сторону православних. Але таких добрих вісток приходило щораз менше, а згодом налітали щораз поганіші. Від них знову все тривожилось. Ніхто не знав, що сталося з коронним військом, яке з-під Глинянів повели на Україну три гетьмани. Дехто потішався тим, що не було що доносити, поки ті три гетьмани не приборкають хлопства. Але одна вістка не ворожила нічого доброго. Від утікачів з України

довідалися міщани, що хлопське повстання поширюється вже й по Волині й Полісся, а навіть і в Галичині народ ворушиться, особливо на Покутті, де отаманує якийсь Височан. Це були вістуні великої хуртовини, яка може усю Польщу вивернути гори дном.

День 26 вересня 1648 р. запав глибоко в пам'яті львів'ян...

Ще було дуже рано. Накрапав рясний осінній дощ. Брами були ще позамикані, як під валами з'явилися якісь нуждарі обдерті, що сливе ногами волікли. За ними воліклися безладні купи оборванців. Дехто слабший не міг устояти на ногах, лягав під муром.

Усі просили, щоб їх, Бога ради, пустити у город.

— Що ви за люди і чого тут шукаєте?

— Хіба нас не пізнаєте? — каже один. — Ми ті самі славні лицарі, в блискучій зброї, що недавно зі Львова на Україну виходили, а тепер ледве з життям вертаємо... — і він став страшно плакати.

Стражники не знали, що з ними робити, чи безпечно таких оборванців у город пускати? Зараз дали знати старшині. Старшину, що зараз прийшов, аж морозом пройняло, побачивши таку картину.

Довкруги воріт лежали обдерті, виснажені, мов кістяки, люди. Одні лежали, начеб без душі, другі перев'язували свої рани брудними шматами, помагаючи собі при тім зубами, інші знову зв'язували чим попало стряпки своєї одежі, а ще інші збирали дещо по землі, чим би можна пожитись. Усі були заболочені, з запалими у голову очима, з почорнілими, запеклими губами. Дехто таки заснув на мокрій землі.

— Хто ви? — питає старшина.

— Лицарі з-під Пилявше, пане старший, ми недобитки коронного війська. Його вже нема. Таких, як ми, може, прийде ще сюди трохи, та небагато, бо по дорозі вибили їх козаки і татари...

— Єзус, Марія! Що сталося?

— Так нами командували баби-нездари, славні три гетьмани-рейментарі, трясця їх матері. З тих недобитків не буде вам користі, бо на сам оклик "Татари йдуть!" — сховаються у мишачу діру або зі страху повмирають.

— Нещастя! Що ж тепер буде?

— А те буде, що нині-завтра стане під мурами Львова Хмельницький з своїм великим військом.

Старшина наказав відчинити ворота і впустити їх у город. Декого вели попідруки, а інших таки несли на руках.

Стрзшна вістка розійшлася зараз по городу. Задзвонили у дзвони по костьолах — і львів'яне висипались на вулиці. А тут побачили страшну картину. У декому пізнали недавнього лицаря в блискучій зброї на баскому коні.

З того можна було догадатись страшної дійсності. По вулицях лунала вістка, передавана з уст до уст, що татари вже недалеко. Усі втратили голову і не знали, що робити. Зараз заповнилися усі костьоли жіноцтвом, стариками і дітьми. Тих брали з

собою матері, вони безгрішні, немовлята найкраще умолять господа небесного о поміч проти цього великого нещастя. Один Бог зможе цю небезпеку від них відвернути.

Дзвонять дзвони, гудуть органи, гомонить розпучливий спів: "Кіріє елейсон!" А це все мішається з істеричним плачем жіноцтва та дітей, з глибокими зітханнями старців, котрі завидують тим, що вже повмирали і не будуть цього неминучого бачити. Жіноцтво, мов божевільне, з розплетеним волоссям, з розхристаними грудьми паде ниць на зимний кам'яний поміст і благає господа о порятунок.

З костьолів виходять процесії, дзвонять малі дзвіночки, ксьондзи несуть святі дари.

Безглузда божевільна паніка заволоділа всіма умами. Жінки з дітьми кидають процесії і біжать до Краківської

брами. Треба рятувати себе, поки час, поки ворог по обложив ще города. Ніхто не думає, куди й з чим втікати коли б тільки втекти з загроженого міста якнайдалше. Мужчини поспішають щосили додому, ховають у безпечне місце своє добро.. Решту, що дорогоцінніше й легше, забирають з собою і біжать за жінками. Даремно старши ни й десятники накликають до зброї і кличуть на призна чені місця на валах, хоч ворога ще не видно. Ніхто не слухається, кожне дбає лише про себе, бо страх відняв усім розум, страх перед тим страшним Хмельницьким, якого вважають за висланника пекла, перед кровожадними татарами. Коли перед ними не встояло коронне військо, яке всі бачили власними очима, то хто ж устоїть перед цим страшним ворогом? Здобудуть город, а тоді усіх жде така сама доля, як тих замучених на Україні. Отож треба втікати, бо то одинокий рятунок.

Але лише багаті втікали, щоб урятувати ту фортуна якої з переполоху не встигли навіть забрати. Втікали на те, щоб незадовго потрапити в руки тих самих недобитків пилявецьких, що тепер сполучилися в розбишацькі банди і не давали людям просвітку.

А до Львова напливало щораз більше втікачів. Та добре говорив той перший, що з них не буде хісна. То був уже зневірений в перемогу, здеморалізований жовнір. Вони перепочили трохи у Львові і пішли далі.

В городі росло безголов'я...

Аж ось наспіли і гетьмани. Перший прибув Остроріг і зумів своєю вимовою підставити стільця своїм товаришам, скидаючи на них усю вину невдачі.

На раді шляхти у францисканському кляшторі він говорив, заливаючись слізьми:

— Мої товариші, поки ще прийшли татари до Хмельницького вже нараджувалися втікати і такі ж накази давали своїй службі. А поки прийшло до рішучого бою, то їх уже не було. З'ясуйте собі, панове, військовий табір, з котрого ніччю тайком" утекло начальство. Я до останньої хвилини стояв на становиську, бо я худоба і не мав, що втрачати...— все, що мав, віддав отчизні в тій останній службі, і нічого було мені про ридати дбати.

Ті, що були з Остророгом, свідкували, що він говорив правду.

— Ганьба поганим страхополохам, зайцям! — кричала зібрана шляхта.— На кіл їх, на шаблях рознести'

— Коли я сюди прийшов.— говорив далі Остроріг,— то лише на те. щоб спинити

втікачів, згуртувати їх і заступили*

ти ворогові дорогу до серця Польщі. Не рушуся звідсіля, лишуся доостанку. Хочу ділити з вами радість і смуток, хочу побідити або полягти лицарською смертю. Хіба що знову яка підла інтрига усуне мене й тут так, як усунула мене під Пилявцями з рейментарства, позбавила мене сили, і моїх рад та наказів ніхто не слухався.

— Ми всі 'з тобою, ваша милість, ніхто не посміє спротивлятися, ти лише наказуй нам.

Остроріг, завдяки своїй намові, став відразу паном становища і взяв провід над усім у свої руки.

/Приїхали до Львова і другі рейментарі — гетьмани теж: Заславський і Конецпольський. їм уже доповіли, як (м постелив Остроріг і як на них шляхта розлючена, тому-то не показувалися на божий світ і, відпочивши Трохи, поїхали далі.

А втікачів напливало до Львова з кожним днем...

Остроріг написав реляцію у Варшаву про пилявецький погром і подавав плани дальшої акції.

Вернув сюди й Синявський з Бережан. Там не почував він себе безпечно. Виїжджаючи додому зі Львова, передав справу укріплення бургграфові Братковському. В Бережанах довідався, що татари наближаються, а він мав причину виминати їх, бо не додержав слова Тугай-беєві і не прислав за себе окупу. А до того ще в Бережанах з наклепу поляків і жидови наказав повісити 15 міщан і двох попів за конспірацію і тим зразив собі дуже мешканців.

Приїхав князь Ярема. Він примістився на передмісті у якогось вірменина. Він говорив до шляхти:

— Я тепер худобахолок, нема за що мешкати в городі між панами, треба вдовольнитися тим, що дах над головою.

Такою скромністю він заімпонував усім, та ще й те подобалось, що привів своє військо в порядку.

— От патріот! От лицар, у зразок його ставити! Коли б йому передали рейментарство, було б не прийшло до такого нещастя.

Як 28 вересня зійшлась у францисканів шляхецька рада, та Вишневецький туди не прийшов, не прийшов і Тишкевич. Але без нього рада не могла відбутися. Післали його просити. Там застали ще й другу депутацію від міщан з благанням, щоб узяв у свої руки оборону города. Та Вишневецький не дав собі і говорити про це.

— Не кажіть мені з піску батіжка плести... Що я тепер вдію? Війська коронного вже нема, треба його наново збирати, а на це треба грошей, щоб його заплатити.

А поки ми зберемо військо, Хмельницький буде під Краковом. Вам треба освоїтися з думкою, що все пропало і то через нетямучість людей, що для гонору беруться за діло, котрому не втруть носа. Нехай я пропаду зараз, але з тою славою, яку я собі придбав на службі вітчизни. Не хочу її втратити невдалою війною. Тепер усе запізно... Тоді один із міщанських депутатів каже:

— Ми знаємо, що без грошей війська не буде, і ми готові грошей роздобути, та про

військо хай уже подбають панове шляхта, бо то їх, а не наше міщанське діло.

Лице князя стало прояснюватись, та все ще стояв при своєму, що все запізно.

Тоді став його просити Тишкевич, аж просльозився, щоб не відмовлявся.

— Добре, панове,— каже Ярема,— я прийму командування над військом, але аж тоді, як зложите гроші, як буде військо і як присутній тут пан Остроріг зложить командування в мої руки.

Остроріг побачив, що йому усувається земля з-під ніг, що відразу злітає з того вершка, на який виліз завдяки своїй вимові.

Він обидився таким жаданням Вишневецького.

— Я не можу цього зробити. Рейментарство я дістав від Речі Посполитої, і вона одна може його від мене перебрати...

— • А тим часом прийдуть другі Пилявці,— закричав хтось з-поміж шляхти.— Досить уже тої кирині! Ваша милість показав уже, що вмієш, а ми не маємо охоти під твоєю булавою йти під татарський ніж.

Остроріг упав відразу з п'єдесталу вчорашнього, вчора його всі величали, сьогодні запанувало проти нього велике обурення серед шляхти.

Остроріг дуже схвилювався і говорив тремтячим голосом:

— Як, панове браття, вважаєте, що Баґиґ геі риґісає 1 вимагає, щоб я зложив рейментарство в руки достойнішого його милості князя Вишневецького, то я це зроблю і відішлю зараз номінаційну грамоту примасові.

Шляхта, бачачи таку уступливість Остророга, стала йому дякувати.

— Голя, панове! — говорив опочинський староста Збіґ-1 нев Олесницький.— А ви не подумали над тим, що такий

1 Заіив геі риґісає (лат.) — добро (благої) суспільства.

вибір до атрибуції сенату належить. А як примас, котрі*

тепер заступає короля, не признає нашого вибору? Тоді наробилося б його милості князеві прикrostі. Тому я гадаю зробити так: коли сенат віддав рейментарство трьом, го й ми так зробім. Його милість князь Вишневецький буде рейментарем на місце Заславського, а при ньому остане пан підчаший та ще виберім і третього на місце Кочсцпольського.

— Не києм, так палкою,— каже один шляхтич,— де ж .юпка? Кажете, що вибір рейментаря належить до сенату, <) таки хочете вибирати...

Повсталa зараз суперечка між шляхтою, і не могли погодитись, вибирати чи ні? Тоді Вишневецький згодився, щоб таки Конецпольського оставити. Він удоволився тим, цо його ворога Заславського усунено.

Зараз рознеслась у городі вістка, що Вишневецький буде гетьманувати. Він мав у міщан славу легендарного полководця, у всіх вступила душа, що нічого тепер ворога боятись, як Вишневецький боронитиме город. Для нього не жаль і грошей давати. Оподаткували зараз самі себе, і гроші стали плисти рясно, ніхто не жалкував.

Українці не могли відмовитися від жертви, хоч тепер із появою Вишневецького ненависть поляків і жидів до православних змоглась удесятеро. Здавалося, що дух

Яреми, котрий до скаженості ненавидів своє гніздо, все-аився в душу поляків і жидів. Посипалися доноси на православних, труси, арешти і допити з тортурами. Жіноцтво на спогад шизматиків попадало в істерію. Кожно-ію русина вважали синонімом зрадника, людини без честі і віри.

При тому поширювано знову страхіття, що шизматики замишляють вирізати поляків і жидів. Усі уми опанував пошесний жах Жертви в грошах і дорогоцінностях напливали, мов вода.

Крім податків, напливали й добровільні жертви, навіть із костьолів і кляшторів.

Лише шляхта не давала нічого і не хотіла про це чути. Як міщани про це довідались, стали на шляхту ремствувати, і з того часу охота до жертв стала холонути.

З кляшторів найбагатшим уважали єзуїтський, а при тім найпроворнішим. Єзуїти, прочуваючи недобре, вивезли завчасу свої скарби зі Львова у безпечне місце. Тоді шляхта присилувала їх посилку завернути, і вони поступились, да вже тоді, як посилка була далеко к завернути вже не можна було. І не дали нічого.

Тяжче було зібрати військо. Ті, що вернули з-під Пилявців, зажадали поперед усього, щоб їм місто звернуло шкоди та втрати під Пилявцями. Міщани, котрі за пилявецький погром нічого не провинилися, відразу відмовились. З бідою втіли зібрати чотири і півтисячки, але треба їм було заплатити жолд згори. Решта повтікала зі Львова.

Та міщани не турбувалися тим, скільки буде війська. Саме імення Вишневецького вистане за тисячі. Нічим журитися. Тільки що військо, здеморалізоване Пилявцями, тою славою не захоплювалось.

За увесь той час шляхта відбувала наради у францисканському кляшторі. Сюди вже міщан не пускали.* Наради велися секретно.

Тут говорилось таке:

Чого нам шляхті так дуже журитися Львовом та його крамарями? Хіба ж це така важна позиція? Він і так не устоїться.

Чого ндм такі великі сили в'язнити в тісних мурах? Наше лицарське діло битися в полі, а не вистоювати на валах і відбиватись. Це потрапить зробити так само добре і бялоглова.

Так буде найкраще, що ми покинемо Львів. Прийде Хмельницький і розпочне облогу. На тім він перестоїть, може, й цілу зиму, а ми за той час зберемо військо і вдаримо на нього і таким способом врятуємо отчизну.

Справді, панове, так воно буде добре. Хмельницькому буде на тім залежати, щоб Львів здобути. На мурах Львова поломить собі зуби. Настануть морози, і вся його голота розбіжиться на всі чотири вітри.

А хоч би Львів і пропав, то невелике діло. Краще нам пожертвувати один город, щоб спасти цілу Річ Посполиту. В тому не буде гріха, бо такі приклади в старинній історії не рідкі.

Така думка припала всім до серця. Навіть Вишневецький був з цього радий. Йому розходилося про те, щоб якнайбільше грошей роздобути від колтунів-крамарів, а

якнайменше з того видати на оборону Львова. Таким чином можна буде підпомогти гетьманську касу. Велике діло міщани! Хіба ж він не втратив усю свою фортуну?

Міщани зложили тоді півтора мільйона золотом та сріблом, а зложивши таку суму, були певні, що Вишневецький не дасть їм загинути.

Аж надійшли вісті, що татарські загони вже під Мик-лашевом.

Була остання година, щоб утікати зі Львова, поки не почнеться облога.

Вишневецький видав війську тайний наказ, щоб було готове до вимаршу. Він сам виїхав того самого дня зі шляхтою на Замостя. Міщан задурювано тим, що Вишневецький виходить з військом проти ворога, і вони тим вдоволились. Краще так буде, бо як розіб'є ворога у полі, то й облоги не буде. Усі в те повірили й заспокоїлись.

Вишневецький не вів вивезти гармати зі Львова. Не було чого коней, бо українським, хлопам не можна було довіряти, а спроваджувати коней від польських хлопів аж з-під Ярослава вже було запізно. Татари стали напливати. Загони заступили Вишневецькому дорогу у Замостя, і треба було колувати, щоб на них не наскочити. Для ще більшого заспокоєння міщан прислав їм Вишневецький аж 50 драгунів.

Та це, навпаки, відкрило міщанам очі, що їх ганебно одурено і ограбовано з майна. За півтора мільйона дав їм Вишневецький аж 50 драгунів.

Усіх огорнув одчай.

II

ВАЖНА НАРАДА

Пилявецька перемога прийшла гетьманові Хмельницькому несподівано швидко. Бойи тривали усього три дні. Поки Хмельницький дожидав татар і так довго хотів забавити ворога, то четвертого дня вже польський обоз був порожній. Через неслухняність черні не міг перемоги як слід вихиснувати. Люди повтікали. Не знати, скільки з них уціліло і чого від них ще сподіватись можна? Полки, що за ворогом пішли наздогін, верталися тепер помалу під Костянтинів.

Тепер став гетьман перед дуже складним питанням, що йому робити? Йти далі здоганяти, та куди й за ким? А може, краще впорядкувати те, що добулось, що було в руках, значиться: по Случ...

Хмельницький взявся за це друге.

Коли оглянувся поза себе, то аж голова закрутилася від того, що в такім короткім часі зробив. Це переходило його сподівання. На усім тім великім шарі України не стало й духу панського. Хто не вів втекти, той не жив. Не стало ні панів, ні ксьондзів, ні жидови. Стільколітні бажання українського народу сповнилися за одно літо. Опустіли кляштори, стояли в руїнах або ще догоряли костьоли, пішли з димом панські палаци та двори, не стало й зненавидженої народом унії.

Гетьман вагався, що йому далі робити? Те, що він задумав під Корсунем, далеко ще не було довершене. Магнати повтікали, та не пропали. Король буде й далі в їх руках. Вони знову зберуть силу і не дадуть Україні спокою, напруться знову до втраченого раю. Аж дають йому знати, що прийшли татари з Тугай-беєм, а за ними з великою ордою сам хан йде.

Гетьман не був з того радий:

— В саму пору їх чорт приніс, щоб добичею поділитися... Та годі, чеши дідька зрідка, а без них я не встою.

Тугай-бея прийняв увічливо, по-приятельськи і зараз скликав раду.

Перше слово татарина було:

— Ти побідив ляхів, а що далі загадуєш?

Поки що досить мені буде того, що добув. Треба перше стравити те, що з'їв...

То чого було нас кликати і то так нагально, що ми поспішали, не спочиваючи? Чим я моїх людей задоволю, чи маємо вертати з порожніми руками?

Ми вас кликали ще тоді, як не були ще готові з ворогом, а ця перемога прийшла нам так швидко, що не було нам коли вас завертати. А за те, чим татар угодити, нема чого журитись, бо ми стільки добичі добули, що буде чим цілу орду заплатити.

А ясир? Татарин, вертаючи з походу без ясиру, то так начеб з порожніми руками. Ми умовились, що на твоїй Україні ясиру не маємо брати, й ми на це пристали, бо ми гадали, що наберемо ясиру з поляків. Тепер поляків нема, а ти не хочеш іти далі. Прийдеться нам зломити угоду і, вертаючи, брати по дорозі українців у ясир. Ти подумай, чи я годен моїх людей від того здержати?

Почувши таке, гетьман скипів. Це ж погроза. Стягнув густі брови, зморщив чоло і вже хотів відрубати татарині, що в такому випадку ні одна татарська душа не вийде з України жива. Але завчасу здержався і замовчав. Такого майбутнього він справді налякався. Коли б так справді сталося, тоді нагряне на нещасну Україну нове нещастя з того боку, де найменше треба було його боятись. Зрозпучений народ прокляне його, що таких гостей накликав. Тоді не те, що поміч татарська навіки пропала, та ще одного ворога більше матиме за плечима.

— Побачимо, що скаже рада,— відповів татарині. Гетьман думав, що лівіші старшини будуть за тим, щоб іти далі.

Зійшлась рада, на яку гетьман запросив і татарську старшину, Тугай-бея і його братанича, фанатичного мус-лема, котрий лиш про те думав, щоб знищити християнство на усьому світі.

Як гетьман на раді поставив це пекуче питання, визвав першого Максима Кривоноса, щоб виявив свою думку.

— Як мене питаєш, гетьмане, що нам робить, чи йти далі, чи ні, то я кажу: ні! Не кусай більше, як у рот влізе, а то подавишся. Ми добули стільки, що й не сподівались. Уся Україна по Случ у наших руках. Буде з нас... Треба тепер забезпечитися від ляхів, бо вони ніколи не дадуть нам спокою. З цього боку треба поставити сильну греблю, щоб нас знову повинь не залила. Як цього не зробимо, то хоч би ми і під Краків пішли, не будемо безпечні. Підемо далі за ворогом... а де ж він? Розбрівся по усій Польщі, то й нам треба би, розбрестися, роздробити наші сили, а тоді хтозна, що з нами станеться.

Усі не могли з дива отямитись, почувши таке від Кривоноса. Відразу усі старшини схилилися до думки Кривоноса.

Тепер говорив Тугай-бей:

— Так недобре. Треба клепати залізо, поки воно гаряче. Як ми тепер підемо вперед, то піймаймо панів у Львові, мов рибу в саду. Поки ви ще рушите, то я моїми татарами обсяду всі дороги і проходи зі Львова на захід. Ніхто не втече. Треба, щоб тягар війни перейшов з України на захід у Польщу. Тоді пани налякаються і будуть в угоді податливіші. Чому би Військо Запорозьке мало обмежитися на саму Україну, а не зайняти для себе й Червоної Русі? Чого ви такі скромні у тому, що можете легко добути? Станете тепер на місці, то покажете ворогові свою слабкість. Це підбадьорить його, він набере сили й відваги, а тоді, хтозна, як воно може скінчитись. Тепер маєте поміч від нас і поміч вашої черні. Одним і другим наскучиться безділля, а тоді ця поміч недописати. А втім, поміч черні — то солом'яний вогонь: зразу він може впекти, а потому й не загіє...

Тепер обізвався Виговський. Він признавав усією душею цлан Хмельницького, щоби з Польщею не зривати, а допомогти їй до зміни державного устрою, до зламання олігархії і до заведення монархічного самодержного режиму. Тепер він налякався за цілість Польщі. Коли підуть далі, то татари знищать її дотла. Він вмить відгадав думку татарина.

Братанич Тугай-бея аж скипів, почувши його думку:

— Не знаю,— каже,— чого писар мішається в лицарське діло? Пером лядського табору не візьмеш.

Гетьман побоювався, щоб з цього не вийшла яка буча, бо старшини, певно, постоять за зневаженням Виговським. Він заговорив:

— Панове старшино! Поділяю думку полковника Кривоноса, щоб небагато відразу кусати. Та ви подумайте, що ми під Пилявцями усеї Польщі не розбили. Вона знову буде збирати військо, а нам треба до того не допустити. Особливо не можемо допустити до того, щоб те військо збиралося у руськім воєводстві. Не забувайте, що якраз там збиралося посполите рушення на нас під Пилявці. Це не сміє статись удруге. Нам ще треба пам'ятати, що чим далі зайдемо, тим Польща буде податливіша, бо тим більше ослабимо шляхту. Тому я стою за тим, щоб іти далі.

чНічого було більше говорити. Всі знали, що гетьман скликає раду, а робить те, чого хоче. А тепер Хмельницький сягав вершка слави, ніхто не посмів йому перечити. Зрештою, старшини відгадували, що не ті причини, які тепер подав, грають у Хмельницького ролю до дальшого походу, а швидше, ті, які подав Тугай-бей. Вони боялися теж конфлікту з татарвою, коли б вона стала, замість Польщі, грабувати Україну.

Молодий Корнієнко, що прислухався до тої ради старшин, переживав тепер дивні почування. Його душа була роздвоєна. Радів душею, коли почув від старшини, щоб далі не йти, бо ось вернеться до любого Чигирини, до коханої дівчини, ось його мрії і задушевні бажання здійсняться. А тут воля гетьмана була інша. І ця воля була теж, по його думці, щоб Польщу знищити дотла і раз на все забезпечити Україну від споконвічного ворога. Він вірив у великий розум гетьмана. Того вимагає добро України.

Тому треба свої задушевні мрії покласти у другу чергу і щасливий мент відложити на пізніше. Йому приходило не раз на думку випроситись у Чигирин, бодай на часок. Тепер здавалось йому це гріхом втікати від роботи, коли й гетьман, і батьківщина його праці так пильно потребує.

З такою твердою думкою він пішов до роботи. Якраз перед тим поручив йому гетьман скомпонувати дипломатичне письмо до семигородського князя.

Йому було пильно поговорити з гетьманом, а тепер траплялася нагода, як принесе письмо.

Справився дуже швидко і пішов до гетьмана, якого застав самого.

— А чого тобі, Олексію?

— Приношу листа до семигородського князя, не знаю, чи вийшов до ладу,— він подав письмо гетьманові.

Гетьман сів при столі і став читати.

— Ти дуже спішивсь, а не було чого. Ми ще два дні будемо тут, а потому йдемо далі.

Олексій осмілився:

Не знати, батьку, коли ми на Україну... у Чигирин вернемо?

Тобі спішно? Ага... вже до Катрусі козака тягне...— гетьман погрозив пальцем Олексієві,— та коли тобі так дуже забаглося, то я можу тебе пустити...

Олексій спаленів. Йому стало соромно, що з таким вихопився.

— Ні, пане гетьмане, я би такого не пережив. Коли вітчизна мене потребує, то треба усе інше поставити в другу чергу...

Лице гетьмана проясніло.

Добре, хлопче, за це хвалю. Мені також спочити б, а я не смію того зробити, бо проґавив би слухний час. Здається, що ми довго не забаримось. Треба ще трохи панів налякати, потім виберуть короля такого, як нам треба, а тоді помиримось, і ми поможемо йому взяти панів-короленят у руки...

Мені здається, батьку, що хоч би й найкращого короля вибрали, то мусить присягти на пакта, а тоді матиме пов'язані руки, як кожний інший. Вже хіба не буде кращого і прихильнішого до нас, як покійний Владислав, та й він нічого не міг зробити.

Тепер не так буде. При виборі Владислава Польщі нічого не загрожувало ззовні. Тепер пани мене бояться і тепер мусять послухати і мого голосу... З нинішньої ради я два рази радий: раз тому, що я ближче стоятиму Варшави і то не з абияким військом і мій голос і там пани почують, а друге тому, що татари вступляться з України і народ буде безпечний від грабунків. Ти подумай, чи був би я в силі вдержати військо при мені, якби розійшлась вістка, що орда розбрелась по Україні і грабує? Усе б мені з рук вихопилось...

— Таки, пане гетьмане, виявилось, що ми без татар могли б обійтись.

— Ти мені вже про це говорив, говорили мені про це й деякі старшини, та я все кажу,, що ви всі помиляєтесь. Під Пилявцями ми побідили без татар. А знаєш, що й тепер ми мали могутнього союзника, сильнішого від татар. Тим нашим союзником була дурнота панів, їх гордість, маловаження противника і безголов'я поляків, що аж трьох

нетямучих гетьманів наставили. Той союзник помагав нам і на Жовтих Водах, і під Корсунем, але це непевний союзник, і з ним пактів робити не можна, бо він принагідний. Коли б не так, то, може б, ми і побідили, але це було б нас дорожче коштувало. А друге, чому нам татар треба, то те, щоб мати одного ворога менше. Розправимося з ляхами, тоді й татар ми присмиримо, як будуть фиркатись, і зробимо їх нестрашними.

За два дні потім рушило козацьке військо на столицю Червоної Русі — Львів. Права колона під командою полковника Головацького пішла на Броди, ліва, під рукою самого гетьмана, йшла на Залізці, Золочів, Глиняни. Головацький забрав з собою загони черні і татар.

Броди мали сильно укріплений замок, власність Конец-польського, чигиринського старости, з котрим Хмельницький мав свої порахунки. Його там уже не було. Скинувши селянську свитину, в якій втікав з-під Пилявців, поїхав далі, а в Бродях полишив Осінського з недобитками німецьких драгунів. Всі гадали, що Хмельницький помститься на його майні за свої кривди, що Хмельницький видав Головацькому наказ не оставити каменя на камені. Осінський вспів зібрати трохи шляхти, узброїв двісті міщан і загадав боронитись доостанку. Саме місто Броди остало без ніякої оборони. Козаки увійшли в місто і, на превелике диво усіх, не робили ніякої шкоди, нікого не чіпали. Лише для придобрення татар зажадали видачі тих полонених татар, котрих привів сюди ще покійний гетьман Конецпольський Станіслав.

Ті татари були в замку, і Осінський дуже радо на це пристав. Та, лиш що татар випустили за мури, Головацький пішов далі. А Хмельницький пішов у Збараж, зайняв його без опору, забрав звідсіля 30 гармат і всю зброю, яку тут знайшов. Поза тим не було Збаражеві жодної шкоди. Збаражани не могли вийти з дива, що Хмельницький пощадив найлютішого свого ворога Вишневецького. Дивувалися тому і його старшини. Хмельницький толку вав їм:

— Не хочу, щотг світ говорив, що я веду війну задля особистої помсти, бо я не Ярема.

Від самих Пилявців гетьман не стрічав жодного поважного опору. Як лиш вийшов із Збаража, донесли йому роз'їзди, що якесь значніше військо наближається.

— То, певно, хтось з тих ватаг, що до Заславського тяглись, та спізнились. Ну, гаразд, ми з ними зараз упораємось. Розбили голову, розіб'ємо і хвіст. Ану-ко, пане обозний, піді їм назустріч з твоїми переяславцями та зроби лад.

Чорнота зібрав зараз свій полк і пішов назустріч незвісному ворогові, а поки що гетьман задержався на місці.

Тривало вже чимало часу, а з того боку не чути було стрілів, а навпаки, доходили до обозу якісь веселі вигуки. А згодом вертає Чорнота в товаристві якогось знатного шляхтича.

— От без одного стрілу піймали ворога,— каже Чорнота, під'їжджаючи до гетьмана. Шляхтич, що приїхав з Чорнотою, каже до гетьмана:

Не пізнав мене, бачу, Богдане... Та чи не обидив я вашої гетьманської

вельможності. Hnoores mutant mores Колись ми були товаришами, і я кликав тебе Богданом, а ти мене Юрком... Тепер ти гетьман, а я бездомний скиталець.

Невже ж Юрко Немирич?!

Він сам.

Мій друже, товаришу гарної безжурної омолодості, як же давно ми не бачились, звідкіля тебе сюди вітер завів?

Гетьман став Немирича обнімати.

— Поки тобі розкажу усе докладно, накажи, гетьмане, мене і моїх людей нагодувати, бо ми дуже зголодніли. Не день та не два скитаємося манівцями, щоб на якого свата не натрапити, усі припаси минулися. Чи нас приймеш, сиріток, під свою руку, чи проженеш, а їсти таки накажи нам дати.

Гетьман розпорядив зараз, що треба, а Немирича взяв у свою квартиру. Тут його і нагодували. Тоді він став розказувати:

— Знати тобі, гетьмане, що я покинув католицтво і перейшов до аріян. Православним я не був ніколи, бо православна церква мене не манила. А вже католицтво стало мені осоружне і не підходило до душі. Як я втік

Hnoores mutant mores (дат.) — почесні змінюють звичаї.

'З України перед загонами черні, я поїхав у Варшаву. Я хотів там виказати наглядно., що коли пани українці не поступляться, не змінять свого поступовання супроти своїх підданців і православних* то, Польща пропаде. Я це говорив у соймі, а там, замість мене вислухати та вирозуміти мої резони, мене висміяли та поглумились, накинулися на мою віру, назвали єретиком і таки закричали мене. Ти подумай! Я говорю їм про такі важні речі, як *salus rei publicae*, а вони мені теревенять про віру. Єзуїти зачеми-ричили всі уми в Польщі. Та на тім не кінець. Сказали мені, що мене не будуть в соймі терпіти, бо я не католик. Що ж мені було робити? Хіба лизатись панам, як це Кисіль робить? Це противиться моїй честі. Тому я рішився вертати на Україну і пристати до православних, бо я не католик і з католиками мені не по дорозі. Ось я прийшов сюди з моєю ватагою і прошу тебе прийняти мене під свою руку. Хочу Україні вірно служити.

— Радо тебе приймаю, бо я знаю, що ти щирий, нелукавий чоловік.

III

ТРИВОГА

У Львові тривога. Налітають щораз страшніші вісті про татар. Татарська повинь розливається щораз ширше довкруги Львова, а він, сердешний, стоїть, мов незахищений курник, і не бачить-для себе нізвідки порятунку. Один замок на високій горі Лева стоїть над містом, мов гордий півень над гуртком наляканих курок. Та невелика з нього користь. На замку води нема, тому він все стоїть пустий. Ніхто там довший час без води не видержить. А для города він дуже небезпечний, бо коли в ньому засяде ворог, якому за воду не буде важко, то за кілька годин розіб'є цілий город гарматою в дрізки.

За недобрими вістками могли львів'яни переконатися навіч про велич того

нещастя, яке їм загрожувало.

З Високого замку далекий вигляд. Там збираються міщани, а на вид того, що можуть побачити, аж кров у жилах леденіє. Ніччю видно в різних місцях великі заграви, а в днину можна бачити, як сунуть по землі чорною плахтою татарські загони. Начеб чорна хмара впала на землю і, гонена вітром, наближається шораз ближче, розривається на менші клубки, рочб;" ься у різні сторони, то знову збирається вкупу. А то лиш що татар не видно. Козацьке військо ще не наспіло. Чи устоїться та мала лушпинка, котра гордо столицею Червоної Русі зветься, проти такої сили?

Бо справді у той час Львів був дуже маленький. Через болота, які все мала Полтва підсичує, не було куди городові розвернутися, поширитись. А раз поставлених мурів і валів не хотілося нікому рушати і поширяти.

Від заходу Полтва, від сходу поза Успенську церкву вже й кінець. Від полудня по нинішню Валову вулицю, а від півночі по Преображенську церкву. Город обведений подвійним муром. Зовнішній мур іде попід доми, котрі до нього притикають. Недалеко від нього другий мур зовнішній, вищий. Між ними.стоять місцями будівлі. На мурах, по рогах і над воротами башти. Аж за зовнішнім муром високий земляний вал. —

У город ведуть дві брами: від полудня на перехрестю вулиці Галицької і Валової, на півночі на перехрестю вулиці Краківської і Скарбківської. Це Галицька і Краківська брами. Краківська тепер зачинена на наказ райців міста. Та ще дві хвіртки для пішоходів: за Успенською церквою босацька, на заході за костьолом єзуїтів — єзуїтська. До города належать два замки: нижчий на розі північно-східнім і Високий замок на горі князя Льва.

Поза мурами міста, наче дві окремі фортеці, кляштор бернардинів і кармелітів.

Поза валами простягаються розлогі передмістя з церквами й костьолами. Тут живуть хлібороби, пасічники та ремісники. Тут стоять заїзди або господи для приїжджих купців. Найрозлогіше передмістя галицьке. На городець-кому передмістю, на Святоюрській горі, православний монастир і zarazом столиця владики.

На північному сході простягаються непроходимі багнюки.

На той час Львів не май оборонної вартості і не міг рівнятися з Замостям.

А всередині вузенькі вулички, малесенькі подвір'я, куди ніколи не доходить промінь сонця. Кам'яниці вузенькі до фронту, звичайно з трьома вікнами. В разі облоги у тій вузенькій стисненій котловині не тяжко за пошесті, а тоді не було хіба рятунку. Город не мав у своїм нутрі води, і спроваджували її ззовні водопроводними трубами. Хто опанував водопроводи, міг за кілька днів взяти місто без великої натуги.

Як уже стало певним, що Вишневецький не пришле помічі, що він забраних з міщан грошей не верне, ані війська не пришле, тоді пізнали всі, що треба самим про оборону города подумати.

Бурмістер Гросваєр скликає райців до ратуші на раду. Поставив райцям питання: чи піддатись Хмельницькому, чи оборонятись? Перше питання прийняли патріоти, особливо духовенство, з великим невдоволенням:

— Такого ще не бувало... Львів усе служив вірно Речі Посполитій. На вашу вірність

дивилася корона, як на зразок, з подивом, а так само увесь світ. А що тепер скаже той світ, коли б ми так легкодушно піддались і то кому? Бунтівникам, і то збунтованому хлопству? А нам як буде, коли будемо дивитися на мордування наших жінок і дітей, на грабунок нашого майна? А що не ждати нам від тої дичі пощади, доказ на це те, що на Україні діється з поляками і жидами. Хмельницький — то вислан-ник пекла. Пробі! Не даймо нашого города, бо Бог каратиме нас до десятого коліна. Краще полягти нам усім, чим дожити ганьби й сорому перед усім світом. Пам'ятайте про те, як у старовину обороняли города карфагенці перед наїздом римлян, і ми так робім, бо ми не гірші за них.

Такі голоси лунали з різних сторін. Всі підбадьорились, запанувало велике одушевлення до оборони.

На тій нараді був приявний Христоф Арцишевський, генерал артилерії, досвідний вояка, що вславився своїм знанням не лише у Польщі, а й за границею. Він був тоді у Львові, та ніхто не звертав на нього уваги тому, що він не любив багато говорити і з своїми послугами та знанням не висувався наперед. Почувши тепер на раді таке балакання людей, що на воєнному ділі нічого не розумілися, не втерпів, щоб не говорити.

— Позволю одушевлення вашмостів і любов до от-чизни. Ці прикмети мають велике значіння у війні, та вони самі собою не вистарчають до побіди. Вашмосці не маєте поняття про війну, не маєте воєнного досвіду. Ви не в силі бачити того, чого городові до оборони треба, і я вам кажу як досвідний вояк, що, крім запалу й патріотичних почувань, нема у вас нічогоїсько більше. Ви недоцінюєте ворога. Кажете, що проти нас іде збунтоване хлопство, а воно так не є. Там є і хлопство, та є там і досвідні вояки, і полководці, котрі тим військом кермують. Я їх знаю, бо я з ними воював. У нас нема сили устоятись їм у боротьбі. Те, що ви тут ставите до оборони, не є військом і не може ним зватись. Як ті ваші оборонці побачать під мурами таку силу, то всі підуть врозтіч. Нагадають собі пилявецький розгром і впадуть на дусі. До оборони обложеного города треба війська вишколеного, здисциплінованого. Таким може бути лише наємний німецький жовнір, а таких прислали вам пани лише п'ятдесят.

— Ганьба їм! Видурили у нас гроші і зрадили...

— Я нікого не звинувачую, лише кажу, як воно є. Оборонність города жодна. До котрого-небудь місця піде ворог наступом, ми пропали. Та то ще не все. Візьме ворог Високий замок, а це не важко, тоді розторощить цілий город гарматою у порох. Відітне водопроводи, то за кілька днів здамося самі. А чи думав хто про припаси харчів, щоб облогу видержати? Ні. А стане ворог на наші дахи кидати запальні стрільна, то згоримо живими. Я обо-в'язаний перед Богом і власною совістю сказати ваш-мостям усю правду, що як схоче Хмельницький взяти Львів, то візьме його одним махом. Чи не краще було б піти з ним на переговори і, запевнивши ваше життя і майно, віддати йому по доброму ключі города? Вашмосці помиляєтесь, говорячи, що з Хмельницьким сама чернь на грабунок ласа та на кров. Там військо здисципліноване. Нашому коронному війську від козаків учитися слухняності, а тоді не було б Жовтих Вод і Пилявців. Я можу

вам за це поручитись, що як Хмельницький запевнить вам безпеченство, тоді ніхто одно одного стебла не рушить. Його одно слово повз держить і чернь, і татар. Та як та чернь і татари здобудуть город силою, то подразнені вашою впертістю страшного накоять лиха... Що Львів не вдержиться, то нагадаю вам здобуття Полонного. Знаю тамошні укріплення, з котрими Львову не рівнятись. А й те треба пам'ятати, що Попонне обороняли німці — не таке військо, як ваша міліція. А Полонне не Хмельницький брав, лише Кривоніс, без гармати, зі своєю неви-школеною черню.

Бесіда Арцишевського не подобалася панам райцям і міщанству. Почулися зараз непривітні вигуки про боязкість, а то й зраду. Тоді обізався один із шляхтичів, котрий сюди зайшов. 4

— Я чую голоси невдоволення з промови такого досвідного вояка, як його милість пан Арцишевський, і це мене дуже дивує. Як вашмосці говорили про одушевлення, відвагу, посвяту, то ще ввійшло. Та почути такі самі теревені по вимовних словах того, що розуміє воєнне діло, то це, вибачте за слово, божевілля. Ми бачили роботу Хмельницького і можемо вас запевнити, що то не абиякий грач. Він, певно, не злякається ні вашої посвяти, ні високолетних слів, а зробить те, чого ви навіть не в силі передбачити.

Говорите про одушевлення і посвяту, та говорите не за себе, лиш за своїх жовнірів, котрих ви не знаєте. Ніхто з вас не є жовніром і не буде битись, бо не вміє. Ваші міліціанти, може, й мають одушевлення, та не мають витривалості, ні досвіду, ні вишколення. Я поділяю думку пана Арцишевського.

Та й ці слова не сподобались. Міщани стояли на своєму, щоб не здаватись, а боронитись до посліднього. Духовенство клялось, що буде піддержувати духа духовними засобами, а жида будуть, певно, відважно битись, щоб не попасти в руки кровожадного Кривоноса. Помимо того вибрали всі однозгідно комендантом города Арцишевського. —

— Я вибору не можу прийняти,— каже Арцишевський,— бо міщани не мають права наставляти комендантів військові. Не відхиляюся від того, щоб вам служити радою і досвідом, навіть моє життя у вашій справі положу, та комендантом не буду. Головою города є пан Гросваєр, і команда йому належить, а, я стаю йому до помочі...

Зараз узявся Арцишевський енергійно до праці. Та що він міг зробити? Мури були лихі, паркани на валах хитались, обидва арсенали порожні, бо кращу зброю забрав Остроріг під Пилявці. Не було матеріалу, до поправки, а привезти його було запізно. Все було запізно. А найважливіше, що не було війська, хіба тих 50 драгунів і одна хоругва, котру привів Ціхановський.

Зараз по тій нараді пахолки городські стали вибубнювати по городі, щоб охочі зголошувалися до війська. Обіцявано кожному по 3 таляри. На те зголосилося 250 німців, що остали по пилявецькім розгромі. Того всього було замало, щоб обсадити вали

на один раз, а не то, щоб оборонятись. Ще трохи людей зголосилося з міщан, та таке військо не мало бойової вартості й більше заваджало, ніж помагало. Шляхта, яка у Львові лишилася, скрилася по кляшторах. Вона вважала нечестю для себе ставати до бою побіч міщухів-ремесників. А надто всі добре знали, що по кляшторах давали краще їсти, ніж у городі.

Арцишевський взявся при допомозі капітана артилерії Севастіяна Адерса до організації німців, хоч не мав надії на успіх своїх зусиль.

Сотню жовнірів і три гаківниці послано Братковському на замок.

До міліції приймали і жидів. На вежу Успенської церкви витягли гармати, а до обслуги вислано жидів.

Українцям забрали металеву плиту з Успенської церкви, котрої вони вживали замість дзвона, щоб часом православні не давали ворогові знаків таємних.

А духовенство дбало про те, щоб піддержати у міщан дух, щоб не дати їм пізнати, що така оборона — то божевілля.

По всіх костьолах правилися молебні і богослуження з палкими промовами і казаннями. До того духовенство вигадувало різні чудеса, пророцтва, привиди, об'явлення, про які розказувало з амвона, а люди приймали це за суццю правду. По молебнях виходили з костьолів величаві процесії і ходили по вулицях, як і перше.

Ніч з 5 на 6 жовтня 1648 була для львів'ян дуже неспокійна. Всі дожидали під мурами Львова війська Хмельницького. Ніхто не лягав спати. Непевне завтра томило душу і проймаło жахом. Міліція стояла на валах. Православні позамикалися в своїх домівках, побоюючись напасти.

Від того дня, як на францисканським подвір'ю вбито 'підозрілого чоловіка, русини не мали спокою навіть по домах. Даремне поважніші поляки старалися заспокоїти фанатиків, та все нівечили ксьондзи, котрі поза католицтвом не признавали людини і своїми фанатичними проповідями удержували своїх вірних у релігійнім фанатизмі і нетерпимості.

Другої днини надійшла головна сила татарського війська. Воно розбрелось по околиці, окружаючи город з усіх боків, і щораз наближалось до валів.

З Високого замку і з башт заревли гармати. Та це була лише втрата пороху, бо татари не зближались на відлег-лість стрілу. Вони лише розглядали слабкіші місця на валах і зараз завернулися. Між недосвідним міщанством запанувала з того велика радість, що ось від перших стрілів ворог налякався і втік.

Тугай-бей, що тою частиною командував, засів у Збоїсках квартирою. Він зараз післав двох селян до Львова до старости Синявського, щоб заплатив йому обіцяний окуп. Тугай-бееві відписано, що Синявського у городі нема. Арцишевський радив, щоб зараз нав'язати переговори з татариним, щоб його на свій бік перетягти.

Того зовсім не треба,— говорили райці.— Татари прямо бояться нас зачіпати. Ми маємо певну відомість, що князь Вишневецький вирушив уже з Замостя з польським військом нам на допомогу і леда хвиля вдарить на татар іззаду. Хіба не бачите, що татари вже цілу добу стоять в належній віддалі від города і не зачіпають нас?

Слава Вишневенькому! —

А були такі між ними, що підозрівали того князя в зраді. Чи то не гріх такі наклепи проголошувати? А я знав, що він не з таких, щоб зраджувати. А супроти того нема чого нам з поганцями в переговори заходити та не без того, щоб великі гроші на окуп давати.

Та зараз наспіли із сходу козацькі полки. Вночі видно було з города велике полум'я від козацьких обозних вогнів. Міщанам стало лячно. Хтозна, як воно буде з підмогою Вишневенького, краще було завчасу втекти з города, а тепер, то вже, певно, неможливо.

Татари, мов мурашки, порозлазились і обсадили всі горбовини і провалля. Та під вали вони не підходили, лише на передмістя забігали. Тут траплялися сутички. Міщани відбивались, та великих грабунків ані підпалів' не було. Про це подбав гетьман, щоб передміщан щадити.

Того дня побачили міщани вечором на Вовчій горі відділ кіннотників, а напереді знатного їздця на білому коні. Рівночасно з тим над'їхала від Винник козацька артилерія і розташувалася біля церкви святих апостолів Петра і Павла.

— То, певно, буде Хмельницький,— говорили затривожені львів'яни.

Зачалася правильна облога...

На другий день видно було з города, як марширували козацькі полки. Вони розвивались у довгу лінію від долини за Високим замком аж до Вовчої гори, окружаючи Львів.

За ними уставилася друга лінія. Перед лівим крилом козаків станули татари, перед серединою волохи і задунайські татари, а перед правим крилом донці. Між ними й першою козацькою лінією стояли чати легко озброєних татар, прибічна гвардія гетьмана. Усі ці рухи було добре видно з ратуші та замку. Хмельницький начеб хотів показати львів'янам усю свою силу, супроти котрої усякий опір був даремний.

У городі стали обчислювати сили козацького війська. Дивилися крізь страшкові окуляри і начислили їх на двісті тисяч козаків, шістдесят тисяч татар і п'ятнадцять тисяч турків, котрих тут зовсім не було.

Хмельницький зі своїм штабом оглянув Львів з усіх боків.

— Що ж, панове старшино, важка буде робота взяти город?

На те каже Чорнота:

Як самі не здадуться, то можна його взяти за три дні. Тут стільки дір, що котрою-небудь можна буде у цей курник зайти.

Я те бачу,— каже гетьман,— та мені шкода нівечити столицю Червоної Русі. Ви знаєте, що не самі козаки з нами, котрих можна вдержати в послуші.

Нічого жаліти,— каже Кривоніс,— православних можна забезпечити навіть і перед татарами, а тамті хай вибачають.

При гетьмані був і Корнієнко. Він зараз помітив, що гетьман не хоче города брати приступом. Помітили це й полковники й запевнились у цьому ще більше, як гетьман наказав козакам ті місця зайняти, де були водопроводи, і наказав сюди нікого не

пускати.

Гетьман зложив докладний і подрібний план облоги і позатикав усі переходи так щільно, що хіба птиця могла перелетіти. Правильні реєстрові і запорозькі козаки зайняли місця від галицького передмістя через зборівський шлях аж до Високого замку. До лівого крила припирали полки черні полковника Головацького, а далі від горо-децького шляху по нинішню Гицлівську гору — кримці. Від півночі поза Високим замком під замком стояв Кривоніс.

Гетьман, оглянувши все, вернувся в свою квартиру до Лісинич. Зараз прикликав до себе Корнієнка.

— Не знаєш ти між моїми канцеляристами якого молодого дотепного та меткого чоловіка, розуміється, освіченого, котрий би перебрався у город і роздивився пильно, що там робиться, на вус усе мотав і мені переказував? Я тому про це тебе питаю, бо про те не сміє, крім нас двох, ніхто знати, а то цьому сердезі грозила б ще більше небезпека. Треба тобі знати, що не без того, щоб львівська команда не мала своїх шпигів у нашому війську.

— Я сам піду,— каже Корнієнко. Гетьман глянув на нього уважно:

— Це нелегке діло, мій сину, можна потрапити в квашу і на колі загинути. Ти мені наче рідний.

— Що ж, батьку, годі мені в канцелярії за піччю сидіти. Коли так мені написано, то воно мене не мине.

А коли я це роблю для України, то я певний, що свята Покрова мене заступить. А втім, у нашій канцелярії нема такого молодого, щоб так говорив по-латині, як я, і по-польськи теж. ,

— Ну, по-латині ти говориш добре, та з польщиною ти не висувайся, бо зараз пізнають, який ти поляк. Ну, гаразд! Іди з богом, коли наперся. Зразу буде велика штука через мур пе екрастись.

— Це мені не буде важко. Ось я помітив, що перед Галицькою брамою товпляться люде з передмістя, щоб у городі захиститись. Між них піду і, певно, перепхаюсь в гурті.

Як будеш за мурами, йди між православних. Розпитай там за старшину Ставропігійського братства Петра Красовського. То мій знайомий. А втім, ти його знаєш теж, бо ми обидва були у нього, коли верталися з Варшави. Дам тобі до нього листа. Та ні, не дам, бо коли б у тебе такого листа знайшли, то не жити б тобі більше. Я тобі краще дам інший знак...

Не знайдуть у мене нічого і навіть чіпати не будуть. Ось я зараз покажусь, хто я буду.

Він вийшов на свою квартиру, таки біля гетьманської, забарився довший час, а опісля станув перед гетьманом молодий бернардинський монах, підперезаний білим шнурком, з якого звисали чотки.

Голова була низько обстрижена з плішем на голові. Він склонився перед гетьманом:

Landetur Jesus Christus! 1 Гетьман аж руками сплеснув:

Де ти, Олексію, навчився так миттю перекидатись?

— В академії, в бурсі. Ми грали різні містерії та вигадували усячину, мені це не першина...

— А де ти цей одяг роздобув?

1 Слава І су су Христу! (Лат.)

Як ми йшли сюди, козаки під Збаражем піймали якогось бернардина і повісили. Я подумав собі зараз, що під Львовом така ряса може придатись, і я купив собі її у козаків. За золотого продали мені цілого бернардина, лише без тіла.

Так гляди ж, хлопче, не дай пійматись. Напиши собі зараз пропуск, і я підпишу, та мою гетьманську печатку приб'ю, а без того, то й свої тебе повісять, поки у город зайдеш. Ти у Красовецького бував зі мною, то, певно, тебе пізнає. Йди, сину, хай тебе божя мати захищає.

За хвилю Корнієнко держав гетьманське письмр в руці і вийшов з гетьманської квартири. Та нелегко було перебратись через лінію. Усюди сновигали чети і щохвиля задержували його і пильно придивлялись.

Вже пізнім вечером добрався до босацької хвіртки. До сторожі заговорив по-латині. Його не зрозуміли. Тоді він став мішати польські слова, прикидаючись чужинцем. Прикликали коменданта, котрий трохи знав латину. Перед ним сказав, що йде з Замостя, та хіба чудові приписати можна, що сюди дОбрався. За нього багато говорила його монаша одежа.

А чому ти, патре, не пішов прямо до бернардинського кляштору?

А хіба ж я знаю, де він? Я тут перший раз в життю. Врешті, знаєте, що Львів обложений з усіх боків, і я щасливий, що сюди попав та не наскочив на яку ворожу чету. Я думаю, що з города легше прийдеться до монастиря дістатись.

— А що там у світі чувати?

— Примає збирає велике військо на ребелянтів. Йде багато шляхти й німецькі наємники.

Його зараз пропустили через хвіртку. Олексій надів на голову каптур, так що ледве трохи лица було видно. Він зараз пішов у город, і сторожа стратила його з очей. Пішов у сутіні до знайомого йому дому на Бляхарську вулицю. Станув в кутку надумуючись, чи застукати у двері, чи ждати, аж хтось йтиме. Стукати не зважився. Та недовго прийшлось ждати, як закрутився ключ у воротах, вони відчинились, і якась стать вийшла з сіней. Олексій проховзнувся попри неї, мов в'юн, і опинився на тьмавім подвір'ї. Брам у знову замкнено ключем. Тепер Олексій не знав, що йому робити. Став обережно ступати попід стіну, аж натрапив на людину, котра перелякалась і спитала:

— Хто тут?

Олексій зміркував, що питаючий відскочив від нього у другий бік.

— В ім'я Христа Спаса, проведи мене, брате, до пана Петра Красовецького, я приходжу по пильному ділу,— вишептав.

Той не питав уже більше нічого, взяв Олексія за руку і повів його вузькими сіньми.

Потім пішли східцями в долину, аж Олексій побачив крізь щілину світло. Він поміркував, що знаходиться у підземеллі. Нарешті провід-

ник відчинив двері і пустив його всередину, а сам вернувся, не оглядаючись. Олексій не міг зразу відкрити очей, світло його разило. Аж згодом міг дивитись і приступив до столу. Побачив, що зайшов до якогось купецького магазину, бо попід стінами стояли скрині різної величини. При довгим столі на ослонах сиділи старші люди. Між ними пізнав Красовського. Усі дивилися на нього збентежені, звідкіля взявся тут бернардин. Олексій приступив до Красовського і вклонився:

Кланяюсь вашмосцям і привіт від пана гетьмана Хмельницького приношу.

Хто ти будеш? — спитало кілька голосів відразу гнівно.

Олексій зсунув каптур з голови.

Не лякайтесь мене, вашмосці, а вашмость пане Красовський, нагадай собі, як я гостював у вашій домівці, вертаючися з паном Хмельницьким з Варшави. Я його канцелярист і похресник, може, мене і пізнаєте? Я Олексій Корнієнко...— Він показав Красовському свій пропуск з печаткою і підписом Хмельницького.

По голосі тепер тебе пізнаю, сину, а так гадав зразу, що чорт бернардина приніс на нашу загибель.

Тепер обступили Корнієнка усі і стали розпитувати.

— Пан гетьман усіх поздоровляє...

— А коли візьме город? Коли освободить нас із важкої кормиги?

Олексій не знав, що на це відповісти, бо він знав, що гетьман не спішиться города брати. Та не хотів бідним людям віднімати надії.

Усе в божих руках, г я цього не знаю. Мене прислав сюди пан гетьман, щоб роздивитися та дізнатися, що поляки замишляють? Як від вас, панове, чого довідаюсь, то радо послухаю і гетьманові передам.

Що ж ми знаємо? Піди, козаче, до котрого-небудь костьола, то почуєш на казанні. Наша ціла турбота під цю пору в тому, щоб наше життя захистити. На нас страшно ляхи і жида насідають. Що ми терпимо, то один Бог відає. Та ми раді б від тебе почути про нашу справу, про подвиги і побіди пана гетьмана. Розкажи, голубе, та повесели душу.

Олексій став усе докладно розказувати, а братчики слухали його з б'ючим серцем.

— Будь моїм гостем, козаче, і ходи до мене, тут нам годі довше задержуватись.

— Стали розходитись. Красовський узяв Олексія за руку і повів навпомацки такими крутими вузькими переходами, мов у якому лабіринті. Нелегко було неосвідомлено-му визнатись.

Аж прийшли до мешкання Красовського. Він вийняв ключ і відчинив двері до знайомої вже Олексієві світлиці.

Ми мусимо дуже берегтись, і я не знаю, чи безпечно буде тобі, сину, на вулиці показуватись. Можеш зради-, тись. Твій наддніпрянський говір кожному видасться підозрілим. Ви ніколи не будете по-польськи добре говорити.

Я мушу це зробити і всюди заглянути, бо по це мене гетьман сюди прислав. Коли б

не те, то шкода було сюди йти. Я скидаюся на чужоземного монаха і лише латиною буду говорити, а я говорю нею несогірше. Таким побитом я вже піддурив старшого на босацькій хвірці.

Так не кажи. Вже те, що ти прийшов до нас від гетьмана і приніс нам не іскорку, а ціле полум'я надії, варто було того, щоб ти трудився. Та я тебе остерігаю, що в городі повно шпигів, у мене ти безпечний. Коли б вночі прийшов трус, то поки відчиняться двері, я тебе сховаю добре. Та на вулиці, то я тебе не охороню.

— Мій одяг мене хоронитиме.

Сім'я Красовського чимало здивувалась, як господар привів з собою бернардина.

По вечері повів Красовський свого гостя на вищий поверх з вікном на тьмяве подвір'я.

Олексій зараз роздягнувся і міцно заснув.

Рано вийшов з дому непомітно, затягнув цупко каптур на голову і пішов на ринок. Якраз ходила по місті величава процесія. Йшов арцибіскуп під балдахіном з святими дарами. Довкруги нього багато ксьондзів у ризах •і костьольної служби в червоних та білих комешках. Несли в руках горящі свічки, прислуга дзвонила в дзвіночки. Усі співали покутні псалми. По костьолах гуділи дзвони. Олексій замішався в товпу і ходив з процесією. А народу стільки, що нікуди голки кинути. Від часу до часу ставали, народ клякав, а арцибіскуп благословив святими дарами на всі чотири сторони.

Обійшовши так ринок, завернули до кафедрального костюлу. Тепер відправили молебень з суплікаціями. Опісля якийсь ксьондз вийшов на амвон. Олексій оперся о стовп, понизив голову і слухав.

Провідник говорив плавно і всіх захоплював своєю промовою. Про що він говорив?

Православних знівечив уцент. То чортівська віра, ніхто не може бути спасенним, бо шизматик не піде до неба, лише католик. Хмельницького прислало пекло, то знаряддя люципера. Хмельницького щоночі чорти мордують, відьми та опирі. Вампіри з нього кров ссуть. Він от-от розсиплеться в порошок, бо під його одежею вже нема тіла, тільки самі кісточки хрупчуть. Де посвідкували віродо-стойні богомільні люди. Його можна побороти лише сильною вірою, постом і молитвою та покутою за гріхи. Коли покута буде сповнена, тоді ангел божий огненним мечем його розіб'є... А далі став підносити хоробрість город-ських оборонців і доброту фортифікацій, котрої жодна сила не здобуде.

Корнієнко, слухаючи таке, не знав, чи сміятися з дурно-ти проповідника, чи з наївності вірних, що в такі теревені вірять. Вони по кожнім реченню охкали, падали ниць і билися в груди. Жінки попадали інколи в істерію, кричали не своїми голосами, рвали собі волосся на голові, дряпали себе по лиці до крові, божеволіли та й годі.

•По проповіді дехто став виходити, інші лежали хрестом, незважаючи на те, що другі наступали їм чобітьми на руки, а то й спотикались і падали на них.

Олексій вийшов теж і подався на ринок. Тут біля ратуші товпа народу. Якраз мала зібратися рада. Олексій став туди пропихатись, зайшов в юрбу, і вона занесла його аж до ратушевої зали. Народи не були тайні, а велися під контролен) городської, не дуже-

то добірної публіки. Між нею розмістилися ксьондзи, котрі аранжували одобрения або негодования вирішень ради. Рада почалася представленням ситуації. Бурмістр Гросваєр виложив невідрадний стан оборони, та боявся згадати що-не-будь про здачу города. І ніхто інший з бесідників за тим не відзивався. Навпаки, гарячі голови серед реву товпи говорили про посвяту і героїство оборонців і т. ін. Говорено про чуда і добрі знаки на небі, та приходили до такого висновку, що господь засліпить Хмельницького,— і він не буде Львова бачити. Тепер один з райців поставив внесення, щоб негайно попалити передмістя, щоб ворог не мав де сховатись і підходити до валів. Таку ду)лку прийняли всі з великим одушевленням. І так уже козаки й татари вдираються на передмістя і грабують усе. Краще, щоб це добро пішло з димом, як мало б дістатися ворогові.

Дісталось знову шизматикам на горіхи. Чого доброго, а вони відчинять ворота міста і впустять їх ворога. Як довго вони живі, ніхто не може бути безпечним. Найкраще було б їх усіх вигубити, а тоді й Богові було б це любо, і городові вийшло би на користь. Хіба ж таких прикладів не було в історії, хоч би лише— в жидівській? Так роблене це по Божому наказу.

Промовця прийняли з одушевленням.

Даремне силкувалися розважніші проти цього виступати. Вони переконували, що спаленням передмість самі собі пошкодять, що православних губити не можна, бо Хмельницький тяжко за це помстився би, та їх закричали:

— Смерть ворогам-шизматикам!

,Той оклик понісся з зали надвір, на ринок і товпа підняла пекельний вереск.

Від того стало Корнієнкові лячно. Йому здавалося, що ось-ось, хтось вкаже на нього пальцем — і тоді розірвуть його на шматки. Затиснув дужче каптур на голову і вийшов із зали на ринок. Зараз помітив у товпі якусь метушню. Пропхався ближче й побачив таке: на землі клячала окривавлена жінка з розкуйовдженим волоссям. Товпа шарпала її, біла й верещала, що нічого не можна було розібрати. Біля Олексія стояв якийсь босий кармеліт, і Олексій осмілювався спитати його: "*Diecs mini, frater, guid significat iste tumultus?*"¹

— Якраз піймали чарівницю. Вона каже, що була любаскою Кривоноса і вміє заворожити кулі, які йдуть на козаків.

Олексій пропхався ближче й дивився на нещасну жінку. Вона начеб не чула побоїв. Приклякла на землі і дивилася вгору туманними очима, в яких не видно було розуму. Вона, від часу до часу то скрикувала в істериці, то стогнала', то знову шептала почорнілими, спеченими устами.

— Вбити шельму, на куски порвати, вона нам нещастя накличе,— ревіла товпа.

За Олексієм стояв той самий кармеліт, котрий сюди теж пропхався.

— *Haec mulier mente capta esse videtur*²,— каже Олексій.

Та видно, що кармелітом заволодів психоз товпи теж, бо він навіть не зважив на те, що до його Олексій говорив.

Жінка клячала начеб в якімсь душевнім захопленню так, як малюють святих

мучеників. Дивилася в небо, не турбуючись тим, що довкруги неї діялось.

1 Скажи мені, брате, що значить це збіговисько? (Лат.)

2 Здається, що ця жінка божевільна (лат.).

Олексієві стало жаль бідної. Хотів уговорити товпу, та нагадав осторогу гетьмана і Красовського, щоб з польщи-ною не виривався, а латини товпа не зрозуміє. Хотів попрохати про це кармеліта, та в цій хвилі якийсь дужий драбуга вдарив нещасну каменюкою по голові так, що розбив череп, і жінка повалилася на землю нежива.

Тепер кинулася на неї товпа, стала бити чобітьми та шарпати, мов стадо голодних шакалів.

Та ось продирається крізь товпу марне бідне дівча. Воно шукає за мамою та от і знайшло її труп.

З несамовитим зойком припала до трупа матері та й голосить:

— Мамо, моя бідна мамо, чого ти сюди йшла між тих звірюк? Відрана за тобою шукаю усюди... Боже мій! Тепер я кругла сирота.

Від того розпучливого голосіння товпа на часок припинилась, та не знайшлося ні одно чуле серце, щоб над сиротою зжалілось. Тепер дівчина встала, випрямилась у весь ріст та, затискаючи немічні кулаки марненьких рученят, стала кричати:

— Кари на вас, бузувіри, вбивці, нелюди! Подождіть! Коли моя матуся була чарівниця, то я ще більша буду і всіх вас у собак перекину.

Ця погроза припечатала її долю. Той самий драбуга хопив її за волосся, кинув на землю і з цілої сили копнув ногою. Інші пішли слідом за ним і так скопали нещасну жертву, що зробили з неї спотворену масу.

Олексій з закривавленим серцем протиснувся крізь товпу і йшов швидко на Бляхарську вулицю. Напроти нього надійшов зі святими дарами православний священник до хворого. Та лиш показався у ринку, та сама товпа кинулась на нього з криком: "Піп! Шизматик, пес!"

Олексій оглянувся і завернув назад. Товпа окружила священника, рвала на нім ризи, била, шарпала за бороду. Дари впали на землю і розсипались. Піп припав до землі і став згортати. Тоді товпа з пекельним вереском стала його копати ногами і місити по нім. Олексій скипів увесь. Хотів іти обороняти, та нагадав, що нічого сам не вдіє, а лише себе зрадить. Завернувся знову, поспішаючи щосили.

Додому прибіг блідий, мов полотно. У нього захоплювало дух, не міг промовити слова. Прикляк перед іконою богородиці і, закривши лице долонями, став гірко плакати. Плакав так, що ціле тіло дрижало, корчилося, мов у судорогах. Уся сім'я Красовського збіглася до нього, не знаючи, що йому сталось. А він страшно плакав. Згодом прийшов до себе, отер заплакане лице і розказав усе, що лиш бачив.

— Це бідна Варвара,— каже Красовський.— Вона справді божевільна. Братство удержувало її з дівчиною в домі убогих, що при нашій Ставропігії.

— Хіба ж вона справді була любовницею Кривоноса?

Куди пак! Вона Кривоноса навіч на бачила. То вдова по шевцеві, нашому братчикові, жінка чесна, та потім таке на неї прийшло. А цей піп, то таки" від нашої,

братської церкви отець Дем'ян. Він все такий був, що йшов усюди, куди його закликали, незважаючи на небезпеку, хоч ми його остерігали. І от поліг воїн христовий. Вічна йому пам'ять! Треба буде послати людей, щоб забрати тіло та похоронити як слід.

Може, йому допомогти треба, може, ще живий,— каже. Олексій.

Ого! Сину, з-під копит львівської товпи живим не виходять.

Я не мав поняття, щоб так хрещені над хрещеними знущалися!

Хіба ляхи вважають нас за хрещених? Ану, перейди на їхню віру, чи не охрестять тебе вдруге? А те, що діється, то наш хліб щоденний. Нам і до українського повстання було зле, а тепер ляхи посатаніли, начеб ми тут, у Львові, були в тому винуваті, що козаки повстання піднесли. Одинока наша надія — то батько Хмельницький. Він, певно, город візьме, а тоді ми самі помстимося за нашу кривду і заплатимо їм тою самою міркою.

Олексій розказував далі, що чув на казанні і в ратуші.

— Не кажу ж я, що вони подуріли? Нова халепа. Та що їм з того прийде, що сплять передмістя? Це їх не врятує, а тільки усякого добра пустять з димом, а бідних, людей на голодову смерть дадуть. Я там маю свояків, і треба буде їх остерегти, щоб рятували заздалегідь свою мізерію. Треба зараз когось туди післати.

Він узяв шапку і вийшов.

IV

ПІДПАЛ

Поміж городським шумовинням знайшлося двох сміль-чаків, котрі за добру заплату приймалися перекрастися на передмістя і підкласти вогонь.

Перепустили їх єзуїтською хвірткою, й вони перелізли під вечір через вали. Йшли хильцем попід оплітками з огневим приладдям і зараз розпочали свою злочинну роботу. Передміщани не знали ні про що. Сиділи по' хатах, бережучись перед татарами, котрі частенько забігали сюди і крали. Та вони тим дуже не бентежилися, бо таке саме робили і кварцяні жовніри, що було туди переходили. Татар вони не дуже-то боялись, бо почували за собою батька Хмельницького, що не дасть їм кривди зробити. Вони не раз бачили, як на крик людей прибігали на конях козаки і розганяли напасників нагаями.

Аж відразу того нещасного вечора загоріло в кількох місцях. Почувся тривожний оклик: "Горить!" По церквах ударили в дзвони. Люди вибігали з хат і бралися рятувати. Та не знати було, звідкіля зачинати, бо вогонь вибухав у щораз іншому місці. Люди зміркували, що це не випадкова пожежа. Зразу гадали, що це татари, поки не побачили злочинців, які бігали з вогнем від одної будівлі до другої.

— Ось де злодії! Хто їх надіслав? Ловіть їх. В огонь з ними!

Тепер злочинці побачили, що не жарти, і давай втікати. Одному довелося перебігти місток на Полтві і втекти на вали, другого зачепив хтось гаком від огню за ногу і він упав. Люди схопили його, мов чорти душу, і поволокли до горящої домівки.

— Хто тебе наслав, злодію?

Панове райці нас наслали і підпалити наказали, пустіть мене зараз, а то не мине

вас кара.

Та ти, собачий сину, вже того не будеш бачити! — кричав якийсь старший чоловік. Двох дужих людей піймали за руки і ноги, піднесли вгору, розгойдали і кинули в середину полум'я. Він схопився і хотів з вогню втекти, хоч на ньому відразу загорілась одежа, та люди штовхала його дрючками в огонь. Він упав і вже не піднявся більше.

Була погідна днина. Дахи висохли від сонця, вогонь поширювався щораз далі, захоплюючи щораз нові будівлі. До того ще взявся вітер, сипав іскрами, кидав горючими сніпками та ґонтами аж у другий кінець передмістя, під Святоюрську гору. Вітер шалів щораз більше, вогонь розлився в одно огненне море... Тріщали крокви та сволоки і западалися всередину, звідкіля кожним разом стріляв угору високий стовп полум'я, розкидаючи іскрами на всі сторони. Стало ясно, мов удень...

А серед горящого пекла сновигали бідні люди, налякані, розпучні, та виносили з хат свою мізерію, яка потім горіла на вулицях. Виносили з хат німічних старців, хворих та дітей-немовлят.

Настав страшний крик та зойк, почулися прокльони на райців. Вигнаний із стаєн, скот гаяв вулицями, ошалілий від страху, ревучи, і завертався знову до горящих повіток. Не одного захопило в хаті полум'я. Вибігав з хати, мов смолоскип, падав на вулиці і вже більше не в силі був піднятися, гинув у муках. Вогонь дійшов до краю. Сюди прибула тепер чернь Головацького й татари. Вони думали, що передміщане нарештє підпалили передмістя, щоб їх звідсіля викурити. І ними заволоділа страшна лють та жадоба помсти.

— Ось, братики, як воно! Ми по гетьманському наказу шанували їх, повірили цим зрадникам... Бийте собак, щоб усі околіли.

І чернь на спілку з татарами стали списками загаяти нещасних погорільців в огонь, а то й різати...

Цілорічна праця, довголітнє змагання до добробуту — усе пішло з димом і то під зиму... А скільки бідних людей пропало...

Гетьман побачив із своєї квартири велику заграву і виїхав зараз на Вовчу гору. Перед його очима розлилось одно велике море, обрамоване узгір'ями, що околювали столицю Червоної Русі.

— Дну, Михаїле, — каже до осавула, — скажи з кількома козаками та розвідай, хто такого нещастя проти мого наказу накоїв. Злочинця вишукай хоч би під землею і приведи його до мене. Він на колі здохне. З тою неслухняною черню непорадна година!

Гетьман дуже сердився. Осавул поїхав чвалом. По дорозі стрів посильного від полковника Головацького, що чвалував до гетьмана. Головацький уже успів довідатись, що підпал пішов на наказ з ратуші. Він припинив різню, і тепер стали козаки помагати бідним людям..

З такою доповіддю вернув осавул до гетьмана.

— Господь відібрав їм розум. Як тепер вітер обернеться на город, то згорять усі, мов ті голуби у замкненім голубнику.

Бідні погорільці з останками своєї мізерії, яку успіли врятувати з пожару, налякані

до того ще нападом татар та черні, втікали під Галицьку браму і благали, щоб їх впустити. Зразу справді браму відчинено, та втікачів стільки напливло, що городяни налякалися їх. Комендант наказав зачинити браму знову, та це не приходилось легко. Люди товпилися, попихали одні других. Не одного роздавили, іншим поломили руки та ноги. Бідний народ ревів в одчаю і падав, знесилений під брамою, а по них толочили ногами. Друга юрба кинулася до кляшторів, і сюди чимало їх досталось. Бернардини впускали лише таких, від котрих можна було сподіватись, що не треба їх буде задармо годувати. Бідний хоч і попав сюди, то його виганяли за-браму силою.

Та в тій хвилі сталося те, що передбачив гетьман і що справді вже налякало міщан.

Вітер завернув на город і ставав щораз сильніший. Від того стало в городі дуже гаряче. Міщани втікали з валів і мурів. Сюди йшло полум'я, мов з пекельних челюстей, кидало горящими ґонтами і сніпками. А город не бурена пожар приготований, хоч на це досвідний Арцишев-ський звертав не раз увагу. Не було води, не було чим гасити. Декотрі дерев'яні крівлі стали затлівати. Тепер і тут лунав тривожний оклик: "Горить!" Прокляття перед-міщан починало сповнюватись.

Люди бігали безпорадні. Ніхто не знав, за що братись. Погорільці, що лежали під валами, підносили в сторону города затиснені кулаки і кричали:

— То кара Божа за нас, за зраду, бодай ви зійшли на таке, в якому ми оце .опинились.

Налякане жіноцтво збігалось до костьолів, де правилися молебні, де говорили казання:

— То кара за те, що задовго терпіли серед наших мурів католицького города шизматиків і недовірків. Ви знаєте, як господь наказав своєму вибраному народові вигубити невірних анамітів. Жиди послуухалися Божого наказу, і ні один поганин не остався живим. \$а те благословив господь свій вибраний народ і віддав йому анаміцьку землю. Вам наказував господь нашими устами, устами слуг своїх вигубити шизматицьке плем'я дотла. А чи ви того послуухали? Навпаки, ви терпіли їх, заходили з ними в зносини, торгували з ними, а вони тим часом багатіли і росли всилу. І за це нас Бог тепер карає... Покайтесь і поправтесь, а коли господь ослобонить нас із цієї халепи і утиску, йдіть за голосом слуг Божих і подбайте, щоб у нашому городі ні одного шизматика не стало.

До Красовських приніс першу вістку про пожар сам він. Прийшов зараз додому дуже стурбований і перше його слово було:

— Передмістя горять, не можна було ніяк передати заздальгідь перестороги. Коли господь караючою своєю десницею заверне вітер на нас, то всі згоримо. Вже не буде що здобувати. Пам'ятайте, мої любі, що коли б і моя домівка зайнялась, а мене тут не було, то ховайтесь усі у підземелля до моїх магазинів. Там сильне склепіння, і буде безпечно. Ми туди зараз повиносимо з хати що цінніше й небагато забирає місця. ' Олексій каже:

— Я піду подивитись, що в городі діється.

Небезпечно тепер по городі ходити, там тепер така глота, що не дай Боже! Тебе

там роздавлять.

Таки піду, батьку, не видержу. Може, мені вдасться при таких розгардіяшу перейти вал та перескочити мур. Я вже тут багато дечого побачив і довідався, буде що гетьманові розказувати. Спасибі вам, панство, за хліб-сіль, за щирю гостину...— Він поцілував старих у руку, попрощався з усіми.

Хай тебе господь супроводжає, коли так наперся йти. Поздоров від нас усіх пана гетьмана і скажи, що ми його, мов спасителя, вижидаємо.

Олексій вийшов тайними дверима і пішов на ринок. Тут було ясно, мов удень. На вежі ратуші товпилися люди. Народ бігав, мов мурашки, коли їх кийком розпорпаєш. На дахах сиділи люди з гаками і довгими жердками й гасили падаючі іскри, а горючі куски скидали вниз. Деякі будівлі вже горіли... Та в цій цілій роботі не було ладу. Кожен робив те, що вважав за добре для себе. Олексій пішов до західного муру. Переходив попри кафедру. Тут гули органи і лунав тривожний жіночий спів. Вийшов з другими на мур і побачив те пекло, якого лиш догадувався. А те, що побачив, переходило його уяву: одно огненне море без острівця, без прогалини, навіть жива деревина горіла; мов смолоскипи.

Понад пожарищем літали налякані птиці, прощаючись з своїми гніздами.

Та тут не можна було довго устояти, бо вітер навівав горяччу, що дух захопувало і парило лице.

Олексій зіскочив з муру і втікав зі стисненим страшним болем серцем. Перейшов попри Галицьку браму і подався до арсеналу... Він загадав дістатися тепер до бернардинського! кляштора і роздивитися, що тут робилося. Ця сторона міста була найменше zagrożена і від пожару, і від козаків, бо її обороняв могутній кляштор. У тім куті стрів якесь рондо. Старшина розумів трохи латину, і Олексій просив його, щоб поміг перебратися через мур до кляштора. Його прислали сюди за ділом, а йому як монахові невільно поза муром кляштора ночувати.

Старшина повірив. Показав, де можна через мур перелізти.

Олексій переліз через мур один і другий, перейшов вал і побіг під хвіртку кляштора та застукав до неї.

Хто там? — запитав дверник.

Frater minor e regula saneti Bernhardi Заскрипів у замку ключ, відчинилася хвіртка. Олексій

опинився на кляшторнім огороді.

— Ти звідкіля *íra*ter?

Йду із Замостя від князя Яреми Вишневецького, — каже по-латині.

Ти не знаєш польської мови? — питає дверник по-латині собі ж.

Не знаю, я нетутешній. Моя вітчина Флоренція. В Замостя привіз мене князь Замойський, і я там учителюю в конвікті. Сюди я пішов добровольцем, бо кожен боявся на таке пускатись.

— Ходім до гвардіана².

Ксьондз-гвардіан сидів якраз у рефектарі³ при вечері. Було тут, крім монахів,

багато шляхти, котра почувалася тут безпечніше, як у городі,' котрий вважали за пропащу позицію. Врешті тут давали краще їсти, а там, може, прийдеться незадовго їсти конятину.

Олексій увійшов сюди, вклонився з порога і привітав голосним:

— *Laudetur Jesus Christus! Pax huis domu!*⁴ Підійшов до гвардіана і поцілував його пухленьку руку.

Він помітив, що тут ні раз не бентежились тим, що в городі діялось. Тут, очевидно, за тими кріпкими мурами почували себе всі безпечними.

Хто ви, фратер? — спитав гвардіан, придивляючись йому пильно. Олексій говорив по-латині:

Отець Анаельмус із Замостя.— І став говорити усім про своє посольство.

— Де тепер князь Ярема?

1 Менший брат з ордена св. Бернгарда (так називають себе бернардини).

2 Ігумена.

3 їдальні.

4 Слава Ісусу Христу! Мир дому цьому! (Лат.)

— То невсипущий чоловік, дуже тепер у нього праці, бо ладить велике військо і саме прислав мене сповістити ваші милості, що незадовго прийде на поміч. Коли б лише ще тиждень город видержав, то Хмельницький матиме війська князя на спині. Князь велів вам сказати, що як лише ворог заметушиться і стане уступати, городянам треба негайно зробити вилазку і взяти його у два вогні. Я члуга божий не розумію воєнного діла, я лише передаю слова його милості князя, а вашмосці як воєнні люди вже знатиме, як це зробити. В городі вже про це знають від мене...

Зараз запанувала між приявними велика радість. В тім убогім обідранім монаху бачили усі вістуна недалекої побіди. Олексій помітив, що йому повірили, і тепер не грозить йому нічого, і що~тепер не дуже-то будуть йому заглядати в зуби. Він знав, що в такій біді людина повірить легко у те, чого собі бажає.

Чи князь багато війська вже зібрав?

Коли я виходив із Замостя, то було 30 000. Тепер уже, певно, буде більше, бо я виходив перед десятьма днями. Князь рахував на п'ятдесят тисяч добірних жовнірів, найбільше німців. Всі там дивувались, звідкіля у князя стільки грошей узялось, бо всі знали, що князь на Україні усю свою фортуна втратив і вийшов худоба-холком.

Пани знали добре, звідкіля у нього гроші бути. Знав це й Корнієнко, бо довідався від Красовського. Один шляхтич каже:

— А злі язики щебетали, що князь утік з грішми у Польщу, а він що обіцяв, то і додержить.

Корнієнко попросив, щоб цю фразу перекласти йому по-латині, бо як чужинець, польської мови не розуміє. І коли це почув, зараз дуже схвилювався.

— Хто посмів такого доброго католика, яким є князь, у таким плюгавстві обвинувачувати, щоб він міг недодержати даного слова? Я не знаю другого такого чесного чоловіка, як князь, на світі. Який він примірний католик, як не любить

шизматиків і коли ще упорається з тим люципером Хмельницьким, то, певно, всіх вигубить і тоді в цілій Польщі буде одна віра — римсько-католицька.

Олексій говорив палко і плавно, начеб боронив найкращої справи. А князя Ярему він знав дуже добре і що говорив про нього, то все була правда.

Всі йому повірили. Пани раділи, що незадовго скінчиться облога і вони повернуть до своїх маєтків, а міщухи мусять засоромитись, що посміли помовляти таку шляхту о нещирість.

А що ти, фратер, робив у Замостю?

Мене привіз з Флоренції князь Замойський до свого ліцея вчити латини.

А як же ти фратер перекрався сюди через купи ворогів? ,

— Лише чудом Божим. Мене супроводжав святий Ян з Дуклі, оскільки мені відомо, ваш патрон (він це чув у костьолі на казанні), до котрого я особливо молився. Я перекрадався безлюдними місцями, бо мене остерегли, що небезпечно попастися в руки населенню, котре скрізь шизматичке, а католики повтікали. Ночував я в полі або в лісі на деревині, живився лісними овочами і корінцями. Не раз було таке, що переїхала попри мене татарська стежа, а я пересидів під кущем або перележав у траві, і їх засліпило, що мене не побачили...— Він замовк і дивився в стелю, начеб справді побачив там святого Івана з Дуклі і до нього молився, бо шептав стиха.

Настала тишина, гвардіан шептав молитву, всі хрестились.

— Як же ти, патер, міг так у голоді йти такий світ? — питає один грубий шляхтич, по котрого статури можна було пізнати, що голод для нього — найбільший ворог.

Олексій прокинувся з задуми.

— Це зробила вправа. У нас в монастирі в Італії монахи дуже заховують монаший устав і вчаться в видер-жимості, в постах, в молитві і невигодах. Такі проби мусить кожен із нас перейти ще в новіціяті бо коли не те, його з монастиря як недостойного видаляють. Нетерпеливий ніколи добрим монахом не може стати.

Шляхта поглядала з усмішкою на тутешніх монахів того самого уставу святого Бернгарда, по котрих зовсім не було видно, щоб у таких чеснотах надто вправлялись.

Аж тепер нагадав собі гвардіан обов'язки господаря і наказав пришельцеві принести їду. Та патер Анзельмус їв дуже скромно, не брав м'ясних страв, хоч того дня не було посту.

Опісля гвардіан прикликав одного братчика і шепнув йому в ухо, і той повів Корнієнка в келію на супочинок, бо всі признали, що йому треба відпочити.

Опинившись тут, Олексій відітхнув свобідно. От, слава Богові, якось досі щастило. Ще тут придивиться, а потім перескочить через мур та й до своїх. Поклавшись у "постіль, довгенько не міг заснути. Страхіття того дня, які

1 Між новиками (лат.).

бачив, не дали йому спокою. При тім він обдумував, як йому завтра поводитись, що йому робити? Треба знову пускати туману, та він це потрапить. От так, начеб грав роль у якій містерії. Та що би було, коли б бернардини заставили його службу Божу

правити? Таж він показував себе вже патром, бо й гуменце на голові дав собі виголити. Служби правити він не вміє, і тим, певно, би себе зрадив. Він не був певний, чи такі гуменця на голові мають лише священики, чи й братчики теж? Він скаже, що має в тому як перешкоду уставу, щоб не правив, і йому того не можна, поки не висповідатися. А як скажуть сповідатись? То й висповідатися й скаже, що вбив чоловіка, а того священикові невільно робить. Якось воно буде!

Рано прокинувся, помолився і пішов до рефектаря снідати. Тут знову розказував шляхті про князя Ярему, про його подвиги на Україні в справі католицтва і гоніння православ'я та величав його. Про службу Божу ніхто йому не згадав. На те не було часу, бо в кляшторі стільки було народу, що монахи мали з тим багато роботи, а Олексієм ніхто не турбувався. З того він користав, ходив усюди, придивлявся до всього. На його думку, кляштор був сильною фортецею і нелегко прийшлося б її взяти. Зайшов аж на башту дзвіниці і бачив руїну вчорашнього пожару. Від пожару врятувала Львів сильна злива, яка пішла вночі. Помочило в городі криші, пригасило пожар на передмістях. Ціле галицьке передмістя вкрилося густим гризучим димом, що вижирав очі, не давав дихати. Димом заносило аж до города, а з ним і немилий сморід зі спалених трупів людей і звірят. Нещасні погорільці сновигали по пожарищі, шукаючи чого, чим би пожитись. Чимало їх дісталось до кляшто-рів за валами і на Високий замок, перейшло їх багато ще й на краківське передмістя. А біднота не знала вже, що робити, а як не було вже сили лазити, лягала під валами города й дожидала з резигнацією кінця.

Це варварське божевільне спалення передмістя ні в чім не поправило, а, скоріше, погіршило становище міста. Подумати лише, що ті запаси харчів, які люди зібрали під осінь, були б тепер дуже придалися, а це пішло з димом. Городові загрожував голод, бо припасів не придбано, а тепер, коли Львів був з усіх боків щільно замкнений, нізвідки було поживи добути.

Тепер пізнали райці, що зробили велику дурницю, ну й, як усе було в таких випадках, шукали за винуватцем.

Ніхто не хотів до вини признатись. Місто зайшлося у скрутнім становищі. Зараз скликали до ратуші раду. На тій раді Арцишевський, котрий виступав гаряче проти цього безглузлого наміру, хотів ще раз відкрити очі на безвихідне становище.

Не дуріть себе, панове, що ми встоїмо, бо це немислиме. Перстень облоги ще більше затіснився. Нам уже нині заглядає голод у вічі. Незадовго не стане муніції. Наші гармати підлі, та й тих нема кому як слід обслужити. Залога не видержить. Вибачте за слово, та ваша міліція — то не військо. Запал і посвята не заступить вправності і витривалості. А коли настане голод, то голодна юрба кинеться грабувати таки в городі й сама відчинить ворота ворогові. Голод—не брат. Зроблено велику непростачну помилку, що спалено передмістя. Я остерігав, та мене не послухано. Ви забули, що там були і муровані будівлі, котрі не згоріли, і то близько валів. Мур не згорів, а опустів. Тепер там засядуть справні козацькі мушкетники — і ніхто на валі не покаже голови. Я знаю, як вони стріляють. Побачите самі незадовго. Хмельницький не

потребує витратити сил на приступ. Тепер я розумію, чому він вчора при таких розгاردіах не йшов до наступу. Міг це, як самі знаєте, легкою рукою зробити, а не зробив. За кілька днів він перейде безпечною ногою по виснажених і зголоднілих оборонцях. Не дай Боже діждати того. Настав би страшний день помсти за те, що тут з православними робиться. Я не через себе це говорю. Знаєте, що мене зі Львовом ніщо не в'яже, бо я тут не мав жодного уряду. Я міг виїхати з панами. Та я лишився і, коли мені таке на долі написано, wraz з вами загину. Я це говорю для ваших жінок та діток. Поміркуйте добре, що ми над берегом загинемо. Я так говорив зразу, та мене ніхто не слухав. До того ще мене назвали зрадником, недовірком. Чей же тепер кожен, кому не задурманило голову, пізнав, що я говорив правду. Не слухайте, нашепів людей непочитальних та невідповідальних, що годують вас мріями, фантазіями та видуманими чудесами... Я ще раз кажу: "Здайтеся Хмельницькому добровільно, а врятуємо дуже багато".

Не здамося! — закричали голоси.— За нами Бог і всі святі його. Не може бути миру з шизматиками і поганами. У нас доситьчили на те, щоб відбитися від тої голоти, а князя Яреми лиш що не видно з 50-тисячним військом. А військо це неабияке: самі німці — піхотинці і драгуни* шведська артилерія, саме добірне військо. Арцишевський розвів руками:

— Хто вам таку байку піддав?

— Як хто? Князь Ярема передав цю вістку окремим післанцем до бернардинів, це певне...

Не було що говорити. На місті появилися процесії, по костьолах голошено цю радісну вістку з амвонів...

Те, що сказав Арцишевський, показалося зараз на другий день правдою. Вночі розташувалися за мурованими згарищами мушкетники, а рано, хто лише показався на валі або на 'мурі, падав, поцілений влучним мушкетним стрілом. Навіть не можна було пізнати, звідкіля впав стріл. Вали опустіли зовсім. Ніхто не важився вихилити голови.

Корнієнко заходив поміж утікачів, що сюди скрились, і знайшов між ними багато українців. Він пильно прислухувався їх розмові, та нічим не зраджувався, що їх розуміє. А вони, вважаючи його за чужинця, що не розуміє їх мови, говорили між собою, не криючись. З тих їх розмов і шептів він пізнав, що всі вони співчують гетьманові і козацькій справі та вижидають від нього спасення, мов від месії.

Так само пани і монахи говорили між собою по-польськи, не криючись перед чужинцем. При такій нагоді він довідався, як вони нараджувалися над тим, щоб православних з кляштора позбутися, та так, щоб жоден не вийшов живий поза мури кляштора.

Прийшла субота. Бернардини з радощів, що незадовго наспіє поміч від Вишневецького, уладили величаву празничну вечерю й запросили усіх гостей, що перебували в кляшторі. Щоб непомильно відрізнити католиків від православних, заставили у великім рефектарі два столи: пісний для католиків, які постять по суботах, другий м'ясний для православних, котрі постять у п'ятницю.

Корнієнко зараз відгадав, що цю, невинну на вигляд, штуку видумано на те, щоб не було помилки, хто католик, а хто православний. Гості зараз поділились і позасідали за столами. Бернардини показувалися для православних гостей дуже ввічливими і не жалували вина та меду. Як уже всі підхмелились, викликали бернардини православних одного по однім з рефектаря. Олексій слідкував за тим пильно, бо не пив нічого, і помітив, що ті, які вийшли, вже не верталися. Олексій вийшов і сам у ті самі двері.

Йшов так довго коридором, аж зайшов на кляшторне подвір'я. Тут стояла під кришею велика криниця. Сховавшись під муром, він почув таку розмову. Бернардин вів попідруку по-приятельськи православного і говорив до нього:

— Покажу тобі, брате, чудо, щоб тебе впевнити, що незадовго наспіє нам поміч. Знаєш, може, що у тій криниці вже віддавна не було води. Тепер вона підступила високо, а на її чистім дзеркалі видно у сяєві святого Яна з Дуклі. Переконайтесь про те самі і погляньте у колодязь.

Добродушний чоловік та ще напідпитку, не прочуваючи нічого злого, підійшов до колодязя і перекинувся через цямрину. В тій хвилі із-за грубого стовпа блиснув топір і рубнув сердегу по шиї так, що голова відразу шубовснула на дно. У той мент бернардин хопив трупа за ноги й перекинув його теж туди. Корнієнко чув, як труп розбивався по кам'янім обмурованню колодязя, і зміркував, що він дуже глибокий. Все робилося дуже справно і без гомону. Олексія аж заморозило. В ту мить побачив, як від колодязя вийшов досі схований бернардин з блискучим топором у руці. Олексій вернув зараз до рефектаря і, присівши до православних, шепнув найближчому на ухо:

— Зрада, брати! Вас усіх вигублять. Ті, що їх викликали, вже на дні криниці. Рятуйтеся! Передай непомітно сусідові мої слова, виходьте непомітно цими дверми один по одному. Там мене знайдете...

Сам зараз вийшов на коридор і дожидав бернардина, що викликав людей. З-під ряс вийняв гострого ножа, з яким ніколи не розставався. Надійшов бернардин по нову жертву. Корнієнко був страшно схвилюваний, бо рішився вмить на таке, про що досі навіть ніколи не думав. Коли бернардин наблизився до нього, нічого не прочуваючи, він убив йому ніж у груди по саму рукоять. Бернардин застогнав і впав неживий. Усунув його з дороги набік і пішов на подвір'я. В пітьмі стрінув бернардина з топором.

— Багато ще там шизматиків, фратер? — питає Олексія.

— До рана будемо з усіма готові.

Олексія опанувало нечуване досі почуття. Він став рішучим, тямлячи, що для нього нема вороття, а лише рішучістю врятує земляків. Він почув, що православні рушають вже.

Нахилився над криницею і шепнув стиха, та вже попал ьськи.

— З долини чути стони і голос, буде біда, як наробиться гамору.

Бернардин поклав топора на землю і нахилився теж над цямриною. Олексій скочив на нього, мов кіт, схопив за ноги і шубовснув у криницю. В криниці задудоніло, почувся глухий крик, бернардин упав на дно. Олексій кинув топір туди ж. Православні

виходили один за одним,

— Я вже попрятав душогубів, тепер за мною, брати, через мур, поки в рефектарі не помітили.

Ще за дня ' Олексій роздивився по подвір'ї, де що лежить. Під муром лежала довга драбина. Приставили її до муру і стали вилазити і там посідали. Як уже були всі, витягли драбину і пустили на другий бік та стали злазити.

Тепер у дорогу. Доберемося до першої козацької стежі, то ми спаслись.

Нас піймають татари в полон,— відзивалися тривожні голоси.

Ви йдете з послом пана гетьмана, то нічого вам боятись.

Невже ж? Так ти, бернардине, на послугах пана гетьмана?

Я такий бернардин, як ти римський папа, далі в дорогу!

Пішов передом, а всі за ним. Ішли на заграву козацького обозу.

Незабаром стрінули козацьку стежу.

Стій! Хто ви? Ага! Та ось і католицький монах, по шиї його!

Стій! Не квапся дуже,— каже сміло Корнієнко.— Ось знак, хто я.

Він вийняв з кишені пропуск з печаткою Хмельницького. Підійшли до найближчого багаття і прочитали письмо.

Наказую вам іменем гетьмана провести нас на квартиру гетьмана до Лісинич, діло важне, і гаятись нема часу.

Хіба ти козак?

Яз генеральної канцелярії. У цій одежі я був на два дні у Львові, а тепер втікаю з бернардинського кляштора.

Мимо того, що всі йшли під охороною козацької чети, стрічні татари дивилися ласо на них, щоб пограбувати. Та годі! Наказу гетьмана невільно нікому нарушати, а вони служили в гетьманській гвардії.

В городі хотіли розважніші люди перевірити вістку про поміч Вишневецького. Вона вийшла від бернардинів, і туди післали за тим післанцем від князя, щоб негайно прийшов на ратушу і розказав усе детально.

В кляшторі застали післанці великий розгاردіаш і збентеження. Всі православні ніччю повтікали. Знайшли зарізаного бернардина в коридорі.

З православними пропав і той чужоземний монах, що приніс таку гарну вістку. То був, очевидно, шпиг Хмельницького. Всі налякались, як вернувся післанець магістратський. Тоді каже Арцишевський:

— Це не байка, що я вчора говорив, а явний доказ проворності Хмельницького.

V

НЕВДОВОЛЕННЯ

В гетьманській квартирі усі, крім вартових, спали. Провідник тої стежі, що привела Олексія, хотів сам здати звіт гетьманові і домагався, щоб гетьмана розбудили.

— Нема потреби,— каже десятник прибічної сторожі,— пан гетьман спить. Привів кілька обірванців і лізе з ними зараз перед гетьмана, мов циган з кобилою на ярмарок. Підожди до рана.

Тепер приступив Олексій. Десятник пізнав його зараз.

Здоров, Олексію! Яким чином ти в монаха перекинувся?

Потім розкажу. Зі мною, бачиш, втекло кілька православних з бернардинського кляштора. Подбай, товаришу, щоб їх де-небудь примістити, а мене впусти у мою повітку, хай переодягнусь.

Тоді каже провідник стежі:

— Я досі тобі, козаче, не вірив, а тепер бачу, що мені нічого більше тут робити. Здорові будьте...

Гетьман мав легкий сон. Почувши голоси під квартирою, він прокинувся із сну і покликав чуру Степана.

— Подивися, серце, що там, чи часом Олексій не вернувся? Як так, то давай його сюди зараз.

В кімнаті заблимало світло. Гетьман сидів на своїй лежанці, як станув перед ним Корнієнко. Гетьман дуже зрадив, побачивши свого похресника живим.

— Здоров, хлопче! Слава Богу, що ти живий та цілий вернувся. Я вже каявся, що тебе пустив на таку небезпеку та вже поминки гадав справляти за твою душу. Ну, говори, що ти там доброго зробив та чого довідався?

— Я лише двох бернардинів убив, а те, що я бачив, прийдеться довго розказувати...

І зараз став розказувати все по порядку та детально. Як дійшов до того, що райці вирішили спалити передмістя, гетьман перебив йому:

— Так тому правда? Я це чув і тут, та вірити не хотів. Мені все здавалося, що це зробила чернь, та лиш боялися кари й тому склали вину на городян... Ці люди справді подуріли...

Коли Олексій скінчив свою доповідь, гетьман каже: ' — Що ти проворний, то я це знаю. Вмієш добре викрутитися з'усякої біди. Та щоб ти вмів штовхнути ножем у серце живу людину, та що вмієш перелазити високий мур, того я від тебе не надіявся.

Я сам не знаю, як я рішився заколотити людину, та ця думка прийшла мені в голову в одну мить, бо іншого виходу не було... А через мур перелазити я навчився в бурсі, ми так частенько робили...

Ах ви гультаї! — каже гетьман вдоволений. — Підожди! Як вернуся в Київ, то скажу я це отцю ректорові. Дістанеться тобі на горіхи... — жартував гетьман, погрожуючи пальцем. — А тепер скажу тобі, сину, що ти справився, як не може бути краще, і я вдоволений з тебе. Тепер повечеряй, якщо тебе бернардини дуже не перегодували, і лягай спати. Завтра буде рада старшин і тебе там прикличуть. Завтра ми й так сподіваємося посольства від городян.

Хіба ж вже наумились? Це мусило статись тоді, як я воловодився з бернардинами...

Ні, серце, я до них сам писав. Мені жаль було руйнувати руський город, столицю Червоної Русі...

На мою думку, на мій малий розум, то це недобре, пане гетьмане, — говорив палко Корнієнко. — Ті півголівки думатимуть, що вони такі важні, а у нас нема сили і не можемо відважитися на приступ... Не треба їх руйнувати, як вони самі руйнуються.

Ну, нічого... я їм ще можу показати мою силу в кожний мент... А ти таки йди спати, бо й мені спати хочеться.

На другий день вранці скликано старшинську раду, на котру покликано Корнієнка. Коли він скінчив свій звіт, каже гетьман:

— Супроти цих певних вісток, які ми почули, я хотів би з вами порадитись, як нам далі робити?

На це Кривоніс:

Ми це знали і без того, воно нам не новина. Нема що довго радити, тільки брати город приступом і йти далі.

А що станеться з городом, як його візьмемо приступом? — каже гетьман.— Це ж наш город, і годі його давати на поталу татарам і черні. Годі ж їх у город не пустити...

Станеться те, що й іншим городам сталось,— каже Кривоніс.— Переріжемо панів, жидову і ксьондзів, а православні уціліють.

Вчора післав я у город письмо, щоб прислали своїх людей уговорюватись...

Тоді зірвався з місця Чорнота:

Ти, пане гетьмане, знову зробив так, як не треба. На чорта просити нам їх на мирову, коли в наших руках певна перемога. Поки ми не візьмемося до них добре, то не схочуть миритись. Я вчора повставляв свої гармати на місці й сьогодні зачну іншої співати. їм здається, що ми усю зиму будемо з ними у піжмурки гратись, аж поки не позамерзаємо. Цього листа не треба було без ради старшин посилати.

Нам не треба ні гармат, ні пороху витрачати,— каже Головацький.— В городі вже тепер голод і пошесть починається.

Чорнота ходив схвильований по хаті, а опісля каже:

— Знаєш, пане гетьмане, що я тобі не ворог. Нагадай собі на нашу давню приязнь. Та добро батьківщини, добро нашої справи мені дорожче, чим наша приязнь, чим моє і твоє життя. Не на те ми йшли сюди, щоб миритись, домовлятись та й вдоволитись яким окупом. Заплачений окуп піде на татар, а козацтво й чернь вийде з порожніми руками. На якого чорта йшли ми сюди з Костянтинова? Щоб для татар грошей роздобути? Шкода було заходу. Нам треба город безумовно взяти. Віддадуть його по доброму, то й краще для них буде.

На те Джеджалій:

— Пане гетьмане, ти з огнем граєшся. Чорнота говорить правду. Окупом панів не поконаєш, бо не вони будуть платити, лише городяни, а вони не є небезпечні для України. Здобудемо город, то здобудемо підставу до дальшої роботи. Сюди можна назвозити припасів на дальшу війну, город добре укріпити, а з Львовом належати буде до нас і уся Червона Русь.

На те знову Виговський:

Я погоджуюсь з паном гетьманом. Годі давати наш руський город на поталу татар і черні.

В тебе, пане Виговський, говорить шляхтич,— каже Кривоніс.— Ми не погодимось. Ви цяцкайтесь з ними за окуп, а я йду до наступу і здобуду Високий замок. Тоді

покажу дурним городянам мій сильний кулак. А як гетьман мені це заборонить, то я йду собі далі промишляти, як і досі було. Недовго вже мені на цім світі животіти,— він узявся рукою за зраний бік,— та поки я околю, дам себе добре ворогам України знати...

Так не можна говорити,— уговорювали його інші полковники.— Це ослабило б нас, коли б кожен робив так, як йому краще здається. Кожен повинен робити те, що накаже рада й гетьман.

Начхать мені на ваші безглузді ради. Я собі сам гетьман над моїми полками і зроблю те, що мені подобається. Мені лише невільно проти вас іти і ляхам помагати, а то б сам себе на кіл настромити наказав. Завтра беру Високий замок...

Кривоніс всердився і вийшов. Гетьман стягнув брови і проговорив йому вслід:

— Ми потрапимо і полковників неслухняних приборкати...

За Кривоносом вийшов і Головацький.

Гадаю, що нині приїдуть висланники з города уговорюватись. Якого нам окупу жадати?

Якщо окуп має йти на татар,— каже Богун,— то треба спитати Тугай-бея. Як приїдуть послы, то добре б його мати під рукою.

Гетьман післав за Тугай-беєм до Збоїск. Коли полковники повиходили, каже Виговський до гетьмана:

Може, воно й добре буде, як Кривоніс трохи покривавиться з своєю черню, її трохи забагато у нас.

Правду говориш,— каже гетьман.— Вона нам більше заважає, чим помагає.

Гетьман не міг забути того, що через неслухняність черні не міг над Пилявкою вихіснувати як слід побіди.

Ця рада припала Корнієнкові не до вподоби. Йому здавалося, що коли розповість гетьманові, як очевидець, про ті страшні утиски над православними у Львові, про те, як православні співчують козацькій справі, то гетьман і без ради видасть наказ здобути зараз город за всяку ціну. Хіба ж гетьман не проголосив війську гасла: "За віру і свободу?" Ті бідняги там, за мурами, стільки надії покладають на гетьмана. Вони тепер, певно, зневіряться, а хтозна, чи вдруге така нагода трапиться, як тепер... а гетьманові байдуже і віра, й воля... вдоволиться окупом, який зідруть найбільше з православних. Йому кривавилося серце. Чи на те він ходив туди й наражав себе, щоб гетьман окупом удоволився? Як усі повиходили, він припав до колін гетьмана і говорив крізь сльози:

Батьку! В городі терплять православні страшні муки від ляхів та жидів. Там ждуть визволення, тебе спасителем величають... На що я там не надивився! Чого доброго, то поки справа з окупом скінчиться, усіх православних виб'ють до ноги...— він став страшно плакати.

Заспокойся, сину, ми за їх долю у договорі по-'дбаємо...

Ляхи не додержать того, що обіцяють...

Мусять!

— А хто їх присилує, хто змусить, як ми відійдем?... Він вийшов від гетьмана дуже

схвилюваний. Послідня надія його впала. Тепер він ще менше розумів гетьмана, як давніше.

Поки полковники роз'їхалися до своїх полків, поступили на квартиру Чорноти близь церкви святих апостолів Петра й Павла.

Дивіться, панове товариство,— каже Чорнота, показуючи на уставлені гармати,— у мене під рукою таких сто сопілочок. Як вони заграють, то гірко прийдеться панам ляхам танцювати...

Без наказу гетьмана не можна зачинати такої музики,— каже Іван Богун.

Чортзна-що,— каже Чорнота.— Пам'ятаєте, як у Костянтинові говорив Кривоніс, щоб не йти далі, по Случ наше. І ми того хотіли. Та гетьман пішов за думкою татарина. Ну, й пішли ми. Та замість здобувати один город по другім, взяти Краків, піти на Варшаву й посадити там короля-самодержця, а короленят приборкати, гетьман коверзує й окупом вдоволиться, котрий піде увесь на татар, а нам дуля. Виходить з того, що не татари нам служать, а ми їм.

Хай буде, що хоче, хай мене гетьман і на кіл настромить,— говорив схвилюваний Кривоніс,— а я завтра візьму Високий замок.

А я візьму кляштор кармелітів,— говорив Голо-вацький.

НЕВЖЕ Ж Я НЕ КОЗАК?

Полковник Кривоніс стояв з своїми полками української черні за Високим замком. Гора Високого замку не була тоді, як тепер, поросла деревом, через що приступ до замку був трудний. До того ще Кривоніс не мав ні одної гармати, бо вся артилерія була при гетьмані. Та завзятий Кривоніс не хотів відступити від повзятого раз замислу, хоч знав, що діло буде нележке і що на замку багато оборонців. Там, крім присланої залоги, засіло багато збігців як з города, так і з передмість. Було там теж багато зброї й амуніції, були й гаківниці...

Кривоніс, знаючи завзяття своїх козаків, не вагався взяти замок голірuch. Він тоді знемагав від рани, яку дістав під Костянтиновом. Куля прошила йому правий бік, та все ж він не давався, підв'язувався ціпко поясом і не залежувався. Вернувши тепер з козацької ради, поклався зараз у постіль і прикликав до себе старшину.

Панове товариство! Я вернув лиш що з ради старшин і недобру новину вам приношу. Наш гетьман коверзує. Не знаю, який чорт його опутав, чи, може, його причарували, та не хоче Львова брати, а вдоволиться окупом. Ви знаєте, яка у нас сила, а який німечний наш ворог... За кілька годин ми побавились би на риночку з жидовою і ляхами, коли б не опір гетьмана. Вже кілька днів стоїмо під тим дрантивим городом і нічого не робиться: ні війни, ні миру. Гетьман, замість придавити одним пальцем цей курник, понижує себе й нас і листи до города пише, щоб були ласкаві прислати своїх послів договорюватись. Марні всі наші заходи, марно текла наша козацька кров...— Він заскреготів з досади зубами...— Не за тим ми сюди йшли. Чи"маємо на це пристати й коритись примхам гетьмана? Ні, брати мої. Нагадайте собі наші подвиги, нашу славну перемогу у Полонному й вирішіть щось, бо в мені серце лусне з досади. Недовго вже мені на цім світі животіти, та хай умру лицарем, а не бабою. Моя думка така: завтра

наступаймо на замок, візьмим його, покажیم наше козацьке завзяття, а ворогові наш твердий кулак...

Пане полковнику, наш батьку,— каже сотчик Обух,— ми всі одної думки з тобою. Ми бачимо, що гетьман уважає нас за ніщо, хоч хвалить нас перед людьми, що ми його права рука. Отож покажیم перед усім-світом, що ми не гірше військо від козацького, що ми теж козаки, хоч нема у нас ані доброї зброї, ані гармат, та ми й дубиною вміємо битись. Ти, батьку, лише видай наказ, а сам не потребуєш з постелі вставати, а ми все зробимо.

Ми всі згодні,— говорили старшини,— з тим, що казав Обух. Ти, батьку, таки остань у постелі, шануй своє здоров'я, бо без тебе ми безпомічні сироти, а коли б тебе не стало, то пан гетьман, може, нас Накаже нагаями порозганяти та знову панщину панам робити.

Спасибі вам, мої діти, за вашу охоту та щирість до мене. Та ніколи мені залежуватись. Моя голова мусить у цьому бути. Отож перш за все треба вибрати місце До наступу. Не всюди можна, а дряпаючись рачки під стрімку гору, нічого не вдієш. Ми замок візьмемо певно, а взявши його, звертаймо дула гармат, які там добудемо, на город. Із замку можна курей на ринку стріляти, не то що... Як ми таке діло виконаємо як слід, тоді хай собі гетьман бере окуп з румовища. Поки наспіє до нас наказ від гетьмана, то вже буде по всьому.

Кривоніс зараз устав, перев'язав цупко зранений бік і велів привести свого коня. Об'їхав зі старшинами всі позиції, придивився добре й видав такий наказ: "Зачинатимемо з того сідла, що сполучає-обі гори — Замкову й Лису. Йти до наступу на східні ворота. Щоб хоронити себе від ворожих куль, треба котити поперед себе вози, навантажені мішками з піском". Цілу ніч тривали приготування до завтрашнього дня. До наступу не могло йти багато війська відразу, бо не було його куди розвинути. Вибрано охотників, яких зголосилося стільки, що треба було вибирати.

Над раном побачили з замку, що від костюлу святого Войцеха рушають вози без коней, а за ними криються люди. Братковський видав наказ гармашам. Ревнули гармати й поторощили кілька возів. Та це козаків не спинило. Миттю попрятали дорогу й сунули далі. Знову кулі — й знову те саме. До замку суне наче велетенська гусельниця, страшна, ревуча, в якій замість волосинок підносяться вгору дрючки та сокири... її голова вже під воротами. Підносяться вгору дрючки, сокири та молоти й гатять у сильні ворота. На замку усе стишилось, чутно лише удари о браму та козацькі бойові оклики... Та ось заревли гармати з Успенської церкви. Там львівські жида сторожать, вони те все бачать, вони знають, що там штурмує Кривоніс, а це імення було жидам страшніше, ніж сам Хмельницький з усією своєю силою. Вони стали тепер з поспіхом обстрілювати штурмуючу колону збоку. Тепер із замку стали стріляти з мушкетів. Бачить Кривоніс таку скрутну годину своїх юнаків, наказав сурмити відступ. Козаки забирають ранених і завертаються назад. І тепер криються за возами. Тепер знову реве гармата з замку, люди падають, мов скошена трава. Наступ не повівся...

— Самими зубами муру не розкусиш,— говорили козаки.

На замку і в городі велика радість, жиди скачуть на radoщах.

Нема чого козаків боятись, гомонять між собою, не такий чорт страшний. От ішли до наступу й нічого не вдіяли, ми горою, бо тепер відійде їм охота. То лиш зрадники дораджували миритися з тою голотою...

На замку не було води, й треба її було приносити з долини із поблизьких ставків і криниць. Туди посилав Братковський за водою міщан і передміщан, що на замку перебували. Потреба води була й тепер пекуча по відбиттю наступу. Надвечір пішли люди за водою, ніхто їх не спиняв.

Та зараз, як вернули, наговорив хтось перед Братковським, що з міщанами поміщалися й козаки й закралась у замок на те, щоб уночі вибити всю залогу й відчинити ворогам ворота. Братковський налякався та давай шукати по замку за козаками. Очевидно, шукали між православними: хто не подобався чим-небудь, того вважали за козака й зрадника й зараз убивали.

Та ще й того було їм замало.

— На якого чорта нам тут на замку кормити стільки голоти? І так харчів мало. Прогнали зрадників із замку, ми самі оборонимось.— А як пішов такий клич по замку, то вже ніхто його не спинив. Перебрали всіх православних, хто ще уцілів від різни, й прогнали всіх за ворота, хоч вони, боячись козаків, просили навколішках пощади. Ніхто над ними не змилосердився, не знайшлося ні одно чуле серце, яке б зрушилося від плачу й благання. Ніхто не турбувався тим, що зараз за воротами або розлючена чернь виріже їх до одного, або передасть їх татарам у ясир. Куди їм, бідним, було тепер діватись? їх домівки у попелі, усе майно пішло з димом. Жінки та діти, Бог знає, чи живі. Сюди сховалися з самим життям. Як городяни, почувалися до обов'язку боронити замок поруч з іншими, а як русини, щоб скинути з себе підозріння нелояльності. І вони переборщували в лояльності і билися краще за поляків та жидів, не щадячи себе.

І це їм така заплата! Куди їм, сиротам, діватись? Одні пішли на згарища своїх домівок, інші перебралися на Знесіння, а інші таки попали між козацтво. І ті розказали козакам усе, що на замку діялось та який його стан, який він слабкий, тому, що харчів дуже мало, а води таки зовсім нема. Якби добре обложити замок, то за кілька днів самі здадуться.

— Ми таки той курник візьмемо,— каже Кривоніс до старшин,— треба вчорашнє поправити, а то ляхи подуріють з radoщів, що вони такі дужі. Та тепер ми будемо трохи не так робить: треба город відрубати від замку й не дати йому води.

Зараз пішли козацькі загони у той бік замку, що від города. Зайшли у маєтність бенедиктинок під самим Високим замком, здобули оба монастирі кармелітів — мужеський і жіночий.

Із города стали сюди палити з гармат. Незадовго дерев'яні монастирі розбили в дрізки, до того ще вони й запалились.

На той час Кривоніс пішов знову до наступу на замок. Знову попихали перед собою вози, навантажені мішками з піском. Тепер ішов наступ не лиш на самі ворота, але в кількох місцях і на мури. Козаки йшли з великим завзяттям. Оборона, розділена на

кілька місць, була слабша та й оборонців поменшало. В однім місці повелось прорубати мур, зробилася діра, й туди всипалося завзяте козацтво. Інші перейшли розрубаними воротами.

На замку настало страшне пекло... Розвірене козацтво різало всіх без розбору.

— Ось вам, голуб'ята, заплата за вчорашнє, тепер вам і жида з Успенської церкви не допоможуть.

Як козаки вдерлися на замок, не було вже кому оборонятись. Кожен думав сам про себе й ховався куди попало — в підземелля або на дах. Заки козаки відотхнули, дали припочить омлілим рукам, прийшов від гетьмана до Кривоноса наказ, щоб негайно здержати ворожі кроки і уступити з замку. Та мимо того козацтво хотіло дістати в свої руки бургграфа Братковського, бо довідалися про нього від православних, що він руського роду. Шукали за ним повсюди, та він успів заздалегідь з замку втекти.

Кривоніс, діставши такий наказ від гетьмана, кусав собі губи з досади.

Стільки зусиль, стільки крові та життя, а все надармо, бо гетьман того не хоче...

Повинуючись наказові гетьмана, наказав своїм людям із замку уступити на свої давні місця.

Полковник Головацький стояв із своїм військом від галицького передмістя. Він теж не покидав свого замислу здобути кляштор кармелітів обутих. Ще з ночі наказав копати шанці при Гончарській вулиці, та коли вони були вже готові, спровадив сюди військо, що мало вранці йти до наступу. На перехрестю теперішніх вулиць Баторія і Федри стояла Богоявленська церква. Її вибрав Головацький за вихідну точку

До нього зголосився якийсь маляр — українець, котрий добре знав кармелітський кляштор, і вказав найслабше місце, куди можна у кляштор вдертися.

Корнієнко вийшов від гетьмана, мов п'яний. Усі його оповідання пропали, мов роса від променів сонця, здавалося йому ще, що своєю оповіддю переконає гетьмана й наклонить його до зміни постанови. Та переконався, що його надії показалися дитинячі, що волі гетьмана ніхто не перемінить. Значиться, що Львів остане й надалі в польських руках, а православні в неволі. А він їх так полюбив своїм молодечим палким серцем, так бажав допомогти їм.

— Хай я пропаду, коли такого кінця дожив. Хіба ж я маю що втратити? Бездомний сирота... ще доживу того, що гетьман знову пустить панів на Україну, віддасть їм маєтки, поверне й лютий Ярема та й мене в підданство заверне...

Його душа була така прибита, серце так накипіло безвихідним горем, що забув і на те, що йому було найдорожче, забув на дорогу дівчину, котра його улюбим Чигирині визирав кожної години. Тепер він жив і хотів жити лише для України. Вона, безталанна, зірвалася до нерівного бою, скинула ярмо, й здавалося, що прийшла для неї хвиля визволення, що Бог її помага. Та ось недотепні люди, керманичі, знову її в ярмо заженуть. Корнієнко у той мент навіть гетьмана, свого добродія, зненавидів. Наважився не жити.

Авжеж, сам на себе руки не наложу, та смерть таки собі знайду, лицарську, славу смерть, щоб опісля ніхто не докоряв мені, що я боягуз. Я теж козак.

З такою думкою поплентався вслід за полковниками, котрі ще стояли у Чорноті при артилерійній позиції. Він чув їх розмову, а від того ще більше розпирала його досада на гетьмана.

"Дійде ще до того, що гетьман перестане бути легендарним героєм, що військо зневіриться й піде проти нього.

То й я повинен обороняти його, бо він мій добродій. Та чи я зможу таке робити? Я виступав би тоді проти провидіння, бо він змарнував даний йому Богом талант. Не хочу такого кінця діждати, не хочу бачити, як мої мрії підуть нанівець, як їх осінній вітер рознесе".

Він блукав довго по таборі, заходив у різні частини, прислухався до того, що говорили козаки, та ще більше переконувався в тому, що його побоювання можуть справдитись. Надвечір вернув на квартиру. Ніяка робота його не бралась, гетьмана виминав, а коли гетьман закликав його до себе, він вимовлявся, що нездужає, що йому болить голова, і гетьман цьому повірив та вже не давав йому ніякої роботи.

Корнієнко дослухувався, що буде. Довідався, що перший наступ Кривоноса на замок не повівся. Це його ще більше знеохотило до життя. Та ось зараз на другий день прийшла вістка, що Кривоносові таки пощастило, значиться, що сила таки є й тільки б її використати. Та знову, на превеликий свій смуток, почув, як гетьман на Кривоноса сердився за непослух, як наказав йому спинити ворожі кроки. Він те все чув, бо його квартира була обіч гетьманської.

Він наважився... Мав до вибору: Кривоноса або Головацького. Станути в ряди борців не пером, а шаблею. Та Кривоноса він прямо боявся. З поведіння цього партизана, з його говоріння Корнієнко пізнав, що то людина не проста, а з освітою. Відчував, що того чоловіка покриває якась життєва трагедія, що він не без якоїсь переважної причини такий лютий на ворога, такий безпощадний, такий жадний ворожої крові. Трагедії тої ніхто між козацтвом не знав, а вона мусила бути, коли в його серці не було жодних людських почувань на людські терпіння. Кривоніс видався Корнієнкові страшним нищителем, ви-сланником самого пекла. Тому-то його боявся. А втім, чого до нього тепер іти, коли гетьман своїм твердим наказом сплутав йому руки? Вирішив піти до Головацького.

Пане полковнику,— каже,— прийміть мене під свою руку у тім наступі на кляштор...

Хіба ж тобі, Олексію, навкучилось у гетьманській канцелярії по папері писати?

А навкучилось... особливо тепер не хочеться мені писати цих умов за окуп...— Він говорив це з докором у голосі, котрий задрижав при цих словах.

Головацькому це подобалось, бо всміхнувся й каже:

Так, бачу, що йти, козаче, одної думки з нами.

Годі бути іншої думки по тім, що я у Львові бачив своїми очима... Краще мені не жити, чим такого дожити... Я теж козак, як і інші. Відтепер я хочу козаком бути, а не канцелярійним попихачем, і робити таке, що проти моєї душі...

Гетьман гніватиметься, бо ти його похресник...

Мені це байдуже. За те, що я хочу поспробувати свої сили там, де й інші кров проливають за отчизну, ніхто на мене гримати не буде. Мені лиш зразу було страшно дивитись, як людська кров ллється, а коли я до того привик і не завагався в потребі бернардина заколоти, то тепер уже піде легше...

Як так, то так...— каже полковник.— Я тебе приймаю. Ось зараз іди у цю колону, що завтра йде до штурму. Тільки одно тобі скажу: ти людина освічена, не шукай сам смерті. Коли судилося тобі полягти, то смерть сама тебе знайде й за піччю. Не зневірюйся, юначе. Бог — батько, ще все переміниться. Ти ще вернеш у канцелярію, бо й там важна робота, якої хто-небудь не зробить.

Не хочу більше бачити тої канцелярщини.

Та ти не гадай, що ти сам-один до мене зголосився, пристало до мене багато козаків реєстрових і січових, котрим це безділля навкучилось. /

Олексій зараз відійшов на вулицю Глинянську і засів в окопах. Тут ще треба було дещо зробити.

Щоб заспокоїти своє хвилювання, він заткнув шаблю за пояс, узяв у руки заступ і став жваво копати землю. Козаки його знали й дивувались, що у канцелярійника стільки сили.

Надійшов вечір, і Корнієнко, спітнілий і змучений, приліг на землі й зараз заснув...

Вранці, як лиш світати стало, прокинувся від того руху, який в окопах зчинився. Отамани та десятники будили козаків і шикували їх до наступу. Кожен протирав заспані очі й хрестився. Та ніхто не думав про те, що, може, то остання година його життя, може, ще й сходячого сонця не побачить... "Нині козак—завтра пропав". Це тямив кожен, та лише благав господа, щоб не попасти ворогові в руки живим і не згинати мученичою смертю.

Не думав про те й Олексій. Його душу опановувало те саме почуття, що й інших: він став подібним до всіх.

Серед густої осінньої мряки виступило військо з окопів. Несли великі драбини, сокири та молоти. У кожного

стирчала за поясом шабля або довгий ніж і пістолі. Мушкетів ніхто не брав, бо їх не було треба.

Аж ось забовванів перед ними кляшторний вал з парканом на верху. На даний знак підступили козаки під вал і підняли бойовий оклик: "За віру, молодці, за віру, бий їх, клятих!" І кинулися прожогом у рів. Та в тій хвилі посипалося на них градом каміння та ломаччя, посипалися мушкетні стріли. Оборонці, очевидно, дожидали наступу. Настав великий крик, що годі було слів розібрати, не чути було команди. Кожному було одно на думці: дістатися на вал та вивернути паркан. Козацтво, незважаючи на трупи, що густо падали, таки вдерлося на вал, підступило під паркан і скрилося за ним. Сотні сокир вдарило в дерев'яну огорожу, десятки колів стали її виважувати* Оборонці відбивалися чим попало почерез паркан. Паркан став тріщати і похилився, а далі в кількох місцях вивернувся. Козаки стали туди переходити. Знову привітали їх мушкетним вогнем, знову падали трупи, та ніхто на це не зважав, на місце вбитих

вступали інші. Багато оборонців не встигли на час відскочити з-під паркану, цих придушив звалений паркан і потолочив на смерть.

Корнієнко був у першій лаві наступаючих. Йому свистіли попри голову кулі, падали каменюки. Почув раз, як попри нього пролетіла важка ломака і вдарила його по нозі. Та він на це не зважав. Попав у той круговорот завзяття, який охоплює штурмуючих. Одна у всіх думка: здобути. І коли у тому місці частина паркану вивернулася, скочив у цю прірву перший на оборонців. Вони стали уступати перед переважаючою силою, а далі пішли навтіки у кляштор. При вході стільки їх натовпилось, що не могли пропхатися всередину. За ними гналися козаки, рубаючи ззаду по головах. Олексій, не тямлячи, що з ним і де він знаходиться, рубав шаблею, аж непривична до того рука омлівала.

Вхід до кляштора завалився трупом, через нього перескакували козаки всередину. Та то не був одинокий вхід у кляштор, були ще й інші, та всюди діялось те саме, й козацтво вдиралося всередину, мов вода в діряву бочку, коли її серед води поставиш. Тепер розбрелися побідники по всіх усядах. Ганяли за недобитками по коридорі й стали добуватися до позамиканих келій. Тоді вбито самих монахів п'ятнадцять.

Було тут трохи втікачів з передмістя і з города, хто там голоду боявся. Тим теж дісталось, хіба що дехто схаменувся і признався, що він православний, бо такого щадили.

Олексій у закривавленій одежі ганявся, мов вихор, по кляшторі. Ніхто б тепер у ньому не пізнав колишнього мрійливого, zalюбленого спудея. Очі кров'ю набігли, почорніли спечені губи, розхристана на грудях сорочка.

Натрапив на одну зачинену зсередини келію.

— Ми її здобудемо,— кричав до товаришів.— Ануте підопрім плічми!

"У двері змістилось їх лише трьох, між ними Олексій. Підперли з усієї сили. Завіси лопнули, двері прожогом відчинились. Тут було лише три монахи. Грянув стріл з пістоля й поцілив Олексія в груди. Він захитався і впав. Чув, як з нього кров пливе, зашуміло в ушах, потемнів світ перед очима, і він стратив пам'ять. В одну мить згадав ще одну дівчину Катрусю, викрикнув останками сили це дороге імення і замовк...

Та лиш один стріл впав. Козаки, мов грім, впали з шаблями на монахів і зарубали всіх.

Товариші взяли на руки Олексія і винесли безтямного надвір. Тут перев'язали рану, вгамували кров. Він ще жив.

Та в цю мить прийшов наказ від гетьмана, щоб боротьбу зупинити.

І Головацький подібно, як це вчора зробив Кривоніс, закусував з досади губи й шарпав вус. "Скільки людей втратив, таку важну позицію здобув, а тепер лишай усе. Звідсіля можна би і бернардинів легко розбити, тьфу, на таке безголов'я!"

Уступаючи з кляштора, забрали трупів і ранених. І було кого забирати, бо не обійшлося козакам без значних утрат.

Головацький став розпитувати між козаками за Олексієм, принесли його сюди й зараз післали за знахором, старим січовиком, щоб перев'язав рану. Куля попала у

правий бік грудей і вийшла плічми.

— Цього козака візьміть на ноші і занесіть у гетьманську квартиру, може, ще вийде, шкода його, бо бравий був юнак.

Гетьман ще звечора хотів навідати недужого Олексія, та його на квартирі не було. Посилав за ним, та не могли його знайти. Гетьман догадувався, що хлопець щось замишляє. Тепер принесли його безтямним у гетьманську квартиру. Гетьман його оглянув. Олексій лежав блідий,

мов стіна, з заплющеними очима. Видно було, як важко приходилось йому дихати передірявленим легким, на уста виступала кривава піна.

— Козацьке завзяття,— каже гетьман,— не втерпів, щоб не попробувати козацького хліба...

Оглянули ще раз рану, промили і перев'язали.

— Буде жити,— каже козак-знахар,— тільки треба з ним уважно, поводитись, щоб крові не втрачав.

— Шкода б мені його було,— каже сумно гетьман. Козаки зауважили, що по лиці гетьмана покотилася

сльоза.

Прийшов зараз і Тиміш. Він припав до Олексія, при-кляк біля лежанки, поцілував його бліді уста, мокре від зимного поту лице й заплакав над побратимом.

Бережи його, діду,— каже гетьман до козака-знахо-ра.— Як хлопець видужає, нічого тобі не пожалію.

Що з ним робитимемо у поході? — каже стурбовано Тиміш.

Як тільки буде можна везти, пішлемо його на Україну, у Чигирин, там йому не дадуть пропасти.

VII

ПЕРЕГОВОРИ

Тугай-бей переніс тепер свою квартиру із Збоїск на другий бік Львова, щоб бути поблизу гетьмана, коли почнуться переговори з львів'янами.

Гетьман був певний, що тепер урозумляться, по тих подіях на Високому замку і у кармелітів.

Гетьманові було пильно, щоб з тою облогою покінчити, і тому озвався до городян перший. Зразу написав до православних города листа. Просив їх представити кому треба, що всякий опір є даремний, щоб йшли на мирову, а то буде нещастя, коли город здобудуть силою. І він це, певно, зробить, якщо городяни ще й далі будуть опиратися. В такому разі хай православні ховаються по церквах, а він видасть наказ, щоб їх не чіпали.

Та гетьман знав добре, що той лист не дістанеться православним, що його перехоплять оборонці. Так воно й сталося. Листа прочитали на раді в ратуші.

Арцишевський радив, щоб того хопитись як останньої рятункової дошки.

— Панове, не грайтеся з вогнем. Ви недооцінюєте

12*,

ворога. Вам здається, що коли ми перший раз відбили наступ Кривоноса, то вже й війну виграли. А таки Кривоніс поставив на своєму. Тільки мені незрозуміло, чого козаки, замість із замку звернути на нас гармати, вступилися. В такому разі вони сьогодні вже гуляли б у городі. Мені здається, що це зробив Хмельницький, бо не хоче города нищити. Подумайте, як Хмельницький з нами бавиться, мов з дітьми, а що то неабиякий грач, то я це знаю. От вам здається, що то непросвічені хами, прямо голота. А цей чужинецький монах, що тут побував і бернардинів-панів надув, людина освічена і потрапив усіх здурити своєю латиною. Кажу вам, що там таких більше.

На це обізвався один голос, котрий усім припав до вподоби. Він каже:

— Видно, ясно, що нас бояться і не сміють зачіпати. Здобули замок, то ще не здобули города, а з того замку й так нема нам користі. Те саме з кляштором кармелітів. Хіба ж він такий важний? Нашого города жодна сила не здобуде. Нічого нам боятись... То ще хтозна, "чи під Львовом стоїть сам Хмельницький?". Може, то— лише який інший ватажок під імення Хмельницького підшивається, щоб нас налякати...

Бесідника прийняли гарячими оплесками. Почулись оклики: "Не здамось б'ємося до останньої краплі крові, хоч би всім прийшлося покласти голови"...

Арцишевський здвигнув плечима і хотів вийти. Та в цій хвилі принесли другий лист від гетьмана, писаний по-польськи прямо до городян. Він взивав управу города, щоб негайно прислали своїх послів на переговори, бо коли ні, то він видасть наказ здобути город штурмом. "Ви бачили, панове, що ми легко здобули й замок, і кляштор, тепер черга на бернардини, а поки що ви погинете з голоду, бо я дуже добре знаю, що у вас уже харчів дасть .Бог".

Арцишевський вернувся послухать, але вже не говорив нічого. Цей лист і згадка на голод начеб зимною водою полляли задиркуваті голови. Всі знали добре, що в городі вже починають конятину їсти. Аж тепер урозумились, що таки треба негайно переговорювати і послів слати. Стали оглядатися за людьми, та охочих не було. Кожний боявся пхати руку в пащеку того лютого звіра у тій постаті, як його малювали польські ксьондзи на казаннях. Та навіть не знати, чи зможуть добратися до самого Хмельницького, чи їх по дорозі не візьмуть татари в сирівці. А може, й Хмельницький під злий гумор звелить із них "міхом шкуру зняти". Отож вигадали поперед усього упевнитися, чи перед Львовом стоїть справді Хмельницький, чи хто інший.

У Львові пробував у той час старенький бувший єзуїт* Андрій Гунцель Мокрський. Він не раз висловлювався між своїми найближчими, що як учителював в єзуїтському конвікті в Ярославі, то мав там учня з України на ймення Богдан Хмельницький. Коли б його побачив, то, певно, пізнав би. Отож зараз причепилися райці до старого та давай його просити, щоб поїхав упевнитися, чи під Львовом справді Хмельницький командує. Усі ті, котрим випадало в посольстві їхати, були з того раді, що так легко уникнули того нещастя, яке б їх неодмінно постигло, коли б довелося між дикунів поїхати.

— Якщо від мене собі того бажаєте,— каже старий,— то я поїду. Коли б мені справді було призначене не вернутись, то не велика була б шкода, бо я своє вже

пережив. Та я думаю, що й поганин вшанує мій сивий волос...

За товариша дали йому ще одного міщанина, якого насилу випхали і з трубачем виправили за галицькі ворота.

Пішли пішки. Зараз недалеко стрінули козацьку стежу. Мокрський показав листа з магістрату до гетьмана, просив, щоб його туди провели.

Побачивши слабосильного старця, козаки виявили йому свою пошану. Зараз привезли воза й повезли усіх до церкви святих апостолів Петра і Павла, де саме під цю пору мав пробувати Хмельницький.

Хмельницький прочитав попереду листа від магістрату. Це була відповідь на його листа. Йом-у відповіли, що тих панів, яких він жадає, щоб йому видали, а то Заславського, Конєцпольського і Вишневецького, на котрих Хмельницький складав усю вину війни, у Львові нема. Хмельницький знав і сам про це, та лише так писав, щоб показати, що він війни не хоче й заспокоїться зовсім, коли тих зинуватців піймає і покарає.

— Коли б я тих панів дістав до моїх рук, то це стало б і за окуп і війна припинилась би,— каже до послів,— а так, то город сам мусить заплатити. Та найкраще було б стягнути цей окуп від жидів, бо вони теж причиною лиха на Україні. Хай дадуть частину з того, що з людей надерли. Окуп я мушу мати, щоб заплатити татар за їх поміч, а не задоволю я їх, то підуть загонами й нароблять в краю бешкету — і я їх не спиню від того.

Гетьман був рішучий, говорив з послами чемно, та так, що не гадає поступитись. При тім не показував свого зворушення на вид свого колишнього любого вчителя. Приймав послів при старшинах. Тепер дав їм знак, щоб оставили його самого.

Хмельницький був ніжної, чулої вдачі. Оставшись з Мокрським на самоті, не видержав у своїй ролі. Давнє пригадалось. Пригадалися хлоп'ячі безжурні літа, пригадалася хлоп'яча пошана й любов до доброго вчителя, яка у таких людей ніколи не вмирає, а в слухний час відживає усією силою. Гетьман пам'ятав, з якою батьківською зичливістю ставився до нього колишній його вчитель, цей самий сивоголовий німецький старець. Гетьман розчулився, пригадав йому себе, цілував по руках і, схилившись по-тодішньому звичаю, обняв його за коліна. Нагадував йому колишнє, дякував за добре батьківське серце й за добру науку.

І вчитель теж розжалобився, як кожен старий учитель, що стрінеться з своїм вдячним учнем. Старий обняв гетьмана за голову, пригорнув до себе і цілував, аж просльозився.

— Сину мій сердечний, чого ти проливаєш християнську кров?

Гетьман став виправдуватись:

Бог мені свідком і говорю правду, мов на сповіді, що не я тому винен, а ледачі пани, які своїм звірським поведінням довели народ до одчаю і до зриву.— Він став розказувати, скільки терпів народ від панів, ксьондзів та єзуїтів і від жидови. Це була справді сповідь, котру слухав старенький досвідний чоловік, і він Хмельницькому повірив.

Вірю тобі, мій сину, бо бачу, що правду говорише а ця правда така для мене болюча, начеб я сам був винуватцем.— І знову стиснув його за голову і поцілував в чоло. Гетьман обтер сльозу з очей і заспокоївся, запанував над собою, і тепер стояв перед послом повелитель України, суворий, рішучий, непохитний, твердий.

Тепер стали говорити про діло. Мокрський просив гетьмана, щоб показав своє милосердя над городом, не вимагав надто і не доводив городян до розпуки.

— Інакше, отче, не може бути,— каже гетьман,— хай львів'яни не надіються на поміч нізвідки — ні від Речі Посполитої, ні від Вишневецького. Цю байку про Вишневецького вигадав мій молодий канцелярист, котрого я послав у город, котрий перекрався туди переодягнений за бернардина. Хай кінчають діло, бо далі я свого війська не вдержу, і воно само, без мене, город здобуде, а здобувши, пограбить і зруйнує. А в першу чергу врозуміть вашмос-цей-одновірців, щоб перепинили знущання й гніт над православними, що у Львові, бо те, що вони витворюють, рве у мене терпець і не здержить мене видати наказ до загального наступу. Чого хотять вони від бідних людей? Бо я сам присягти можу, що вони жодних зносин зі мною не мають.

Мокрського попращав гетьман дуже сердечно. Заїхала зараз гетьманська карета й завезла послів аж під Галицькі ворота. Хмельницький обіцяв, як буде треба, прислати своїх послів у город.

А за той час збиралося польське духовенство правити за душу Мокрського панахиду. Це ж неможливо, щоб такий варвар, як Хмельницький, випустив із рук живим католицького каплана. Такі побоювання стали вже голосити ксьондзи з амвонів, підносячи заслуги слуги Божого, котрий для загального добра не вагував своє життя посвятити.

Та ось почулася від Галицької брами труба. Мокрський висів з карети живий. Його перепустили через ворота і повели на ратушу, де зібралася рада. Старець увійшов з ясніючим лицем.

— Панове були в блуді. Там справді стоїть Хмельницький, якого я пізнав, і він до мене признався. Та то лицар, не варвар, за якого всі тут уважали. Прийняв мене якнайчемніше. Не він винен тому, що сталося, а Ті, що дали до того причину своїм нелюдським і нехристиянським знущанням над бідним православним народом та їх батьківською вірою. Мені заливалося лице соромом, слухаючи того, що мусив признати за правду, яких звірств допускалися пани на спілку з жидами й наші католицькі богослужителі. Мусите викупитись, а то городові грозить загибель. А ще одного домагається Хмельницький, і це слушно, щоб уже раз припинилися знущання й безпідставні обвинувачення тутешніх православних, а то доведе до того, що їх одновірці з-за мурів перейдуть через голову "гетьмана, добудуть город, а тоді хіба православні уціліють. На кожний випадок ці знущання, безглузді, негідні християн, погіршать вашу справу.

Ще не покінчилася нарада над тим звітом старенького священика, як дали знати від воріт, що прибуло від Хмельницького посольство. Його зараз привели. То був духовник гетьмана, священик Федір Радкевич-, високоосвічена людина й красномовна.

Райці, особливо ксьондзи, дивилися на шизматицького попа бісом, та він ні раз не збентежився.

— Передаю мостивим панам власноручний лист пана гетьмана як відповідь на посольство отця Мокрського. За годину маю вернути з відповіддю або без неї, і то під горлом. У пана гетьмана нема жартів.

Стали читати листа, а послом ніхто не турбувався, начеб це був звичайний собі посланець. Тоді вийшов з гурту отець Мокрський, підійшов до посла, взяв його ввічливо під руку й завів на своє місце та попрохав сідати. Аж тепер помітили свою неувагу, й соромно їм стало. А польське духовенство дивилося бісом і на шизматика, і на свого собрата, що шизматикові таку пошану показував.

Знову став Арцишевський доводити до опам'ятання, щоб не губити города. Духовенство на те не зважало й кинулось робити непримиримий настрій серед райців і публіки.

— Не може бути згоди з недовірками! — кричали фанатичні голови.

Аж ось приходить на залу Ціхановський і кладе на столі гарматну олов'яну кулю.

Ось якими словами зачинає промовляти до нас Хмельницький... Ця куля якраз упала на Галицькій вулиці. Може, аж те врозумить ваші запаморочені голови.

А то Чорнота, пробуючи, чи добре вицілені гармати, послав Львовові такого гостинця.

Це дуже збентежило райців. Піднявся зараз крик на опозицію. Вона хоче своїм безглуздим опором привести город до погибелі.

Та духовенство не далось переконати. Арцишевський промовляв знову, та тепер нашепти єзуїтів і бернардинів звернули увагу товпи проти Арцишевського. Він зрадник, злигався з Хмельницьким і боїться за свою шкуру. Це ж зрозуміло. Він не— католик і знає, що за ним святі з католицького неба не заступляться. Пішла агітація і поза ратушу. Сфанатизоване поспільство заворушилось. Почулися погрози в сторону Арцишевського, і хтозна, на чім було б скінчилось, тільки що побоювались війська, яке стояло твердо за своїм комендантом.

А на раді таки вирішили послати до Хмельницького послів для переговорів. Вибрано до того з ради: Андрія Вахлевича, з присяжних синдика Самійла Кушевича, з поспільства Андрія Чеховича" з вірмен Христофа Захновича, з русинів Павла Лавришкевича.

Вибрані не могли з того посольства скинутись, а дуже боялися за своє життя. Вони йдуть у левину печеру, й не минути їм смерті. Та дич, певно, їх помордує. Прощалися з ріднею, а дехто й завіщання зробив. Та ще благали отця Мокрського, щоб з ними поїхав. Він один уміє зачарувати того лютого Хмельницького, що людською кров'ю живе. За виїмком Лавришкевича й вірмена вважали його за висланника люципера.

Старенький священник заспокоював їх, а далі згодився їх супроводжати і справді пішов з ними.

Біля церкви святих Петра і Павла застали на квартирі лише полковника Остапа Гоголя. Гетьман перебував у Лісиничах, і тамтуди вислано послів. Переходили поміж

козацькі та татарські позиції, ніхто їх не чіпав. Усюди бачили зразковий порядок і дисципліну.

Як їх привели перед гетьмана, райця Вахлевич зворушливими словами змалював невідрадне становище города й благав, щоб гетьман пощадив руський столичний город та не брав великого окупу.

Хіба ж ми тому винуваті, пане гетьмане, що шляхта примусила Україну до повстання? Пани й нас одурили й скривдили, бо забрали у нас все, що було в дорогоцінностях, буцім на військо й оборону Львова, а тепер ні війська, ні грошей і пани повиїздили.

От бачите, панове,— говорив зворушений гетьман,— що у вас і у нас причиною усього лиха — ненаситні пани-короленята. Ми з ними ведемо війну, а не з Польщею і не з королем. Коли мені Бог допоможе приборкати тих короленят, а посадити на престолі сильного короля-само-держця, тоді усім нам буде добре жити. Я знаю дуже добре, що у вас у городі діється. Та дивно мені, що ви, розумні люди, даєтеся воловодити ксьондзам, котрі вас на злу дорогу напучують і проти ваших братів православних під'юджують. Кажу вам, що це мусить припинитись, бо я того не стерплю. Вони мене з амвонів самим чортом малюють, а коли б не я, то Львів давно був би в руїні, а ви всі згинули б під ножами. Хіба ж не знаєте, що передучора козаки здобули Високий замок? Хто їм наказав уступитися, як не я? А з того замку можна стріляти аж на ринок. Я можу одним кивком пальця город роздавити. Тепер я вас милую, дарую вам усім життя, та двісті тисяч дукатів мусите заплатити окупу. Таку суму можете легко стягнути від жидів-псяюхів. Вони теж причиною нещастя. Та не думайте, що я цю суму заберу для себе, або між моїх козаків розділю. Тим заплатимо ми лише наших союзників — татар за поміч.

Тепер попросив гетьман послів за стіл і став частувати. Розпочалася спокійна, товариська балачка. Та посли користувалися хвилиною доброго настрою гетьмана й усе повторювали просьбу, щоб був ласкавий для зубожілого города. Гетьман обстоював при своєму, а, нарешті, сказав, що сам того вирішати не може й поспитає своїх полковників, і велів послам підождати коло львівської квартири на відповідь. З тими їх відправив.

Звідсіля виправили отця Мокрського й священника Рад-кевича до Львова гетьманською каретою, а самі осталися у полковника Гоголя.

Сюди посходилася козацька старшина: Виговський, Гладкий, Богун, Небаба, Джеджалій, Головацький, Чорнота і Кривоніс. Посідали усі за стіл, і знову розпочалася товариська балачка. Слухаючи їх, ніхто б не подумав, що це воюючі сторони, а не приятелі, що поприходили до себе у гості. Старшини розказували їм, які заслуги мають козаки для Польщі. Нагадували свої безчисленні походи проти татар і в турецьку землю, скільки вони відбили християн з неволі, скільки відбили бранців від повертаючих з Польщі татар. Козаки врятували польське військо від загибелі під Москвою і під Хотином... А їм Польща за це що дала? Відібрали давні козацькі вольності і повернули в панщизняних людей. Оповідали, як шляхта українна,

прибравши собі до помочі жидів, знущалася над православним народом і заводила насилу ненависну унію.

Усе те було для послів, з виїмкою, може, Кушевича, нечуваною новиною, котрої цікаво слухали.

А далі розказували їм про теперішню війну, як пани соромно повтікали з-під Пилявців. Показали їм булаву гетьмана Заславського, котра досталася козакам. Вірменин, узявши її в руки, оцінив на сто битих талярів.

І знову оповідали, які наміри мають козаки проти Польщі, як воно було б добре, коли б на престолі засів сильний король, котрий взяв би магнатів у руки. Посли не могли з дива вийти, що застали тут не варварів, а людей з освітою і привітних та гостинних. Бо полковник Гоголь як господар домівки наказав принести меду й частував гостей. А цей кровожадний Кривоніс, котрим малих дітей лякали, показався чоловіком бувалим і теж освіченим.

Усе те було для львів'ян загадкою. Говорячи з старшиною дві години, мали нагоду переконатись, що це правда, що говорив про козаків Арцишевський на ратуші.

А тим часом гетьман зійшовся з Тугай-беєм під Робер-товою пасікою і намовляв його до зниження окупу, представляючи йому сумний стан,города, з якого годі буде більше видушити. Потім поїхали оба на гетьманську квартиру, щоб дати послам конечну відповідь.

Полковники, як почули, що гетьман приїхав, покинули послів і вийшли гетьмана стрічати. Кожен з них держав у руці полковничу булаву. Потім відчинилися двері, увійшов наперед Тугай-бей з Парис-агою, а за ним Хмельницький з полковниками. Тугай-бей вітав послів, подаючи кожному руку. Тепер гетьман пояснив Тугай-беєві причину прибуття послів, а військовий товмач переклав ці слова на татарську мову. Посідали усі за стіл. Тугай-бей на покуті. Він зараз зачав гнівно говорити про віроломство львівського старости Синявського, що не здержав шляхетського слова й не заплатив окупу.

— Як я його ще раз піймаю в руки, то жоден окуп йому не допоможе, заставляю його до смерті мої коні пасти.

Вірменин, що знав татарську мову, став просити татарина за зменшення окупу, котрого львів'яни не в силі заплатити, бо князь Вишневецький обдер їх до нитки. За це просили й інші послы, аж просльозились. І Тугай-бей зворушився й здав усе на гетьмана. Тоді й гетьман поступився. Міщани заплатять стільки в золоті, сріблї та в крамі, скільки зможуть. Про ту можливість переконують оціночники, яких зараз пішлеться у город. На таких визначено Парис-агу і Головацького.

Така умова завдяки Хмельницькому була для Львова дуже корисна. По полудні того дня відправили послів, а з ними поїхала козацько-татарська комісія.

Послам начеб камінь з душі зсунувся. Вертали дуже раді ще й тому, що ніхто їх не зачіпав. Вертаючи, розмовляли про свої переживання того дня. Все, що чули й бачили, було для них любою несподіванкою.

Павло Лавришкевич каже:

— Бачите, панове, як ваше сфанатизоване, нетерпиме духовенство вміє для своїх цілей переінакшити й перекрутити правду. Подумайте, чи коли б таке посольство пішло від русинів до панів, чи так би з ним поводитись? Чи так би його ласкаво прийняли?

На те Кушевич:

— То зовсім щойнше й порівняння не може бути. Ви не забувайте, що ми є послами королівського города й пішли до збунтованих хлопів-підданців, котрі все чують над собою твердий панський кулак і канчук і мусять про те пам'ятати, що коли б їм нога поковзлася, то покінчили б на колі.

* — А поки що та нога стоїть твердо й не поковзнулася. А скрізь по Україні різали панів та ксьондзів та жидову й не боялись кола. Та мені не лише про це ходить. Панове чули, які заслуги поклали козаки для Польщі, для нашої спільної матки, яка їм за це заплата... Чи не краще б оставити кожному його віру й свободу й жити у згоді, як на християн пристало? Самі знаєте, як пани нехтують нами, міщанами, як нас ошукали й обдерли, що вони причиною того лиха й тої війни. Чого ж нам з панами поруч ставати, чого до них пхатися? Чому не подати руку •з руським народом православним понад панськими головами?

Ви православний,— каже Кушевич,— і ви того не розумієте, треба бути поляком і католиком, а тоді зрозуміли б, що кожен поляк і католик відчуває, що лише католицька віра є добра, спасенна й правдива і лише поляк є людиною. Ми знаємо, хто є пани, та все ж вони нам ближчі серцю, чим якісь руські хами, бо та шляхта є польська й наша.

Пане синдику, ви самі чей же переконались, що то не хами, лиш освічені люде, більше, чим не один польський магнат... Я вважаю вас за освічену людину, бо ви справді таким є, та я бачу, що жодна освіта не розжене туману, навіяного фанатичним польським духовенством на душу поляка-католика...— На тім розмова перервалася, і вже до самого Львова не говорили з собою нічого.

Рада затвердила цю умову, як дуже для города корисну. Комісарів гарно прийняли й угостили. Був до того час, бо урядовання мало зачатись аж другої днини. Тим часом міщани мали час поховати гроші і що цінніше.— При оглядинах міщанських домів і крамів показалося місто справді дуже убогим. Найохотніше давали міщани крам. Арцишевський запевняв їх, що Річ Посполита поверне їм усю шкоду грішми, бо це ж велика користь для держави, що Львів був врятований для Речі Посполитої. Отож траплялася добра нагода позбутися дорого оціненого краму, при чому можна було зиськати на вазі і мірі, за що потім Тугай-бей дуже сердився. Комісари, гарно угощені й обдаровані, дивилися на все крізь пальці.

Козацьке військо не було вдоволене з такої угоди. Та воно було таке карне й здисципліноване, що жоден козак не подумав навіть про те, щоб ставати проти волі гетьмана.

Не так було з черню. Вона збиралася в купи, відбувала збори і таки вирішила, щоб, не оглядаючись ні на що, здобути город на власну руку й там пожитись.

Зараз другого дня вранці побачили в городі, що до валів від заходу наближаються

великі ватаги людей з драбинами й несуть пісок у мішках. Так, ідеться до наступу, це всі знали. В городі піднявся крик. Передавали собі з уст до уст, що Хмельницький городян зрадив, що мимо договорів хоче город здобути. Кинулися всі до зброї.

Тим часом чернь підійшла до валів, стала засипати рови мішками й дерлася на вали в кількох місцях. Городяни стали відбиватися й зараз післали посольство до гетьмана. Гетьман відповів посольству так:

— Це сталося проти моєї волі. Маєте гармати, то чому не відбиваетесь?

Розпочалася густа стрілянина з валів, і чернь уступила з великими втратами. Щоб таке не повторилось, гетьман обставив вали правильним військом, котре не допускало черні до валів.

Затим пішло вибирання окупу й вивозу до табору. Гетьман видав городянам письмо, що ніхто не сміє під горлом Львова зачіпати. Для більшої безпеки вирядив гетьман кілька козацьких сотень у город зі своїм братом Захарієм Хмельницьким. Ті сотні мали так довго у городі пробувати, поки усе військо з околиці Львова не відійде.

Тепер становище города зовсім змінилось. Відчинено всі ворота і проходи. Міщани заходили у козацький табір, і почалась оживлена торгівля. Тільки жида не мали відваги на таке пускатись, бо одного з них таки добре обдерли, добре, що з життям утік.

Міщанам треба було свободи й руху, бо городові загрожував голод і пошесті. Під час облоги не було де гребати померлих жидів. Трупі розкладались і затруювали повітря. Харчів не ставало. Убогі люди стали жити павлиною. Пошесть на людей і скот стала таки поширюватись.

Хмельницький відійшов з військом на Замостя. На прощання стріляли з гармат як у козацькому таборі, так і з городських башт і валів...

VIII у ЧИГИРИН

Корнієнко лежав без пам'яті. Його доглядав старий січовий дід, знахар Овсій. Часто пересиджував при нім Тиміш, і гетьман щодня навідувався.

— Що зробимо з хворим? — питає діда.

Везти його, батьку, ще не можна, бо рана відновиться⁴ й кров з нього зійде. Хіба б на ношах, та що з ним робити на постоях? Найкраще б його полишити у городі в яких певних та щирих людей.

Добре ти вигадав, діду... Оставимо його у когось з наших православних міщан. Вони його, певно, приймуть, а там уже й за лікаря не буде важко.

Гетьманський наказ виконано зараз другого дня вранці. Корнієнка понесли під охороною козаків у город до Ставропігійського старшини Красовецького.

Красовський уважав Корнієнка за пропавшого. Аж розійшлася по городі вістка про шпига Хмельницького, котрий одурив і панів, і бернардинів і враз з іншими православними втік з кляштора. Про це довідався від тих, що разом з ним утекли, а тепер по замиренню вернулися.

Тепер принесли його у безтямі, важко раненого на ношах. Від діда Овсія довідався, що цьому козакові приключилось. Передав дід теж і листа від гетьмана, в котрім віддавав гетьман свого похресника під опіку Красовецького. Передав ще вузлик з

дукатами на лікування.

Примістили недужого у найкращій кімнатці і поклали на пуховиках. Післали ще й за лікарем-німцем. Овсій від нього не відходив. Лікар оглянув рану й не міг з дива вийти, як ті люди вміють рани-перев'язувати. Олексія обмили й перебрали у чисту білизну. Він начеб спав. Кілька разів розплющив очі й замикав їх знову. Був блідий, мов полотно. А тепер у свіжій білизні на білій подушці лише по його чорнім волоссям можна було пізнати, що тут лежить людина напівжива.

Лікар обіцяв частенько навідуватись. Тепер і Овсій відійшов, і Олексій залишився на ласці чужих йому людей. Та Красовські вважали його за свого й дуже ним піклувались. Ніколи не лишали його самого. Найбільше пересиджувала біля нього наймолодша дочка Красовського — Настя. Вона його знала. Це ж був той самий молодий козак, що побував у них з паном гетьманом Хмельницьким, а потім переодягнений за бернардина, що їх зразу так дуже налякав.

Та зараз на другий день по тім Олексій очунав. Уже було з полудня. Заходяче осіннє сонце своїми якими проміннями освітлювало кімнатку й блистіло на образах. Біля постелі сиділа Настя з шитвом.

Олексій зітхнув і відкрив очі та став пригадувати. Проміння сонця освітлювало біляву голівку дівчини. Вона видалась Олексієві якимсь неземним явищем. Нагадав собі послідні хвили в кляшторі кармелітів, поки не попав у памороку. Тоді мав враження, що вмирає. Що це? Хіба ж він уже на тому світі? Хотів піднятись, та Настя припала до нього й не дала.

— Тобі, козаче, не можна вставати,— каже лагідно й усміхнулася,— лікар не дозволив...

Та він і без цього не мав сили встати. Усе тіло було обезсилене, неподвижне. Заледве міг піднести руку.

— Хіба ж і на тому світі є лікарі? — прошептав... Настя всміхнулася, мов ангел, вона дуже зраділа, що

Олексій ожив.

А де ж я тепер?

Між добрими людьми, між приятелями...

Боже мій! Що зі мною, де козаки, де гетьман, може, я вже в Чигирині?

Усе тобі розкажу, тільки заспокойся. І говорити тобі не дозволено, пам'ятай! Незадовго лікар прийде...

— А мені здається, що ти ангел...

— Ні, козаче, я людина. Хіба мене не пізнаєш? Ти в мого батенька Красовського. Тепер по наказу гетьмана тебе принесли сюди на ношах... Ти підожди трішки, я мушу вдома сказати, що ти ожив...

Вона метнулася до батьків звістити їм радісну вістку...

Зараз прийшли Красовські обоє й старенька бабуса, мати Красовської. Вони вітали Олексія ясними поглядами. Він пізнав тепер усіх відразу і всміхнувся на привітання.

— Здоров, козаче! Слава Богу, що ти прийшов до пам'яті. Тепер тільки слухай, що

лікар приказуватиме, а певно видужаєш...

Олексій хотів щось говорити, та Красовський поклав йому руку на губах.

Не можна, сину, тобі лише слухати можна, що другі говорять, а сам мовчи.

А коли ти любиш слухати, то ось попросимо бабусі,— каже Настя,— а вона тобі усяких гарних казок розказуватиме,— защебетала Настя, мов весела пташка на привітання сходячого сонця.

Куди там ученим людям мого простого оповідання слухати,— каже бабуся.

Бабусенька знає не лиш казок оповідати, та ще й про бувальщину,— каже знову Настя. Їй страх хотілося тепер на radoщах багато говорити.

Олексій прошептав:

— Я дуже люблю слухати, бо в казках міститься правда, а давнина для молодого дуже цікава.

Красовський знову не дав йому говорити.

Тепер Олексієві содло весело. Догадувався, що з ним було недобре, а тепер він оживає до нового життя.

Якраз надійшов лікар-німець, вже старший чоловік. На голові мав перуку, а одягнений був так по-чудернацьки, що Олексієві сміятися хотілось.

Побачивши Олексія при пам'яті, став махати до нього руками на привітання.

— Козак буде гезунд, шин, шин...¹— мацав живчика й прикладав руку до голови.— Зер шин, кайн фібер...²

Олексій помітив, що годі буде з німцем розмовитись, бо він не знав німецької мови й заговорив до нього латиною. Німець витріщив на нього очі.

— Tu suis latini loqui? ³

Йому стало дивно. Невже ж між тими страшними козаками є люди з вищою освітою? Що за чудасія!

— Ваша милість не сподівався,— шептав Олексій,— щоб варвар знав латину, правда? А в нашому війську багато таких, що покінчили академію...

Німець, хоч і тямив, що Олексієві невільно напружувати легких говоренням, так заслухався, що не перепиняв йому. Аж Красовський звернув його увагу на те. Красовський знав добре "німецьку мову.

— Ах, ріхтіг! їх габе фергессен ⁴,— а звертаючись до Олексія, пояснював йому, який грізний його стан і йому невільно говорити...

¹ Здоровий, прекрасно, прекрасно... (Нім.)

² Дуже добре, без температури... (Нім.)

³ Ти вмієш говорити по-латині? (Лат.). * Справді, я забув (нім.).

Потім попрощався й вийшов. Сім'я Красовського порозходилась теж. Другої днини прийшов Красовський знову. Олексієві дуже полегшало. Красовський розповів Олексієві, що за той час сталося.

Він дуже бідкався над тим, що гетьман не використав доброї нагоди і не зайняв города, столиці Червоної Русі, та не прилучив її до України. Друга така нагода ледве трапиться, й знову прийдеться бідним православним томитись у лядській неволі.

Нічого, мій сину, чоловіка так болюче не діймає, як заведена надія сподіваного, котре вважалося за певне, за неминуче. Ми знали, якими силами розпоряджає гетьман під цю пору. Поки він сюди ще не прийшов, ми сподівалися лише поправлення нашої долі, а не маючи певності, чи вдасться, ми не зривалися, щоб йому допомогти ділом. Та він прийшов з великою силою і станув під мурами нашого міста. Треба було лише затиснути кулак, а Львів був би не встояв, а тоді й ми були б усі станули при нім, як один муж, бо в нас усіх була одна думка: свобода! Бажав собі того й багач, і той жебрак з нашого дому вбогих. Ти бачив і сам, яке лихоліття ми тут переживали... так буде й далі...

Я чув і знаю,— шептав Олексій,— що гетьман забезпечив долю тутешніх православних у договорі...

З того нічого не вийде. Як вони не жахалися нас угнітати, коли гетьман стояв під мурами, то не жахнуться й тоді, як гетьман буде далеко на Україні. Усе остане на папері.

Гетьман боявся, щоб при здобуттю Львова не потерпіли міщани, а між ними й православні...

Не було чого боятись. Ми мешкаємо всі вкупі при церквах наших і не важко було нас забезпечити... А втім, коли б і нам прийшлося потерпіти, то така жертва варта була того, щоб коли не ми, то наші нащадки могли жити на свободі. Це не те, сину! Гетьман мав якісь інші причини, що міста не брав. Я їх не знаю, та мені здається, що клич: "За віру!" — показався лише приманою без значення, пустим словом, бо де як де, але у Львові та благочестива віра аж просилась, щоб їй допомогти.

Я того певний, що тепер будуть боятися угнітати православних. Будуть боятися умов гетьмана й помсти...

Красовський усміхнувся болючо.

— Тепер будуть боятися, як гетьман показав себе таким слабосилим, що не зважився взяти й того дурного курника? Ти побачиш, як вони стануть величатися, що Хмельницький не з доброї волі не взяв міста, а лише лицарськість оборонців та чудеса католицьких святих не дали йому того зробити. Побачиш, що про те писатимуть, і не буде одного поляка, щоб у те не повірив.

Зле сталося. Ми всі любимо гетьмана, бо він доконав великого діла, поважаємо його, та всі почуваємо до нього сердечний жаль, що оставив, час, безпомічних, на поталу долі, коли мав спромогу допомогти нам... Та що й казати! Пропало, що з воза впало... Треба нам далі терпіти, заціпивши зуби, треба зберігати нашу святу віру й нашу руську народність. Чи видержимо, чи не уляжемо латинізації і полонізації, це самому господу відомо. Та ми не поступимось, щоб нам усім покласти голови, не споганимо нашим відступством народного прапора... Ти лежи собі спокійненько й нічим не турбуйся. Подужаєш, то гетьман, певно, пришле по тебе, і поїдеш здоров до своїх рідних.

Красовський відійшов. Олексій лишився сам і попав у глибоку задуму над тим, що тепер почув. Хіба ж він того не передбачив, що так станеться? Міщани вже

зневірилися, і в них Хмельницький втратив колишню популярність. Як утратить її ще й у війську, то справді буде страшно... Тоді все пропаде, а другий Хмельницький не зараз появиться.

Йому так страшно стало на зболілій душі, що й жити не хотілось.

"Пощо я воскрес із мертвих? Був би не дожив такого сорому і нещастя, було б мені краще".

Чорна туга та сум насіли його бідну душу так, що аж заплакав.

На це ввійшла Настя. Вона зараз помітила, що Олексій дрижачою рукою обтирає з лиця сльози.

Чого ти плачеш, козаче? Хіба ж тобі у нас зле? Лікар казав татові, що, певно, видужаєш...

Не про себе я плакав... Мое життя ні при чому, бо я його радо віддам за Україну.

А хіба ж Україні що негоже приключилось? Навпаки. Козаки побідили, взяли окуп з города і відійшли зі славою.

Ти, панночко, своїм молодим розумом цього не розбереш...

Так навчи мене, козаче, ти людина освічена, бо ти говорив з лікарем такою чудернацькою мовою, я ні раз не розберу... Тільки... тільки не тепер, бо тобі мовчати треба...

— Колись тобі поясню...

Сум Олексія і її причепився. Вона сиділа на кріслі і мовчки мережила якесь полотенце.

Олексій заплющив очі й прикидався, що спить. Тепер поперед його очі переходили ті всі картини, які за час цілого українського повстання бачив. Ставали перед ним усі ділові люди цієї народної драми, в котрій він грав більше ролю видця, чим актора. Він перебирав у своїй уяві всіх героїв, порівнював їх з собою і придивлявся, котрий із них повів би краще народне судно до вимріяної пристані свободи, волі, самостійності України. Та кожному з них не доставало якоїсь прикмети на такого керманича. І сам Хмельницький не був таким, якого б бажав собі, не підходив зовсім до тих вимог, які він йому ставив. Що значила оця нерішучість, це вагання під Львовом? Це ж противне здоровому розумові. Стояти під —Львовом з такою велетенною силою і не взяти його? Говорять, що гетьман ішов сюди на те, щоб захопити короленят з-під Пилявців. А чи гетьман не знав, того, що їх тут уже нема, що вони втекли, рятуючи своє нужденне, знеславлене життя? То була лише демонстрація, з якої нема ніякої користі. Ляхи його сили не налякались і не будуть лякатись. Добре говорив Красовський, що вони добачають спасіння Львова в чуді святого Яна з Дуклі, в своїм героїстві, а не в добрій волі гетьмана.

Настя дивилася на Олексія, мов на образок. Який він гарний, начеб святий. Ця кучерява голова у тім обрямо-ванні білої постелі виглядала начеб в ореолі, з якою святих малюють. А який він бідний, сирота бездомний, та ще й підданець панський лютого Яреми. Вона бачила його, як тут перебував, вона чула від батька, як той перевертень знущається над православними. І такому у руки мав би попастися

Олексій! Із того гарного козака мав би бути якийсь покойовий служка! Вона не раз бачила у тих панів з України, що до Львова приїздили, цілу юрбу таких нещасних синів України, одягнених у панську Ліберію з панським кольором. І вона чула, як вони цвенькали по-польськи, хоч не були в силі тої мови вивчити. Вона чула від батька, як вони тайком у церкву заходили й молилися, заливаючись гіркими слізьми...

Олексій відкрив очі...

Ти ще тут, панночко... так коло мене всі томитесь... не знаю, як вам, таким добрим, за це віддячусь...

Хіба ж це мука? Я й так не сиджу без діла, а сидіти мені там при матусі чи тут, то все одно. Та я бачу, що тобі полегшало...

Чи ти, панночко, співаєш?

Чому ж би ні? Я люблю співати в церкві, а інколи то й в хаті заспіваю. Лише під час тих страшних днів небезпечно було співати, щоб біди з вулиці не накликати.

Я теж співав колись, та, либонь, мійому співанню буде тепер край, відколи ворожа куля груди наскрізь прошила... Так я тебе прошу, заспівай мені що-небудь... повесели мою душу, бо важкий смуток її пригнітає...

Чого ж тобі сумувати, козаچه? Дасть Бог, подужаєш, на Україну вернешся. А там тепер ні панів, ні жидови нема. Та й не такий ти сирота бездомний, не такий безрідний, коли у тебе сестра є.

Є сестра, та господь знає, чи жива вона. Давно про неї не чував, відколи від пана втік.

Катруся називається, правда?

Олексій спаленів. Останки крові вийшли на лице, коли почув це дороге імення з уст другої людини... "Звідкіля вона це знає?"

Ні, вона Оксана зветься...

Бо... бо... як ти лежав у безтямі, то кілька разів це імення вишептав.

Невже ж? Мені, певно, щось таке приснилось...

Отож твоя сестра не Катруся?..— наступала Настя.— Так хто ж ця Катруся буде?

Олексій лише шепотів слова і тим дуже знемігся. Він знову заплющив очі й став засипляти.

Так Настя не довідалася досі, хто ця Катруся. Та вона мусить цього довідатись, довідається завтра...

Олексій, проспавшись, зовсім заспокоївся. Молодість допомогла йому, що з кожним днем ставав дужчий, прибувала сила й голос. Лікар дуже був удоволений. Тепер уже міг говорити тихим голосом, хоч ще не зважився повними грудьми віддихати, бо там його кололо.

І він надумався над тим, чи сказати тій добрій дівчині усю правду? Вона така для нього щира, може, вже полюбила його, нащо ж цю невинну душу зводити й робити їй якісь надії? Це був би великий гріх і невдячність за її добре, щире серце...

Тож одного дня, як були самі, він вернув до тої самої розмови.

— Ти, панночко, казала мені, що я, лежачи у безтямі, кілька, разів вишептав імення

Катрусі. Знати тобі треба, що, падаючи поцілений кулею, коли мені здавалося, що вже минаюсь, у тій останній хвилі, я те саме імення виговорив. І коли я так мимоволі зрадився, так нічого мені таїти більше. Катруся — то моя дорога дівчина, яку я лишив на Україні, йдучи з гетьманом у похід.

Олексій помітив, що Настя від тих слів поплотніла на лиці, дуже стурбувалась і здержується силою волі, щоб не заплакати.

— Якщо вона тебе так любить, як ти її, то, певно, будете щасливі й Бог вас благословитиме...— проговорила насилу. Та видно було, що далі не видержить. Вона встала зараз і вийшла...

Не хотіла ні з ким стрінутись і пішла у свою кімнатку. Тут упала навколішки перед іконою богородиці, закрила лице долонями й стала судорожно плакати.

Настя полюбила Олексія. Сидячи біля його постелі, вона снувала золоті нитки майбутнього щастя, такі тонесенькі, що хіба вона сама могла їх бачити. Мережила ними доріжки свого життя... Та ось ті ниточки від одного слова порвались, їх не стало, а остався сердешний біль по втраті того вимріяного щастя... Чи ту якусь незвісну їй Катрусю проклинати, що їй, сердешній, в дорогу влазить? Ні! Це було б нечесно, не похристиянськи. Катруся перше засіла в серце козака. Коли б вона відбила їй любого, то Катруся була б у праві її проклинати. Ні! Вона цього не зробить, бо це було б погано. Хай кохаються й живуть щасливо, хай уже її серце карається, кривавиться, що так нерозважно полюбило... Та вона того ні перед ким не зрадить, не відкриє нікому своєї тайни, навіть перед матусею, ні... Така любов була б грішна...

Олексій щораз приходив до здоров'я. Прибувала сила. Хотілося їсти. Вже міг сам підвестись, сідати, а далі вже вставав і проходжувався. Красовські з того дуже раділи. Лікар щораз рідше навідувався. Був удоволений і залюбки розмовляв з Олексієм, а перед Красовським повторяв: "Зер шин, вірд гезунд!" ¹

Олексій рад був знати, що з гетьманом. Він знав, що військо пішло на Замостя, та ніхто ще не знав, що далі.

Його навідував частенько Захарій Хмельницький, а далі попрощав його й потяг за військом. Тут не було вже для нього роботи.

¹ Дуже добре, буде здоров'я! (Нім.)

Олексій рвався їхати з ним, та німець не дозволив. Олексій могтиме їхати аж весною, бо тепер під глибоку осінь не пригожа для хворого пора. Олексій не був з цього радий. Його тягло у Чигирин, мов магнітом. Тепер, по від'їзді Захарія, почув себе дуже самотнім, покинутим, хоч і між добрими людьми, та у поневоленім городі, а він уже привик віддихати повітрям вольної землі. Про те, щоб тут зимувати, й говорити собі не давав.

Одного дня, вже при кінці листопада почув Олексій у сніях якийсь гамір. Почулося мірове військове ступання. Аж відразу відчинилися двері — і в хату ввійшов молодий козак у кожусі.

— Здоров, Олексію-, здоров, братику! — гукнув від порога.

¹ Це був Тиміш Хмельниченко. Він кріпко обняв Олексія, трохи його не задушив, аж

дух заперло. Олексій дуже зрадив.

— Здоров, братику, побратиме, та пробі! Не задави мене. Я вже не той Олексій, що був колись, а наче порохнява верба... Бачиш, що з мене зробилось?

Він сумно похитав головою...

— Вибач мені, Олексію, я на радощах і забув, що тебе хвороба виснажила дотла...

— Звідкіля тебе сюди вітер завіяв? —

— От бачиш. Ми стояли під Замостям. Знову взяли окуп. Батько-гетьман ще там порядкує, а мене послав з набутим добром додому. Отож я не втерпів, щоб тебе не навідати. Слава Богу, що ти підвівся. Коли хочеш, я тебе заберу з собою.

На те каже Красовський, що зараз за Тимошем увійшов у хату:

Цього не можна. Пан гетьман віддав мені під опіку цього козака, поки не видужає. Лікар-німець каже, що Олексієві не можна тепер у таку дорогу пускатись, аж весною...

Начхать мені на всіх німців-лікарів та усіх філозо-фів, коли Олексій стоїть уже на ногах, то й їхати можна. До весни ще далеко, та хто його знає, що до весни може статись, а тоді буде годі...

Чей же нас ляхи не поріжуть за той час,— докинув Красовський.

Певно, що ні. Хай лиш зачнуть вас знову угнітати, то ми прийдемо знову, а тоді окупом не обійдеться...

Ми й тепер надіялись вибавління, та нічого з того не вийшло.

Я сам кажу, що зле сталося. На мою думку, треба було здобути город, перерізати ляхів та жидову, а город узяти під свою руку. Та не моя була у тому воля, а батькова, а його не переконаєш. Хіба що батька той старий польський ксьондз зачарував та заморозив... Та не в тому діло. На весну може бути знову гаряче й годі буде на Україну перебратись... А тепер, Олексію, я тебе закутаю в кожухи та в подушки, посаджу в коляску і перевезу, мов малу дитину. Я й сам бачу, що трудів ти не видержав би. Ти аж у Чигирині подужаєш...— він моргнув весело на Олексія,— там Серпанки будуть коло тебе заходитись, мов коло збитого яєчка. Ну! Збирайся, бо мені ніколи. Треба мені здоганяти валку...

Красовський перший раз побачив гетьманича і вмить пізнав його палку козацьку вдачу... Чи можна такому юнакові оставити опіку над недужим, що може таку авантюру заплатити життям?

За хворого я відповідаю перед гетьманом, не можу того юнака на таку небезпеку наражувати... Хіба пан гетьман наказав його забрати?

Батько не говорив нічого. Я сам кажу, що треба їхати і другої такої нагоди не буде... Ну, Олексію, кажи сам, бо мені ніколи...

Олексій не вагався. На його думку, Тиміш говорив правду.

— Я поїду,— каже твердо.— Нічого тут не вилежу. Рана загоїлась. Я можу вже й говорити добре й ходити. Зможу й посидіти, й нічого мені не станеться.

Красовський не знав, що й казати, яка причина такого поспіху. Та розуміла це добре Настя. їй стало моторошно на серці. Хоч вона знала, що Олексій не поверне свого серця до неї, та вона почувалася тим щаслива, що могла до волі надивитися на

коханого козака та наговоритися з ним досхочу.

На те надійшов лікар. Як йому Красовський розказав, у чому діло, німець замахав руками.

— Ніхт мегліх, авсгешлосен .

За той час Тиміш придивлявся насмішливо німцеві, особливо його перуці. Такої мацапури він зроду не бачив та ще й німецького говорення не розумів.

Що він базікає?

Каже, що небезпечно Олексієві їхати.

— Дурний ти, німче, під моєю опікою Олексієві безпечніше, чим тобі під цею волосяною шапкою... Цікаво знати, що у його під цим мішочком сидить?..— не оглянувшись, як Тиміш зірвав німцеві з голови перуку...

'-Неможливо і кінець (нім.).

Німець обурився на таку зневагу. У нього була голова лиса, мов коліно.

Вибачте, добродію,— каже Тиміш кланяючись,— я бачу, що тобі справді треба чуприни з чужого волосся, як свого дастьбіг,— віддав зараз перуку й ще раз вклонився.

Даст іст айн барбар — каже німець, закладаючи перуку на голову.

Усім стало соромно за поведення Тиміша. Він поводився, мов між козаками. Красовський перепросив німця та соромився признати, що це гетьманич, син повелителя України. Олексій перепрошував його від себе, хоч і йому хотілося сміятись... Але їхати таки треба.

Німець пішов, не прощаючись, і все бурмотів, що це варвар. Красовський просив Тимоша пообідати, та він вимовлявся, що йому ніколи, що мусить їхати зараз, щоб валку здогонити.

Миттю кинулись усі виряджати Олексія в далеку дорогу. Одягли його, наділи чоботи й шапку, наділи кожух. Олексій став прощатися з усіми і дякувати за щирю гостину й опіку. Стара бабуса й Красовська аж просльозилися. Красовський віддав Олексієві гроші, які дав гетьман, та він не хотів їх прийняти. Олексій просив, щоб ті гроші передати на вбогих, яких удержувало братство. Настя, бліда мов полотно, прощалась з любим козаком, у неї дрижали губи, так здержувалась від плачу.

— Поздорови від мене, мов від сестри, Катрусю, я за ваше щастя Бога молити буду...

Тиміш піддержував побратима під руку, бо таки світ йому крутився, як його обвіяло холодним повітрям.

Олексій наперся ще поступити в церкву й подякувати Богові за виздоровління. Тепер пішли за ворота. Тут справді стояла запряжена коляска, а на ній подушки та перини, котрими Тиміш при помочі козака обтикав Олексія з усіх боків. Коні рушили вихром. Тимоша супро-воджав десяток гетьманських козаків на конях...

ІХ

ПОБРАТИМИ

1 Це є варвар (нім.).

Тиміш мимо своєї прудкості й козацького завзяття показався неабиякою нянькою

для хворого побратима: Дивився, щоб ніде вітер на нього не завіяв. Коні гнали, мов вихор, і тепер Тиміш став розказувати Олексієві детально, що за той час гетьман робив з військом.

Ти не знаєш усіх причин, чому батько не хотів брати Львова, а вдоволився таким мізерним окупом. Уся старшина й козацтво не були з того раді, та воно, коли подумаєш, то так мусило бути. Говориться, що ми воюємо не проти Польщі й короля, а проти панів-магнатів або, як їх батько називає, проти короленят. А до того Львів-ні при чому, бо там не було ні панів, ні короленят. Батько вдоволився марним окупом двадцяти тисяч. Батькові й тепер здається, що піддунив татар, що на такий малий окуп пристали. Та це не так. Я розумію татарську мову й підслухав, як вони ремствували, що їх за таку прислугу так плохенько нагородили. Татари мусили на те пристати, бо боялись козаків. Ти подумай, що не уся орда була з нами. Коли б так козаки з черню кинулися на них, то б ні один татарин живий не вийшов. Інакше було б, коли б уся орда була з нами, і я боюсь, що як орда до нас приєднається, то колись у найприкрішу хвилю оставлять нас на леду. Про таке не раз старшина говорила...

І я такого боюсь,— каже Олексій.— Та ти розкажуй далі, бо цікаво мені послухати.

Та воно не дуже цікаве... Прийшли ми під Замостя. Одну частину татар батько відправив зараз, та мимо того у нас було доволі війська і гармат, щоб здобути Замостя, хоч воно не такий курник, як Львів. Тато писав листи до Замостя, що він шукає за панами з-під Пилявців, а особливо за Вишневецьким, на якого всю вину скидає за це кровопролиття. Розуміється, що в Замості Вишневецького не було. Написав теж тато листа до капітана німецького війська Ваєра, що у панів служить, і перемовляв його до себе, а тоді і йому, й війську краще буде, бо у нас і їсти є що, й плата не буде залягати, бо є чим платити... Ти не знаєш, Олексію, скільки у батька грошей в Чигирині... саме золото та срібло заховане в барилах... Мене раз посилав батько перевірити, чи хто до них не добрався...

— Ти справді тепер коли в Чигирині бував? Як же там? —" Хіба то така штука тепер до Чигирина добратись?

Дороги безпечні, загонів немає, бо нема за ким ганятись. Україна опустіла від жида і пана...

Олексій став нетерпеливитись. Він хотів дещо інше про Чигирин почути.

А як там люди живуть?

Тепер гарно. Старий Серпанка й далі головує. Своє ремесло передав на синів, а сам з лавниками та райцями порядкує. А який порядок у городі! Народ веселий... радіє з волі.

— А у Серпанків у хаті ти бував?

Тиміш поглянув косо на Олексія й моргнув на нього... "Еге ж, козаче, знаю, чого тобі треба, та підожди, ми трохи полякаємо". Подумав хвилину й каже:

— Дочка Серпанка, та чорнобрива Катруся, може, ти її коли й помітив, заміж вийшла...

ч Олексія аж підкинуло. Почув, що кров у ньому застигає.

— Що ти говориш? Невже ж? Та за кого?

— Серця не навчити, ні йому приказати, як у піснях співають... Вийшла за старого Онацького Максима... Він тепер отаманує над городською міліцією... важна тепер парсуна... подобався дівчині...

— Таж Онацький жонатий, як так можна?

Чому не можна? Стару післав на село, а з молодого оженився.

Тимоше! — скрикнув Олексій. — Не рани мого серця, ти хіба жартуєш з мене...

А чому ж би не пожартувати з залюбленого горобчика? Як я коли влюблюсь, то ти з мене поглузуєш...

— Так цьому неправда... Тиміш став сміятись.

— Якщо ти думаєш, що Онацький перекинувся в турка і взяв собі другу жінку, то те, що я говорив, могло б бути правдою.

Олексій поміркував тепер, що побратим пожартував собі з нього.

Як ти, Тимоше, мене налякав. В мені трохи серце не застигло...

Ти, Олексію, справді влюблений, мов горобчик, що в таку дурницю повірив, не подумавши. Не бійся, Катруся здорова й гарна, мов квітка. Вона мене про тебе розпитувала, поздоровити тебе приказала. Так розпитувала, що ледве дівчини спекався, бо в мене часу не було на довге балакання.

Олексій не хотів уже більше про Катрусю розпитувати. Спитав за стару няню Горпину.

Няня живе, здорова, у своїй кривній Березихи...

І не хоче вертатися до вашого дому? х

— Не хоче... і я не дивуюсь тому. І я так зробив б'ї. Ніде правди діти: і я своїй мачухи не люблю. Вже раз стрінуло тата нещастя із-за неї, а боюсь, щоб ще раз не стрінуло. Сердешна Горпина не любить гетьманші з цілого серця, а мачуха її теж ненавидить.

Але Горпина чей же не бідує...

Цього не може бути. Тато дає гроші й нічого для неї не пожаліє. Та Горпина не хотіла брати. Тепер тато дає Березисі потай Горпини. І тепер велів тато піддати їй трохи червінців.

Спасибі тобі, побратиме, за ці новини, а тепер розкажуй далі про Замостя.

Добре. Почуєш, та, далєбі, нічого цікавого. Замостя — твердий горіх, та тато розвідав від перебігців, що город не був пригатовлений на облогу. Не було харчів. Ми знали, що він мусить здатись, та ми й те знали, що тато й Замостя не хоче брати. Я міркую собі, що тато хотів показати ляхам свою силу, щоб через те вплинути на вибір короля по волі козацького війська. Ми лише трохи стріляли з гармат, трохи йшли до наступу, трохи переговорювались...

Як це: трохи йшли до наступу?

Тато вирядив до того чернь, котра рвалася вперед, як і все. Поробили ми гуляйгородини...

А це що таке?

Ти не знаєш? То такі башти на колесах із стінами з бревен або таки із плота. Там залазять люди з мушкетами, а інші їх попихають під вал і звідсіля стріляють на оборонців, що на валах.

І воно добре?

Авжеж. Доходять так закриті від мушкетних куль під мур, а опісля деруться на мур. Але в Замості були кращі жовніри, чим у Львові. Вони стріляли на гуляйгородини з гармат, багато їх привертали, а то й поторошили вщент. Потім і те все перепинилось, бо й тих, що вже на мури дерлись, відбили...

Цей німець Ваєр, видно,— лицарська душа, бо відмовився. Потім післав тато у город знову того самого польського ксьондза на переговори і нашого попа. Стали їздити сюди й туди. Аж потім прислали до нас двох шляхтичів, тато послав від себе полковника Мозиру, а поки що задержав у себе тих двох шляхтичів як заручників. Наш наступ, хоч і невдалий, багато панам страху нагнав. Та ще довідалися від пійманих язиків, що до нашого табору надтяг Кривоніс. Вони там знали, що Кривоніс здобув Високий замок і, певно, що нашу невдачу при наступі приписували тому, що Кривоніс не було. А до того ще в Замості вже на п'ятий день облоги не стало харчів. Кинулася пошесть між людьми. Бідні люди дуже вмирали, а трупів не можна було ховати, бо земля замерзла, становище з дня на день гіршало. Тому-то й умова не тривала довго. Торгувалися за окуп. Тато жадав двісті тисяч дукатів, а стало знову на двадцяти.

— Чого ж так мало? Замостя могло більше заплатити.

— Не знаю. Та нам було пильно покінчити діло. Під Львовом, то нам усім було не по душі, що пішли на згоду, а тут то всі бажали собі того, щоб чимшвидше кінчати.

"— Яка ж тому причина?

— Було їх кілька. Перш за все зима. Не у кожного був кожух. Людям хотілося вертатися додому. Побоювалися, що татари, вертаючи, стануть плундрувати Україну... та й кожному пильно було віднести додому те, що надбав... А найважливіше то те, що у нашому війську прокинулася пошесть.

— Яка ж саме?

— Бігунка. Добре, що ляхи про це не дізнались, а то були б твердіші при згоді. А воно справді ставало погано. Козаки хворіли щораз більше... І тому колишній запал іти на Варшаву погас.

— А далі?

— Як підписали мирову й відчинили ворота города, то настало те саме, що було під Львовом. З війни зробилась ярмарка між військом і городянами. Купці полакомилися на добрий заробіток, шлялися по таборі, та не один так запалився до наживи, що майном і життям за це заплатив. Не одного в тіснім кутку обдерли до сорочки, не один заразився й поніс собі хворобу додому.

— Де ж тепер пан гетьман?

— Ще, либонь, не рушив. Та я мушу тата випередити, бо тато нікому не прощає якого-небудь занедбання, і мені досталось би. Тато звідти писав листи на всі боки: до панів у соймі і до сойму самого, що козаки бажать собі на короля брата покійного

короля Яна Казимира.

— А ще які кандидати намічені?

Є їх доволі. Ще один брат покійного Карло, далі семигородський князь, шведський король та ще якийсь князь з цісарського роду.

Та я справді не розберу, чого вони до того королівства так дуже рвуться?/5 ути усе життя помелом, лялькою в руках панів, то спасибі за ласку...

Воно, бачиш, не так. Не кожен дасть собі грати по носі. Якщо виберуть чужинця, що має своє військо, то так приборкає панів, як покійний Стефан Баторій. Таке говорив мені тато.

Так яке діло нам побиватися за своїм, котрий муситиме присягати на пакта?

На це є ми, щоб не дати короля опутати пактами. Як пани поміркують, що їм грозить погибель від нас, то поступляться.

Я в це не вірю. І Жовтих Вод, і Корсуня, і Пилявців замало, щоб короленят приборкати. Сама Польща слабка, та короленята ще мають силу, і треба буде ще багато зусиль та крові, поки ми їм дамо раду.

Підіпре нас народ, чернь така, як наша, бо польська чернь теж у неволі.

І в це я не вірю. Наша чернь пристає до нас, бо вірить в гетьмана, а в Польщі такого гетьмана нема. Може, будуть, місцями зриви, та коли не буде голови, котра б усьому давала лад, то пани це полум'я, що місцями вибухатиме, легенько погасять. А втім, я помітив, що пан гетьман не хоче Польщі нищити, а без знищення усього дотла, нічого не вдієш.

Так на твою думку, Олексію, нам би закинути все й дозволити панам вертатися на Україну?

Борони Боже! Я ось що думаю: нам начхать на все, відірвати Україну від Польщі, відрізатися від неї та ще відгородитися добрим плотом, хай Україна стане самостійною державою...

Про це тато тепер не думає, а держиться першої думки. Та ти не думай, що батько так дуже за Яном Казимиром розпинається. Йому не був би осоружний і семигородський князь, і шведський король, і котрий інший чужинець. Будемо того підпирати, від котрого можна буде більше надіятись. От зараз з-під Замостя післав батько в посольстві до Семигорода Юрка Немирича. Післав і до шведів, та лиш не тямлю кого.

В, такий спосіб розмовляли між собою молоді побратими. Олексій був більше освічений, він думав глибше й передумав багато під час своєї недуги. Тиміш була палка козацька душа з домашньою освітою. Брав усе згоряча й держався уперто першої думки, яка йому в голову прийшла. На його козацьку логіку, коли не можна чого легко розв'язати, так найкраще розрізати; коли не можна перешкоди усунути, так треба її перескочити, хоч би не знати з якої висоти, хоч би прийшлося й кості поломити. До того самопевність, що він найстарший син гетьмана, не дозволяла йому думати інакше і підходити до чогось манівцями.

Як поїхав з батьком у Крим, був ще зеленим хлопцем, парубком. Там побував під

рукою досвідного чоловіка. Від нього багато навчився, бо цей на все звертав його увагу. Вчився практично. Вернувши з Бахчисарая, був все при батьку. Гетьман дуже його любив, гордився ним, бачив у ньому свого наслідника до гетьманської булави. Хотів його при собі вишколити на майбутнього керманича долею України. Цьому присвячував гетьман увесь свободний час. Тиміш мусив батькові присягти, що нічого того не скаже нікому, що від батька в тайні почує. Через те ні з чимперед сином не таївся і все йому пояснював, чому так має бути. Хотів, щоб син так думав, як і батько, щоб і син ішов по тій лінії, котрою ступає батько. Гетьман думав тепер про династію... Поведеться її завести, тоді доля України буде запевнена на довгі часи...

При тім батько хотів при звичаювати сина до самостійності і поручав йому вже тепер деякі діла, наглядаючи непомітно, як він це зробить.

Старий гетьман радів, що у Тимоша лицарська вдача проявляється, що Тиміш відважний., що з козацтвом поводитьсь по-товариськи й не задирає носа на своє становисько, не чванькується тим, що він гетьманич та що для того козацтво його любить. Тиміш гидився розкошами й вибагливим життям, як панською видумкою. Жив просто, по-козацьки. Був витривалий на всяку невигоду. Міг спати на голій землі, на самім кожусі або й без нього. Вдовольнявся простими стравами, не раз шматком напівспе-ченого м'яса та водою й шматком сухаря.

Гетьман говорив йому все:

— З гіршого до кращого не важко привикнути, а навпаки — дуже важко. Дивися, сину, на мене: я маю з чого жити не гірше, як пан Потоцький або Заславський, а я живу просто, як перший-ліпший рядовик-козак. Не треба тобі забувати, що й ти козак. З гетьманського стільця можуть мене скинути; з козацького стільця ніхто мене не скине.

Тиміш, дивлячись на батька, котрого дуже любив, на його просте життя, перейнявся тою думкою, що й йому так треба жити. Панських витребеньків не любив, на панів дивився з погордою і в панському товаристві počував себе ніяково.

Зима зачалася надобре. Настали морози. Порошив сніг. Повітря було чисте й свіже та здорове. Це дуже корисно вплинуло на здоров'я Олексія. Кров кружляла живіше, ніж у зачиненій кімнатці у львівській кітловині.

Зараз другої днини подорожі помітив Олексій на превелику свою радість, що може віддихати повними грудьми. Досі він боявся робити це, бо за кожним разом його кололо в скалічених грудях. Тепер počував у собі певність, що він видужає, що не буде ні до чого нездібним калікою. А така певність у людини, що вернула з того світу, наповняє серце великою радістю, вдовolenням.

Тиміш дуже дбав про здоров'я побратима. Нічого не сміло йому забракнути. Визначав наперед посильним козаком нічліги. І де лиш пристанули на попас, заходив Олексій у теплу кімнату та лягав у вигідну, хоч і невибагливу постіль.

Подорож відбувалася без пригоди, дуже швидко. По дорозі, коли того було треба, перемінювали коней, поки не здогнали валки з набором.

Тепер, Олексію, як собі хочеш: або їдь далі, як і досі, швидко сам, або волочись зі

мною поволі. Я вже валки покинути не можу. Я поступив до Львова без відома батька. Добре, що валку застав цілу, а то досталось би мені від батька на горіхи... Як тобі пильно у Чигирин, то їдь. Дам тобі добрих товаришів, а ти вже стоїш на своїх ногах і даси собі раду.

Ні, мій друже, я вже тебе не лишу, і хоч поволі поїдемо, та разом.

Тиміш вибирав найближчу дорогу. Тепер нападало снігу й можна було їхати саньми. Олексій почував себе з кожною дниною краще...

Доїхали щасливо до Чигирина. Цей город призначив гетьман на свою столицю. Не міг з тим городом розстатися і не проміняв його на Київ. Тут почував себе гетьман безпечніше. Він знав, що з усіх боків чатує на нього зрада. Треба її було кожної хвили сподіватись, а причає-ний ворог далеко небезпечніший, як явний. Гетьман знав, що призначена була від панів велика нагорода на його голову. Уся козацька історія повчала його, що мимо віднесених побід його становисько непевне. Леда хвиля може підійти заплачений злочинець, може з'явитись який самозванець до гетьманської булави, котрий може під-бунтувати чернь, а такий, певно, знайде підтримку з Польщі...

УСПІШНИЙ ЛІК

Годі передати словами ті почування, які зворушили душу Олексія, коли в'їздив у Чигирин. Цей город став йому рідним. Про Лубни згадував, наче про якийсь томлячий сон, в котрім людина втікає перед чимсь страшним, а ноги, мов олов'яні, грузнуть в землю і не можна їх витягти.

Тут знайшов щастя, тут розпочалася весна його життя. Думаючи під час подорожі про Чигирин, він не звертав уваги на ті зміни, котрі скрізь по Україні у вічі кидались. Чим ближче Чигирина, тим більше хвилювався. А далі й не чув, про що до нього Тиміш говорив. Тимошеві було дуже смішно з того, бо таких почувань він ще не мав і не розумів їх. Нарешті в'їхали в город і тут розсталися. Тиміш поїхав з валкою у замок, а Олексій попрямував до Серпанків. Нічого тут за той час не змінилося. Так само чути було в робітні стукітню й шурчання пили, як і колись. Коляска станула перед воротами. Козак, що супроводжував Олексія, помагав йому розкутатися з кожухів. Відразу у робітні стало тихо, бо закалатали на обід. Челядь сунула у хату. Всі пізнали Олексія й щиро його вітали. Поки зайшов у хату, то вже всі знали про його приїзд.

Застав усю сім'ю за обідом.

Здорові були, доброго дня бажаю! — заговорив від порога.

Олексій! — скрикнули всі. Катруся, не ждучи, поки з батьками привітається, кинулась йому на шию і стала палко цілувати. Із зворушення не в силі була промовити слова. Усі дивилися залюбки, як та гарна, струнка дівчина, мов в'юча ростинка, обвилася руками довкруги шиї гарного козака. Олексій цілував її ніжно й пригортав до себе. Почув, що з великого зворушення слабне, пригадав собі свою неміч. Йому зашуміло в голові, поблід на лиці, голова у нього-закрутилась.

Помітив це старий Серпанка:

— Годі, Катрусю, лиши його, дитино, він знеможений... Олексій, заточуючись, мов п'яний, присів на ослоні,

йому здавалося, що зомліє і впаде.

Я лиш що з того світу вернувся,— заговорив слабим голосом.

Що з тобою, мій соколе? — спитала затривожена Катруся.

— Про твою лригоду ми чували,— каже старий,— та тобі, Катрусю, нічого не говорили. Та ти не тривожся, коли він між нами, то певно, не дамо йому загинути.

Зараз повели його в кімнати й поклали в постелю, і він зараз заснув. Катруся не перестала тривожитися за Олексія. Таким вона його ще ніколи не бачила. Причини його немочі вона не знала. Про все довідається потому, бо тепер Олексій заснув.

Вістка про поворот Корнієнка рознеслася блискавкою по городу. Всі його знали, і кожному хотілося його привітати. У Серпанків не замикалися двері через кілька днів. А потім стали знайомі заходити вечорами, і тоді Олексій розказував про свої переживання, про подвиги гетьмана, розказував як очевидець.

Чигиринці вважали гетьмана за свого, і вони гордилися тим, що з Чигирина вийшов чоловік, славний на всю Україну...

Для Олексія розпочалося нове щасливе життя.

Серпанки ладилися до весілля, дожидали лише повороту гетьмана, бо без нього не можна... Олексій немало зрадів, коли поспробував свого голосу й переконався, що його не втратив. Знову взявся за бандуру й звеселяв гостей Серпанки.

А Катруся? Вона була дуже щаслива. Виходить заміж за гарного доброго козака, та не лиш ученого, а ще й лицаря, що не вагу вав свого життя за Україну, вмів орудувати не лише пером по папері, а й шаблею.

Усім було весело, одна Настя ходила сумна, бо про Панаса, відколи виїхав з Чигирина, не, було вістки.

Даремно її умовляла Катруся та потішала, як могла.

Годі, Настю, сумувати, Бог зна, що собі вигадувати... Моє серце віщує, що й твій Панас верне живий та здоровий. От скільки хлопців наших пішло в козаки... верне військо з паном гетьманом, вернуть і вони.

Невелика з того для мене потіха... Пропали й вони, й мій козак не вернеться більше... Що й говорити! Ти, Катрусю, щаслива, твій Олексій вернувся...— вона припала до Катрусі, обняла її за шию й стала гірко плакати.

Така вже моя сирітська доля... не була щаслива змалку, не буду й до останку...

Годі тобі, посестро, на сиріцтво жалітись — у нас тобі добре, а мої батьки — мов рідні для тебе...

Моя, Катрусю, люба, ти цього не можеш зрозуміти, бо ти у батьків, це лише сирота зрозуміє, що материнського серця ніхто нічим не заступить... Та я, пізнавши мого

Панаса, надіялась, що він для мене буде й батьком і матір'ю, усім... Та не так було мені на долі написано... Другого я не полюблю, значиться, що до сивої коси сиротою остану...

Не турбуйсь, не побивайсь, моя сердешна. Кажу тобі, що вернуть з гетьманом козаки, верне й твій Панас здоровий і зі славою...

Що ж діяти?! Це в Божих руках, а для мене лишиться любий спомин і слава, що

полюбила гарного козака, що поліг за Україну...

Олексій не знав, куди Панас дівся. Йшов разом на Запорозжя, там взяли його зараз до майстерні вози робити. Потім уже нічого про нього не чув.

Олексієві не було тепер ніякої роботи. Ходив по городу, заходив до знайомих у гості, усьому приглядався. Бачив велику перемену від того часу, як тут ляхи панували. Як небо до землі не подібне. Колишнє пригноблення, в якому давніше чигиринці жили, непевність, що буде завтрашнього дня, сваволя урядовців і кварцяного війська геть пропали. Тепер свобода, певність себе, народ веселий працює на себе й багатіє, бо ні з ким було ділитися своєю працею. В серці радість, в очах веселість у кожного чигиринця. Старий Серпанка усьому лад дає, суди свої, козацькі, судять по правді. За тими судами українці все так побивались, не могли їх добути, а тепер мають. Онацький, отаман міліції, зорить пильно за порядком і публічною безпекою.

В городі нема духу ні жида, ні ляха, ні ксьондза... Сповнилася мрія кількох поколінь, душі замучених за свободу героїв радіють у раю, що Україна вільна... А того доконав великий гетьман — чигиринець.

Олексій з Катрусею вижидають, мов спасіння, повороту гетьмана. Без нього не може бути ні заручин урочистих, ні весілля, а їм так дуже пильно...

XI

ГЕТЬМАНСЬКІ СВАТИ

По Різдві 1648 року надлетіла у Чигирин радісна вістка, що гетьман вже недалеко, що в першу чергу навідається у свій Чигирин, а щойно потім поїде у Київ. Чигиринці раділи з того, що у гетьмана на першому місці Чигирин перед столицею держави.

Старий Серпанка нараджується зі старшинами города над тим, щоб свого гетьмана прийняти достойно, краще, чим столичний город це зробити може. Було зложено цілий порядок "повітання, тепер дожидали тої щасливої хвилі. Висилали гінців по околиці, щоби народ збирався по дорозі, кудю гетьман їхатиме, на врочисте привітання.

Таке саме діялося скрізь по Україні, кудю гетьман переїздив. Лише старі та немічні люди оставалися в хаті. Села та містечка опустіли, бо все спішило на призначене місце. По церквах гуділи дзвони...

Як посильні козаки звістили, що гетьман наближається до Чигирина, ударили у всі дзвони по чигиринських церквах. Народ переодягався по-святочному й спішив на місце, де поставлено великі ворота, прикрашені зеленою сосниною й хоругвами. Народ ставав по обох боках дороги. Матері держали на руках малі діти та пояснювали їм значення того великого свята.

Нарешті над'їхала гетьманська карета й задержалась при воротах, а тоді чигиринський благочинний виступив з урочистою промовою.

Зараз за ним підступив до карети сивоголовий Серпанка, держачи на срібному підносі хліб-сіль, і привітав достойного гостя дрижачим від зворушення голосом:

— Вітай нам, побіднику, спасителю України, наш дорогий пане гетьмане. Вітаємо тебе на твоїй батьківщині. Недавно ганялися за тобою наші і твої вороги, в тюрму замикали та ще й смертю погрожували. Тепер по них і сліду не стало, начеб вітер

полову розвіяв. Ми, чигирин-ці, гордимось тим, що ти був тим могутнім вітром, тою бурею, що ворогів України розмела. Ти, ясновельможний пане гетьмане, наш чигиринський родич, кість від нашої кості, наша кров. Уся Україна радіє і тебе своїм месією величає. Привітають тебе величаво і в нашій золотoverхій столиці, та так щиро-сердечно, як ми у Чигирині тебе вітаємо, не привітають тебе ніде...

Старому задрижав голос, і не міг добути більше ні слова. Сльоза радості канула на святий хліб із старечих очей.

Гетьман був дуже зворушений, вийшов з карети, обняв Старого й собі теж просльозився, а опісля зняв з голови шапку, вклонився громаді й гукнув громовим голосом:

— Спасибі вам, дорогі земляки, за оказану мені честь і щирість. Не я того доконав, що сталося, а господь своєю десницею так запорядив, що Україна сьогодні вольна.

Дасть Бог, що заживемо щасливо й спокійно, доки знову не прийдеться обганятися від влізливих панів.

— Бодай пропали! — гукнув народ в один голос. Недалеко Серпанки стояв Олексій з Тимошем, а далі

Катруся з дівчатами, що вийшли на повітання. Вона вклонилася низенько й поцілувала гетьмана в руку.

— Здорова була, доню,— каже гетьман, цілуючи її у завітчану голівку,— спасибі, дожидала мене, як бачу тебе, дівчиною і без мене не пішла під вінець. Та ось і Олексій. Добре, мої діти. Відгуляємо весілля, якого не бачив наш Чигирин. Здоров, Олексію! Бачу, що тут краще коло тебе ходили, як німецькі ескулапи.

Тепер сів гетьман знову в карету й, оточений юрбою народу, поїхав на чигиринський замок, недавню резиденцію свого ворога Конецпольського.

При гетьмані було мало старшин, бо всі, користаючи з того, роз'їхались по своїх домівках. По гетьманському наказу мали усі перед водосвяттям з'їхатись у Чигирині. Тоді вони будуть супроводжувати гетьмана у злотоверхий Київ, столицю України.

Гетьманові здавалось, що по приїзді у Чигирин він спочине часок по трудах. Здавалось... Та зараз найшлося стільки пильної роботи, що хіба за голову хапайся.

Зараз нагадав собі гетьман, що треба стареньку няню Горпину навідати. Хоч як вона не любила гетьманші і через те й домівку його покинула, не міг він забути своїх дитячих літ, усього свого віку і любив та поважав свою стареньку няню, як і давніш.

На другий день по своїм приїзді зайшов до Берез.

Горпина недомагала. За той час дуже постарілась. Її дуже боліло те, що не могла жити під одною кришею з ненависною гетьманшею, але не могла себе перемогти, і це її дуже гризло і віку вкорочувало.

Гетьман застав її в постелі. То вже не була колишня Горпина, що хоч пригорбилася і руки у неї дрижали, працювала невпинно і всьому давала лад.

Здорові були, моя няню любя! — привітався гетьман і став її по руках цілувати.

Здоров, Богданочку! — відповіла, обнімаючи його за голову.— Слава господові, що дозволив тебе ще раз на цьому світі побачити. Я дуже нетерпеливо тебе дожидала.

Міркувала я, що вийду з людьми тебе повітати, побачити твою славу... та не довелося. Стареча неміч зломила мене доразу, не під силу мені з постелі самій підвестися. Ноги мої, мов задеревілі, годі на них стати, і голова крутиться, завертається... та мої молитви господь вислухав, на панів прийшла кара, а мій Богданко, моє любе серце, став великим на всю Україну.

У неї задрижав старечий голос, і вона захлипала на радощах.

Тепер, Горпино, коли я тут, я хочу тебе перевезти у мою домівку, щоб кожного дня дивитися на тебе та твого голосу слухати...

Це вже ні, Богдане. Я вже своє пережила, мої дні полічені. Звідсіля то вже хіба на могилки мене винесуть...

Чого ти, няню, так моєї Ганни не злюбила? — питає гетьман з докором у голосі.

Я любила б її, як і тебе, і твої діти люблю, коли б вона справді твоя була... А то не так, вона ніколи не була твоєю і не буде повік... Не хотіла б я з тобою про це говорити, бо це вже запізно, коли ти з нею повінчався. Та коли ти сам заговорив про це, то ось яка моя рада: бережись її, Богдане, бо вона тебе зрадить і багато тобі лиха ще накоїть. Ти пам'ятай, що вона ляшка, а коли ти її братів так болючо приборкав, то вона не може тебе любити і тобі лиха бажатиме... Хоч ти, Богдане, вийшов високо, та моя душа віщує, що то ще не кінець горю України... а до того горя й вона причиниться чимало... побачиш...

Гетьманові кожне слово по душі дерло, та не знав, що й казати, бо старої не вговорить, не переконає.

Так ти, няню, не послухаєш мене, не перейдеш жити до мене?

Жити? Мені до смерті, не до життя... Остав мене, Богдане, де я є тепер. Це вже недовго. Живого трупа не ялось рушати, хай умре, а тоді перенесуть на вічний спочинок... Мені тут добре. Поводяться зі мною по-людя-ному та нічого мені не бракує...

Гетьман посидів ще трохи, попрощався і пішов додому. Відходячи, подав Березисі узлик з грішми, щоб старої доглядала...

Розмова з Горпиною зробила на гетьмана гнітюче враження. Якесь прикре прочування відозвалось. Горпину вважав за дуже тямущу. Ану ж вона правду віщує?

Та, з другого боку, нашіптував інший дух:

— Це ж неможливо. Ганна тебе любить усією душею, вона до тебе така ласкава, про зраду гріх було би думати...

Це його заспокоїло...

В першу чергу треба було впорядкувати домашні справи гетьмана. Тож зараз другого дня по тім поїхав з Тимошем у Суботів, де жила гетьманша. Провірював роботу своїх повірених, заглядав у кожен куток, видавав накази. Багато часу забрало упорядкування скарбу. Усе треба було перерахувати й завести у список. Гетьман розумів добре, що без грошей нічого не докаже.

А коли все привів до ладу, став їздити по чигиринських лісах та нетрях, робив засіки, копав вовчі ями, копав рови і ставив вали, незважаючи на зимову пору. На,

кожен випадок хотів мати тут певний захист для себе, нездобуте місце.

Тим часом полковники їздили по Україні і приєднували руську шляхту до козацької справи. За тим особливо побивалися Кречовський і Виговський, бо вони мали найбільше знайомих між шляхтою.

Перед Богоявленням 1649 р. стали полковники з'їзди-тись у Чигирин.

Не був тепер без діла і Корнієнко. Під неприязність Виговського він мусив вести канцелярію.

— Знаю, сину, що тобі було б любіше при Катрусі, як серед вонючих канцелярійних паперів, та годі. Працюю я, то й усі мусять працювати для України.

— Я це розумію, батьку, й тому стаю охоче до праці. А було тої праці доволі. Заледве оставало часу на короткий відпочинок.

Гетьман скликав старшин на раду. Прийшли "всі за виїмком Кривоноса, котрий нездужав від рани.

— Коли ми покінчили таке велике діло, то треба нам його завершити й обняти владу в столиці України. Треба показати світові, що ми, а не хто другий, там панами.

На те Виговський:

Це необхідно. Треба нам. в'їхати у столицю, золотoverхий Київ, врочисто. Це буде символ нашої влади над Україною.

Символ, кажеш, пане Виговський,— говорив Чорнота і подивився скося на Виговського,— символ добрий в церкві, добрий там, де нічого більше не можна зробити. У мене символ — то добра гостра шабля та кріпкий кулак. Шаблею, а не символом відрубую ворогові руку, коли на моє посягне. Як пани нас знову завоюють, то й символ нам не допоможе. їдьмо у Київ мерщій так, як стоїмо, і робім діло далі, приготуємося до нового бою зараз з весною, поки ворог не отямився з розгрому і не зібрав нових сил.

Тепер не можна нічого зачинати, жодних кроків,— каже Виговський,— коли ми на мирову стали...

Ти так справді думаєш? — каже Богун.— Блаженні віруючі... А я кажу, що поки не розіб'ємо вщент Польщі, не вигубимо королєнат, не матимемо ніколи спокою. Про яку тут мирову говорити? Ми заключили мир, та з ким? Зі Львовом? З паном Замойським? Та той мир нікого не обов'язує. От лиш ми рушили з-під Замостя, а якийсь пан Якуб Роговський на власну руку напав на частину полку Калини й розбив її вщент. Тепер маю певні вісті, що князь Радзивілл недобре проти нас замишляє і Мозир від нас відбити хоче... От вам пожиток з наших мирових договорів! Миримось з одним королєм, а десять на нас повстане.

Говорім, що хочемо, та я все говоритиму, що ти зле зробив, пане гетьмане, що не послухав нас,— каже Чорнота.— Не треба було цяцькатись, а перейти Польщу, винищити шляхту, перевести у Варшаві вибір короля без пактів і без присяги на пакта. Тоді б уся Польща мусила присягати своєму королеві на вірність і підданство, а не навпаки... А був між військом великий запал і завзяття. Треба було взяти Львів і зробити з нього другу столицю, а не втрачати сили на Замостя. Така цяпка, як Замостя,

на великому просторі була б не могла перепинити дальшої війни, не була б нас перепинила у поході на Варшаву. Другий раз такий сприятливий момент не трапиться певно.

Ти помиляєшся, пане обозний,— каже гетьман,— у своїх міркуваннях. Ось я зараз прочитаю вам листа, якого я дістав від нововибраного короля Яна Казимира: "Починаючи наше панування, ми по давньому звичаю послали вам, як старшому козацького, вірного нам Війська Запорозького, булаву і коругву і обіцяємо вам вернути давні ваші права і вольності козацькі. Щодо тої війни, яка розпочалась і ще ведеться, то ми й самі бачимо й погоджуємось з вами, що повстала вона через ті причини, про які говорите у вашому листі, а Запорозьке Військо у тому не винувате. Ви бажаєте, щоб Запорозьке Військо булсчпише під моєю королівською владою, незалежне "і від панів українних, ні від старостів. На таке саме і наша воля, і, зрозумівши від ваших послів справедливе ваше бажання, ми хочемо виконати нашу волю через наших комісарів як можна найкраще. Щодо унії, ми теж бажаємо вволити вашу волю як слід. А від вас жадаємо, щоб ви, бачачи нашу королівську ласку до вас і готовність поладнати усе по вашому бажанню нашою королівською владою, розпустили негайно татар і поспільство, вернули до своїх домівок та припинили даліше спустошення нашого королівства. Сподівайтесь наших комісарів. Підписано власною рукою".

За час того читання Чорнота нетерпеливився й шарпав свого довгого вуса з досади, а Богун не міг всидіти на місці й ходив по кімнаті. Нарешті каже Богун:

— Хитро написано, нічого казати. Та хіба молодий горобчик на таку полову візьметься. Хай би було підписано, і власною ногою, не то рукою, то воно нічого не дає. Король обіцяє свою ласку. Тих ласк нам надавали цілу копицю, а жодна не вийшла нам на здоров'я. Обіцяє нам привернути наші загарбані панами права, але вже тоді, як ми їх нашою кров'ю здобули. Признає нам рацію у наших жалобах, а боїться магнатів, не скаже нам, що пани нас кривдили. Обіцяє нам прислати комісарів, а скільки вже їх у нас було, та нам від того не полегшало. За унією теж говорить так легенько, що нічого не розбереш. Те все — то обіцянки, цяцьки, якими дурили нас усе. Королівська ласка, як ми мали сотні раз нагоду переконатись, то піна на воді. Яку король має силу, щоб свою ласку перевести в діло? То слова божевільного, якому привиджується, що він можновладець, а польський король — то невільник, спутаний по руках і ногах пактами на користь панів. Це письмо обмірковане на те, щоб нас приспати, а тим часом зібрати військо й прогнати нас туди, де перець не росте... Гетьмане! Я тобі щирий приятель, а за Україну я моє життя віддам, та ти йдеш по фальшивій дорозі. Даєш себе дурити медовими словами. Хай я зараз у пекло западусь, коли не правду говорю: не може між нами бути миру, поки ми не відріжемося від Польщі раз на все. Твої плани, пане гетьмане: стояти при Польщі з сильним королем-самодержцем — це нездійснима мрія, привид. Ти того не доконаєш. Через ці мрії ми багато проґавили. Не поступаймо другий раз на таку дорогу. Війна не скінчена. З весною буде, напевне, новий танець. Не зупиняймося серед дороги, бо пропадемо й грядущі покоління проклянуть нас, що ми їх волю самохіть запропастили...

Промова Богуна зробила на всіх велике враження. Гетьман шарпав вуси з досади. Йому теж дісталось, бо його порівняли з горобчиком, що на половину дається піймати. Таж він, прочитавши королівський лист, зразу аж просльозився з зворушення. Він не міг розстатися з ідеєю злуки з Польщею під сильним королем. Та небезпечно було ставати проти Богуна. Це був найкращий лицар у козацькому війську. Розумний і гарний полководець, відважний на все, мов лев, а чистий, мов сльози, рого ціллю була свобода й добро рідного краю. Ціле військо пішло б за ним у саме пекло.

— Як же з Києвом буде? — питає гетьман.

У Київ поїдемо врочисто, величаво, — каже Богун. — Я не погоджуся з товаришем Чорнотою, щоб ми без того у Київ їхали. Тут не розходиться про сам символ... Але годі знову гетьманові України по таких побідах закрастись у столицю задніми дверми... Ми там засядемо кріп-кою ногою.

А я не гадаю там сидіти, — каже гетьман. — На мою столицю обираю собі Чигирин. Тут безпечніше.

А що ж тобі, гетьмане, у Києві загрожує? — питає Чорнота.

Смерть, коли хочеш знати. І я панам не вірю ні раз. Вони не заважаються перед нічим, щоб мене згладити зі світу. Маю певні вісті, що вже наложенр..на мою голову велику нагороду. Король ласкаві листи пише, а пани своє міркують. Повисилали на мене заплачених розбишак, як тоді, коли мене мій друг Кречовський остеріг, або під Пилявцями. Чи можна у такому муравлиську, як Київ, оберетись? А тут знаються усі і чужого зараз занюшать, а чигиринці мене не зрадять. Я й того не певний, чи пани не поставлять проти мене іншого гетьмана, а знайдуться й такі шибайголови, що за гроші пристануть до них. Я не хочу, щоб таке заскочило мене у Києві, а коли б я мусив з Києва втікати, то це пошкодило б нашій справі.

Врочистий в'їзд до Києва назначено на половину січня 1649.

Тим часом на Україні заводилися козацькі порядки, основи нового ладу. Україна була болючо зруйнована, бо народний гнів не міг здержатися від нищення майна колишніх своїх гнобителів. Чернь метилася на панах, а ця помста виливалась у потоках кривавих та пожарах панського добра. Це все хотів гетьман спинити, та на місце руїни завести нову тривку будівлю спокійної праці й пошани до чужого.

Шляхти не стало. Одні згинули під ножами розлючених месників, другі повтікали у Польщу. Навіть українській православній шляхті дісталось, якщо вона хиталась серед нових обставин і не пристала відразу до козаків, не покозачилась.

Гетьман усе те бачив і заходився покласти всьому тому край. Та він знав і те, що через це прийде до сутички з його "правою рукою" — з черню. Вона розуміла волю на свій лад: робити кожному, що йому завгодно, а хто схоче завести лад і покласти безладдю край, той стане противником волі. Знав це гетьман добре і знав, хто черні піде на підмогу. Гетьманська влада не сягала на Запорозьку Січ. Там знайде захист невдоволена маса і звідти насуне нова хуртовина на Україну. Бо тут стрічалися на соціальнім ґрунті два ворожі собі світи. Гетьман хотів зробити з України хліборобський продуктивний край. Отож треба було чим більше викорчувати ліс, заорати землю,

забирати степ. А на тому степу, у тих пралісах сиділо молоде енергійне низове товариство. Воно жило з війни, з грабіжництва турків та татар, з випасу худоби, з риборолві. Хліборобська Україна мусила залазити щораз далі в степ, поза низову межу.

Отож треба добути вплив на низовців, треба їх переконати, що з такого побуту з дня на день користі не буде. Треба на Запорожжю поставити своїх певних людей.

А до того всього треба освіти. Гетьман знав, що українці бажали собі її, горнулися до неї. Треба заводити школи, і в цьому він не стріне перешкоди. Навпаки, коли уряд не буде того руху зупиняти, як це діялося досі під польською владою, то громадяни самі дадуть собі з тим раду.

Православна церква була у великому занепаді. Не було тямущого освіченого нижчого духовенства. Латинство й унія багато їй нашкодили. Перший повстанчий розгін ці дві перешкоди зовсім зломив. Костьоли, кляштори поруйновані. Духовенство як латинське, так і уніатське вибите, хто не вспів утекти або навернутися до благочестя. Та звідки взяти стільки нижчого духовенства, щоб пороблені десятками літ прірви заставити? Це мусить зробити Моги-лянська академія.

А чим задовольнити чернь?

Для неї поки що треба людяного поведення з нею, охорони перед визиском, треба дати народові землю так, щоб він міг назвати її своєю. Інша земля буде козацькою. Наділитися нею козацьку старшину, та не тому, що вона старшина, не за заслуги для України, а на те, щоб ця старшина сповняла службу для України, поносила всі державні повинності. А народ, коли буде працювати на лані та сповняти повинності, то не на панів, не для старшин, а на користь держави. Це буде перший крок до піднесення простонароддя до людської гідності, до піднесення почуття обов'язку громадянського. А з селян той лише дістане землю на власність, хто у визвольній війні заслужив й піднісся до козацького стану. Давати землю неробам, грабіжникам було б обидою і кривдою для тих, що справді для отчизни прислужились.

Такий план громадянського устрою на вольній Україні обдумав собі гетьман, а тепер треба було усе перевести в життя. Над тим гетьман все думав. Заставали його не раз у його кімнатці такого задуманого, що не пам'ятав про Божий світ, не чув, що до нього говорили, не знав, де він є. Шукав людей, помічників, однодумців.

У військових ділах він їх знайшов щасливо, та йому треба було тямущих людей і в адміністрації. До того треба було приєднати колишніх польських урядовців.

У гетьмана був великий хист у виборі людей. Досі не мав причини каятись, що зробив лихий вибір. Умів заглянути в душу людини, з котрою стрінувся, до самого дна. До того він умів ще віднайти хист у другого, до чого він здався і на якому місці його поставити треба.

Багато надіявся з свого побуту у Києві. Там до нього зголосяться люди, яких він ще не знав. Хоч на Україні буцімто вибито та прогнано ляхів, та він знав, що їх там ще багато є похованих у монастирях і вони, певно, зголосяться, коли їм буде запевнена безпечність та коли добудуть хліба, то й служитимуть Україні...

Побоювання гетьмана, про які говорив старшині, незадовго потім, як приїхав у

Чигирин, справдилися. Гетьман мав таку вдачу, що наперед передбачав усі перешкоди, всяку небезпеку, яка лиш що зароджувалась.

Якось незадовго по його приїзді у Чигирин зголосився у нього на замок отаман міліції Максим Онацький. Він домагався конечно говорити з гетьманом у важному ділі;

Як станув перед гетьманом, ніхто б не пізнав у ньому колишнього старостинського гайдука. Викохав довгого козацького вуса і запустив на голові здоровенного чуба, котрого по-козацькому звичаю обмотав за вухо. А вже по вбранню, то справдішній запорожець, аж любо глянуть. Коли б гетьмана не упередали, що то Онацький, то був би в ньому не пізнав колишнього спасителя з старостинської тюрми.

Чолом б'ю вашій ясновельможності! — гукнув від порога і вклонився у пояс.

Здоров будь, мій друже, пане отамане,— каже ввічливо гетьман, простягаючи йому руку на привітання.— Сідати просимо, та розкажуй, з яким ділом приходиш.

Розказуватиму коротко, по-військовому, бо знаю, що ваша милість і без того діла доволі. Діло було б погане, коли б ми його не перепинили.

Цікавий послухать.

Зараз по приїзді вашої милості у наш город помітили мої люди якихось нетутешніх гостей. Вони купцями прикидались. Я зараз приказав за ними зорити. Станули квартирою у купця-вихреста з жидів Мазуровича, колишнього Шльомка Мазуровича. Та ті купці якось ні трохи купецтвом не турбувались, бо ні купували, ні продавали, а все швендяли по городу і все про пана гетьмана розпитували, де живе, що робить, куди ходить? Тоді я наслав на них свого проворного чоловіка шпигувати. Він Стрічався з ними частенько та все показував із себе невдоволеного з теперішніх гетьманських порядків, жалувал за панамі і бажав собі їх повороту. А тим гультям таких було треба. Отож запросили його до себе, дали гроші та ще пообіцяли. До якого діла еони його наймали, не говорили-зразу, аж згодом, коли Кдндратенко (він так називається) придбав їм таких самих, як він, моїх підвладних невдоволенців. Тоді й пояснили їм, в чому діло. А діло було в тому, щоб гетьмана справити із світа. Мало це статися тоді, коли ваша ясновельможність виходитиме в неділю з церкви. Гультяї переодягнуться за козаків і стануть у притворі, а коли пан гетьман упаде під ножами, тоді мої люди як городські міліціанти мали їм допомгти до втечі. За цю поміч обіцяли великі гроші, з котрих половину дали зараз, а другу половину оставили у того Мазуровича. Мої люди заманили їх у засідку й тут поклали тим поганим затіям край.

Що з ними сталося?

Ще нічого. Сидять поки що у знайомому нам оби-двом льоху й ждуть заслуженої кари. Усе сталося так потихоньки, що в городі ніхто про це не знає. Я взяв їх на допит. Зразу нічого не хотіли сказати, та я знайшов на них спосіб — і все виспівали, мов солов'ї. Їх післали пани з Польщі й дали гроші... Та ще одно трохи не забув... Знайдено при них позашивані в одежі папірчики. Годі розібрати, що воно, бо мова не наша... Ось я їх приніс і передаю в безпечні руки.

Він добув з калитки кілька папірчиків і поклав перед гетьманом.

— Спасибі тобі, пане отамане, за твою вірну службу... Не забув я тобі того, що мені

життя врятував, не забуду й цієї прислуги. Роздивимось. Пам'ятай, що не треба їх мучити більше, аж суд своє слово скаже. Давати їм добре їсти, щоб не околили, і пильнувати, щоб не втекли... А що з тим Мазуровичем?

— Він теж сидить, раз тому, що й він був у цій змові, а друге, що небезпечно було лишати його на волі. То дуже проворна жидівська голова й міг би їм допомогти.

— А других таких не знайдеться в городі?

— Мені здається, що ні. Але порадно було б із судом поспішити.

Як Онацький вийшов, гетьман став переглядати папірчики. То були писані по-латині легітимації для гультяїв до польської влади, щоб їм кожен давав у всьому помічну РУку.

Гетьман післав зараз за генеральним суддею:

— Маєш тут, пане суддю, документики. За решту розпитай отамана міліції Онацького і роби діло швидко.

Яке діло?

Мене не питай, гидко мені про це говорити.

До того, що розслідував Онацький, викрило слідство ще, що гроші, які дано гультяям, дав князь Вишневецький. Їх присудили на кіл настромити.

Гетьман наказав одного з винуватців жеребом освободити, а лиш палець йому відрубано. Через нього написав гетьман листа до Вишневецького, подібного як з-під Пи-лявців. Крім того, велів зладити відписи з протоколів, котрими мав тицьнути під ніс комісарам королівським, коли у нього являться.

Коли засуджених вепи на страчення, то чигиринці мало їх не відбили, щоб над ними зробити самосуд. Усі були страшно роз'ярені. їм здавалось, що смерть на колі, то ще замала кара. Усю рідню Мазуровича перебили, а його домівку розкинули до тла. Який би то був сором для Чигирини, коли б зрадники убили гетьмана таки посеред них.

> Зближався час в'їзду гетьмана до Києва. Поз'їздилася уся старшина козацького війська.

При тім усім гетьман тямив, що Олексієві пильно, 'бо хлопець нетерпеливився, аж мінився на лиці, а серед такої праці не смів гетьманові нагадувати. Аж гетьман сам заговорив:

— Позавтра сватаю тебе, Олексію. Ти там живеш тепер, а тобі треба перенестися до мене на замок. Не пристойить тобі мовби якому бездомному сватати дівчину, живучи на хлібі старих. Раніше не можна було цього зробити, як сам здоров знаєш. Тепер засватаємо, а по повороті з Києва неп ремінно відгуляємо весілля. Пам'ятай, що я тобі батька заступаю, бо ти мій похресник. Не цураюся тебе, бо ти гарний чоловік та й мені щирий. Нагадую тобі, щоб ти гарно одягнувся та не зробив сорому. Як у тебе нема пристойної одежі, так поклич усіх кравців Чигирини, щоб тобі на час усе пошили. Гроші я дам. А кого береш на боярина?

Олексія те щастя так сп'янило, що й не тямив, що з ним робиться. Стільки признання почув від гетьмана, та це признання діткнуло ніжну струну його сумління. Нагадалося йому, що він не раз ремствував на гетьмана. Чи вже ж це щирість? І коли б

були до того обставини склались, він був би покинув гетьмана і пішов за тими, що так думали, як він сам. Тоді, так думаючи, він себе виправдував, що добро України для його важніше, як усякі приязні та обов'язки серця. Тепер його сумління напало його розніжену душу усією силою — і він не знаходив для себе виправдання. Він спаленів, мов рак, і не знайшов слова відповіді. Коли б лише своє лице від гетьмана сховати, бо він, певно, вичитає у ньому зраду...

Не відповідаючи ні слова, Олексій припав до колін гетьмана й став їх обнімати... В душі він благав гетьмана прощення.

Годі, хлопче, ні за що дякувати, ти собі на це заслужив... А втім... не я тобі вишукав дівчину, а ти сам, і признаю, що кращої ти не міг вибрати... Та ще треба тобі тямити, що ти вступаєш у союз з наймогутнішим у Чигирині міщанським родом Серпанків. Та ти мені ще не сказав, кого ти намітив на боярина?

Та вже ж нікого іншого, як мого побратима Тимоша. Чей же не відкажеться, хоч він син володаря України, а я худобахолок...

Покинь уже раз з твоїм худобахольством вилазити! Твоїм домом тепер уся Україна, наша мати... Не лякайся, Ярема тебе не відбере...

З тим Олексій вийшов і зараз пішов до Серпанків, щоб перебратись у замок. Не хотів сказати, що позавтра прийдуть свати, а знову боявся, щоб не подумали собі чого лихого, що буцімто він хоче розв'язатися з ними. Таке може собі подумати Катруся, а нащо їй жури завдавати? Отож він їй скаже все по правді, але під секретом, щоб цього ніхто більше не знав.

У хаті застав усіх Серпанків за обідом. Частенько таке траплялося, що він через службу спізнився на обід і йому давали окремо. Та сьогодні якраз на обід натрапив і сів зараз за стіл. Та йому Не до їди було... Літав думками попід хмари, й страва не йшла в смак. Всі те помітили.

— У тебе, Олексію, мабуть,, було чимало роботи,— каже Серпаниха,— коли так утомився, що їсти не хочеться.

— Була робота, та воно не те... буде ще більше, і пан гетьман наказав мені сьогодні, щоб я на замок перебрався жити, щоб мене і вдень і вночі мав під рукою...

Старі Серпанки не бачили у цьому нічого дивного та незвичайного.

— Незадовго мають приїхати королівські комісари,— каже Серпанка,— договорюватись, зачувати, що в дорозі посли від Турції, від московського царя, від Ракочого, приїдуть, мабуть, і шведи. Буде роботи повні пригорщі і то самої канцелярської...

Не так зрозуміла це Катруся. Вона боялася того, що Олексій думав. Новина не пішла їй у смак, аж поблідла, їй так любо з Олексієм на любій розмові... їй здавалось, що вже ніколи не розлучаться, що нема сили, яка б їх розлучила, та ось одно гетьманське слово все понівечило... А може... Мати божа! Не доведи, не допусти... Може, Олексій хоче її покинути та нарощно таке видумав? Це ж виходить на перший крок: перебратися з їх хати на замок, а за тим підуть другі... "Може, там у Галичині вибрав собі іншу, а мене лиш дурив? Ох лишенько!"

Вона не мала сили скривати свого смутку, поклала ложку на стіл і вийшла в кухню. Помітив це Олексій і вийшов теж. Їй треба зараз це відкрити.

Стрінулись у сінях.

Катрусю, мені з тобою поговорити треба.— Взяв її за руку, й пішли в її кімнатку.

Тобі, Катрусю, я це помітив, невлад, що я на замок переходжу жити...

А хіба ж маю тим радіти? Моє серце велике лихо "іщує...— Вона здержувалася насилу від плачу.

Ти думала, певно, що нарешті таке вигадав, що переберуся на замок, потім поїду з гетьманом у Київ, а потому махну у світ, правда? Ох, моя Катрусю, як мало ти мене знаєш, як тобі могло таке безглуздя у голову допасти. Я тобі скажу правду, лише не говори про те нікому, ні батькові, ні мамі.

Вона дивилася йому у вічі, не догадуючись нічого.

— Отож знай, Катрусю, що гетьман того хоче, щоб я тебе засватав не з хати твоїх батьків, а від нього з замку, бо я його хрещеник, начеб рідний син. Позавтра пришле гетьман сватів з паном обозним Чорнотою. Моїм боярином буде Тиміш.

Не слухала далі Катрусю медових слів... Вона обняла Олексія руками за шию й стала палко цілувати. Увесь смуток відразу розвіявся, мов хмара від буйного вітру.

— Годі, моя дівчино! У мене дуже багато діла і в городі, і в замку до завтрашнього нашого свята. Ще я й з Тимошем не говорив. Тільки прошу тебе нікому нічирк! А то пан гетьман уважав би мене не за слизько-язикиго.

Він поцілував її й прожогом побіг у город.

А Катрусю не знала, що з собою робити... І великий смуток, і велике щастя однаково не дають людині спокою, не дають на одному місці всидіти. Одне тямила, щоб перед ніким не виговоритись, а це ще більше її томило. Усіх виминала, говорила, що її болить голова.,.

Усе сталося, як сказав гетьман. Третьої днини пополудні заїхала перед хату Серпанків гетьманська карета, а з неї висіли: Чорнота, Богун, Тиміш і Олексій, усі святочно одягнені, та пішли в хату. У Чорноти стирчав під полою контуша здоровий буханець хліба.

Уся сім'я заворушилась. Челядь у робітні обтріпувала з одежі тріски, відпинала фартухи і спішила на двір.

Вони не раз бачили великих гостей у Серпанків, та ніколи так урочисто, як тепер. Усі догадалися, що це свати приїхали, і кожне було цікаве подивитись. Облягли хату з усіх боків.

Серпанки догадалися відразу теж.

— Добрий день, пане голово! — гукнув Чорнота від порога, знімаючи шапку.— Вітаємо всім добрим та гараздом, та коли не проженете нас, то спочинемо у вашій хаті часок, поки далі не поїдемо.

— Ваші голови! — гукнув за тим Богун.

Просимо сідати великих та любих гостей,— заговорили обоє Серпанки відразу, низько кланяючись.

Сядемо,— каже Чорнота,— щоб усе добре сідало... Ми люди сторонні на лови вибрались та й слідом за куницею, аж у вашу хату потрапили... тут і слід загубився, і ми певні того, що у вас та куниця, гарна дівця, ховається... Вона оцьому славному козакові в око впала, наважився її від вас відібрати та й нас старих на лови витягнув... Отож ми вас питаємо, чи віддасте, чи нехай підросте?

— У нас є одинока дочка. Катруся зветься,— каже мати,— та вона ще не нагулялася доволі, ще молоде, ще й рушників не придбала...

— Не кайся рано вставати і молодо йти заміж,— каже Чорнота,— шкода слів утрачати. Питаємо ще раз: чи віддасте, а то поїдемо з печеним гарбузом далі... Та поперед усього хотіли би ми цю кралу навіч побачити, бо ми її ще не видали...

Мати пішла кликати Катрусю.

А Катруся таки не втерпіла і все розказала своїй вірній подрузі Насті, і вони все заздалегідь приладили при замкнених дверях, щоб часом хто не підглянув. І тепер, як лиш побачили гетьманську карету, стала Катруся одягатися. Та вона була така схвильована, так у неї тремтіли руки, що без помочі Насті не була б у силі нічого зробити.

Бідна Настя! Вона раділа щастям своєї подруги та скільки разів нагадала свого милого, то серденько, мов кліщами, стискалося.

Мати покликала Катрусю в світлицю. Та ще вона не була готова, не все було як слід зладжене, і Настя не пустила... Аж за хвилю увійшла в світлицю і до всіх привіталась, кланяючись низько й цілуючи по руках. Вони цілували її в голову, не могли відняти очей від її краси. Її гнучкий стан обнімала горсетка. Наверх наділа оксамитний голубий жупанчик, червону, мов кров, спідницю, а спереду гарно мережану фартушину. Оперезалася цві-тистим шовковим пояском. На ногах жовті сап'янці на високих закаблуках,* підкованих срібними підківками. На високих грудях багате намисто з дукачами. А голівка, мов маків цвіт, а з неї звисали по плечу дві чорні грубі коси. Вона, привітавшись, стала біля печі, понизивши голову. Тільки від часу до часу не втерпіла, щоб не поглянути на Олексія. Справді було на що дивитись. Не поскупив йому господь гарної вроди, а у тому козацькому новому вбранні виглядав, мов який казковий князь.

— Слухай, доню! — заговорив урочисто батько.— Оці шановні великі пани прийшли засватати тебе оцьому молодому козакові... Як ти гадаєш, чи згодна вийти за нього заміж? Може, ти його добре не знаєш, то придивись! То на усе життя, а не на днину.

Тепер Катруся випрямилася в цілу стать і обкинула Олексія таким поглядом, що він трохи не розтаяв, мов віск...

— Увесь город знає, що я люблю Олексія, мов свою душу,— вона приблизилася до нього й обняла за шию і при всіх поцілувала, забуваючи на звичай. Через це попсувалася ціла дальша церемонія. Чорнота і Богун плеснули в руки.

От славна дівчина,— каже Чорнота,— а я держу хліб під полою та не знаю, що з ним робити. Відай, що додому його не повезу.— Він вийняв із-під поли хліб і поклав на "столі.

Хліба-солі не цураємось,— каже Серпанка, цілуючи хліб,— а за добре слово щиро

дякуємо.

Поблагословіть, батьку, і ти, мамо, діток, ануте, молодята, підступіть під благословення!

Стара мати вийняла з скрині рушника та хустки і стала гостей перев'язувати, та ось відчинилися двері й на порозі з'явився сам гетьман. Навіть не помітили, коли заїхала друга карета під домівство Серпанків.

Здорові були! — каже гетьман, знімаючи з голови шапку з чаплиним пером.— В щасливу годину приходжу, бо бачу, що тут щось таке коїться, про що гетьман повинен би знати...

Сідай, пане гетьмане, з нами,— каже Богун,— якраз тут тебе треба, бо твій похресник, оцей Олексій, таке загадав, що без батьківського благословення годі.

Гетьман присів обік Серпанків, а тоді Олексій, держачи за руку Катрусю, підступив під благословення. Гетьман, кладучи руки на голову молодят, говорив:

— Благослови вас господи усім добром, щоб вам усе йшло з роси, з води та щоб не знали в житті біди.

Те саме зробили й Серпанки. Тепер увійшла в хату уся челядь, всі благословили молодят і цілувались.

Настя найдовше цілувала Катрусю і держала її в обіймах та шептала в ухо:

— Коли б тобі, моя дорога посестро, сталося те, чого моє сирітське серце тобі бажає, була б дуже щаслива...

Катруся почула на своїм лиці гарячу сльозу з ока своєї вірної подруги, і жаль їй стало невідрадної сирітської її долі.

— Тепер, жінко, давай, що маєш найкращого, на стіл, хай почаствуємо дорогих сватів, чим Бог дав;— каже Серпанка.

В хаті заметушилися й стали гостей за стіл саджати.

Серез тої метушні пропхався в хату здоровенний козак у кожусі. Увійшовши в хату з яркого снігу, не міг гаразд бачити, хто тут є. Він питав:

— Мені казали, що тут є, пан обозний Чорнота.— Та зараз помітив гетьмана.

Господи! Та тут і пан гетьман!

Здоров, Панасе! — каже Чорнота.— З чим приходиш?

Панас випрямився в струну. Був на цілу голову вищий від усіх.

— Гармати привезли, пане обозний.

Та тепер сталося щось несподіване. Настя сплеснула руками й нетямлячи, скрикнула:

Панасе, козаче мій коханий, і не привітаєшся до мене? — Вона кинулась обнімати його за ший, та він відсунув її легко рукою і каже:

Перш за все служба, а опісля привітання.

Годі, козаче,— каже гетьман,— вже по службі, привітайтеся!

Панас не дав собі два рази говорити. Схопив Настю за стан і став палко цілувати.

Еге ж! — каже гетьман.— Прочуваю два весілля відразу,— а Серпанки питає:

А ця дівчина, то теж дочка вашмосці?

Ні, пане гетьмане, це сирота, що живе у нас змалку, подруга Катрусі.

А цей козак вашмосці знайомий?

Це мій челядник, характерна людина, працьовитий, при тім силач.

Це один з кращих моїх гармашів,— каже Чорнота,— з добрим оком, а сила у нього, мов у ведмедя. Бере на плече гармату й несе, мов кусок дерева.

Гарно воно склалось,— каже гетьман,— два весілля за одним заходом, та коли ми вже тут, то й цю пару висватаємо, коли Панас не погордить такими сватами.

Панас, розрадуваний, припав до гетьмана й Чорноти й став цілувати по руках та дякувати. Тим часом застелили стіл, понаставляли всячини і посадили молоді пари за столом. Навіть не дали Насті перевдягтися по-святочному. Панас зняв кожух. На ньому був оксамитний жупан, на якому дуже було видно сліди походів.

Зараз з'явилася частина гетьманських бандуристів. Гетьман розохотився:

— Давайте мені бандуру, хай хоч раз забуду про мою буденну журу. Хіба ж я не людина, як і інші?

Гетьман перебирав часок пальцями по струнах і задумався.

В хаті все затихло, мов зачароване. Всі звернули очі на задумане суворе лице гетьмана... Аж відразу вдарив грімко по струнах і заспівав:

Ой, біда, біда чайці небозі, Що вивела дітки при битій дорозі! Киги! киги! злетівши вгору, Тільки втопитись в Чорному морю!

Жито поспіло, пріспіло діло, Йдуть женці жати, діток забирати, Киги! Киги! Злетівши вгору, Тільки втопитись у Чорному морю!

— Ой діти, діти, де вас подіти?

Чи мені втопитись, чи з горя убитись! Киги!..

І кулик чайку взяв за чубайку, Чайка кигиче, згинь ти, куличе! Киги!..

А бугай бугу, гне чайку в дугу, Не кричи, чайко, бо буде тяжко! Киги!..

Як не кричати, як не літати? Дітки маленькі, а я їх мати! Киги!..

Усі заслухалися, запираючи в собі дух. Усі розуміли, що це нова пісня, на Україні ще нечувана. Олексій не зводив очей з гетьмана і пізнав відразу, що й пісню й музику гетьман оце саме komponує.

Як гетьман скінчив, старий Серпанка каже:

— Оце доля нашої України змальована... Усіх наляг важкий смуток на душу.

Гетьман, уже підхмелений медом, ударив кулаком у стіл і гукнув:

— Годі нам сумувати! Ануте, бандуристи, заграйте веселого, щоб аж жижки задрижали.

Хата ходором ходила від радості, співу та гульні до пізньої ночі.

Гетьмана підвели під руки до карети...

ВЕЛИКЕ СВЯТО, ЧИ БУДЕ ЩЕ КОЛИ ТАКЕ?

По київських церквах дзвонять дзвони, велике свято звіщають. Кияни знали, що гетьман Богдан Хмельницький приїде у Київ. Не було людини, щоб не бажала побачити навіч великого гетьмана. Такої врочистості не було тут від княжих часів. Бо Київ ніколи по тім не був свободний від наїзників, що ним споконвіку запанували. А хоч вони тут не

мали такої сміливості, не показували такої нахабності, як деінде, то все ж таки столиця України оставала під чужою ворожою владою.

По київських церквах гудять дзвони. Звіщають воскресення з мертвих на довгі літа завойованої України. Тепер нема тут ні пана, ні жида, ні ксьондза, нема зненавидженої народом унії, нема латинського духу. Благодія торжествує, радісний день, воскресення волі.

По київських церквах гудять дзвони, а все, що живе й може ходити, прибирається святочно на повітання того, що довершив такого великого діла...

Були й перед тим славні гетьмани, та не доказали того, чого доконав Хмельницький. Вони або гинули у нерівній боротьбі, гинули на полі слави або й в неволі на муках, або служили й вмирали на службі Польщі та для інтересів. Були народні зриви, клалися покотом, мов скошена трава, лицарські голови за свободу рідного краю, та все надармо...

Не надармо!

З тої пролітої крові виростали нові борці, нові месники за важку кривду.

Не вдалося перший та десятий раз, то повелось одинадцятим...

І ось ті горді магнати, що під Кумейками гребли останки козацької волі, що закріпостили український народ, повтікали геть поза межі України.

По всіх церквах дзвонять дзвони... Київ дожидає ще одного знаку: коли заревуть гармати, тоді усе вийде назустріч великому гетьманові-спасителеві.

Хто ж у таку днину не радів би?

Та ось рознісся повсюди умовлений знак. Задрижало повітря від звуку сотні козацьких гармат. Його' голос задзвонив по вікнах і понісся далеко по замерзлому Дніпрі-Славутиці...

Ревуть гармати. То не ворог підступає під мури матері руських городів, то Богдан Хмельницький в'їжджає у її ворота.

Повиходив народ із своїх домівок. Усі спішили на вулиці, кудю має їхати він.

А той "він", що тепер на устах усіх,— то слава України, то той, що дебелою головою підніс увесь народ до боротьби з споконвічним ворогом-нахабником, розгромив його і прогнав далеко, а тепер вертає, щоб прийняти заслужену подяку від столиці України за виборену свободу.

Народ хвилюється, наче морські хвилі, пливе з усіх сторін до Ярославових воріт.

По вулицях походжають городські міліціанти та за порядком зорять.

То не ті панські гайдуки, що канчуком та палицею до товпи промовляли. То свої люди. Одно поважне слово вистане, щоб народ послухав і робив так, як наказано.

По обох боках вулиці стоять дві густі живі стіни. Середина свободна, чиста, мов віником промів. Ніхто поза цей живий кордон не наважиться переступити, бо тамтуди переїде гетьман.

Усі вікна повідчинені, мов весною, усюди повно голів з сяючими від радості лицами.

Нарешті від Ярославових воріт доходить могутній гул, мережаний грімкими окликами: "Слава!"

Усі. серця забилися живіше: ось-ось побачать його.

Гул та оклики зближаються. Тепер чути гетьманську музику бандуристів. Із-за вугла вулиці виїжджають на баских конях музики. Кожен пустив коневі поводи, а обіруч орудує своїм струментом. Коні йдуть в порядку, вони відчують музику й перебирають ногами, начеб танцювали.

За ними марширують сотні запорозьких піхотинців. Аж то хлопці! Один в одного, мов вибрана пшениця. На них нові добрі кожухи та смушкові шапки з червоними шликами. На плечах мушкети. Маршиують рівно, аж земля дудонить.

Та ось і він. На білому коні їде. На ньому червоний жупан, зверху багата кирея, підшита соболевым кожухом. На голові шапка з чаплиним пером, в руках золотом кована та дорогим камінням прикрашена булава.

Його улюблений білий кінь розуміє, яку важну особу несе на собі, він чує, що очі всіх звернені тепер на його пана. Гордо зігнув лебедину шию, гризе вудило й високо підносить ноги.

— Слава гетьманові України, слава батькові Хмельницькому! — кричить товпа і приглушує і музику, і гул народу. А ті оклики йдуть далі і далі і супроводжують гетьмана у цьому тріумфальному поході.

Ліворуч гетьмана на баскому коні гетьманич Тиміш, гордість гетьмана-батька, велика надія українського народу.

Над головою гетьмана нахилені на довгих списах бунчуки.

За гетьманом їдуть його полковники: обозний Чорнота, Богун, Джеджалій, Головацький і багато інших старшин. Видці показують собі на них і пояснюють собі, хто це.

Затим їдуть кіннотники. Це теж запорожці, вишколені в важких боях.

І знову марширує військо. Із соток грудей гримить пісня:

Розлилися круті бережечки, гей-гей, по дорозі,

Пожурились славні козаченьки, гей-гей, у неволі,

Гей ви, хлопці, ви добрі молодці, гей-гей, не журіться,

Посідлайте коні воронії, гей-гей, садовіться.

Та поїдем у чистее поле, гей-гей, у Варшаву,

Да наберем червоної китайки, гей-гей, на славу,

Гей, щоб наша червона китайка, гей-гей, не злиняла,

Та щоб наша козацька слава, гей-гей, не пропала,

Гей, щоб наша червона китайка, гей-гей, червоніла,

А щоб наша козацька слава, гей-гей, не змарніла!

Гей, у лузі червона калина, гей-гей, похилилася,

Чогось наша славна Україна, гей-гей, засмутилася?

А ми тую червону калину, гей-гей, піднімемо,

А ми ж свою славу Україну, гей-гей, да розвеселимо!

Народ підхоплює пісню, співають всі, чути дзвінкі жіночі голоси.

У цій пісні зливається українське військо й український народ в одно велику

могутнє, в одну живу душу.

Як перейшла послідня сотня, увесь народ, що стояв по боках зіллявся в одно й рушив походом за військом. Від краю до краю одно*море голів.

Нараз похід зупинився на Софійській площі.

Перед собором стоїть сивоголовий митрополит з почтом духовенства. Це той самий Сильвестр Косів, що ще не так давно придержував гетьмана за руку, відмовляв від великого діла. Тепер величає його, називає месією українського народу... Гетьман з відкритою головою вислухав промови, а далі зліз з коня, підступив до владики, поцілував хрест, прийняв від старого ктитора хліб-сіль і передав старшині.

Позлазили з коней усі і пішли з гетьманом за владикою і духовенством у церкву.

Владика заспівав: "Тебе Бога хвалим!..." Спів підхопив хор, а за ним і всі люди, співала ціла церква.

Гетьман хрестився і цілував ікону на тетраподі, підійшов до царських воріт і тут став навколішках, а далі поклався хрестом і гаряче молився, поки не проспівали цілої пісні святого Амвросія.

Владика став правити молебень. Гетьман був дуже зворушений... а потім відразу посумнів. В його голові перебігла одна думка по одній блискавкою. Нагадалась історія одного не цілого року. Стільки змін... такого великого діла доконав... чи це справді діло його рук, чи Боже чудо? Та на цьому не кінець... Його обняв жах, чи це велике діло устоїть перед дальшими ударами долі. А ті удари наступатимуть непримінно один по одному.

По молебні супроводжав його владика знову до порога собору й тут знову поблагословив святим хрестом.

Посідали на коні і поїхали далі.

У Києві ще одна твердиня, гордість українського народу... Це Могилянська академія. Під неї клав основи славний попередник на гетьманстві Петро Сагайдачний враз з своїми приятелями, що гуртувалися довкола печерського архімандрита Плетенецького. Будівлю викінчив незабутньої пам'яті митрополит Петро Могила.

Було б гріхом у такий врочистий день не навідатися сюди, не поклонитись їй, не згадати тих славних будівничих, котрих хоч уже нема між живими, то осталось їх славне діло, що свідкує за ними перед світом.

Хай їх душі з того світу радіють сьогодні враз із живими...

Ректор напереді вчительського збору вітав гетьмана вченою промовою. За ним виступив спудей з латинським віршем, за ним другий з українським... Тепер бурсацький хор співав по нотах кантату. Усе те скомпоновано в честь гетьмана... Врочистість кінчав спудей з найвищого року промовою...

Врочистий в'їзд скінчився. Гетьман поїхав на свою Квартиру.

Та важкі думки його не покидали. Велич доконаного діла пригнічувала його душу важкою скелею. Тепер він на вершку слави і вдачі. Ох! Якби не довелося з того вершка впасти... Чи поведеться перевести вимріяний план?

Він прогнав ворогів, та не довелося вибрати короля-са-модержця, котрий мав би

силу шляхт приборкати і взяти за чуба.

Шляхта знову прийде до сили. Відростуть тій гідрі нові голови, замість відрубаної.

Налетить чорним гайворонням на українську землю здобувати втрачений рай...

Знову настануть криваві дні, боротьба на життя і смерть. З одного боку, пажерлива ненаситна шляхта з забезпеченими у Польщі плечима, з другого боку, доведений до одчаю український народ у хатині без стін, в оселі неогороджений, оточений хижаками, ласими на його природні багатства...

Цей урочистий в'їзд начеб пробудив гетьмана з чарівного казкового сну до важкої дійсності.

А в Чигирині він не відчував такого гніту, почував себе там свобіднішим та безпечнішим. Вирішив "собі чимшвидше вертати у Чигирин.

Того самого дня надвечір гетьман переодягся у свою буденну одержу, накинув кирею та лиш у товаристві свого вірного чури Степана пішов у Печерську лавру шукати розради у столітнього ченця Ісаїї.

Його пропустили у келію. Старець нездужав і лежав у постелі.

Гетьман підступив до нього й поцілував з пошаною в руку, не говорячи ні слова.

— Так це ти, Богдане? Не забув старого друга і прийшов навідати... Спасибі, сину, Боже тебе благослови! Моя стареча неміч не дозволила мені вийти тебе повітати, тебе — "повелителя України... Ох! Як я бажав собі цього дня дожити, коли Україна стане вольною'. Господи! Тобі дяка, що мої бажання сповнились... Тепер з чистим серцем можу сказати: "Нині одпускаеш раба твого, Владико..." Тепер радо замкну очі і віддам Богові мою грішну душу. Вмиратиму з тим задоволенням, що вмираю на вольній Україні...

Старець примкнув очі і молився стиха...

— Славного діла доконав ти, Богдане... Ти справді Божий висланник, якого провидіння вибрало за караючу руку.

— Діло ще далеко непокінчене, воно лиш зачатє,— каже гетьман і став розказувати старцеві, не скриваючи нічого, начеб на сповіді.

Отець Ісаїя посумнів... 1

— Так воно не так сталось, як я собі думав. Чорні хмари лиш розступились, та не розійшлись...

Вже пізнім вечором вийшов гетьман з лаври.

На вулиці стрінув гурток людей, який скупчився довкруги сліпого кобзаря.

Кобзар співав:

Та не буде лучче,

Та не буде краще,

Як на нашій Україні:

Що немає жида,

Що не буде ляха.

Не буде унії.

ПРИМІТКИ

"Олексій Корнієнко". Повість (а точніше, за видовими ознаками — роман) — один з багатьох історичних творів Андрія Чайковського, написаний у 1924—1928 рр. "Писалось мені так, ніби я тоді жив і бачив це все перед своїми очима. Картини мінялись, з'являлися нові люди — а я знав про них майже все: вигадувати довелося зовсім мало" ',— зізнавався згодом письменник.

Очевидно, величезна підготовча робота передувала створенню повісті. Вивчення літописів і архівних джерел, праць М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, М. Маркевича, О. Єфименко, М. Грушевського, М. Комарова, С. Єфремова, російських і польських авторів,— величезного багатства художньої й фольклорної літератури — все це дало письменнику можливість розібратися в історії Хмельниччини, тривалій національно-визвольній боротьбі українського народу.

Цілком припустимо, що А. Чайковський обрав цю тему не випадково. Через неї він міг більш об'єктивно заінтерпретувати історичні події I пол. XVII ст., а відтак спростувати наклепи і перекручення в змалюванні їх рядом тогочасних письменників і вчених, зокрема Г. Сенкевичем, М. Бантиш-Каменським, А. Скальковським, М. Карамзіним та ін.

Аналізуючи причини постійних війн за Україну, А. Чайковський показав, що причиною їх була сама земля, її розміщення в Європі, країна, багата природою, своїми невичерпними ресурсами, працелюбними людьми. Цим вона" притягала до себе численних ворогів, у цьому її споконвічне нещастя. Письменник подає у різних обставинах народ України — не лише гноблений та принижений, а й народ-силу, з якою не можна не рахуватися. Чи не тому, опублікувавши повість трьома книгами в 1926—1929 рр., він так і не спромігся більше перевидати її в умовах польсько-шляхетського режиму в Західній Україні: на заваді стояла цензура.

Не перевидавалася повість "Олексій Корнієнко" і в радянський час: твори письменника були-бо фактично заборонені.

Нині повість друкується за виданням: Чайковський А. Олексій Корнієнко. Іст. повість.— Львів: Накладом книгарні Наук, т-ва ім. Шевченка, 1926.— I ч.; 1928.— II ч., 1929.— III ч.

Слова, а також іншомовні назви чи вирази пояснюються в посторінкових виносках. Історичні події, особи, назви коментуються в примітках.

В кінці книги подається пояснення мало— чи рідковживаних, діалектних слів.

I Чайковський Микола. Спогади про батька, с. 7.

Лексичні, фразеологічні, фонетичні особливості авторської мрви в повісті збережено.

Передмова

Немезіда — у грецькій міфології богиня, що карає за порушення встановленого порядку речей (за надмірне щастя, за надмірні гордощі тощо). Пізніше вона стала богинею відплати. У переносному значенні — доля, відплата.

Кромвель Олівер (1599—1658) — діяч англійської буржуазної революції XVII ст., лідер партії індепендентів, організатор і керівник парламентської армії, яка перемогла

роялістів у 1-й (1642—1646) і 2-й (1648) громадянських війнах, наслідком чого було проголошення Англії республікою. Разом з тим Кромвель жорстоко розправлявся з демократичними рухами, а у 1653 р. встановив особисту диктатуру — протекторат в Англії.

Сенкевич Генрік (1846—1916)—польський письменник, автор історичних романів: трилогії "Вогнем і мечем", "Потоп", "Пан Володиський", "Хрестоносці" та ін. У першому з них Г. Сенкевич необ'єктивно змалював національно-визвольну боротьбу українського народу 1648—1654 рр.

Частина перша

Київська академія (Кієво-Могилянська академія) — перша вища школа і визначний культурно-освітній центр (по суті університет) на Україні. Створена в 1632 р. в результаті злиття Київської братської школи (заснованої 1615 р.) з лаврською школою (заснованою 1631 р.). З 1633 по 1701 рік називалась Кієво-братською колегією, або Кієво-Могилянською колегією на честь свого протектора митрополита Петра Могили, з 1701 р.— Київською академією (за традицією її інколи називали Кієво-Могилянською академією). В ній навчалось багато людей, які згодом стали визначними вченими, політичними і військовими діячами. Існувала до 1817 р.

Могила Петро Семеонович (1597—1647)—церковний і культурно-освітній діяч на Україні в I пол. XVII ст., митрополит Київський і Галицький, засновник Кієво-Могилянської колегії.

Вишневецький Ярема (Ієремія), (1612—1651) —український магнат, князь, походив з старовинного українського козацького роду. Володів великими маєтками на Україні, зокрема на Полтавщині. У 1631 р. прийняв католицтво. Під час народно-визвольної війни 1648—1654 рр. чинив жорстокі розправи над повстанцями.

Конецпольський Станіслав (1591—1646) —польський магнат, коронний гетьман (1632—1646). З 1623 р. очолював польсько-шляхетське військо на Україні. Намагався підкорити Україну шляхом підкупу української козацької старшини. Люто розправлявся з учасниками визвольної боротьби. З його наказу в 1635 р. було збудовано на Дніпрі фортецю Кодак з метою нагляду за діями козаків та щоб ізолювати Запорозьку Січ від України.

Коронний гетьман — головнокомандуючий всіма військами у феодальній Польщі. Заступником коронного гетьмана був гетьман польний, який призначався на час військових походів.

...від першого удару поклав вуха по собі...— тут: у значенні примирився.

"Здрайцецький напад" — зрадницький, розбійницький напад (здрай-ця — зрадник, розбійник, бандит (пол.).

...по актах гродських розмазувати...—тут— по міських судах розносити.

...під омофором святої Покрови..г— під захистом святої Покрови. (Омофор — частина вбрання сановної особи. Тут: покривало, захист).

Свята Покрова — церковне свято "покрова святої богородиці". Відзначається 1 жовтня за старим стилем, 14 жовтня за новим.

Віфліємська зірка... Віфлієм — місце народження Ісуса Христа. В день його народження над Віфліємом, згідно з Біблією, загорілась зірка.

Канцлер — особа, що в середньовіччі при дворі монарха займала високі посади (начальника канцелярії, охоронця державної печатки тощо). Канцлер Оссолінський Єжи (1595—1650) — видатний державний діяч старої Польщі.

Запорожжя — тут: Запорозька Січ, козацьке військо, що існувало до 1775 р.; головний стан якого знаходився за дніпровськими порогами (в Запорожжі).

...муслемський світ... тут: мусульманський світ-

...як жида в судний день...— тут: метушливо, тривожно.

З цього борошна не буде хліба...— тут: правда не переможе.

Реєстровці (реєстрові козаки) — ті, що входили до так званого реєстру. Польська шляхта, побоюючись невпинного зростання чисельності, а відтак воєнної сили козацтва, обмежувала їх кількість. Запровадженням реєстром (списком) козацьке військо не повинно було перевищувати у той час 6-ти тисяч. Це викликало невдоволення з боку вилучених з реєстру козаків, що часто виливалось, як-от V 1630 р., у велике повстання на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом), гетьманом нереєстрових козаків.

Мамона (Мамон) — у давніх сірійців і халдеїв бог наживи й багатства. У християнській релігії — назва ідола, котрий уособлював користоловство, прагнення до наживи, ненажерливість. Переносно— поклоніння Мамоні — жадоба до наживи, зажерливість.

...на випиньках...— тут: навшпиньках.

...їздити по Низу...— тут: по півдню України. (Низ — Великий Луг, малодоступна лугова й степова частина в нижній течії Дніпра. Сюди стікалися— втікачі від гніту польських панів. Згодом тут утворилася Запорозька Січ).

Сагайдачний. Конашевич — Сагайдачний Петро Кононович (?— 1622) —гетьман запорозького війська на початку XVII ст., визначний воєначальник. Родом з Галичини, вихованець Острозької школи. Прославився походами на кримських татар і турків.

...обидва Хмельницькі безпечні...— тут: Богдан і його син Тиміш у безпеці.

...був колодієм... Колодій — великий ніж з дерев'яною колодкою. Тут: столяром.

Ваші голови...— форма привітання. Тобто—шаную вас. ...дав убратися в шори...— дав себе одурити.

...мов нетля до світла...— тут: мов мошکارа (комарі) до вогню (світла).

Під Цецeroю...— тут: у битві під с. Цецeroю (поблизу Ясс) у вересні 1620 р. Тоді польське військо (у якому був і загін реєстрових козаків) зазнало поразки від турецько-татарського війська.

Унія — Брестська церковна унія 1596 р., яка на вимогу руських, українських та білоруських духовних і світських феодалів проголосила об'єднання православної церкви Західної України і Західної Білорусії з католицькою. Православна церква відтак оголошувалась підлеглою римському папі, главі католицької церкви. Для польського королівства унія служила засобом придушення національної самобутності

православного населення — українців і білорусів. Спроби ввести унію викликали рішучий спротив українського і білоруського народів.

Пани-короленята — тут: польські сановники.

...наставили сіла...— наставили сілець.

Врятував Польщу під Хотиним...— тут: ідеться про битву з турецькими військами під Хотиним в 1621. Козацькими військами командував тоді Петро Конашевич-Сагайдачний.

Кварцяне військо — регулярне військо в шляхетській Польщі, яке утримувалось за рахунок четвертої частини (кварту) доходів з королівських маєтностей.

...мені вже дванадцята година доходить...— мені вже старість (кінець) наближається.

...не вільно "під горлом" чіпати...— не вільно, під карою смерті, чіпати.

...досвідний старшина...— досвідчений командир.

Король Владислав (Владислав IV Ваза; 1595—1648) — король Польщі з 1632 р. За час його правління на Україні в 1637 і 1638 рр. відбувалися селянсько-козацькі повстання, почалася визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.

Московська війна — йде мова про війну Польщі з Московською державою в 1611—1612 рр. з метою посадити на престол Самозванця (Лжедмитрія), а згодом у 1618 р.— королевича Владислава, сина Жиг-монта III. Тоді козацьке військо, за проською польського уряду, взяло участь на боці польських військ. Здобуло ряд російських міст (Сагайдачний— Путивль, Лівни, Єлець; М. Дорошенко — Лебедин, Данков, Скопін), а згодом розбило московське військо під проводом князя Волконського, перейшло р. Об і об'єдналося біля Донського монастиря з військом королевича. Згодом вони взяли в кільце Москву. З наближенням зими Владислав зняв облогу міста і уклав угоду з царем Михайлом Федоровичем. Сагайдачний з військом повернувся на Україну. В Києві його проголосили Гетьманом України і Гетьманом всього Війська Запорозького.

Хотинська справа—йдеться про мирний договір про припинення війни між Туреччиною і Польщею, за яким кордон встановлювався по Дністру; султан і кримський хан давали обіцянку припинити грабіжницькі напади на Польщу й Україну. Польща віддавала Туреччині Хотин, зобов'язувалася заборонити козакам судноплавство по Дніпру і припинити походи козаків на Крим і Туреччину. Польсько-шляхетський уряд обіцяв урізати козацькі привілеї, що викликало невдоволення серед українського козацтва.

Жигмонт III — польський король. Правив з 1587 по 1632. Брав участь у жорстокому придушенні повстань на Україні, в скороченні реєстру козаків тощо.

Косів Сильвестр (кінець XVI чи поч. XVII ст.—1657) — київський митрополит з 1647 р., наступник Петра Могили, але супротивник за світоглядом і діями.

Лазенки — назва палацу і парку в Варшаві. Лазенківський парк — найбільший у столиці Польщі. ,

Крулевщина — королевщина — в давній Польщі земля короля. Пізніше —

подаровані королем землі, маєтки.

Киаль Адам Григорович (1580—1653) — український магнат, прибічник шляхетської Польщі. Власник великих маєтностей, одержаних за участь у придушенні селянсько-козацьких повстань на Україні в 30-х рр. XVII ст. Під час народно-визвольної війни неодноразово вів переговори з Б. Хмельницьким, намагаючись умовити його підкоритися шляхетській Польщі.

...ниспошле сірковий вогонь, як на содомитів..г Содом — у біблійній легенді місто в Палестині, спалене небесним вогнем за протиприродну розпусту його мешканців (содомитів).

Плетинецький Єлисей (1550—1624) — український церковний і освітній діяч. З 1599 р.— архімандрит Києво-Печерської лаври. Своєю діяльністю сприяв перетворенню Києва на початку XVII ст— у центр політичної та ідеологічної боротьби проти агресії шляхетсько-католицької Польщі.

Борецький Іоє (?—1631)—український церковний, політичний і освітній діяч. Ректор Львівської братської школи, а з 1620 —р.— київський митрополит.

Беринда Памво (між 50—70-ми рр. XVI ст.—1632) —видатний діяч української культури та освіти, автор першого українського друкованого словника "Лексікон славеноросккій і ймень тлтжованіє" (1627).

Юда (Іуда Іскаріот) — за Біблією, один з дванадцяти учнів Ісуса. Він продав свого вчителя за 30 срібняків іудейським первосвященикам. Попередивши, що того, кого він поцілує, треба негайно схопити. В Гефси-манському саду, привівши велику сторожу, так він і вчинив зі своїм вчителем — Ісусом Христом. В переносному значенні Іуда — зрадник, лицемір.

Іоє — біблійний персонаж, праведник, взірець людини великої віри, послуху і "витримки. Іов жив заможнo і щасливо. Але сатана під'юджував Бога, нібитo Іов тільки робить вигляд, що любить Бога. І тоді Бог, бажаючи випробувати Іова, наслав на нього різні лиха: умертвив його дітей, позбавив майна, слуг, покарав проказою. Але Іов не відступився від Бога, залишився несхитним у своїй вірі.

Кречовський (правильно — Кричевський) Михайло, в деяких джерелах — Іван. Спочатку був полковником реєстрових військ у Переяславі; одержав від Конецпольського наказ арештувати Хмельницького, але дав можливість йому втекти. Пізніше Кречовський приєднався до повстання 1648—1654 рр. і був призначений полковником Київським. В 1649 р. був посланий на чолі 15-тисячного війська в Білорусію, у битві під Лоевом попав у полон і покінчив з собою.

...шабасових мосяжних ліхтарях...— святкових (шабас (євр) —свято, вихідний день> мосяжних ліхтарях.

По Случ наше...— йдеться про західні межі районів, визволених загонами Кривоноса.

Бахчисарай — місто в Криму. Заснбване в XV ст. Столиця Кримського ханства з початку XVI до кінця XVII ст.

Мінерва — у римській міфології — богиня мудрості, покровителька ремесел і

мистецтва.

Потоцький Микола (?—1651)—польський магнат, коронний гетьман Польщі. Керував придушенням селянсько-козацьких повстань 1637 і 1648 рр. на Україні. У Корсунській битві був захоплений козаками в полон і виданий кримському ханові. Звільнений за великий викуп. Потоцький очолював польсько-шляхетське військо в Берестецькій битві 1651 р.

...загнув собі на неї...— задумав викрасти її. ...почав її напастувати...— почав її гвалтувати.

Каїн — старший син Адама і Єви, за Біблією, через заздрощі убив свого молодшого брата Авеля. Переносно — злочинець, убивця, брато-відступник.

Марс (у греків Арей) —син Зевса і Гери, бог війни.-

Кафа — місто в Криму, головний невільницький ринок у Кримському ханстві в XVI — XVII ст. На Кафу робили походи запорозькі козаки. Нийі — м. Феодосія.

Дике поле — назва незаселених в XVI — XVII ст. степів південної України, які межували з володіннями Кримського ханства.

Підскарбій, генеральний підскарбій — вища службова особа гетьманської адміністрації на Лівобережній Україні. Відав скарбами гетьмана.

Частина друга

Калиновський Мартин (?—1652) — польський магнат, коронний гетьман. У Корсунській битві потрапив у полон до козаків. Брав участь у нападі польсько-шляхетських військ на Україну в 1651 р.

Барабаш Іван (?—1648)—осаул реєстрового козацького війська, потім черкаський полковник; палкий прихильник польської шляхти. Приховав грамоту, видану козакам Владиславом IV. Був скараний козаками.

Марсовий вінець. Тут: войовничий знак.

Сапіга (слід Сапега) Павел Ян (1600—1665) —литовський гетьман, учасник воєнних дій польського війська під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Тугай-бей — перекопський мурза (великий феодал). З 1648 р. за наказом кримського хана Іслам-Прейя III татарський загін, очолюваний

Тугай-беем, брав участь на боці селянсько-козацьких військ у битвах проти польської шляхти під Жовтими Водами і Корсунем.

Чарнецький Стефан (1599—1665) —польський воєначальник. У битві під Жовтими Водами потрапив у полон, після звільнення брав участь у битві під Берестечком. 1

Джеджалик Фелон (слід Джалалій Филон) — один з полководців війська Б. Хмельницького, учасник багатьох битв проти польської шляхти.

Між вами нема сенатора...— поляки могли лише тоді вести із супротивником переговори, коли між ними був бодай один сенатор.

Чаплінський — підстароста чигиринський.

Солониця і Кумейки... Солониця (солоницький погром)—урочище недалеко Лубен на Полтавщині, де в 1596 р. відбулася вирішальна сутичка селянсько-козацьких військ

на чолі з С. Наливайком, Г. Лободою та М. Шаулою з польсько-шляхетськими частинами, очолюваними польським гетьманом С. Жолкевським. Верхівка реєстрових козаків видала полякам С. Наливайка і М. Шаулу, селянсько-козацьке військо б>.ю розбите, тільки невелика його частина уціліла і відступила на Запоріжжя.

Кумейки — село на Черкащині. Тут у 1637 р. відбувся бій селянсько-козацьких військ, очолюваних П. Павлюком, з польсько-шляхетським військом. Селянсько-козацькі війська в Кумейківському бою зазнали поразки, а під Боровицею змушені були капітулювати. Павлюка тоді було віроломно захоплено поляками і страчено

Жолкевський Станіслав (1547 чи 1549—1620)—відомий воєначальник, досить популярний серед шляхти. Брав участь у війнах з козаками, Росією, Кримським ханством. Загинув у битві під Цецерею.

Наливайко Северин (?—1597)—український національний герой, ватажок козацтва в XVI ст. У 1596 р. очолив повстання проти польських і українських магнатів. В бою біля Солониці воно зазнало поразки. Козацькою старшиною С. Наливайко був виданий польській шляхті і після страшних тортур страчений у Варшаві.

...хто б йому спростав...— тут: протиставився. (

...канчуки брав...— били канчуками.

...післати у Варшаву, як колись наливайківців...—12 старшин Нали-вайкового війська віроломно схопили і після жорстоких катувань стратили у Варшаві.

...овіяло заяцем...— тут: страхом. 4

Кривоніс (Перебийніс) Максим (?—1648)—герой народно-визвольної війни 1648—1654 рр., полковник Черкаського полку, ватажок повсталого селянства. Відзначився у Корсунській битві 1648 р. У червні — липні 1648 р. повстанці під його керівництвом розгромили військо Я— Вишневецького, визволили Брацлавщину і Східне Поділля. Брав участь у битві під Пилявцями, в облозі Львова. Помер від чуми під час облоги Замостя.

..пробош у парафії...— старший у парафії.

...попали в матню...— в засідку, в оточення, небезпеку

Генеральний обозний — службова особа, що очолювала в XVII —

XVIII ст. генеральну військову матеріальну частину (артилерію) і транспорт (обоз). Входив до складу генеральної старшини.

Самсон (Ціимшон) —давньоєврейський міфічний герой, який нібито мав незвичайну силу. За Біблією, коханка Самсона — філістимлянка Даліла остригла йому волосся, яке було джерелом сили Самсона, і видала його своїм одноплемінникам.

Філістимляни — народ, який у кінці XII ст до н. е. жив на східному узбережжі Середземного моря, на південь від Фінікії. Дав назву Палестині ("країна філістимлян").

...за прислуги в московській війні..— йдеться про війну Польщі з Москвою в 1611 — 1612 та 1618 рр.

Ти — Кайаф...— Кайаф Йосиф — іудейський первосвященик, який, за Біблією, брав участь у засудженні Ісуса Хрнста на смерть.

...скінчилося на Кумейках...— Після невдалого бою під Кумейками в 1637 р.

селянсько-козацькі загони Павлюка відступили під с. Борови-цю (тепер Черкаської обл.), де капітулювали, а ватажок повсталих був віроломно захоплений ворогами.

Гладкий Матвій (?—1652) — миргородський полковник, виходець з козацьких низів. Брав участь у битвах під Корсунем і Пилявцями, в облозі Збаража. Намагався стати гетьманом. За наказом Б. Хмельницького був страчений.

Небаба Мартин — чернігівський полковник, загинув в 1651 р. у битві з військом Радзивілла.

Магомет— поширена в Європі вимова імені Мухаммеда (570—632), арабського релігійного і політичного діяча, засновника ісламу.

...Сізіфів камінь...— за грецькою міфологією, Сізіф, цар Корінфу, закував у кайдани Смерть, що прийшла до нього. За це на тому світі мусив відбувати тяжку кару — викочувати на високу гору величезний камінь, який щоразу падав униз.

Перед Замком...— королівський замок у Варшаві.

...на Повонзки...— до 1772 р. Чарторийський парк. Дав назву кладовищу і району у Варшаві.

... зайняв у ратуші ложу для почесних громадян...— тут образно: потрапив у в'язницю.

...показати золотих грушок.. — наобіцяти казна-що.

Єгова (Ягве)—верховне божество в іудаїзмі. За родового ладу вважався богом землеробства. З утворенням централізованої Ізраїльсько-іудейської рабовласницької держави проголошений верховним Богом держави, а з VII ст. до н. е.— єдиним Богом. У Біблії виступає як грізний, мстивий суддя.

...жилося стаціями. — жило грабунками.

Страсний тиждень — тиждень перед Великоднем, дні схоплення, знуцань, розп'яття і похорон Ісуса Христа.

Каменець (Кам'янець) — нині Кам'янець-Подільський, місто обласного підпорядкування Хмельницької області, райцентр на р. Смотричі (притоці Дністра). Відомий з 1062 р.

Меч Дамокла — за давньогрецькою, легендою, Дамокл — придворний сіракузького тирана Діонісія Старшого (432—367 рр. до н. е.). Він позаздрив своєму володарю, назвав його найщасливішим з людей. Тоді Діонісій посадив Дамокла на своє місце, підвісивши над його головою ка кінській волосині гострий меч, який міг будь-коли впасти на його голову. А при тому пояснив заздріснику, що меч є символом небезпек, яких володар, зазнає постійно, хоч зовні його життя видається безтурботним. Тут: постійна небезпека.

...на герцях не спростає...— в бою не поступиться. Хмельницький своєю приливою...— присутністю.

...відворот подобав на паніку...— відступ був схожий на паніку.

Іслам-Гірей — татарський хан у Криму. Брав участь у визвольній боротьбі українського народу 1648—1654 рр. Тричі (1649, 1651, 1653 рр.) зраджував військо Б. Хмельницького.

Рейментарський пірнач — ознака влади воєначальника (полковника).

Полковницька булава мала зверху, замість кулі, металеві пластинки, що розміщувалися навколо стержня (палиці).

Збараж — у червні — серпні 1649 р. у Збаражі (місто в Тернопільській області) Б. Хмельницький оточив польське" військо.

Частина третя

...Звенигород, матір червенських городів...— назва двох міст у Галицькій землі.

Червона Русь — історична область в XV — XVIII ст. Об'єднувала Руське воєводство (Східну Галичину) і Бельське воєводство. На Сході межувала з Поділлям і Волинню, на Заході — з Закарпатською Україною, на Півдні — з Буковиною, на Півночі — з Литвою. Найвизначнішими містами були Львів, Галич, Белз, Холм (Хелм), Замостя та ін. В 1772 р. Червону Русь загарбала Австрія.

Полтва (Пельтів)— назва річки на Львівщині. На Полтві стоїть Львів.

...регіментарство віддано в другі руки...— сейм призначив трьох регі-ментарів, про яких Хмельницький, маючи на увазі лінь і зманіженість Домініка Заславського, молодий вік Олександра Конецпольського і вченість Миколая Остророга, насмішливо говорив: "Перина, дитина і латина".

Ставропігійське братство — Львівське міське братство. Виникло у 80-х рр. XVI ст. Було підпорядковане патріархові. Мало свою друкарню, а в 1586 р. відкрило першу на Україні братську школу. Припинило існування на поч. XVIII ст.

Святоюрський монастир — собор святого Юра у Львові, центр уніатської церкви в Західній Україні.

Соломон — цар Іудеї та Ізраїлю (X ст. до н. е.). За біблійними легендами, володів надзвичайною мудрістю.

Орден єзуїтів — католицький чернечий орден "Товариства Ісуса", заснований у 1534 р. І. Лойолою для боротьби проти Реформації і зміцнення папської влади. Головне завдання ордену — "чистота" католицького віровчення. В боротьбі за свої ідеї єзуїти вдавалися до будь-яких засобів — підступності, лицемірства тощо.

Орден — католицька община монахів зі своїм статутом.

...краковського пана — тобто гетьмана Потоцького.

...котрий їх окружав...— тут: стискав, оточував.

...збиралися на соймик (сеймик) —збиралася на з'їзд шляхтарднієї округи для виборів депутатів у сейм. Сейм — найвищий законодавчий орган у шляхетській Польщі. Його члени мали надзвичайні повноваження. Переносно: губити час в безглузких сварках, словесних перепалках.

Конокаційний сойм — спеціально скликане надзвичайне засідання сейму.

Судова Вишня — місто на Львівщині. Відоме з 1230 р.

Коронний підчаший — вища особа при королях, князях, що відала організацією урочистостей, бенкетів.

Францишканський (францисканський) костел. Францісканці — члени чернечого ордену в католицизмі, оснований в ХІІІ ст. Франціском Ассізьким. Проповідь

аскетизму, бідності, відмовлення від життєвих благ, особистий приклад Франціска, який добровільно відмовився від багатства, обумовили популярність францісканцям у широких масах віруючих в перший період існування ордену. Це використало папство, яке вбачало в "братстві" Франціска ефективний засіб боротьби з супротивниками католицизму. З часом "нищий" орден перетворився в багатого власника.

...випросила міщан...— тут: вигнала.

...оставить на леду...— залишити на поталу.

Хоруговник — той, що тримав хоругву (прапор).

...чув на казанню...— чув на проповіді в костелі.

Комісар — у старій Польщі особа, делегована сеймом для виконання якогось завдання.

Глиняна, Немирів — міста на Львівщині. Відомі з ХНІ ст.

Єзус, Марія (пол.) — Ісус, Марія — поговірковий вираз. Тут: "О Боже!"

Пилявці — тепер с. Пилява Летичівського району на Хмельниччині. Тут у бою 1648 р. Б. Хмельницький вщент розгромив війська шляхетської Польщі.

*Кірів елейсон" (гр. кугіе оіеесоп) — Господи, помилуй нас. Частий рефрен у церковних піснях.

Досить уже тої кирині...— тих гордошів, обману.

...відішлю номінаційну грамоту примасові...— тут: відішлю свій власний (номінація (лат.) — називання, найменування) лист найвищому (королю; примас (лат.)—найвищий).

...до атрибуції сенату належить...— до права (повноважень) еевату належить.

...до коронного хорунжого — тобто Олександра Конецпольського. Висока гора Лева — Високий замок у Львові.

Бернардини (цистеріанці) — члени католицького "жебручого" чернечого ордену, заснованого у 1098 р. у Франції в містечку Цістерціумі. У XII — XIII ст. монастирі бернардинів були засновані в багатьох європейських країнах, у тому числі і у Західній Україні.

Кармеліти — члени католицького чернечого ордену, заснованого у 2-й половині XII ст. у Палестині. Орден об'єднував громади пустельників, перша з яких виникла десь у 1156 р. на горі Кармель. Кармеліти у XV—XVIII ст. мали на Україні монастирі, де їх використовували як засіб покатоличення українців.

Василіаки (базиліани) — ченці василіанських уніатських монастирів, що знаходились у Литві, Західній Білорусії, Західній Україні після запровадження Брестської церковної унії 1596 р.

...можна попасти у квашу...— тут: небезпеку.

...сновигали чети...— тут: варта, розвідка.

Покутні псалми — релігійні пісні, молитви, що входять до псалтиря (книги псалмів, однієї з книг Старого Заповіту (частини Біблії). Складається із 150 релігійних пісень, або псалмів).

...відправили молебень з суплікаціями...— молебнем чи молебними співами

називають богослужіння, в якому приносяться молитви, подяки і просьби до Бога, Богоматері і святих з приводу певних (переважно важливих) подій у житті церкви, народу чи приватної особи. Молебні (або прикорочені утрени) бувають двох видів: одні відбуваються зі співом канона (жанрових урочистих піснеспівів), інші без нього. Іноді на молебні до канону приєднують акафіст (суплікації) — 24 пісні, складені в честь згадуваної події чи в честь якогось святого.

Наші гармати підлі...— тут: малосильні.

Залога — гарнізон, розвідка.

Месія — в іудаїзмі і християнстві "спаситель", що ніби буде посланий Богом на землю для знищення зла й встановлення "царства небесного". Переносно — несподіваний рятівник, визволитель.

Райця — радник магістрату.

...попрятали дорогу...— тут: звільнили, прибрали дорогу.

Баторій Стефан (1533—1586)—семиградський (трансільванський) князь, з 1576 р.— польський король. Прагнув зміцнити королівську владу, боровся проти магнатів. За його правління посилювалось гноблення українського народу. Робив спробу знищити Запорозьку Січ.

Фредро Олександр (1793—1876) — польський драматург. Жив і помер у Львові. Автор комедій "Пан Гельдгаб", "Дами і гусари", "Пан Лов'яльський" та ін., у яких відобразив побут і звичаї польської шляхти.

...не вагував свого життя...— тут: не дорожив своїм життям. ...присягати на пакта...— тут: клястися на вірність. ...пристанули на попас...— тут: зупинились на відпочинок. ...не ялось рушати...— не стали рушати.

Акафіст — особливий вид молитовно-хвалебних пісень на честь Христа, Богородиці і святих.

Радзивілл — Радзивілл Януш (1612—1655)—литовський коронний гетьман. У 1648—1654 рр. очолював литовсько-шляхетське військо, що діяло проти селянсько-козацьких з'єднань. В 1651 р. вдерся в Київ, пограбував місто та деякий час утримував його в своїх руках.

Ракочій. Тут мова йде про-Єжи Ракоція, семиградського князя. ...не змосковіло...— тобто, не стратило національних рис. ...поклався хрестом...— тут: перехрестився.

...поки не проспівали цілої пісні святого Амвросія...— йдеться про отця і доктора західного костелу Амвросія (бл. 339—397 рр), з 374 р.— єпископа Медіалу, реформатора літургійної пісні, автора багатьох церковних хоралів і гімнів.

Гетьманщина — тут: східна частина України, розташована на правому боці Дніпра,— Київське і Чернігівське воеводства, керовані гетьманом, якого призначав польський король.

СЛОВНИЧОК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ

Азиль (азіль) —племена, які жили в Західній Європі і на півдні Східної Європи (в Криму) в часи раннього мезоліту (XII—VIII тисячоліття до н. е.).

Автохтони (гр) — корінні жителі певної території

Агенція — повноваження

Аллегат — додаток

Амвон (гр.) — підвищення перед передньою частиною іконостаса в православному храмі. Тут: церковна трибуна Анімїти — ті, що вірять в існування духовних (нематеріальних) істот Аріани — прихильники александрійського єретика Арія (бл. 270—

336 рр.), який заперечував офіційне вчення церкви про єдину суть трійці і твердив, що син Божий (Ісус Христос) нижчий за Бога-отця

Арцибіскуп — достойник католицької церкви, архієпископ

Ассентерунок — набір рекрутів до війська, призов у військо

Асесор — судовий працівник, урядовець поліції

Байбак — річний безпалубний човен, а ще лежебока, лінивець

Байбарак — верхній одяг, часом покритий кожух

Бакшиш, (перс.) — подарунок, хабар

Барбаринський — варварський

Брус — тесана колода

Бурмістер — виборний чиновник магістрату — органу міського самоврядування, староста Бусурмени — старовинна назва магометан Безличний — несправедливий, несолідний Бельведер — вишка, башта над будинком Безпеченство (пол.)—безпека Бервено — дерево, поліно

Благочинний — керівник кількох парафій (церковних общин) Бодяг (бодяк) — чортополох

Бахмат — малорослий, виносливий верховий кінь, використовувався в татарській кінноті Бочілка — невеличка бочка

Бондарські стрільці — козаки, що стріляли з спеціально влаштованих укрить (возів, бочок; боднар — бондар) Броварник — винокур Бронь — тут: зброя

Бунчук — древко, прикрашене білим кінським хвостом з червоними

шнурами, знак гетьманської влади Бургграф — управитель міста в середньовічній Німеччині Бута — зарозумілість, пихатість, гординя

Варунок — умова

Ваїєць — форма звертання

Вборзі—негайно, поспішно

Вашмость — тут скорочено: ваша милість

Винниця — ґуральня, винокурня

Випадати — нападати

Виречення — висловлення

Витрутити — відрахувати

Візир — титул міністрів і вищих сановників у багатьох мусульманських країнах, зокрема в Турецькій державі Вікарій (лат.) — помічник архієрея в православній церкві; єпископа,

священика — в католицькій Вої — воїни

Вроки (насилати в рокив) — хвороба через злі очі недобрих людей Вепирати — підтримувати, допомагати

Габа — дороге біле турецьке сукно

Гайдуки (угор.) — озброєні панські слуги, що носили одяг на угорський взірець

Гаківниця — гармата Галасьра — розгнuzданий натовп Г оман — кошіль

Ганджар — татарський кинджал Гарач— дань кримському ханові

Гарнець — міра об'єму сипучих тіл, дорівнює близько 4 л. Гедженна (араб.) — пекло, гієна огненна

Генеральний бунчужний—хранитель бунчука, знаку гетьманської влади Глітно — тісно Глота — сутолока, тіснота Городове рішення — міське ополчення Голяр—цирульник, парикмахер Гонти — дерев'яні плитки, якими покривають дах Горсетка (горжетка) — предмет жіночого одягу з хутра, який огортає

шию

Готичні вікна — стрілчаті вікна, прикрашені кам'яною різьбою, переважно з кольоровими шибками (від слова "готика" — архітектурного стилю, який поширився в Західній Європі в середні віки)

Граб'я — граф

Гран — кут

Грань — жар, присок

Гребати — хоронити

Дача — тут: податок, данина Дворак — дворовий Дейнеки — бездомні козаки Дискретний — делікатний Днесь — нині, тепер

Довбши — людина, у веденні якої знаходились літаври Домінія — гадка, думка Драб — голодранець

Драгуни — вид кавалери, призначеної для ведення бою як у кінному,

так і в пішому строю Драча — податки Драчі — сутички Дресер — вишколювач

Дукат — грошова одиниця

Евіденція — список, відомість

Екзекутива — начальна виконавська влада

Екзекуція (лат.) — примусове стягнення державних податків; знущання, тілесне покарання, тортура, розбій Експенс— витрата Елекція — вибори короля на сеймі Ераріальний — державний

Єно — але, лише, тільки

Жид — назви окремих національностей, таких, як жиди, ляхи, москалі, в XVII ст. були загальноприйняті і не мали образливого відтінку. Вживання А. Чайковським цих слів історичне обумовлене характером мови епохи, змальованої в повісті. Тут: єврей.

Жовняр (жовнір) — солдат польської армії

Жолд — платня, утримання воїна

Жупан — старовинний козацький верхній одяг

Забайбачились — зал шились (від слова "байбак") — ледар, лежебока Завійниця —

біль у животі Загарити — втратити, розтратити Заперти — відмовити

Засіка — зрублені дерева, якими завалена дорога

Засилок — допомога

Затяжець — той, що завербований до війська; член вільного військового загону, гайдамака

Зацний — чесний, шановний

Звання — звернення

Зверхність — керівництво, підлеглість

Зварення — подія

Зрабувати — зграбувати

Інтендатура (лат.) — військовий підрозділ, що забезпечує війська продовольством, зброєю та іншим майном

Інтенція (лат.) — намір, бажання, мета

Інфлянта — обезцінення

Кавалок — кусок, шматок

Калга — військовий чин у турків

Кальвіни (кальвіністи) — послідовники Кальвіна Жака (1509—1564) визначного діяча реформації, який своєю жорстокістю не поступався перед інквізиторами

Камеральний — державний

Канцлер (лат.)— особа, що займає при дворі монарха найвищу посаду Капелан (каплан) — військовий або приватний священик

Каштеляни — начальники, коменданти міст або фортець у феодальній Польщі

Карність — тут: свідомість відповідальності ,

Касарня — казарма

Квандрант — чверть години

Квеотія — питання

Келеп — різновид холодної зброї; палиця з металевою рукояткою увигляді молотка

Кирея — верхній одяг з грубого сукна із башликом на голову

Клейноди — регалії, ознаки влади

Клейтух, пиж — шматочок палиці, за допомогою якого забивали паклю

в дуло рушниці Кляштор — католицький монастир

Колувати — стежити

Комешки— вид вбрання

Комонника — вершники

Компудові — внесені до списку (компуду) регулярного війська, утримуваного державою

Конок (тур.) — палата, палац східних володарів

Конвікт — монастирський бурсацький гуртожиток. Тут: ліцей Конвокаційний — спеціально скликаний

Консигнувати — зібрати до купи

Контент — задоволений

Контуш (кунтуш) — верхній одяг з одкидними рукавами
Концепт — проект
Корогва — військовий загін, певна частина
Корчик — ківш
Краки — кущі ,
Креси — так польська шляхта називала загарбані нею українські землі
Кретес — довершено, кінцево, цілком
Кончар — важкий довгий меч
Ктитор (титар)—церковний староста
Купа — тут: місце ув'язнення, холодна
Куліш — рідка каша, засмажена салом
Кульбака — сідло
Кунтик — картинка
Курінь—військове об'єднання на чолі з курінним отаманом; приміщення, де жили козаки на Січі
Лаз — ділянка луки, поросла чагарником
Латри — міра дров
Лацно — легко
Лев — народна назва австрійської грошової одиниці флорена
Легімітація (лат.) — документ, посвідчення особи
Леда — погана людина, будь-хто, будь-що (презирливе)
Ліберія — ліврея
Лотр — злодій, грабіжник, ледащо
Льонт (нім.) — підпал, конопляний мотузок, насичений горючою сумішшю
Люципер (люцифер)—диявол; у християнській міфології — пропавший ангел
Лях — тут: давня назва поляків
Магістрат—управління містом
Маєстат—велич, величність
Мазниця — відро для дьогтю
Мандатор — службовець поміщицького або державного маєтку
Маршалок — голова сейму
Мистець — митець
Мірза (мурза) — почесне звання вищих чинів у Турції
Містрж—майстер, вчитель, маєстро, магістр ордена
Могильник — сапер
Молебень — церковна відправа
Молестрація — впадати в відчай
Мрачка — дрібний мокрий туман
Муніція (лат.) — амуніція
Муслем — мусульманин, магометанин
Мурза — великий чи середній феодал у тюркських кочових народів (татар, ногайців та ін.)
Мушкет (мускет) — коротка бойова рушниця; пицаль (важка) рушниця.
Надвірні козаки — козаки при дворах князів, вельмож
Наказний отаман — заступник кошового отамана
Народові—польська кавалерія, драгуни
Недовірки — ті, що прийняли унію, уніати, віровідступники
Неедукрваний — неосвічений

Нескучечний — неефективний

Неудольність — неспроможність

Неуфність — довір'я

Нужа — воші

Обав'ятися — побоюватися Огир — жеребець Окуп — викуп

Околиця — тут: огорожа навколо основної частини міста Омамита — обманути
Опад — раз

Опанча — верхній одяг, широкий плащ Опресія — скрутне становище Оранда —
корчма, шинок

Осавул — військовий чин, командир козацького загону Оселедець — довге пасмо
волосся на голові, яке козаки замотували на вухо,

Ослін — переносна невеличка лавка

Отрочити — відкласти

Отуга — надія, сподівання

Очерт — коло; очертом сідати — сідати колом

Очкове — податок від пасіки (очок у вуликах)

Очкур — шнур, яким стягували пояс штанів

Падишах (перс.)—титул монарха в деяких країнах Близького і Середнього Сходу

Палаш — пряма довга шабля з широким лезом, двосічним до кінця Палиця — тут:
жезл із срібною визолоченою кулею на кінці, знак

влади отамана Парафія (парохія)—низова релігійна громада Парастас
(гр.)—богослужіння за померлих Парцелі (лат.) — дрібні ділянки Пахолок — лакей,
наймит, бідняк

Пейси — довге, спеціально залишене в різних місцях голови волосся євреїв

іПеребновок — час перед жнивами

Перекопи — глибокі рови

Перевазія — переконування

Пивниці — підвальні приміщення |

Питомий — свій, рідний, характерний (

Підстароста — так називався у старій Польщі чи помічник старости в місцевій
адміністрації, чи управитель фільварків у приватних володіннях

Підчерстя — підстріштя, горище

Пілястр — чотиригранна, наполовину вмурована в стіну колона

Пленіпотент — уповноважений

Подимне — подать за будинок, житло

Поємщина— податок, що його платили за весілля

Посесор — орендар

Посілість — володіння

П оцтовий — доброчесний

Потентант — володар, коронована особа

Праві — майже

Прощати — прощатись, проводити
Прелат—єпископ, представник духовного управління католицької церкви
Претінь — адже ,
Пріор—настоятель монастиря Притаманну ватий — недоумкуватий Пополох —
переполох, замішання
Потентант — володар, могутній, всесильний; коронована особа
Потурнак — ренегат, потурчений християнин
Псяр — гицель
Пугар — шклянка, келих
Пукати — стукати
Рабин (равин) — служитель культу в іудаїзмі Рада — сход, збори запорожців Райфур
— звідник
Райця — радник, член міського уряду Рачити — зволити
Ребелянт (польськ.) — бунтівник, розбійник
Регіментар — військовий начальник, командир иолку (регімент — полк)
Регули — правила
Резигнація — відмова, відречення
Рейтар—кінний воїн
Реляція (лат.) — донесення, діловий папір
Ренкодайний — близька особа
Респект — повага
Респонс — відповідь, інформація
Ретязок — ланцюжок
Рефектар — кімната відпочинку, їдальня
Ридза — ряса, риза
Ринштуки — військова амуніція
Рихло — швидко
Рогове — податок за продаж худоби
Розпаювати — розподіляти
Розрішення — відпущення гріхів
Ронди (ронд) — кінська збруя
Ротмістр — командир військового загону, роти
Румовище — руїна
Рундук — ґанок
Русин — українець
Сайдак (сагайдак) —футляр для лука і стріл
Саламата — рідка каша з муки з салом чи маслом
Сап'янці — чоботи, виготовлені з сап'яну — тонкої м'якої шкіри (переважно
козлячої)
Сатисфакція (лат.) — в феодално-дворянському побуті задоволення, яке дається
скривдженому у вигляді поєдинку, дуелі

Секіра — сокира

Сенатори — члени сенату, вищого законодавчого органу королівської Польщі

Синдик — урядовець, уповноважений представник у суді, юрисконсульт
Скарб — маєтність
Сквар — спека

Сконтентувати — задовольнити
Списковий — записаний у списки
Средки — засоби

Стація — станція, зупинка, наймана квартира

Стая — міра площі, що дорівнює 0,4 га.

Стежа — розвідка '

Схизматик — так католики називали православних

Семип'ядні пищалі — гармати, довжиною близько півтора метра (сім п'ядей; п'ядь — старовинна міра довжини, рівна відстані між кінцями розтягнутих великого і вказівного пальців)

Ставщина — плата за користування ставом

Сукцесор — спадкоємець

Супліка — скарга

Сухомельщина — податок з млинів (вітряних, кінних і водяних)

Таляр (талер) — срібна монета. Тут: гроші
Тама — бар'єр, перепона
Тертця — дошка

Тетрапод (гр.) — аналой — чотирикутний ,стіл, що стоїть посеред церкви з іконою
Товмач — перекладач

Толеранція (лат.) — терпимість до чужих думок
Токма — угода

Трапезонт (Трапезунт) — місто на березі Чорного моря
Трапити — переслідувати

Троска — турбота .—

Турбан (торбан) — народний струнний інструмент
Уд — член
Улучати — залучати

Уніти (уніати) — прихильники Унії — об'єднання православної і католицької церков на українських і білоруських землях, проголошеного 1596 р. у Бресті

Уфність — довір'я

Фалія — чутка ферії — канікули

Фільварок (фольварк) — ферма, панський маєток
Фундуї — фонд
Фурт — щоразу

Характерник — чарівник, чаклун
Харциз — гицель, розбійник
Хибкий — спритний
Хісно — корисно, вигідно
Хлоста — покарання різками
Хоругва — прапор

Хорунжий — польський титул; буквально: прапороносець; чин у козацькому війську
Худопахолок — бідний хлопчина, бідний чоловік

Цехмістр — старшина, майстер
Цурка (пол.) — донька
Цюра — слуга, попихач

Чамбул — кінний турецький загін для несподіваного нападу, роз'їзд у степу

Чата—загін козаків, призначений для сторожі; варта, дозір
Чень — може
Черці — ченці, монахи
Чета (чота)—військовий підрозділ
Черенок — пояс з гаманцем, в якій насипали червінці
Чинш — натуральний або грошовий податок, оброк за помісне землеволодіння

Чубук — кінчик, макушка

Чура — джура, зброєносець у козацької старшини

Шабас (евр.) — свято

Шанці — земляні окопи, укріплення

Шизма (схизма) — назва православної релігії в католиків

Шемізетка — тут: кофта, блузка

Шкарадний — гидкий

Шлик, шлючок — головний убір; тут: висока смушева шапка з довгим суконним верхом, часом з китицею

Шпихлір — зерносковище, амбар

Штовщик — удар

Шляхетство — польське дворянство .

Шуя — мерзотник

Щегульний — окремий

Яломок (еломок) — ярмулка

Яса — салют, привітання стрільбою з рушниць чи гармат

Ясельничий — конюший

Ясир — тут: бранці, що їх захоплювали турки й татари в полон під час розбійницьких нападів на Україну

Яскиня — печера

Яти — починати, стати